

ისტორიისა და
ეთნოლოგიის
ინსტიტუტი

6

ქრონოსი

დაიბეჭდა შპს „ქაო ივერია“-ს სტამბაში
თბილისი 2025

**IVANE JAVAKHISHVILI
TBILISI STATE UNIVERSITY**

CHRONOS

Journal of the
Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology

6

Tbilisi
2025

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

ქრონოსი

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი

6

თბილისი
2025

ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ყოველწლიური, მრავალპროფილიანი, რეფერირებადი სამეცნიერო ჟურნალი „ქრონოსი“ აქვეყნებს ისტორიის, ეთნოლოგიის, ფიზიკური ანთროპოლოგიის, არქეოლოგიისა და ხელოვნების ისტორიის დარგებში შესრულებულ ორიგინალურ ნაშრომებს, რომლებიც ეხება საქართველოსა და მასთან დაკავშირებულ სამყაროს, რაც ხელს შეუწყობს ქართველოლოგიის პრობლემატიკის და რეგიონის ისტორიის უკეთ გააზრებას.

The Chronos is a peer-reviewed annual interdisciplinary scientific journal of Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology at Ivane Javakhishvili Tbilisi State University. The journal publishes original works on history, ethnology, physical anthropology, archaeology and art history related to Georgia and the surrounding world; this will contribute to a better understanding of the problems of Kartvelology and the history of the region.

ჟურნალის რედაქცია პასუხს არ აგებს წარმოდგენილი ფოტო-მასალის საავტორო უფლებებზე. ავტორი ვალდებულია თავად მოიპოვოს მათი გამოქვეყნების უფლება.

The editors of the journal are not responsible for copyright of the presented photographic materials. The authors are obliged to obtain permission for reproducing them.

ISSN 2667-9477

© თსუ ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი, 2025.

© Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology of TSU, 2025.

გამომცემლობა „ეკო ივერია“, 2025

თბილისი, გრ. რობაქიძის გამზ. 7/4; ტელ.: 551 95 90 31

სარედაქციო კოლეგია

ლიანა ბიტაძე (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), დავით გაგოშიძე (საქართველოს უნივერსიტეტი, თამაზ ბერაძის სახელობის ქართველოლოგიის ინსტიტუტი), შალვა გლოველი (კორნელი კეკელიძის სახელობის საქართველოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი), ვახტანგ გოილაძე (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), მარიამ დიდებულიძე (გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი), ვალერიან ვაშაკიძე (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), ალექსანდრე თვარაძე, მთ. რედაქტორი (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), ქეკელიძის თეოფილ (მონრეალის უნივერსიტეტი, კანადა), ერიკ თუნო (რატგერსი, ნიუ-ჯერსის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, აშშ), ჰუბერტუს ფ. იანი (კემბრიჯის უნივერსიტეტი, გაერთიანებული სამეფო, დიდი ბრიტანეთი), ხათუნა იოსელიანი (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), შიროტაკე მადე (ტოკიოს მეტროპოლიტენ უნივერსიტეტი, იაპონია), როინ მალაყმაძე (ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, ნიკო ბერძენიშვილის ინსტიტუტი), სალომე მელაძე (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი), ნინო მინდრაძე (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი), დავით მინდორაშვილი (ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი, საქართველოს ეროვნული მუზეუმი), გოდერძი ნარიმანიშვილი (საქართველოს ეროვნული მუზეუმი), ანეგრეტ პლონტკე-ლიუნინგი (იენის ფრიდრიხ შილერის უნივერსიტეტი, გერმანია), სტივენ რაპი (სემ ჰიუსტონის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, აშშ), ხათუნა ქოქრაშვილი (საქართველოს უნივერსიტეტი, თამაზ ბერაძის სახელობის ქართველოლოგიის ინსტიტუტი), დავით ყოლბაია (ვარშავის უნივერსიტეტი, პოლონეთი), ნათია ჯალაბაძე (ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი).

Editorial Board

Liana Bitadze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University), Davit Gagoshidze (The University of Georgia, Tamaz Beradze Institute of Kartvelology), Shalva Gloveli (Korneli Kekelidze Georgian National Centre of Manuscripts), Vakhtang Goiladze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University), Mariam Didebulidze (The George Chubinashvili National Research Centre for Georgian Art History and Heritage Preservation), Valerian Vashakidze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University), Aleksandre Tvaradze, Editor-in-Chief (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University), Kevin Tuite (Université de Montréal, Canada), Erik Thunø (Rutgers, The State University of New Jersey, USA), Hubertus F. Jahn (University of Cambridge, United Kingdom), Khatuna Ioseliani (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University), Hirotake Maeda (Tokyo Metropolitan University, Japan), Roin Malakmadze (Batumi Shota Rustaveli State University, Niko Berdzenishvili Institute), Salome Meladze (Ivane Javakhishvili Tbilisi State University), Nino Mindadze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University), Davit Mindorashvili (Otar Lordkipanidze Institute of Archaeological Research, Georgian National Museum), Goderdzi Narimanishvili (Georgian National Museum), Annegret Plontke-Lüning (Friedrich-Schiller-Universität Jena, Germany), Stephen Rapp (Sam Houston State University, USA), Khatuna Kokrashvili (The University of Georgia, Tamaz Beradze Institute of Kartvelology), David Kolbaia (University of Warsaw, Poland), Natia Jalabadze (Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology of Ivane Javakhishvili Tbilisi State University).

ნიკო ბერძენიშვილი – 130 Niko Berdzenishvili – 130

ჟურნალ „ქრონოსის“ წინამდებარე ნომერი ეძღვნება გამოჩენილი ქართველი ისტორიკოსის, აკადემიკოს ნ. ბერძენიშვილის დაბადებიდან 130 წლისთავს.

The present issue of “Chronos” is devoted to the 130th anniversary of the birth of the eminent Georgian historian Academician N. Berdzenishvili.

სარჩევი

ისტორია

მიხეილ ბახტაძე

ბესიკის საფლავის ძიების ისტორიიდან 11

ირაკლი კოპლატაძე

დიაუხის ქვეყნის ნაფუძარზე: შუა საუკუნეების
ქართული ცენტრები ისტორიულ ტაოში 30

სტივენ ჰ. რაპი უმცროსი

მეფე მირიანის ჰიბრიდული
პრეზენტაცია ლეონტი მროველთან 74

ზაზა ქარჩავა

იდეოლოგიური ტენდენციები ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის
საბჭოთა პერიოდის სასკოლო სახელმძღვანელოებში 91

ეთნოლოგია

გიორგი ვახტანგაშვილი

მიჯაჭვულობა ნოსტალგიურ სივრცესთან: ყარაბაღიდან
იძულებით გადაადგილებული მამაკაცების მიერ
აზერბაიჯანული ჩაიხანების ხელახლა შექმნა 111

არქეოლოგია

ბიძინა მურვანიძე, ლერი ჯიბლაძე,

გიორგი გოგოჭური

ბრინჯაოს საკინძი
ზემო იმერეთის ტერიტორიიდან 131

ბესიკ ლორთქიფანიძე, ნიკოლოზ მურღულია,

დავით ლომიტაშვილი, ნინო ხუციშვილი

ლაზიკაში მდგარი ბიზანტიური სამხედრო
დანაყოფების ეთნიკური შემადგენლობის საკითხი
ახალი არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე 141

ვალერი მანკო

ქობულეთი: მე-3 და მე-4 ფენების

კაჟისა და ობსიდიანის კომპლექსები 155

გიორგი გოგოჭური, დავით მინდორაშვილი, ბიძინა მურვანიძე

არქეოლოგიური გათხრები

ილმაზლოს მრავალფენიან ნამოსახლარზე 185

დავით სულხანიშვილი, სოლომონ იორამაშვილი

მადონა მშვილდაძე, დავით გოგუაძე,

გიორგი ბურჯანაძე

გოხნარის ნმ. გიორგის ეკლესიის

ტერიტორიაზე არსებული სამარხების

არქეოლოგიური კვლევის შედეგები 220

ხელოვნების ისტორია

ლალი ოსეფაშვილი

ჩვილედი ღმრთისმშობლის სახე სვეტიცხოვლის

დასავლეთ ტიმპანის მხატვრობაში და მისი

მომგებლის საკითხის შესწავლისათვის 247

კიტი მაჩაბელი

ივანე ჯავახიშვილი და ქართული ხელოვნება 281

ერგა შნეურსონი

ქართული ფასადის დეკორის

პერფორმაციული ასპექტები 302

ნინო ჭიჭინაძე

სამონასტრო წმინდანის

თაყვანისცემის ისტორიიდან 334

წიგნის განხილვა

ვალერიან ვაშაკიძე

მრავალმხრივ საყურადღებო

და საჭირო წიგნი 346

CONTENTS

HISTORY

Mikheil Bakhtadze

From the History of the Search
for Besiki's Grave 11

Irakli Koplatadze

In the Footsteps of the Diauehi Kingdom:
Medieval Georgian Centers in Historical Tao 30

Stephen H. Rapp Jr.

Leont'i Mroveli's Hybrid
Presentation of King Mirian 74

Zaza Karchava

Ideological Tendencies in School Textbooks
on the History of the Ancient East
during the Soviet Period 91

ETHNOLOGY

Giorgi Vakhtangashvili

Attachment to a Nostalgic Place: Remakings
of the Azerbaijani Chaikhana
by IDP Men from Karabakh 111

ARCHAEOLOGY

Bidzina Murvanidze, Leri Djibladze,

Giorgi Gogochuri

A Bronze Pin Found in Zemo (Upper) Imereti 131

Besik Lortkipanidze, Nikoloz Murgulia

Davit Lomitashvili, Nino Khutsishvili

The Ethnic Composition of Byzantine Military
Units Stationed in Lazik'a: Evidence
from New Archaeological Data 141

Valery Manko Kobuleti: Flint and Obsidian Complexes of Layers 3 and 4	155
Giorgi Gogochuri, Davit Mindorashvili, Bidzina Murvanidze Archaeological Excavations at the Ilmazlo Settlement	185
David Sulkhanishvili, Solomon Ioramashvili, Madona Mshvildadze, David Goguadze, Giorgi Burjanadze Results of Archaeological Research on Burials at St. George's Church in Gokhnari	220

ART HISTORY

Lali Osepashvili The Image of the Virgin with Child in the Painting of the Western Tympanum of Svetitskhoveli and the Question of Its Donor	247
Kitty Machabeli Ivane Javakhishvili and Georgian Art	281
Erga Shneurson Performative Aspects of the Georgian Façades Decoration	302
Nina Chichinadze From the History of the Veneration of a Monastic Saint	334

BOOK REVIEW

Valerian Vashakidze A Work of Broad Significance and Necessity	346
--	-----

ბესიკის საფლავის ძიების ისტორიიდან

1989 წლის დასაწყისში ჟურნალ „განთიადში“ გამოქვეყნდა ქუთაისის მწერალთა კავშირის თავმჯდომარის გივი მეფისაშვილის წერილი „გადმოვასვენოთ ბესიკი სამშობლოში“.¹ „მწარე ბედი არგუნა წუთისოფელმა ჩვენს გამოჩენილ პოეტს, ბესიკს, რომელმაც თავისი ცხოვრება დაამთავრა რუმინეთში. ქალაქ იასაში, სადაც დიპლომატიური მისიით იმყოფებოდა ... ჯერ კიდევ 60-იან წლებში საკითხი ბესიკის გადმოსვენების შესახებ დავაყენეთ საქალაქო პარტიულ კონფერენციაზე. ამ საკითხით დაინტერესდა რესპუბლიკის ხელმძღვანელობაც. ამის შესახებ უფიქრია აგრეთვე გამოჩენილ რევოლუციონერსა და სახელმწიფო მოღვაწეს სერგიოჟა ქავთარაძეს, რომელიც მაშინ რუმინეთში იმყოფებოდა. მაგრამ მაშინ ვერ მოხერხდა ამ პატრიოტული განზრახვის განხორციელება. 1967 წელს სერგო ქავთარაძემ წერილიც გამოგვიგზავნა, რომელსაც ქვემოთ ვთავაზობთ მკითხველს. ხომ არ დადგა დრო, ისევ ვიფიქროთ რუმინეთიდან (იასიდან) ბესიკის გადმოსვენების შესახებ ... ბესიკის მთელი შთამომავლობა ქუთაისში დამკვიდრდა ხანგრძლივი დროით და დღესაც გაბაშვილის გორას ეძახიან ქალაქის იმ უძველეს ადგილს, სადაც ისინი ცხოვრობდნენ ... ხომ არ იქნებოდა უპრიანი, ბესიკი გადმოსვენებულ იქნეს ქუთაისში კულტურისა და დასვენების პარკში, რომელიც მის სახელს ატარებს“.

მეფისაშვილის წერილს თან ერთვოდა სერგო ქავთარაძის მიერ მისთვის 1967 წელს მიწერილი წერილიც, „პატივცემულო ამხანაგო! თქვენი ბარათი მივიღე თავის დროზე, მაგრამ პასუხი ცოტა დამიგვიანდა. ამის მიზეზი ჩემი ცუდი ჯანსაღობა იყო, რაც ახლაც გრძელდება. მე გადავიტანე ძალიან მწარე ოპერაცია თვალის. პროცესი მოშუშებისა ძალიან წელი ნაბიჯით მიდის. გარდა ამისა, საოცარმა გრიპმა სავსებით დამაუძლურა. წერა და კითხვა ჯერჯერობით ძალიან შეზღუდული მაქვს. ასე რომ, სტატიების დაწერას ვერ დაგპირდებით. უმჯობესია თუ ქუთაისში ჩამოსვლა მომიწია (ეს დამოკიდებულია ადგილობრივი ხელმძღვანელობისაგან) მე შემძლია

¹ სტატია დაწერილია ისტორიკოსთა ქართულ-რუმინული საერთაშორისო კომისიის მუშაობის ფარგლებში.

ვუკარნახო თქვენი გაზეთის თანამშრომელს იმ ფაქტების შესახებ, რომელნიც თქვენ გაინტერესებთ. რაც შეეხება ბესიკის საფლავს, ჩემსობას ასეთი მდგომარეობა იყო. ბესიკის საფლავის ქვა ნახეს წარწერით (ქართულად). რამდენადაც მახსოვს, ბესიკი გაუსვენებია მის ძმას. ეს ქვა შენახული დავტოვე იასაში. საფლავი არ იყო მოძებნილი. ჩემი აზრით, მისი აღმოჩენა დიდ სიძნელეს არ წარმოადგენდა, რადგან ტერიტორია (ეკლესიის ეზო) ძალიან პატარა იყო. ჩემ დროს ის ძველი სასაფლაო ბაზრად იყო გამოყენებული. მე მაშინ მოვიწერე მოსკოვსა და საქართველოში ამის შესახებ დაწვრილებით, მაგრამ მაშინდელ აქ მყოფ 'პატრიოტების' გულში და ტვინში ამ ცნობამ არავითარი რეზონანსი არ გამოიწვია. მე შემდეგ ნეშტი და საფლავის ქვა გამომეგზავნა საქართველოში. რუმინელები დიდი სიამოვნებით ყოველგვარ დახმარებას გამიწევდნენ, მაგრამ ჩემი მიმართვა დარჩა ხმად მლაღადებლისა უდაბნოსა შინა. გისურვებთ კარგად ყოფნას. გულითადი სალამით ს. ქავთარაძე. 28.III.1967".¹

ცნობილი ქართველი პოეტი ბესარიონ ზაქარიაძე (1750-1791), საყოველთაოდ ცნობილი როგორც ბესიკი, თავდაპირველად მოღვაწეობდა ქართლ-კახეთის მეფის ერეკლე II-ის კარზე. 1778 წელს დიპლომატიური მისიით გაგზავნეს ირანში. ერეკლე მეფესთან გართულებული ურთიერთობის გამო იძულებული გახდა გადასულიყო იმერეთში. 1787 წელს იმერეთის მეფის დავით გიორგის ძის დიპლომატიური დავალებით გაემგზავრა რუსეთში, სადაც შეხვდა ფელდმარშალ გრიგორი პოტიომკინს. დარჩა პოტიომკინის ბანაკში ჯერ კიშინიოვში და შემდეგ იასაში (დღეს ენოდება იაში). სადაც გარდაიცვალა კიდეც 1791 წელს.

გარკვეული პერიოდი სადავო იყო არა მარტო ბესიკის გარდაცვალებისა და დაკრძალვის ადგილი, არამედ გარდაცვალების თარიღიც. მარი ბროსე წერდა, რომ ბესიკი გარდაიცვალა კრემენჩუგში, თარიღს კი არ უთითებდა.² პაველ ბუტკოვი ზოგადად აღნიშნავდა, „Виссарион, под именем князя Габаинова, с братом своим Семёном Габаиновым, были посланниками в России от царя Давида в 1790 году и в России умер“.³ პლატონ იოსელიანი კი თვლიდა, რომ ბესიკი 1793 წელს გარდაიცვალა, „ბესიკი, ანუ ბესარიონ გაბაშვილი, მოლექსე, მოკვდა 1793 წელსა. ამაზედ მრავალი სწერია და მე აღარ განვიმეორე“.⁴

ერთ-ერთი პირველი ვინც ბესიკის გარდაცვალების თარიღი და ადგილი მართებულად განსაზღვრა იყო ზაქარია ჭიჭინაძე. 1885 წელს მან გამოსცა პატარა წიგნი, „ბესიკი, ლექსნი თქმულნი ბესარიონ გაბაშვილისგან“, სადაც აღნიშნავდა, რომ ბესიკი „რამდენიმე ხანს ქალაქ იასაში დარჩენილა, გენერალ პოტიომკინის მახლობლივ, რომლისგანაც უნდა შეეცყო ხოლ-

¹ მეფისაშვილი, გადმოვასვენოთ ბესიკი სამშობლოში, გვ. 234-236.

² Brosset, *Histoire de la Géorgie*, გვ. 398.

³ Бутков, *Материалы*, გვ. 184.

⁴ იოსელიანი, *ცხოვრება მეფე გიორგი მეცამეტისა*, გვ. 320.

მე პასუხები რუსეთის მთავრობისა, შესახებ საქართველოს საქმეებისა. იქ ყოფნის დროს ბესიკი ავად გამხდარა და 1791 წ. იანვრის 24-სა გარდაცვალებულა, აი ესეც მისი საფლავის ზედწარწერა: 'საფლავსა ამას შინა მდებარე არს თავადი ბესარიონ იობიან გაბაშვილი, რომელიც წარმოგზავნილი იყო იმერთა მეფისგან დესპანათ რუსეთის დიდებულების საიმპერატორო კარისადმი და მიიცვალა აქა იასსა წელსა მ. წელთა ჩღჟა იანვარსა კდ. მხილველნო, შენდობის მთხოველი'. საფლავს ბოლგრული წარწერაც აქვს. დასაფლავებულია ბოლგარიის ერთს ეკლესიაში".¹ აქ ზაქარია ჭიჭინაძეს ორი უზუსტობა აქვს: იასა ბულგარეთის ქალაქი გონია ეტყობა და ამიტომ წერს ბულგარეთში (ბოლგარიაში) არის დაკრძალული და რომ ბესიკის საფლავის ქვაზე წარწერა ბულგარულად არის შესრულებული.

ყველაზე მნიშვნელოვანია, რომ ზაქარია ჭიჭინაძე ფაქტობრივად უშეცდომოდ გამოსცემს საფლავის ქვაზე არსებული წარწერის ტექსტს. აქ უნდა გავიმეორეთ სარგის ცაიშვილის კითხვა, „საიდან აიღო ზ. ჭიჭინაძემ ეს ცნობა, ან საფლავის ქვის წარწერა?! ამაზე იგი არას ამბობდა. ამიტომაც ზ. ჭიჭინაძის ეს ცნობა ერთ დროს ეჭვის ქვეშ იდგა“.²

1904 წელს ალექსანდრე ხახანაშვილმა გამოსცა წიგნი „ქართული სიტყვიერების ისტორია“, სადაც ბესიკის ლექსებიც შეიტანა. ამ წიგნში აღნიშნულია, რომ „ბესიკი – 'მესაიდუმლე მდივანი' სოლომონ მეფისა, მოვიდა მოსკოვს, ნახა პეტერბურგი და ქალაქ იასით ბრუნდებოდა სამშობლოში. იასაში მას უნდა ენახა გენერალი პოტიომკინი. ამ ქალაქში გარდაიცვალა 1791 წ. და აქვე დაიმარხა, რასაც მოწმობს მის საფლავზედ ზედწარწერა: 'საფლავსა ამას შინა მდებარე არს თავადი იობიან გაბაშვილი, რომელიც წარმოგზავნილი იყო იმერთა მეფისგან დესპანათ რუსეთის დიდებულების საიმპერატორო კარისადმი და მიიცვალა აქა იასსა წელსა ჩღჟა იანვარსა კდ. მხილველნო, შენდობის მთხოველი (ვარ)'. საფლავს ბულგრულს ენაზედაც აქვს წარწერა“.³ აქაც მცირე უზუსტობაა. ბესიკი იყო არა სოლომონ II-ის იგივე დავით არჩილის ძის, არამედ დავით გიორგის ძის წარგზავნილი.

1932 წელს ალექსანდრე ბარამიძემ და ვალერიან თოფურიამ გამოსცეს ბესიკის თხზულებათა სრული კრებული. წინასიტყვაობაში მათ აღნიშნეს, „ეჭვი არაა რომ მოტანილი ცნობა მეტისმეტად საინტერესოა, მაგრამ ავტორი ჩვეულებრივად წყაროს არ ასახელებს და დასკვნას კატეგორიული ხასიათს აძლევს“.⁴

სავარაუდოდ ინფორმაცია ბესიკის საფლავის ქვის წარწერის შესახებ ზაქარია ჭიჭინაძეს ვილაცამ მიაწოდა. იმ ვილაცამ, ვინც ალბათ თავად ნახა ბესიკის საფლავი. ვინ იყო ეს „ვილაც“ და როგორ აღმოჩნდა იასაში, უცნობია და ალბათ არც არასდროს გაირკვევა.

¹ ჭიჭინაძე, ბესიკი, გვ. 11.

² ცაიშვილი, ბესიკი, გვ. 78.

³ ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია, გვ. 535.

⁴ ბესიკი, თხზულებათა კრებული, გვ. 070.

1940 წელს ალექსანდრე ბარამიძე წერდა, „ცხადი ხდება, რომ ბესიკი გარდაცვლილა კრემენჩუკიდან წასვლის შემდეგ, პოტიომკინის ბანაკში ყოფნისას... ყოველი მოსაზრება უჩვენებს ქ. იასაზე, როგორც ბესიკის გარდაცვალებისა და საბოლოო განსასვენებლის ადგილზე“.¹

იგივე გაიმეორა ალექსანდრე ბარამიძემ 1946 წელს. „ბესიკს უხდებოდა ცხოვრება პოტიომკინთან ჯერ კრემენჩუგში (უკრაინა), შემდეგ იასაში (ბესარაბია). აქ იგი ავად გამხდარა. მიუხედავად ამისა, საქმე ოსტატურად წარუმართავს, წარმატებით დაუმთავრებია მოლაპარაკებები, მაგრამ საუბედუროდ, სიკვდილს მოუსწრაფავს მისი ახალგაზრდული სიცოცხლე. ჩვენი დიდებული პოეტი გარდაცვლილა იასაში 1791 წლის 24 იანვრის სუსხიან ღამეს, თუ 25-ის განთიადზე (ძველი სტილით). ბესიკი იქვე იასაში დაასაფლავეს. ბესარაბიის მიწამ მიიბარა მზიური ქვეყნის მგზნებარე პოეტის გული.“ იქვე ალექსანდრე ბარამიძეს გაკეთებული აქვს მინაწერი, „კარგი იქნებოდა, რომ მწერალთა კავშირი ითავებდეს ბესიკის საფლავის დაძებნას იასაში და მისი ნეშტის გადმოსვენებას საქართველოში“.² როგორც ვხედავთ ბესიკის გადმოსვენების საკითხი გივი მეფისაშვილზე ადრე დააყენა ალექსანდრე ბარამიძემ. იმ დროისთვის ბესიკის დაკრძალვის ადგილი, ქალაქი იასა კი იყო ცნობილი, მაგრამ თავად ამ ქალაქში პოეტის საფლავი დაკარგული იყო. ამიტომ საუბრობდა ალექსანდრე ბარამიძე იასაში ბესიკის საფლავის დაძებნაზე.

1944 წლის აგვისტოში, მეორე მსოფლიო ომის გზებმა რუმინეთში და კერძოდ ქალაქ იასაში მიიყვანა მიხეილ კვესელავა. აი რას წერდა იგი მოგვიანებით, „ჩვენი ფრონტის მთავარი დარტყმა ქ. იასის ჩრდილოეთით იყო მიმართული ... მე ერთი სული მქონდა, როდის შევიდოდით იმ ქალაქში. მეგონა, რომ იქ იყო დასაფლავებული ჩვენი სასიქადულო პოეტი ბესარიონ გაბაშვილი, რომელიც ‘ბედუკულმართმა წუთისოფელმა გასტყვარცნა’ ასე შორს და რუმინეთის მიწას მიაბარა მისი ნეშტი. მაშინ გულუბრყვილოდ მჯეროდა, რომ ქალაქში შესვლისთანავე ვიპოვიდი და ცოცხალი ყვავილების გვირგვინითაც შევამკობდი მის საფლავს ... მძიმე ბრძოლების შემდეგ 22 აგვისტოს უკრაინის მეორე ფრონტის ნაწილები ქალაქში შევიდნენ ... ამის შემდეგ იასაში კი შევედი, მაგრამ ჩემი იმედი ამაო გამოდგა. ბესიკის საფლავის კვალსაც ვერ მივაგენი. ან ვისთვის უნდა მეკითხა, როცა ადგილობრივი მოსახლეობა ჯერ კიდევ სარდაფებში იმალებოდა. არც მე მქონია საამისო დრო, იასაში სულ ერთი დღე დავრჩი, ისიც ქალაქის მმართველობის აღდგენას მოუწინა. არც ეს იყო ადგილი. უმაღლესი ბესიკის საფლავს იპოვიდა კაცი, ვიდრე ქალაქის მერობის მსურველს ... სხვა რომ არავინ შემხვდა ისეთი ქალაქი იასის ახალდანიშნულ მერს ვკითხე, ხომ არაფერი გაგიგონიათ ქართველი პოეტის ბესარიონ გაბაშვილის შესახებ, რომელიც თქვენს ქალაქშია დამარხული-მეთქი. იმან პასუხის ნაცვლად ჯერ თვალეები მოჭუ-

¹ ბარამიძე, *ნარკვევები*, გვ. 430.

² ბარამიძე, *ბესარიონ გაბაშვილი*, გვ. 4.

ტა, მერე მხრები აიჩეჩა და ბოლოს როგორც იქნა, წარმოთქვა, ამის მსგავსი არაფერი გამიგონიაო ... ერთი წლის შემდეგ ისევ დავბრუნდი იასაში. ომი უკვე დამთავრებული იყო, მაგრამ ვერც მაშინ მივაგენი ბესიკის საფლავს. ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა არაფერი იცოდნენ ქართველი პოეტის შესახებ, 'რომელიც თურმე მათ ქალაქშია დამარხული'. ვისაც არ ვკითხე, ბესიკი კი არა, საქართველოც არ ჰქონდათ გაგონილი. მთელ ჩვენ მხარეს კავკასიას ეძახდნენ. კიდევ ათი წელი რომ გავიდა, მესამედ მომიხდა რუმინეთში ყოფნა, საბჭოთა კავშირის კულტურის მოღვაწეთა დელეგაციის შემადგენლობაში. ამ დროს საძებნელი უკვე არაფერი იყო: აკადემიკოს ნიკო ბერძენიშვილს, პოეტ აკადემიკოს გიორგი ლეონიძეს და დოცენტ ოთარ გიგინეიშვილს უკვე ენახათ, რისი ნახვაც შეიძლებოდა – ბესიკის საფლავზე ოდესღაც დადგმული ძვირფასი მარმარილოს ფიქალი¹.

1949 წელს ქართველი მეცნიერები: ნიკოლოზ (ნიკო) ბერძენიშვილი, აკაკი შანიძე და ოთარ გიგინეიშვილი ბულგარეთში უნდა წასულიყვნენ პეტრიწონის ქართველთა მონასტრის მოსანახულებლად. საბჭოთა კავშირიდან ბულგარეთში მატარებლით უნდა გამგზავრებულიყვნენ. ეს კი გზად რუმინეთსა და კონკრეტულად ქალაქ იასაში გავლას ნიშნავდა. ამ დროს რუმინეთში სსრკ-ს ელჩი კი სწორედ სერგო ქავთარაძე იყო.

თუ რა მოხდა იასაში, ამის შესახებ ნიკო ბერძენიშვილი მოგვიანებით წერდა: „27 მარტს დილის 9 საათზე იასას მივედი. ბუქარესტიდან ელჩს დაურეკია და იასელი კონსული სადგურზე დაგვხვდა. თავისთან წაგვიყვანა. იგივე მოგვითხრო რაც ელჩმაც გვაცნობა. მაინც ჩვენ დასარწმუნებლად, არქივისა და მუზეუმის დირექტორს გამოუძახა. მალე მოვიდა ერთი შედარებით ახალგაზრდა კაცი. მოჰყვა: ის ოცდასამი წელია აქაურ მუზეუმსა და არქივს განაგებს. აქაური სიძველეები კარგად იცის და გადაჭრითაც შეუძლია სთქვას, რომ ბესიკ 'გაბაზილის' შესახებ არც წერილობითი მოწმობა და არც მატერიალური ნიშანი რამ იასაში არ გადარჩენილა. მისი აზრით ბესიკი, რადგან ის ახალგაზრდა გარდაიცვალა, ხოლერას უნდა ემსხვერპლა, რაიც 1790-1791 წლებს დიდად მძვინვარებდა იასაში. ამ სენით დაღუპულთ კი ერთ სასაფლაოზე მარხავდნენ (გვიჩვენებს შორს მთაზე). იქ დღეს აღარაფერია. ლოდები დიდი ხანია საშენ მასალად დაიტაცეს, ზოგმა საფლავის ქვადაც მოიხმარა ... რაც შეეხება იასის არქივს, ის მხოლოდ 1828 წლიდან მოიპოვება. მის უადრესი ხანძრისაგან დაიღუპა. მე შევნიშნე, რომ სავალდებულო არაა ბესიკის გარდაცვალება ხოლერასაგან, ასე რომ შესაძლებელია მისი საფლავი სხვაგან იყო ... არც სხვაგან ჩანსო. დავლონდით ... არქივის დირექტორმა მუზეუმის დათვალიერება შემოგვთავაზა. ეს მუზეუმი აქვეა ძველ 'სანირველოში' (ეკვდერში). კონსული და მუზეუმის დირექტორი წინ წავიდნენ. მე საფლავის ქვები შევამჩნიე და უნებურად იქით წავედი ... მუზეუმის შენობის გვერდით რამდენიმე ლოდია. მეც მათ მივადექი. ერთი ლოდი ცალკეა, გვერდზე აუწყულებიათ, წარწერიანი პირიც გარეთ აქვს. ვხედავ ქართუ-

¹ კვესელავა, ას ერგასის დღე, გვ. 56, 58, 61-64.

ლი წარწერა. წავიკითხე. თითქოს ძვირფასი რამ დანაკარგი ვიპოვე, თითქო უცბათ ვიღაც ქართულად გამომელაპარაკა! რამდენი ხანია 'შენდობის მთხოვნელი' ბესიკი უცხოეთში ელის შენდობას (და მოვლა-ყურადღებას) თვისტომთაგან! ოთარს ვუყვირე ვიპოვე მეთქი. არქივ-მუზეუმის დირექტორიც მოვიდა, კონსულიც. დირექტორი დარცხვენილია თავს იმართლებს რა მექნა, წაკითხვა არ ვიცოდითო. მაგრამ ეს ლოდი, ისე როგორც სხვებიც, აქ უადგილოდაა. მუზეუმის დირექტორმა ერთი პროფესორი დაასახელა, კოსტატესკუ მახაი, რომელმაც ყველაფერი იცის ამ ლოდებისო. კონსულმა მანქანა გაუგზავნა და პროფესორი მოიყვანა. გიორგი უნგურიანომ (მუზეუმის დირექტორმა) პროფესორს საქმის ვითარება შეატყობინა. კოსტატესკუმ მოგვითხრო, რომ მან ეს ლოდები 1922 წელს დაღუპვას გადაარჩინა. მან ისინი ქალაქის სალახზე (нойня) იპოვა და აქ მოიტანა. იმ ხანაში მრავალი ასეთი ქვა განადგურდა: საშენ მასალად ან საფლავისავე ქვებად ჰყიდდნენ. პოტიომკინის ლოდი, ორი ამოდენაც იქნებოდა, იმავე დროს დაიღუპა, ის წმ. ნიკოლოზის სასაფლაოზე იყო. ესენი რომელი სასაფლაოდანაა, არ იცის ... გვეწყინა. თითქოს ვიპოვე ბესიკი და ისევ მიიჩრდილა. ქვა გავზომე (161, 71, 30). კარგი ხელობისაა, ის გვერდების მხრითაც გათლილია და ფიგუროვანი. ალბათ ამ ლოდს ქვეშასეგები ქვა ჰქონდა. ლოდს თავში ორი საზეთე (საკანდელე) აქვს ამოთლილი. ამას მოსდევს ვენზელში გერბი რაღაც გვირგვინით. ქვემოთ ერთიმეორეზე გადაჭდობილი შიშველი მკლავები შიშველივე ხმლებით ხელში. აქვე ამ სურათის მარჯვნივ და მარცხნივ ორი ასო – ქართული ასომთავრული ლამაზად ამოკვეთილი ბ. გ. (ე.ი. ბესარიონ გაბაშვილი). შემდეგ ხაზს ქვემოთ ბერძნული წარწერა და მცირე ინტერვალის შემდეგ მიჰყვება ქართული მხედრული: საფლავსა ამასა შინა მდებარე არს/ თავადი ბესარიონ ზაქარიას ძე იოზიან/ გაბაშვილი რომელიცა წარმოგზავნილი იყო იმერეთისა მე/ფისა დავითისაგან დესპანად რუსეთისა დიდებულისა საიმპერატოროსა კარისადმი და მიიცვალა აქ იასს/ წლისა მ წელსა ჩღჟა იანვარს კდ/ მხილველთაგან შენდობისა მთხოვნელი. ქვა ავაყენებინე და ოთარმა ასეც გადაიღო. იმედია ბერძნული წარწერის ამოკითხვაც შესაძლებელი იქნება. თითქო ჩვენი ძიება დასრულდა ... ერთი რამ შეიძლება: აქაური ძველი კაცები უნდა დაიძებნოს, ამ ქვების შესახებ იქნებ ვინმემ იცოდეს, თუ რომელი სასაფლაოდანაა ისინი. ასე რომ ვბჭობთ, მუზეუმის დირექტორს რაღაც გაახსენდა და წავიდა, მოვალე, დაგვპირდა. კონსულმა შინ ჩაიზე მიგვიპატიჟა. კარგა დრო გასულა. როგორც ჩანს ჩვენ დღესვე წავალთ. ჩვენს განკარგულებაში ორი საათიღაა. დირექტორი მალე დაბრუნდა მხიარული სახით: ვიპოვეო, გვახარა. ორი წიგნი მოიტანა: 1. ადგილობრივი მუზეუმის ბიულეტენი №5, 1925 წლისა და 2. პროფესორ იორგას შრომა: იასის ძველი საფლავის ქვების აღწერილობა 1907 წლისა. ამ შრომების შინაარსიდან გამოირკვა: რუმინეთის ისტორიკოსთათვის ცნობილი ყოფილა, რომ იასაში მოიპოვება საფლავის ლოდი ქართული წარწერით (ლოდი №6), არ მოყავთ ოლონდ წარწერის შინაარსი. ამავე ნაშრომებიდან ირკვევა (ასეთი დასკვ-

ნა გამოვიტანე არქ. დირექტორის თარგმანიდან): ეს ლოდი სხვა ასეთსავე ლოდებთან ერთად წმ. პარასკევას (Snt. Vineri) ეკლესიის გალავანში იყო. ის ეკლესია დიდი ხანია რაც გაუქმდა. მის ადგილას დღეს ქალაქის ერთ-ერთი საბაზრო მოედანია. თვით ეკლესიის საკურთხეველის ადგილას კი 1895 წელს იასის პრიმასს აუგია ძეგლი ჯვრით. ეკლესიის ეზოში რომ ლოდები იყო, ქალაქის ახალ სასაფლაოზე გადაუტანიათ. აქ ისინი ბუნებრივია უფუნქციონი და უპატრონონი, დაუტაცნიათ, საფლავის ქვებად გადაუთლიათ, სამენ მასალად წაუღიათ და სხვა. სულ ერთიანად გამქრალა ლოდები, მხოლოდ ექვსიოდე გადარჩენილა და ისიც სრულიად შემთხვევით. 1922 წელს, როგორც აღვნიშნე, პროფესორ მიხაი კონსტატესკუს ისინი სალახიდან წამოუღია და გოლიას ეკლესიის გალავანში დაუცავს, სადაც დღესაც იმყოფება. ბესიკის საფლავის ლოდის მთელი ამ თავგადასავლის კრიტიკულად შესწავლის დრო ჩვენ აღარა გვქონდა. ვთხოვეთ კონსულს და წმ. პარასკევას ნაეკლესიარზე წავედით. სურათი გადავიღეთ. არც თუ დიდი მოედანია. აქ, ამ ბაზრის მიდამოში, სადღაც განისვენებს (შეიძლება შეუძვრელადაც) მოუსვენარი ბესიკი 'შენდობისა მთხოვნელი'. რაკი სასაფლაო აღმოჩნდა, ბესიკის საფლავის დადგენა დიდ სიძნელეს აღარ წარმოადგენს. იასელ ძველ კაცებს, დაახლოებით მაინც ეცოდინებათ თუ სად იდო ეს ქვა. ეს სასაფლაო 1890-1895 წლებშია გაუქმებულ-აყრილი, ასე რომ მოქმედი სასაფლაოს მახსოვარი ჯერ კიდევ ბევრი იქნება იასაში. ეხლა უკვე ჩვენი მუშაობისა შედარებით კმაყოფილი ვარ. წამოსვლის დროც მოვიდა. კონსულს ვთხოვე ბუქარესტში ელჩისთვის ეცნობებინა ჩვენი ეს წარმატება. ადგილობრივ გაზეთში გამოსაცხადებლად ცნობა მივანოდე არქივის დირექტორს. 3 საათსა და 15 წუთზე იასიდან სამშობლოს საზღვრისკენ წამოვედით“.¹

ბესიკის საფლავის ქვის პოვნის ამბავს აღწერს ოთარ გიგინეიშვილიც, „ს. ქავთარაძის ვთხოვეთ, რათა დაგვხმარებოდა 1791 წლის 25 იანვარს რუმინეთში ქ. იასაში გარდაცვალებული და იქვე დაკრძალული პოეტ ბესიკის საფლავის მოძებნაში ... პასუხი კი არ იყო სანუგეშო ... არსებულ სასაფლაოებზე ქართველი პოეტის ვერავითარ კვალს ვერ მივაგენითო ... ქ. იასის არქივი ჯერ კიდევ მე-19 საუკუნის დასაწყისში მთლიანად დაინვა ... ჩვენთან ადგილობრივი არქივის გამგე და მუზეუმის დირექტორი გამოცხადდა. მან სიტყვა სიტყვით გაიმეორა ყველაფერი ის, რაც ამხ. ს. ქავთარაძისადმი გაგზავნილ წერილში იყო და ბოლოს დასძინა: გაბაზილის (ასე გამოსთქვამდა იგი გაბაშვილს) საფლავი სამუდამოდ დაკარგულიაო. ვკითხეთ – იქნებ ოდესმე, სადმე ენახა რაიმე ქვა მისთვის უცნობი წარწერით, მაგრამ აქაც თავი გაიქნია უარის ნიშნად და თანაც 'გვანუგეშა': მას ალბათ როგორც დესპანს მარმარილოს ქვა დაადგესო და ყველა მარმარილოს ქვა ეკლესიამონასტრების გალავნიდან დაიპარეს სხვა ჭირისუფლებმაო ... მუზეუმისკენ მიგვიწვია არქივის გამგემ ... მუზეუმის გვერდით საფლავის ქვებს მოვკარით თვალი. ათიოდე იქნებოდა. მიახლოებისას ჩემი ფოტოაპარატი

¹ ბერძენიშვილი, ძლევაი, გვ. 64-68.

მოვიმარჯვე, რათა გადამეღო. აკადემიკოსი ნ. ბერძენიშვილი ქვებს მიუახლოვდა და წარწერებს ათვალერებს. მინდა ხელსაყრელი მომენტი შევარჩიო გადასაღებად, აი ბერძენიშვილი ერთ მარმარილოს ქვასთან დაიხარა, მეც თითოს ვადებ საკეტს, მან კი უცებ დაარტყა ხელი მარმარილოს ქვას, ჩემსკენ შემოტრიალდა და მომიხმო. დავხედე. ლამაზად გამოყვანილი ქართული ასოებით ეწერა: საფლავსა ამასა შინა მდებარე არს თავად ბესარიონ ზაქარიას ძე იოზიან გაბაშვილი, რომელიც წარმოგზავნილი იყო იმერთა მეფისგან დავითისაგან დესპანად რუსეთისა დიდებულებისა საიმპერატორო კარისადმი და მიიცვალა აქა, იასს წლისა მ, წელსა ჩღჟა ო იანვარს. მხილველთაგან შენდობისა მთხოვნელი. ქვაზე ტექსტი წარწერილია აგრეთვე ბერძნულ ენაზეც. ეჭვი არ არის ეს ბესიკის საფლავის ქვაა, არქივების გამგეს სახეზე სინითლემ გადაჰკრა – ოცი წელიწადია ყოველ დღე უყურებს ამ ქვას და არ იცოდა თუ რა იყო იგი. ქვა აღმოჩნდა მაგრამ საფლავი? ქვაზე ამოკვეთილი იყო ციფრი 6. როგორც აგვისხნეს, ეს რუმინელი პროფესორის იორგას მიერ არის დანომრილი და ნიშნავს, რომ ის შეტანილია მის ნიგნში 'წარწერები იასის ეკლესიებიდან'. მალე ეს ნიგნიც მოგვიტანეს. იქ მე-6 ნომრის ქვეშ აღნიშნული იყო: ქვა ქართული წარწერით. მაგრამ წარწერის შინაარსზე კი არაფერი იყო ნათქვამი. როგორც ნიგნიდან სჩანს, ქვის თავდაპირველი სამყოფელი ადგილი წმინდა პარასკევას ეკლესიის სასაფლაო იყო, რომელიც გაუქმებული იქნა გასული საუკუნის მიწურულს. ეს ადგილობრივმა რუმინელებმაც დაგვიდასტურეს. წმინდა პარასკევას სასაფლაოს გაუქმების შემდგომ ეს ქვა რამდენჯერმე ადგილიდან ადგილზე გადატანის შემდეგ მოხვდა გოლიას მონასტერში. მაშ ბესიკიც წმინდა პარასკევას ეკლესიასთან ყოფილა დასაფლავებული. მივემგზავრებით იმ ადგილის სახანაზავად. ეს შედარებით მცირე მოედანია. ახლა აქ ქალაქის ერთ-ერთი ბაზარია გამართული, მოედნის შუაგულში კი იქ სადაც უნინ ეკლესია იდგა, ყველა აქ განსვენებულთა ხსოვნის აღსანიშნავად ჯვრით დაგვირგვინებული ობელისკია აღმართული".¹

ნიკო ბერძენიშვილის მიერ ბესიკის საფლავის ქვის პოვნა მნიშვნელოვანი ამბავი იყო. დადასტურდა ის, რასაც თავის დროზე წერდა ზაქარია ჭიჭინაძე. თუმცა გაურკვეველი დარჩა, სასაფლაოს გაუქმებისას ბესიკის ნეშტი სადმე სხვაგან გადაასვენეს თუ ადგილზევე დარჩა.

ბესიკის ცხოვრებასა და მოღვაწეობას დიდი მონდომებით იკვლევდა ცნობილი ქართველი პოეტი გიორგი ლეონიძე და მან არაერთი ნაშრომი მიუძღვნა კიდეც ამ საკითხს. ლეონიძე რამდენჯერმე იყო ნამყოფი რუმინეთშიც.

1950 წელს, ანუ ბესიკის საფლავის ქვის პოვნიდან ერთი წლის შემდეგ გიორგი ლეონიძე იმყოფებოდა რუმინეთში. „1950 წლის 15 იანვარს ბუქარესტში დარბაზ 'ათენეუმ პალასში' გაიმართა მ. ემინესკუს დაბადების 100 წლისადმი მიძღვნილი საღამო. სიტყვით გამოვიდა გიორგი ლეონიძე. პოე-

¹ გიგინეიშვილი, ბესიკის საფლავი, გვ. 4.

ტი ეხება რუმინეთ-საქართველოს მეგობრობას და ამბობს: 'მაგონდება XVIII საუკუნის ყველაზე პოპულარული ქართველი პოეტი, შეუდარებელი სიტყვის ოსტატი, ლექსის ჯადოქარი, ბრძოლების მომღერალი, სატირიკოსი ეპიგრამისტი ბესიკ გაბაშვილი. იგი საქართველოს მეფის ელჩი იყო პოტიომკინთან, 1791 წელს გარდაიცვალა 40 წლის ასაკში. დასაფლავებულ იქნა იასაში. სადაც ჰყავდა ბევრი ნაცნობი'.¹

რუმინულ გაზეთ „სკინტეიში (Scinteia)“ დაიბეჭდა ინტერვიუ გიორგი ლეონიძესთან. გაზეთის კორესპონდენტი წერდა, აი რა საინტერესო და ჩვენი ხალხისათვის ნაკლებად ცნობილი ფაქტების შესახებ გვესაუბრა იგი. დიდი ქართველი პოეტი, რომელიც გაეცნო ჩვენ ქვეყანას და დაკრძალულია იასაში. იასაში, გოლიაში ინახება XVIII საუკუნის უდიდესი ქართველი პოეტის ბესიკ გაბაშვილის საფლავის ქვა. ბესიკი გარდაიცვალა 1791 წელს, დაკრძალულ იქნა წმ. ვინერის ეკლესიაში, რომელიც მოგვიანებით დაინგრა. სასაფლაოს ადგილას ახლა ბაზარია. მაგრამ შენახულია საფლავის ქვა ... ბესიკ გაბაშვილმა, მწიგნობარმა და დიპლომატმა, მოლდავეთში რამდენიმე წლით (?) თავისი ყოფნით შესაძლოა დატოვა სხვა კვალიც: მას ჰქონდა, მაშინდელი ჩვეულების მიხედვით, პირადი არქივი, რომელშიც ინახავდა დოკუმენტებსა და ნაშრომებს. მან იასაშიც დაწერა ოდები, ელეგიები, სატირა, ეპიგრამები და ა. შ. შეიძლება სარწმუნოდ ითქვას, რომ იასაში მას მეგობრული ურთიერთობა ჰქონდა რომელიმე ოჯახთან და მაშინდელი ჩვეულების მიხედვით შესაძლოა უსახსოვრა თავისი სახე – პორტრეტი ან ქანდაკება, ისევე როგორც ეს ჩვეულებადაა საქართველოში”.²

გიორგი ლეონიძე რუმინეთში 1958 წელსაც ჩავიდა. ამ ვიზიტის ვრცელი აღწერა მან იმავე წელს გამოაქვეყნა. „იასის დათვალიერების დროს მომაგონდა აქ ორი გადახვეწილი ქართველი მწერალ-მოღვაწის გაიოზ ბართაშვილისა და იონა გედევანიშვილის შეხვედრა 1790 წელს ... ეს ამბავი სწორედ ბესიკის იასაში ყოფნის დროს მოხდა და ქართველი კაცის დანახვა ბესიკსაც, ცხადია, არანაკლებ გაუხარდებოდა. სხვათა შორის, ბესიკის იასაში ყოფნისას, გაიოზისა და იონას გარდა ქართველებიდან კიდევ იყვნენ: ერეკლე მეორის წარმომადგენლები – სულხან მდივანი თუმანიშვილი და მისი თანამშრომელი და მსახურნი; იმერეთის მეფის დავითისა – ბესიკის ბიძაშვილი სიმონ გაბაშვილი; რუსეთის ატაშე სერგეი ბიბილურ-ლაშქარაშვილი და სხვ. ... განსაკუთრებული ინტერესით მოეკიდა ბესიკს ქალაქის მესვეური, იგი გვპირდება ქალაქში ბესიკის ბიუსტის დადგმას ... ქალაქის დათვალიერებაში დრო გავიდა, მე მოუთმენლად მოველი ბესიკის საფლავის ფიქალის ნახვას, რომელიც შარშან აკად. ნ. ბერძენიშვილმა და ო. გიგინეიშვილმა ინახულეს, მაგრამ უცნაურია, რომ ჩემს სათხოვარზე მასპინძლები კრინტსაც არ სძრავენ. მე მიკვირდა მათი მდუმარება. ბოლოს გაირკვა, რომ ჩემს მეგობარ მწერლებს გაგონებითაც კი არ გაუგონიათ ბესიკის ვინაობა

¹ მაჭარაძე, გიორგი ლეონიძე, გვ. 11.

² მაჭარაძე, გიორგი ლეონიძე, გვ. 15.

და სახელი და მით უმეტეს, ბესიკის ქ. იასაში დამარხვის ამბავი. რა გაიგეს დაფაცურდნენ ... ს. ყაუხჩიშვილმა ჩემი თხოვნით ეპიტაფიის დიდი ნაწილი ამოიკითხა და მითარგმნა, რისთვისაც დიდი მადლობა, აი თარგმანიც: როგორც საფლავიდან [...] კაცი იბერიელი, წარმოშობით კეთილშობილი, ბრწყინვალე შვილი ზაქარიასი, სახელად ბესარიონი, კეთილ სათნო ბუნებით, გაბაონთა გვარიდან, ჩამოვიდა ელჩობასთან ერთად კოლხიდიდან. მაშინ გადაუხადა მან ვალი უფალს. იცოცხლა ორმოცი წელი, გარდაიცვალა წელსა ღვთისშობიდან 1791-ს იანვრის. შემდეგ მოსდევს ქართული; საფლავსა ამასა შინა მდებარე არს თავადი ბესარიონ ზაქარიას ძე იობიან გაბაშვილი, რომელიც წარმოგზავნილ იყო იმერთა მეფისა დავითისგან დესპანად რუსეთისა დიდებულებისა საიმპერატოროსა კარისადმი და მიიცვალა აქა იასსა წელსა ჩღუთ, იანვარს კდ. მხილველთაგან შენდობის მთხოველი. ბესიკის საფლავის ქვა ძვირფასი მარმარილოა. სწორედ ამ სიძვირფასემ გადაარჩინა იგი დაღუპვას. მისი ისტორია ასეთია: პოტიომკინის ბრძანებით ბესიკი დამარხულ იქნა 'ვინერის' ანუ პარასკევას ძველ ტაძარში, რომელიც სიძველის გამო აიღეს 1879-1880 წლებში. მაშინ ზოგი მიცვალებული გადაიტანეს, ვისაც კი ჭირისუფალი ყავდა. ზოგის ნეშტი ღამით ტომრებით უზიდნიათ ეტერნიტეს სასაფლაოზე და იქ დაუკრძალნიათ, ზოგი კი უპატრონო სასაფლაოები ისე დაუტოვებიათ. ვფიქრობ, ბესიკი არ გადაიტანეს უჭირისუფლობის გამო. ქვა კი გადაუტანიათ, დიდხანს აქეთ-იქით უმოგზაურია, მერე ქალაქის სასაფლაოზე აღმოჩენილა, აქედან კი სხვა ქვებთან ერთად შერჩევით აქ, გოლიას მონასტერში გადმოუტანიათ ... [საფლავის] პოვნა შესაძლებელი უნდა იყოს და აი როგორ: ვინერის ტაძარი, სადაც ბესიკი იყო დაკრძალული, 1879-1880 წლებში დაანგრიეს. ქალაქის ხელმძღვანელობა უკვალოდ არ მოსპობდა უძველეს ისტორიულ ძეგლს ... ხომ აღრიცხავდნენ ცნობილ პიროვნებათა საფლავებს ტაძარში ... და ქალაქის არქივში ხომ ინახება 'საქმე' ტაძრის დანგრევის გარშემო ... როდესაც საფლავის ქვის ბერძნული წარწერა ვათარგმნინე, გამოირკვა რომ ქვის დამდგმელად იხსენიება იოსები, ბესიკის ძმა ცნობილი კალიგრაფი ოსედ წოდებული. როგორ უნდა მოეხერხებინა საქართველოში მყოფ ოსეს ბესიკისთვის ქვის დადგმა? ძნელია ამის თქმა. ხოლო მას შემდეგ რაც ოსე გადასახლებულ იქნა ჯერ ყიზილარში, შემდეგ ბელგოროდში, იგი მხოლოდ ანა დედოფლის ხარჯით საზრდოობდა როგორც სრულიად უპოვარი. ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ ოსეს სახელქვეშ ანა დედოფალი უნდა იყოს ამოფარებული. ეპიტაფიის ასოთ მოყვანილობაც, ჩემი დაკვირვებით უფრო XIX საუკუნის დასაწყისის დამწერლობის იერისაა ... გამოჩნდა გოლიას მუზეუმის დირექტორი. ინდიფერენტულად უყურებს ბესიკის საკითხს, ემჩნევა, არ აინტერესებს. ზანტად ლაპარაკობს, თითქოს პირველი გაგონებაა მისთვის. მე გავახსენე ქართველ მეცნიერთა ყოფნა იასაში და მათი ძიება ბესიკის საფლავისა. ახ! ვიცი ვიცი! იგი უნდა ემარხო 'ვინერის' ნასაყდრალზე, ნამდვილად მარხია თუ არა ამასაც ვერ გეტყვით, თავის დროზე მრავალი მიცვალებულის ნეშთი

გადაუსვენებიათ. მე ჩემს მუზეუმში მაქვს ვინერის საფლავიდან ამოღებული ერთი ოქროს ღილი, შესაძლოა სწორედ იმ ქართველი მიცვალებულისაც არის. თქვენ ხომ ამბობთ დესპანი იყო, შესაძლოა ღილი მისი სადესპანო ჩაცმულობისაც იყოს? ბუქარესტიშიც ისევე მღელვარებით ვფიქრობდი ბესიკზე. მოსვენებას არ ვაძლევდი ჩვენს საბჭოთა კავშირის ელჩს რუმინეთში სერგო ქავთარაძეს, ვთხოვდი, თავის მხრივ დაეცალებინა იასაში ჩვენი კონსულისთვის ბესიკის მასალათა მოძებნის საქმეში ჩართვა. სერგო ქავთარაძე ყოველგვარ დახმარებას მიწევდა, როგორც ბესიკის ასევე ანთიმ ივერიელის საკითხების გარკვევაში ... მატარებელი ჩამოდგა იასის სადგურზე ... პერონზე მხედებიან უკვე ნაცნობი, დამეგობრებული იასელი პოეტები და მწერლები. გილოცავთ ამხანაგო ლეონიდე, დადასტურდა ბესიკის საფლავის ადგილმდებარეობა. საბუთი ვიპოვეთ. მომესმის გახარებული ხმა და თითქმის ვაგონის კიბეზე მანვდიან პატარა ალბომს, რომელშიც სხვა ფოტოებთან ერთად, რომელნიც ამ დღეებში დაუმზადებიათ, მოთავსებულია 'ვინერის' ტაძრის გეგმა, რომელზედაც საკურთხევლის წინ ციფრით '6' აღნიშნულია ბესიკის საფლავი. ბესიკი დაუმარხავთ საკურთხევლის წინ 6-7 ნაბიჯზე. ხოლო ტაძრის ალების შემდეგ საკურთხევლის ადგილას ნიში დაუდგამთ. გეგმის მიხედვით ნაბიჯების გამოზომვა გვაპოვნინებს ბესიკის საფლავს ... მივედით 'ვინერის' ნასაყდრალზე, ხელთ გეგმა მიჭირავს '6' ნომერქვეშ აღნიშნულია ბესიკის საფლავი. საკურთხევლის ობელისკიდან გავზომე რამდენიმე ნაბიჯი და ფეხი დავკარი – აი, აქ არის ბესიკი დამარხული, წამოვიდახე ... ბესიკის სამარესთან ვდგევარ, მაგრამ ვინ იცის იქნებ ნეშტი გადატანილია? ვფიქრობ მე ... ახ, ადრე რომ გვცოდნოდა, არაფერს დავზოგავდით, არც სამარის პოვნისთვის არც ბიოგრაფიული მასალების გამოჩხრეკისათვის ჩვენს მუზეუმში, ახლა კი ომმა აგვირია სახლ-კარი".¹

1958 წელს გიორგი ლეონიძესთან ერთად რუმინეთში იმოგზაურა ვახტანგ ბერიძემ, რომელმაც 1959 წელს ჟურნალ ცისკარში გამოაქვეყნა რამდენიმე სტატია. აი რას წერდა ვახტანგ ბერიძე, „რამდენიმე წუთის შემდეგ შემოდიან იასის არქივის დირექტორი გეორგე უნგურიანუ და არლუსისის (საბჭოთა კავშირთან ურთიერთობისა და მეგობრობის რუმინული საზოგადოება) აქაური განყოფილების მდივანი ილიე გუზუ. მათთვის ბუქარესტიდან უცნობებიათ ჩვენი ჩამოსვლის ამბავი. ეს პირველივე შეხვედრა რუმინეთის მიწაზე გულთბილი და მეგობრული იყო. გიორგი ლეონიძე და უნგურიანუ ადრევე იცნობდნენ ერთმანეთს. საუბარი მაშინვე ბესიკზე ჩამოვარდა. ბესიკის საფლავის ქვა 1949 წელს სწორედ უნგურიანუს წყალობით აღმოჩნდა, მაგრამ იასის არქივებში თვით ბესიკზე არაფერი ჩანსო, თქვა მან. პოტიომკინის დროინდელი დიდძალი მასალა მოსკოვის არქივებშია და იქ უნდა დაიძებნოსო...² გვიან ღამით საშინელ თავსხმაში დავბრუნდით იასაში ... ხუთი იანვარი რუმინეთში ყოფნის უკანასკნელი დღე იყო,

¹ ლეონიდე, *ბესიკ გაბაშვილი იასაში*, გვ. 386-400.

² ბერიძე, *სამი კვირა რუმინეთში*, გვ. 109.

ყველანი კიდეც ერთხელ ვესტუმრეთ უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკას და ქართული წიგნები გადავეცით საჩუქრად. ერთხანს უნგურიანუსთან ვიყავით არქივში, სწრაფად დავათვალიერეთ სურათების გალერია, ვნახეთ ბესიკის საფლავის ქვა, რომელზედაც დღემდის მშვენივრად იკითხება ქართულ-რუსული ეპიტაფია. ქვა დერეფანში იდო, რადგანაც ისტორიულ მუზეუმში რეორგანიზაციაა და ანგრეული იყო. და სულ ბოლოს მოვინახულეთ ის ადგილი, სადაც ბესიკი იყო დაკრძალული. ძველი ეკლესია დაუნგრევიათ, მის ადგილას ერთი კვარიდაა აღმართული. ეკლესიის ნაცვლად ახლა საბაზრო მოედანია და ბესიკის საფლავზე დახლებია გამართული. ფიქრობენ რომ ბესიკი სხვა მიცვალებულთა მსგავსად, აქედან სადღაც გადაასვენეს, მაგრამ ნამდვილად არავინ არაფერი იცის. გიორგი ლეონიძეს უნდოდა საფლავის გათხრა, მაგრამ ასე სახელდახელოდ, სათანადო ორგანოების ნებართვის გარეშე გათხრა არ მოხერხდა ... მაინც მთავარი ხომ ეს არ არის: ახლა ხომ იქ ყველამ იცის, რომ დიდი ქართველი პოეტი მათს მიწაში განისვენებს, მის სახელს იცნობენ და პატივისცემით იხსენიებენ¹.

გიორგი ლეონიძე აგრძელებდა ბესიკის საფლავის ძებნას. აი რას წერდა 1969 წელს რუმინელი მიხაი ნოვიკოვი, „Леонидзе читил прошлое своего народа. Именно это заставило его впоследствии не раз возвращаться в Румынию, в надежде найти в конце концов в Яссах могилу грузинского поэта XVIII века Бесики. Удалось или не удалось ему добиться желанного, мне к сожалению неизвестно ... Важно то, что могила эта притягивала его, как магнит ... Помню я как то многозначительно намекнул о странном совпадении – могила Бесики в Молдове, т. е. в той же румынской области, где производится и знаменитый ‘Котнар’. Как это получается, что могилу Бесики Леонидзе не находит, а вот наилучший ‘Котнар’ – всегда ... Ты напрасно смеешься, дело не в том, найду или не найду я могилу Бесики а в том что я обязан ей искать, в той же мере, как я обязан изучать всё то что связано с историей моего народа ... Конечно я приезжаю в Румынию не только из за могилы Бесика, но и потому что что я люблю румынский народ ... Меня тянет сюда и могила Бесики и душа румынского народа“².

1989 წელს, როდესაც გივი მეფისაშვილმა გამოთქვა მოსაზრება, რომ ბესიკი გადმოესვენებინათ საქართველოში, ქართული საზოგადოებისათვის ცნობილი იყო მხოლოდ ბესიკის დაკრძალვის მიახლოებითი ადგილი. ცხადია შესაძლებელი იყო იმ ადგილზე გარკვეული კვლევების ჩატარება, თუმცა ძნელი სათქმელია რა გამოირკვეოდა. ყოველ შემთხვევაში ყველა თანხმდებოდა, რომ ბესიკის საფლავი იასაში იყო. არაფერი იქნებოდა სადავო, რომ არა ერთი მეტად საინტერესო ინფორმაცია.

ეს ინფორმაცია დაიბეჭდა ქართულ ემიგრანტულ გაზეთში „თეთრი გიორგი“ 1929 წელს. სტატიის ავტორი იყო ქართველი მიხეილ დადიანი.

¹ ბერიძე, *სამი კვირა რუმინეთში*, გვ. 119.

² დადიანი, *დავინყებულნი საფლავი*, გვ. 3.

1921 წლის თებერვალში, როდესაც საქართველო იბრძოდა საბჭოთა რუსეთის წინააღმდეგ და ცდილობდა საკუთარი დამოუკიდებლობისა და თავისუფლების დაცვას, მიხეილ დადიანი როგორც სამხედრო სკოლის მსმენელი, იუნკერი იბრძოდა ფრონტზე. შემდეგ სხვა იუნკერებთან და ოფიცრებთან ერთად წავიდა ემიგრაციაში. დამკვიდრდა პოლონეთში და გახდა პოლონეთის არმიის ოფიცერი. აი რას წერდა მიხეილ დადიანი, „1921 წელს შემთხვევით მოვხვდი რუმინეთში ქ. ბუქარესტში. გაგონილი მქონდა რა რომ აქ დიდი ქართველი მარხია. შევუდექი მისი საფლავის ძეგლს. გავეშურე ქალაქის დიდ სასაფლაოსკენ, სადაც უნაყოფო ძეგლის შემდეგ მიმასწავლეს ერთ-ერთი საეკლესიო დაწესებულება. ამ დაწესებულების არხივების გადასინჯვის შემდეგ მითხრეს, რომ სასაფლაოს ამ უბანში ამა და ამ ნომრით უნდა იყოს საფლავიო, საქართველოს დესპანის ბესარიონ გაბაშვილისო. გულის ფანტქალით გავეშურე ისევ იმ სასაფლაოზედ. უალრეს სიამოვნებას დიდი მწუხარება ენაცვლებოდა. ეს მწუხარება კი გაორკეცდა, როდესაც თვით საფლავი ვნახე. ასეთი დიდი კაცის. ჩვენი ლიტერატურის დამამშვენებელი მგოსნის ბესიკის საფლავი გულშემზარავ სურათს წარმოადგენს. ოდესღაც უთუოდ მშვენიერის ძეგლის, მხოლოდ კვალიღა დარჩენილა და ისიც იმდენად პატარა, რომ ძლივს შეიძლება ადამიანმა ორიოდელათინურად წარწერილი სიტყვა და მათ შორის ‘ჯორჯიო’ და ‘გაბა’ ამოიკითხოს, რაც აუცილებლად მგოსნის გვარის ნაწილს წარმოადგენს. შესაძლოა ამ საფლავის ასე დავიწყება იმის მიზეზი იყოს, რომ დანამდვილებით არც კი ვიცოდით სად იყო დასაფლავებული ბესიკი, ვინაიდან არსებობდა ასეთი აზრი, რომ ის ქ. იასაში მარხია, მაგრამ იქ ვინმე სხვა დიდი ქართველი უნდა იყოს დასაფლავებული. ეხლა კი რადგან დარწმუნებით ვიცით მისი საფლავის ადგილი, გვმართებს მისი მოვლა, მით უმეტეს, რომ კანონით ასეი წლის გავლის შემდეგ მოუვლელი საფლავი იკარგება უკვალოდ და იმ ადგილას სხვა მიცვალებულს ასაფლავებენ. მართალია დღევანდელ ჩვენს პირობებში ძნელია მიცვალებულზე ზრუნვა, როდესაც მთელი ცოცხალი ერი საშინელ განსაცდელშია, მაგრამ არც ისე ძნელია ქართველ საზოგადოებისთვის თითო-ორიოლა ფრანკის გამოღებით ორიოდელათასი ფრანკის მოგროვება და უბრალო ხის ჯვარის და წარწერის დადგმა, რათა არ აღიგავოს სამარადისოდ დიდი მგოსნის საფლავი. მომავალ თაობას კი იმედი გვაქვს შესაფერისად შეეძლება ასეთ მამულიშვილთა ხსოვნას შესაფერი პატივი სცეს. დღეს ძალიან ხშირად გვესმის, რომ მადლიერი ერი უბრალო ჯარისკაცებს შორეულ ციმბირიდან ამერიკაში და საფრანგეთში მოასვენებენ, რომ მათი ცხედარი მშობლიურ მიწას მიაბარონ. პოლონეთში ხომ არამც თუ მგოსნებს და დიდად დამსახურებულ მამულიშვილებს, არამედ ამბოხებაში მონაწილეთა გადაკარგულ საფლავებს ეძებენ და ხან შორეული ამერიკიდან და ხან სირიიდან დიდის ამბით და მთელი ერის მონაწილეობით სამშობლოში მოასვენებენ ხოლმე. ჩვენ ჯერჯერობით ასე შორს ვერ წავალთ, მაგრამ რაც შეგვიძლია ის რომ ვქნათ ეგეც საკმარისია, რომ ბესიკის საფლავი ნაშლილი

არ იქნეს და ამით მადლიერი ერის მცირე ნაწილმა მაინც პატივი სცეს მის ხსოვნას“.¹

ემიგრანტულ გაზეთში დაწერილი წერილი ცხადია საბჭოთა საქართველოში ვერ გავრცელდებოდა და ვერავინ წაიკითხავდა. ვფიქრობ მიხეილ დადიანის წერილი უცნობი იყო ნიკო ბერძენიშვილისა და გიორგი ლეონიძისთვისაც. თავისთავად საინტერესოა, იცოდა თუ არა ვინმემ საბჭოთა საქართველოში ამ წერილის შესახებ. თუმცა აქ მთავარია, თუ ვისი საფლავი ნახა მიხეილ დადიანმა ბუქარესტში? ბესიკის? მაშინ გამოდის რომ ბესიკი ვილაცამ გადაასვენა ბუქარესტში. ვინ? თუ ბესიკის ნეშტი გადაასვენეს, რატომ დატოვეს მისი საფლავის ძვირფასი ქვა?

პირველ რიგში აღსანიშნავია, რომ მიხეილ დადიანი არ წერს ბუქარესტის რომელ სასაფლაოზე ნახა საფლავის ქვა. ეს უკვე გამორიცხავს გადამოწმების საშუალებას. გადამოწმების იმიტომ, რომ წამკითხველი შესაძლოა შეცდა, როდესაც საფლავის ქვაზე ამოიკითხა ასოები „გაბა“. ცხადია, დასაშვებია, რომ ვილაცამ ბესიკის ნეშტი მართლაც გადაასვენა იამიდან ბუქარესტში, მაგრამ ვინ? ვინ იყო ბესიკის ასეთი გულშემოკიდებული თუ თაყვანისმცემელი, რომ ეს რთული საქმე ითავა? და რატომ დატოვა საფლავის ქვა, ძვირფასი მარმარილოს ქვა? იმიტომ ხომ არა, რომ ქვის გადატანა კიდევ უფრო ართულებდა მის არც თუ მარტივ ამოცანას. და რატომ მაინცდამაინც ბუქარესტში და არა იქვე იამის სხვა სასაფლაოზე? ამ კითხვებზე პასუხი არ არსებობს. ვარაუდით კი ბევრი რამის ვარაუდი შეიძლება.

მე მაინც ვფიქრობ, რომ მიხეილ დადიანმა რომელიღაცა სხვა ქართველის საფლავი ნახა, თუკი წაიკითხვა მართებულა, და არა ბესიკის. ბესიკის ნეშტი, რომელსაც სავარაუდოდ ჭირისუფალი არ ჰყავდა ან ადგილზე დატოვეს ან იქვე გადაასვენეს.

მიხეილ დადიანის გარდა საზღვარგარეთ მყოფი კიდევ ერთი ქართველი მიიყვანა ბედმა რუმინეთში. ეს იყო ცნობილი მოღვაწე და სწავლული გრიგოლ ფერაძე. 1935 წელს ათონის მთაზე მიმავალმა გრიგოლ ფერაძემ გზად რუმინეთში გაიარა. აი რას წერდა ის, „პირველად რუმინეთს ვესტუმრე ... მე ათ დღეზე მეტი დრო ვერ გამოვნახე, რადგან ჩემი უპირველესი მიზანი იყო ათონის წმინდა მთაზე გამგზავრება. ამის გამო ვიკვლევდი მხოლოდ ყველაზე აუცილებელსა და ყველაზე მნიშვნელოვან საკითხებს. მე არ ვცდილვარ გამომეკვლია სახელგანთქმული ქართველი პოეტის ბესარიონ გაბაშვილის ცხოვრება რუმინეთში, რომელმაც სიცოცხლის ბოლო წლები ამ ქვეყანაში გაატარა და იქვე გარდაიცვალა“.²

თავის დროზე მიხეილ კვესელავა წერდა, „დასანანია, რომ დღემდე თავი არ მოება საქმეს და ამ მოედანს მართლაც არ ეწოდა ბესიკის სახელი. არც ბესიკის ბიუსტი დადგმულა მისი სამუდამო განსასვენებლის ადგილას. მე მხოლოდ სახალხო მხატვრის უჩა ჯაფარიძის მიერ შესრულებული პორ-

¹ ფერაძე, ქართული ელემენტის გავლენა, გვ. 91.

² კვესელავა, ას ერგასის დღე, გვ. 64.

ტრეტის ორიგინალი ჩავიტანე რუმინეთში და საზეიმოდ გადავეცი აკადემიკოს პარხონს 'ბესიკის მუზეუმისთვის'. არც ასეთი მუზეუმის შესახებ მსმენია დღემდე რამ. ისე კი გოლის ტაძარში ახლაც არის კედელთან აყუდებული მარმარილოს ფიქალი“.¹

ამჟამად ქალაქ იაშიში დგას ბესიკის ბიუსტი. აი რა ინფორმაცია მოგვანოდა საქართველოს ელჩმა რუმინეთში, ბატონმა ნიკოლოზ ნიკოლოზიშვილმა, „მიხეილ კვესელავას იდეას, ბესიკის ბიუსტის შექმნის შესახებ ხორცი შეასხა ცნობილი ქართველი იურისტის, იაკობ ჯინჯიხაშვილის და მისი მეუღლის, ფანი ჯინჯიხაშვილის (Fanny Jinjikhashvili, ქალიშვილობის გვარი – ტოლცისი Toltis) ქართულ-რუმინულმა ოჯახმა. მათთან ერთად ამ საქმის დიდი გულშემატკივარი იყო რუმინელი მწერალი, მირჩა რადუ იაკობანი (Mircea Radu Iacoban). გაბრიელ ჯინჯიხაშვილისა და ნუგზარ სარჯველადის სპონსორობით ბრინჯაოში ჩამოისხა ბესიკის ბიუსტი, რომლის ავტორი მოქანდაკე დავით მაისურაძეა. 2018 წლის 25 ივლისს, იაშის მერმა მიიღო გადაწყვეტილება, რომ ქალაქ იაშის ისტორიულ ცენტრში დაარსდეს რუმინულ-ქართული მეგობრობის მოედანი, სადაც ბესიკ გაბაშვილის ბიუსტი დაიდგმებოდა. 2019 წლის 24 იანვარს, ბესიკის გარდაცვალების დღეს იაშის კოსტაკე ნეგრის ხეივანში (Esplanada Costache Negri) ბიუსტი საზეიმოდ გაიხსნა ... ბესიკის საფლავის ქვა ამჟამად ინახება მოლდოვის ისტორიის მუზეუმის ლაპიდარიუმში, რომელიც განთავსებულია იაშის კულტურის სასახლეში, მისამართზე Piata Stefan cel Mare si Stant nr.1“.

ალბათ უნდა ვაღიაროთ, რომ ცნობილი ქართველი პოეტის ბესიკის (ბესარიონ გაბაშვილის) საფლავი დაკარგულია. ცნობილია მხოლოდ ადგილი, სადაც ის დაკრძალეს, მაგრამ ის ძველი სასაფლაო აღარ არსებობს. აღარ არსებობდა ის არც იმ დროს, როდესაც 1945-1952 წლებში, ცნობილი ქართველი ბოლშევიკი სერგო ქავთარაძე საბჭოთა კავშირის ელჩი იყო რუმინეთში. 1949 წელს, როდესაც ბესიკის საფლავის ქვა იპოვეს, მისი გამოგზავნა საქართველოში ალბათ იმ დროს მართლაც შესაძლებელი იყო (სხვა საკითხია რა საჭირო იყო ეს). მაგრამ პოეტის ნეშტის მოძიება არ იქნებოდა ადვილი, თუკი ეს საერთოდ იყო შესაძლებელი. მით უმეტეს ეს ალბათ ვერ მოხერხდებოდა 1989 წელსაც, თუნდაც ამის დიდი სურვილი ყოფილიყო.

¹ კვესელავა, ას ერგასის დღე, გვ. 64.

დამონებული წყაროები და ლიტერატურა
Cited Sources and Literature

ბარამიძე, ნარკვევები – ბარამიძე ა., *ნარკვევები ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან*, ტ. 2, 1940

(**Baramidze, *Fragments*** – Baramidze A., *Essays on the History of Georgian Literature*, vol. 2, 1940).

ბარამიძე, ბესარიონ გაბაშვილი – ბარამიძე ა., *ბესარიონ გაბაშვილი (გარდაცვალების 155 წლისთავის გამო)*, გაზეთი „კომუნისტი“, 1946, №32, 12 თებერვალი

(**Baramidze, *Besarion Gabashvili*** – Baramidze A., *Besarion Gabashvili (on the 155th anniversary of his death)*, Newspaper “Komunisti”, 1946, No. 32, February 12).

ბერიძე, სამი კვირა რუმინეთში – ბერიძე ვ., *სამი კვირა რუმინეთში*, ჟურნალი „ცისკარი“, 1959, №9

(**Beridze, *Three Weeks in Romania*** – Beridze V., *Three Weeks in Romania*, Journal “Tsiskari”, 1959, No. 9).

ბერძენიშვილი, ძლევაი – ბერძენიშვილი ნ., *„ძლევაი“ (გამარჯვება): რუმინია-ბულგარეთში მოგზაურობიდან*, თბილისი, 1949

(**Berdzenishvili, *Dzlevai*** – Berzenishvili N., *“Dzlevai” (Victory): From a journey to Romania and Bulgaria*, Tbilisi, 1949).

ბესიკი, თხზულებათა კრებული – ბესიკი, *თხზულებათა კრებული*, გამომცემლები ბარამიძე ა., თოფურია ვ., თბილისი, 1932

(**Besiki, *Collected Works*** – Besiki, *Collected Works*, Published by Baramidze A. and Topuria V., Tbilisi, 1932).

გიგინეიშვილი, ბესიკის საფლავი – გიგინეიშვილი ო., *ბესიკის საფლავი*, გაზეთი „ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1949 წლის 9 ოქტომბერი, №40

(**Gigineishvili, *Besiki's Grave*** – Gigineishvili O., *Besiki's Grave*, Newspaper “Lit’erat’ura da Khelovneba” [“Literature and Art”], 1949, October 9, No. 40).

დადიანი, დავიწყებული საფლავი – დადიანი მ., *დავიწყებული საფლავი*, გაზეთი „თეთრი გიორგი“, 1929, №23

(**Dadiani, *A Forgotten Grave*** – Dadiani M., *A Forgotten Grave*, Newspaper “Tetri Giorgi”, 1929, No. 23).

იოსელიანი, ცხოვრება მეფე გიორგი მეცამეტისა – იოსელიანი პ., *ცხოვრება მეფე გიორგი მეცამეტისა*, ტფილისი, 1895

(**Ioseliani, *The Life of King George XIII*** – Ioseliani P., *The Life of King George XIII*, Tbilisi, 1895).

კვესელავა, ას ერგასის დღე – კვესელავა მ., *ას ერგასის დღე*, წიგნი მეორე, ევროპის მოტაცება, თბილისი, 1970

(**Kveselava, *Day of Atonement*** – Kveselava M., *Day of Atonement*, Volume Two, *The Abduction of Europe*, Tbilisi, 1970).

ლეონიძე, ბესიკ გაბაშვილი იასაში – ლეონიძე გ., ბესიკ გაბაშვილი იასაში (დღიურიდან: მოგ ზაურობა რუმინეთში), წიგნში: მისივე, გამოკვლევები და წერილები, თბილისი, 1958

(Leonidze, Besik Gabashvili in Iasi – Leonidze G., *Besik Gabashvili in Iasi (From the Diary: Journey to Romania)*, In: Idem, “Studies and Essays”, Tbilisi, 1958.

მაჭარაძე, გიორგი ლეონიძე – მაჭარაძე ვ., გიორგი ლეონიძე და რუმინულ ქართული ლიტერატურული ურთიერთობები, თბილისი, 1976

(Macharadze, Giorgi Leonidze – Macharadze V., *Giorgi Leonidze and Romanian-Georgian literary relations*, Tbilisi, 1976).

მეფისაშვილი, გადმოვასვენოთ ბესიკი სამშობლოში – მეფისაშვილი გ., გადმოვასვენოთ ბესიკი სამშობლოში, ჟურნალი „განთიადი“, 1989, №1

(Mepisashvili, Let Us Bring Besiki's Remains Home – Mepisashvili G., *Let Us Bring Besiki's Remains Home*, “Gantiadi”, 1989, No. 1).

ფერაძე, ქართული ელემენტის გავლენა – ფერაძე გ., ქართული ელემენტის გავლენა ბალკანეთის ხალხების სულიერ კულტურაზე, პოლონეთ-სა-ქართველოს ისტორიკოსთა კომისია, III, ვარშავა, 2021

(Peradze, The Influence of the Georgian Element – Peradze G., *The Influence of the Georgian Element on the Spiritual Culture of the Balkan Peoples*, Polish-Georgian Commission of Historians, Collected Works, Volume III, Warszawa 2021).

ცაიშვილი, ბესიკი – ცაიშვილი ს., ბესიკი, თბილისი, 1962

(Caishvili, Besiki – Caishvili S., *Besiki*, Tbilisi, 1962).

ჭიჭინაძე, ბესიკი – ჭიჭინაძე ზ. (გამომცემელი), ბესიკი, ლექსნი თქმულნი ბესარიონ გაბაშვილისგან, ტფილისი, 1885

(Chichinadze, Besiki – Chichinadze Z. [Publisher], *Besiki, Poems recited by Besarion Gabashvili*, Tbilisi, 1885).

ხახანაშვილი, ქართული სიტყვიერების ისტორია – ხახანაშვილი ა., ქართული სიტყვიერების ისტორია, ტფილისი, 1904

(Khakhanashvili, A History of the Georgian Literature – Khakhanashvili A., *A History of the Georgian Literature*, Tbilisi, 1904).

Brosset, Histoire de la Géorgie – Brosset M., *Histoire de la Géorgie*, II, S.-Petersbourg, 1857

(Brosset, History of Georgia – Brosset M., *History of Georgia*, Volume II, St. Petersburg, 1857).

Бутков, Материалы – Бутков П., *Материалы для новой истории Кавказа*, Часть вторая, Санкт-Петербург, 1869

(Butkov, Materials – Butkov P., *Materials for the New History of the Caucasus*, Volume II, St. Petersburg, 1869).

**From the History of the Search
for Besiki's Grave**

Summary

The renowned Georgian poet Besarion Gabashvili (1750-1791), better known as Besiki, travelled to Russia in 1787 on a diplomatic mission on behalf of King David of Imereti, son of Giorgi. During this mission, he met Field Marshal Grigori Potemkin and resided at Potemkin's camp, initially in Chisinau and later in Iași, where he passed away in 1791.

For a long time, not only the location of Besiki's death and burial but even the exact date of his passing remained a matter of controversy.

On March 27, 1949, Niko Berdzenishvili discovered Besiki's tombstone. However, the grave itself no longer existed, as the old cemetery had been closed. While the discovery of the tombstone was significant, uncertainty remained regarding whether Besiki's remains had been relocated or left in their original resting place.

Giorgi Leonidze, who visited Romania multiple times, was particularly interested in the location of Besiki's grave. In 1958, Vakhtang Beridze, who accompanied him on one of these trips, wrote: "Finally, we visited the place where Besiki is buried. The old church has been demolished, and in its place, now stands a marketplace, with stalls set up near Besiki's supposed resting site. It is believed that, like others buried there, Besiki's remains were moved elsewhere – but no one knows for certain".

Interestingly, as early as 1885, Zakaria Chichinadze was already aware of the inscription on Besiki's tombstone. In a book published that year, he provided an almost exact rendition of the inscription. It is likely that someone who had seen Besiki's grave firsthand relayed this information to him. However, the identity of this individual and the circumstances under which they visited Iași remain unknown.

In early 1989, Givi Mepisashvili, Chairman of the Kutaisi Writers' Union, published an appeal titled "Let Besiki Rest in His Homeland". This was accompanied by a letter sent to him in 1967 by Sergo Kavtaradze, the Soviet Ambassador to Romania from 1945 to 1952. In the letter, Kavtaradze wrote: "As far as I remember, Besiki was buried by his brother. I preserved his tombstone in Iași. The grave itself was never searched for. In my opinion, it would not have been difficult to find, as the churchyard was quite small. During my time, it had already become a marketplace. I reported this in detail to Moscow and Georgia, but my appeals found no response from the so-called 'patriots' of that time. I could have arranged for the transfer of Besiki's remains and tombstone to Georgia... but my voice remained unheard".

When Mepisashvili proposed reburying Besiki in Georgia, the only known information about his burial site was that it had been located somewhere in Iași. However, a particularly intriguing piece of evidence emerged that complicated the matter.

In 1929, the Georgian émigré newspaper “Tetri Giorgi” published an article by Mikheil Dadiani, a Georgian cadet and later an officer in the Polish army. In this article, Dadiani recounted that after leaving Georgia in 1921, he found himself in Romania, specifically in Bucharest, where he claimed to have discovered Besiki’s grave in one of the city’s cemeteries: “Besiki’s grave is in a terrible state. What was undoubtedly once a beautiful monument has been reduced to a mere trace, so eroded that only a few words in Latin are still visible – among them ‘Giorgio’ and ‘Gaba,’ which must be part of Besiki’s surname. Perhaps this grave was forgotten because we never had certainty about Besiki’s burial site. Many believed he was buried in Iași, possibly confusing him with another prominent Georgian figure. Now that we know exactly where his grave is, we are obliged to take care of it”.

However, Dadiani did not specify which cemetery in Bucharest he had visited, making verification of his claim impossible. Moreover, it is conceivable that he misread the inscription, mistakenly interpreting the letters “Gaba” as a reference to Besiki.

While it is theoretically possible that someone transferred Besiki’s remains from Iași to Bucharest, the question remains – who would have undertaken such an arduous task? Why would they leave behind the tombstone, a valuable marble slab? Perhaps because moving it would have been too difficult? And why reinter him in Bucharest rather than in another cemetery in Iași?

There are no definitive answers. One can only speculate. However, I am inclined to believe that Dadiani misidentified another person’s grave as Besiki’s.

Given that the poet had no relatives in the area, it is plausible that when the cemetery in Iași was dismantled, his remains were either left in situ or reburied in a nearby location.

**დიაუხის ქვეყნის ნაფუძარზე:
შუა საუკუნეების ქართული ცენტრები
ისტორიულ ტაოში**

ვუძღვნი გიორგი ქავთარაძის ხსოვნას

ურარტულ წყაროებში დამოწმებული ტოპონიმების დაზუსტება-იდენტიფიცირება არა ერთი თაობის მეცნიერთა ინტერესს წარმოადგენდა; მათ შორის, შაშილუ, შეშეთი, ზუა(ნი), უტუხაი – დიაუხის ის ცენტრებია, რომლებიც, შესაძლოა, წინარექართული სახელმწიფოების დაარსების საწყისებს უკავშირდებოდეს და მოხსენიებულია ძვ.წ. 810-785/780 წწ. ურარტუს მეფის, მინუას/მენუას წარწერებში: „მინუა ამბობს: დავიპყარი დიაუხის ქვეყანა, ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი ბრძოლით დავიპყარი, ქვეყანა გადავწვი, ციხე-სიმაგრეები (დავანგრეი). მივედი შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუა(მდე). ქალაქი უტუხაი“ (იაზილითაში. წარწერა კლდეზე. უ-8).¹ „მინუა ამბობს: დავიპყარი ქალაქი შაშილუ, აღვუმართე ეს წარწერა ხალდის, ჩემს ბატონს“ (ზივინი. წარწერა ქვის ფილაზე, რომლის ორი ფრაგმენტი დაცულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში. უ-9). ხუშა(ნი), ბია(ნი), ულთუზა, აშკალაში, ულდინი (დიდი), ქვეყნის კარი, კადა (ქადა), ზუასთან და შაშილუსთან ერთად, მოიხსენიება მინუას ძის, არგიშთი I-ის, ხოლო ხუშალხი და კულხა – არგიშთის ძის, სარდური II-ის წარწერებში.

არგიშთი I მინუას ძის წარწერები (ძვ.წ. 785/80-756): (მეფობის II წელი) „მოვედი (?) ბიას ქვეყანამდე... ხუშანის ქვეყანა[მდე]. გავემართე მე (სალაშქროდ) ულდინის ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქ ზუას წინააღმდეგ; ქალაქი ზუა, დიაუხის (ქვეყნის) სამეფო ქალაქი, მე გადავწვი. წარწერა დავდგი ქალაქ ზუაში. ნავედი მე ქვეყნის კარით აშკალაშის ქვეყნის წინააღმდეგ... სამი ქვეყანა მე იქიდან მოვგლიჯე, (მათი) მოსახლეობა ჩემს ქვეყანას მივუმატე: ქვეყანა კადა, ქვეყანა აშკალაში, ქალაქ შაშილუს ქვეყანა“ (ვანის სურბ-საჰაკის ეკლესიაში ორ ქვაზე ნაპოვნი წარწერები, უ-12.2).² მეფობის II-III წლის ლაშქრობისას ასევე ნახსენებია ულთუზას დაპყრობაც: „სძლია მან

¹ Salvini, *CTU*; Salvini, *Corpus*, გვ. 111-134; გორდეზიანი, *ანტიკური*, გვ. 26; Gordeziani, *Traces*, გვ. 317.

² გორდეზიანი, *ანტიკური*, გვ. 27-28; გ. მელიქიშვილთან ულდინი მოხსენიებულია როგორც დიდი, ხოლო კადა – როგორც ქადა. შდრ. Меликишвили, *УКН*, გვ. 212, 247, 235; მისივე, *Наура-Урапу*, გვ. 215.

[...] ულთუზას ქვეყანას“ (უ-12.3).¹ 1985 წელს ისტორიულ ერუშეთში, ჰანა-კიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 3 კმ-ზე აღმოჩენილი და 1992 წელს გამოქვეყნებული ქვის წარწერა ქართულად თარგმნა ლ. გორდეზიანმა: „არგიშთი ამბობს: [...] მივალწიე ხუშას (ქვეყანას), ბიას (ქვეყანას), მივედი აშკალაშის ქვეყანაში“ (მეფობის XIX წელი [?]. უ-13).²

სარდური II არგიშთის ძის წარწერები (ძვ.წ. 756-730): „[სარდური ამბობს]: გავემართე (სალაშქროდ) კულხას ქვეყნის წინააღმდეგ, ღვთაება ხალდის სიდიადით ხახანი, ხუშალხის ქვეყნის მეფე (მისი) ხალხი(თურთ) მე იქიდან წამოვიყვანე ტყვედ, გამოვრეკე (და) დავასახლე ჩემს ქვეყანაში. [...] იმავე წელს (ჩემი) ჯარები გაემართნენ (სალაშქროდ) აბილიანიხის ქვეყნის წინააღმდეგ“ (სურბ-საჰაკის წარწერა, უ-29.3).³

არსებული წყაროებისა და კვლევების ანალიზის, ისტორიულ ატლასებსა და სატელიტურ ონლაინ google-map-ზე ტოპონიმების დადარებისა და მხარის არაერთგზის მონახულების საფუძველზე, სტატიაში წარმოდგენილია დიაუზის თითოეული ზემოხსენებული ქალაქისა თუ „ქვეყნის“ ლოკალიზაციის მცდელობა: 2018 წლის 4 თებერვალს ისტ. ტაოში, თორთომის ხეობაში, იშხნიდან, ოშკიდან, ხახულიდან და უზუნდერეს აღჯა-ყალედან (დღევ. *Engüzekkapı kalesi*) „ქართული კარის“ (*Gürcü kapısı*), არზრუმისა და ბასიანის (დღევ. ჰასანკალე-ჰასინლერ) გავლით იაზილითაშისა (ჰორასანი-დან დაახლ. 40 კმ. სამხრეთ-აღმოსავლეთით) და ზივინის (დღევ. ყარაურგანთნ,⁴ ჰორასანიდან 34 კმ. ჩრდილო-აღმოსავლეთით და წარმანიდან 72 კმ. სამხრეთ-აღმოსავლეთით) მიმართულებით სარიკამიშში მიმავლებმა ის კლდეებიც დავაფიქსირეთ, რომლებიც, ადგილობრივების განმარტებით, ურარტულ მეფეთა წარწერებით იყო ცნობილი (რუკა 1⁵).

ვინაიდან მინუას ზემოხსენებული წარწერები ერთმანეთისგან 63 კმ-ით დაშორებულ იაზილითაშსა და ზივინშია (ყარაურგანთან) მიკვლეული

¹ გორდეზიანი, ანტიკური, გვ. 28.

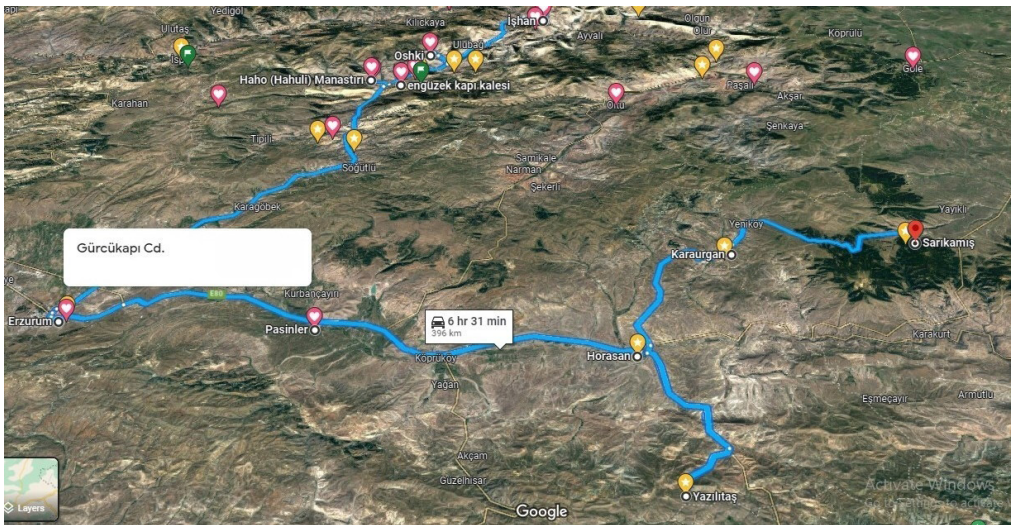
² Dinçol A. M., Dinçol B., *Die Urartäische Inschrift*, გვ. 109-117; გორდეზიანი, *ურარტული წარწერა*, გვ. 331-336; გორდეზიანი, *ანტიკური*, გვ. 30.

³ იქვე, გვ. 32.

⁴ ყარაურგანთან გადიოდა, თავის დროზე, რუსეთ-ოსმალეთის სასაზღვრო ზოლი. 1918 წლის 3 მარტს საბჭოთა რუსეთის დელეგაციის მიერ ბრესტ-ლიტოვსკის საზავო ხელშეკრულების ხელმოწერის პარალელურად, რომლის მეოთხე მუხლის ძალითაც რუსეთს უნდა დაეტოვებინა არტაანის, ყარსისა და ბათუმის ოლქები, ოსმალეთის რაზმებმა ერთმანეთის მიყოლებით დაიკავეს ამიერკავკასიის მაშინდელი სასაზღვრო ზოლები – ტრაპიზონი, ერზერუმი და ყარაურგანი (კოხრეიძე, *ოსმალეთის*, გვ. 55-62).

⁵ სტატიაში აქ და ყველგან გამოყენებული GoogleMap-ის აღნიშვნები (წითელი, მწვანე და ყვითელი ფერით გამოსახული „გული“, „ვარსკვლავი“ და „ალამი“) თუ პუნქტებს შორის მანძილისა და მათი დაფარვის დროის მონაცემები ახდენს ისტორიულ საქართველოსთან (ტაო-კლარჯეთთან) დაკავშირებული სხვადასხვა პუნქტების იდენტიფიცირებას და ემსახურება მხოლოდ და მხოლოდ თვალსაჩინოების მიზნებს.

(რუკა 1), ზუას – ზივინის, ხოლო შაშილუს – იაზილითაშის ადგილას ათავსებდნენ, დიაუხის საზღვრებს მიღმა, სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მდ. არეზის (არაქსის) ხეობაში, როგორც ეს აღნიშნულია სომხეთის სსრ ატლასის (1961 წ.) ძვ.წ. VIII-VII სს. ურარტუს რუკაზე (რუკა 2).¹ ნ. არუთუნიანი არ გამორიცხავს, რომ ურარტუელებს აღნიშნული წარწერა დიაუხის სამფლობელოთა ფარგლებს გარეთ, ურარტუსკენ მიმავალი იმ გზის პირას დაეტოვებინათ, რომელსაც აკონტროლებდნენ. გ. ქავთარაძისთვის კი იაზილითაშის წარწერაში შაშილუსთან ერთად შეშეთის, ზუასა და უტუხაის მოხსენიება „უფრო მდ. ჭოროხის შუა წელის მარჯვენა შენაკადების ზონაზე უნდა მიგვანიშნებდეს, ვიდრე მდ. არეზის ზემო წელსა და მის მახლობლად მდებარე მხარეებზე“, ² ანუ დიაუხის საზღვრებში მდებარე თორთომ-წყლის ხეობაზე.

რუკა 1 (Map 1): მარშრუტის GoogleMap-ზე დატანილი პუნქტები

¹ მელიქიშვილი, *უძველესი სამეფო*, გვ. 203; მისივე, *К истории древней Грузии*, გვ. 176,205; Diakonoff, *The Pre-History*, გვ. 171; Арутюнян, *КУКН*, გვ. 523; *Государство Урарту, Атлас*, გვ. 102.

² ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 137.

რუკა 2 (Map 2): სომხეთის სსრ ატლასის (1961წ.) ძვ.წ. VIII-VII სს.
ურარტუს რუკის ფრაგმენტი

1. სად მდებარეობდა ქალაქი უტუხაი?

ცალკეული მეცნიერები უტუ/უტუხაის ოლთუ/ოლთისთან აიგივებენ (იხ. დ. რეიფილდი).¹ ს. გოგიტიძე კი მიიჩნევს, რომ „ქ. უტუხაი ანტიკური და ფეოდალური ხანის საქართველოს მნიშვნელოვან ქალაქ თუხარისთან უნდა გაიგივდეს“ როგორც „უტუხაი“-„თუხარისი“ ფონეტიკური მსგავსების, ისე „მეფეთა ცხოვრების“ ავტორის ცნობის გათვალისწინებით, რომ „ქ. თუხარისი ამ დროსაა წარმოქმნილი“.² ნ. არუთუნიანის მიხედვით, უტუხაის მხარის სახელწოდება (URUUtuhai asuni)³ მეტათეზის დაშვების შედეგად შესაძლოა უკავშირდებოდეს ჭოროხში ჩამავალი თორთომ-წყლის მარჯვენა შენაკადთან მდებარე „უხტა/ოხდა“-ს.⁴ ი. დიაკონოვი და ს. ქაშქაი ამ ტოპონიმს „Uhta“-ს სახით წარმოადგენენ.⁵ დ. ბაქრაძის 1878 წლის რუკაზეც (რუკა 3)

¹ Rayfield, *A History of Georgia*, გვ. 17.

² გოგიტიძე, *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს*, გვ. 106, 126.

³ Меликишвили, *УКН*, გვ. 157.

⁴ Арутюнян, *КУКН*, გვ. 529.

⁵ Diakonoff, Kashkai, *Geographical Names*, გვ. 97.

იმავე ადგილას, თორთომის ტბის სამხრეთით, ოშკიდან 18 კმ. სამხრეთ-აღმოსავლეთით, „ოხტა“ (*Oxma*) არის აღნიშნული.¹ სწორედ ამ უკანასკნელთან ახდენს უტუხაის იდენტიფიცირებას გ. ქავთარაძეც, რასაც, ზემოხსენებული არგუმენტების შეჯერების საფუძველზე, მეც ვიზიარებ.

რუკა 3 (Map 3): დ. ბაქრაძის რუკის ფრაგმენტი (1878)

2. სად მდებარეობდა ქალაქი
ზუა(ნი)/ზუაინა?

დ. ბაქრაძის იმავე რუკაზე „ოხტა“-ს მახლობლად, სამხრეთ-დასავლეთით დამონშებულია „Азотъ“. ეს სახელი იმავე სამოსახლოსა და ზოგადად, თორთომის ხეობის აღმნიშვნელად – „აზორდაცფორი“ – ცნობილია ჯერ კიდევ VII საუკუნის „სომხური გეოგრაფიიდან“.² ქალაქის დღევანდელი სახელია უზუნდერე, რომელსაც სამხრეთიდან უშუალოდ ესაზღვრება თორთომის ხეობის შუა წელის მთავარი ციხე-სიმაგრე – აღჯა-ყალე (დღევ. *engüzekkapı kalesi*). სწორედ მას მიიჩნევს გ. ქავთარაძე ზუად: „ხომ არ წარმოადგენდა თორთომის-წყლის შუა დინებაზე განლაგებული აღჯა-ყალა ზუაინა/ზუა(ნი)ს?“. ³

1926 წლის კავკასიის მხარის სამხედრო-ტოპოგრაფიული ხუთვერსიანი რუკაც, დ. ბაქრაძის მსგავსად, იმავე ადგილას ათავსებს „აზორტს (129)“, რომლის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ერთსა და იმავე ხეობაში აღნიშნულია „ოტხა (47)“ და იქვე – „ისი (29)“, ⁴ აზორტისა და ოტხა-ისის ხეობებს შუა კი – „აშკისორი (59)“, რომელსაც არაერთხელ დავუბრუნდებით (რუკა 4). აღჯა-ყალე რუკაზე მონიშნულია როგორც *Р.Кр. Юнгиюю кала*. აზორტი (დღევ. უზუნდერე) მდებარეობს იქიდან 3 კმ. ჩრდილო-აღმოსავლეთით,

¹ Бакрадзе, *Археологическое Путешествие*, 858. I.

² ქავთარაძე, უძველესი ტაო, გვ. 137.

3. იქვე.

4 ისის (დღევ. *Altın çanak*, „ოქროს თასი“) ქართული ეკლესიის ნანგრევებზე მოსახლეს 1996 წლისთვის სახლის კედლები ჰქონდა დაშენებული (გივიაშვილი, კოპლატაძე, *ტაო-კლარჯეთი*, გვ. 109-111), ხოლო ოტხაში (დღევ. *Kirazlı*, „ბლიანი“) მოსახლეობა ადასტურებს ეკლესიის არსებობას ე.წ. „ქილისენინ იანის“, ანუ „ეკლესიის მხარეს“ (ხუციშვილი [და სხვა], *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების*, გვ. 120).

თორთუმ-წყლის ერთ-ერთი მარჯვენა შენაკადის, აზორტის-წყლის ხეობაში, რომელიც ქალაქიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით, „აზორტის იალებიდან (6403)“ იღებს სათავეს და ჭალასთან უერთდება თორთუმ-წყალს (რუკა 4).

თუ გავითვალისწინებთ, რომ თავდაპირველი დასახელებების „გადა-თურქების“ პროცესში, რასაც ს. ჯიქია „ოსმალურად გადატეხილ“ ქართულ ტოპონიმებს უწოდებს,¹ გავრცელებული იყო არამარტო ძველი სახელების თურქულად თარგმნა (ოთხთა ეკლესია – დორთ ქილისე, მგელციხე – კურტკალე, ქაჯისციხე – შეითანკალე და ა.შ.), არამედ მსგავსი ჟღერადობის თურქული სიტყვებით შეცვლაც, რაც მათ ახალ, „თურქულ“ დატვირთვასაც აძლევდა (ჩრდილის-ტბა – ჩილდირ-გოლე; დოლისყანა – დოლიშჰანე, ბასიანი – პასინლერ, კონსტანტინოპოლი – ისტანბულ, ულუმბო – ულუდალ და ა.შ.), ადვილი წარმოსადგენია, რომ დასახელება „ზუა(ნი)ს ხევი“ თავდაპირველად თარგმნილიყო როგორც „ზუან დერე“ (თურქ. „დერე“ ნიშნავს „ხევს“), ხოლო დროთა განმავლობაში თურქულისთვის არაფრის მთქმელი „ზუან“ საბოლოოდ შეცვლილიყო მათთვის გასაგები სიტყვით „უზუნ“ (გრძელი), ხოლო ზუა(ნი)ს ხევს, რომლის სიგრძე ქალაქ უზუნდერედან სამხრეთ-აღმოსავლეთით ზემოხსენებულ უზუნდერეს იალამდე 20 კმ-ია, ეწოდა „უზუნ დერე“ („გრძელი ხეობა“).

რაც შეეხება საკუთრივ „ზუა“ ტოპონიმს: ცხადია, რომ თუ მის ქართულ წარმოშობაზე საუბარი შესაძლებელია შავშეთთან მიმართებაში, როგორც მიაჩნია გ. ქავთარაძეს, მაშინ იგივე იქნება „ზუა(ნი)ს ხეობის“ შემთხვევაშიც, რაც შეიძლება ნავიკითხოთ როგორც „მზუარი/მზიანი“ ხევი, „ზუავი/გოროზი“ ხევი.² სავარაუდოდ, შემდგომში სომხურად მას ეწოდა აზორდ-აზორდაცვორი (რასაც, ოსმალურის ანალოგიურად, შეიძლება ეწოდოს „სომხურად გადატეხილი“ ქართული ტოპონიმი), ხოლო თურქულად – უზუნდერე. ეს კი მიმყარებს გ. ქავთარაძის ვარაუდს, რომ ზუა(ნი) უნდა ყოფილიყო უზუნდერეს აღჯა-ყალეს ციხე (დღევ. *engüzekkapı kalesi*), ხახულიდან (დღევ. *Bagbasi*) 10 კმ. აღმოსავლეთით და თორთომის ციხიდან 25 კმ. ჩრდილოეთით (რუკა 5).

აღჯა-ყალე/ენგუზეკს ქართველი ავტორები ქვედა თორთომის ციხედაც მოიხსენიებენ.³ მათი ქართული წარმომავლობა ეჭვქვეშ არც ოსმალებს დაუყენებიათ, როცა 1549 წლის 13 სექტემბერს ვეზირმა აჰმედ-ფაშამ 10-წლიანი ბრძოლების შემდეგ თორთომი, ხოლო 18 სექტემბერს „აქჩა-კალე“/„უნგუზეკი“ დაიპყრო.⁴ სულთან სულეიმანის მიერ თორთომისა და აღჯა-ყალეს დაპყრობას, თორთომიდან დაწყებულ გონიოს ციხის სამხედრო ექსპედიციებსა და ჭოროხის ხეობის ქართველებს აღწერს ამ ბრძოლების

¹ ჯიქია, *გურჯისტანის ვილაეთის*, გვ. 26.

² ჯიქია, *გურჯისტანის ვილაეთის*, გვ. 26.

³ ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 140.

⁴ ჩიქობავა, *აზორდის ციხე*, გვ. 7; ქავთარაძე, *საქართველოს სახელმწიფოებრივი*, გვ. 34-35.

უშუალო მონაწილე ევლია ჩელები, რომელიც აღნიშნავს, რომ აღჯა-ყალე „საქართველოს მიწაზე მდებარეობს“, ¹ თორთუმის ციხე „საქართველოს მეფის – მამრულის აშენებულა“, ² ხოლო „საქართველოს ყელი“ ჯარმა ბრძოლების შემდეგ გაიარა „ათას ორმოცდაჩვიდმეტი წლის კასიმის პირველ დღეს“, ³ ანუ 1647 წლის 8 ნოემბერს. ⁴ თორთომ-ციხე იყო XV საუკუნის დასაწყისში თემურ-ლენგის ერთ-ერთი ძირითადი ბანაკი ანატოლიასა და ამიერკავკასიაში მისი ლაშქრობების დროს; ⁵ ხოლო 1549 წ. დეკემბერში ფერდინანდ I-სადმი გაგზავნილ წერილში სულეიმან კანუნი იუწყება ოსმალთა მიერ თორთომ-ციხისა და აღჯა-ყალეს აღებას და თორთომს „გურჯისტანის ქვეყნების“ დედაქალაქად მოიხსენიებს (სურ. 1-2). ⁶

რუკა 4 (Map 4): კავკასიის მხარის ხუთვერსიანი სამხედრო-ტოპოგრაფიული რუკის ფრაგმენტი (1926)

¹ Dündar, *Erzurum Beylerbeyliği*, გვ. 260; შაშიკაძე, კარალიძე, ტაოს ისტორიიდან, გვ. 91.

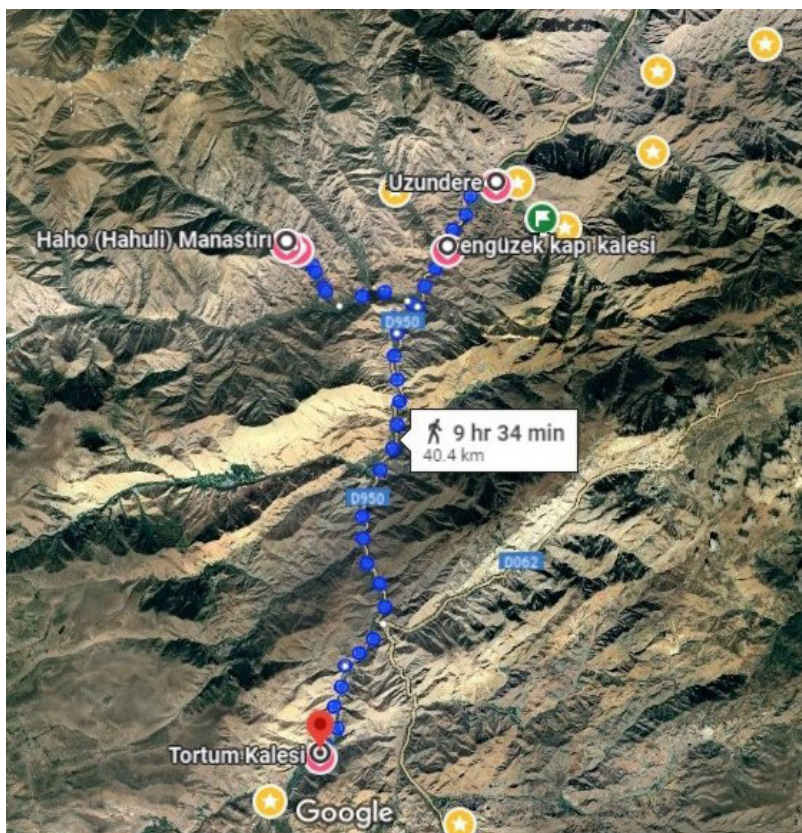
² ევლია ჩელები, *მოგზაურობის წიგნი*, I, გვ. 318.

³ იქვე, გვ. 321-322.

⁴ იქვე, გვ. 334.

⁵ ევლია ჩელები, *მოგზაურობის წიგნი*, II, გვ. 116, შენ. 9: გ. ფუთურიძის თანდართული კომენტარის შესაბამისად.

⁶ Clavijo, *Embassy to Tamerlane*; ქავთარაძე, უძველესი ტაო, გვ. 138.

რუკა 5 (Map 5): GoogleMap-ზე დატანილი
უზუნდერე-ენგუზეკკაპი-ხახული-თორთომციხის არეალი

სურ. 1-2 (Fig. 1-2): უზუნდერეს აღჯა-ყალე,
იგივე Engüzekkapı kalesi. თ. კობლატაძე. 2018.
(სურ. 2 იხ. მომდევნო გვერდზე)

3. სად მდებარეობდა შაშილუ?

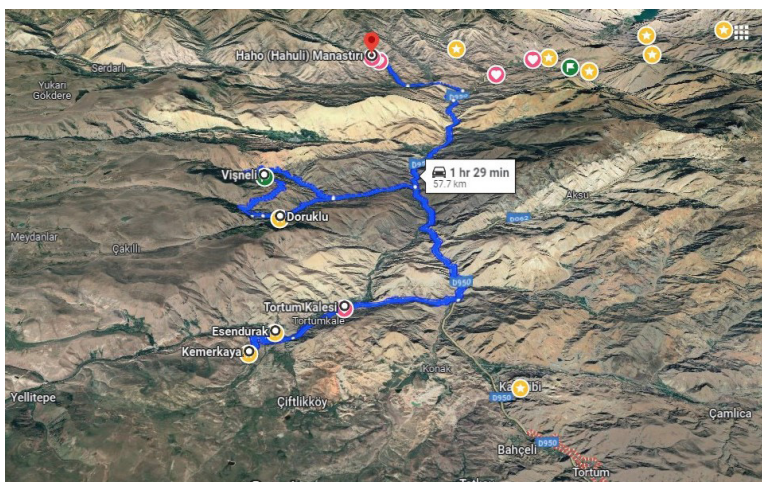
გ. ქავთარაძე თვლის, რომ შაშილუ იგივე თორთუმის ციხეა, ანუ ადრეული დაიაენის ის უცნობი დედაქალაქი ასია მეფის დროს, რომელიც „ერზურუმის ზეგნისა და შავი ზღვის დამაკავშირებელ გზაზე მდებარეობდა და გაბატონებული მდგომარეობა ეკავა მდ. ევფრატის სათავეებსა და საზოგადოდ ერზურუმის მხარეზე“ იმ მათაა სისტემაში, რომელიც ჭოროხის, სერჩამ-სუს, თორთომის-წყლის, კარა-სუსა და ოლთისის-წყლის წყალგამყოფს წარმოადგენს; ამასთან, თორთომის ციხის გარშემო დიდი ქალაქი უნდა არსებულიყო, რომლის ერთ დასახლებას „სასირე“ მკვლევარი შაშილუდ მიიჩნევს.¹ ოსმალეთის მიერ მხარის დაპყრობის პერიოდში (XVI ს.), ხახულიდან 27 კმ. სამხრეთით, მოსხის მთებში მდებარე თორთომ-ციხის სანახები გარშემორტყმული იყო 45 დასახლებით და 2749 კომლით; მ.შ., დასავლეთიდან – სასირეს (სადირა) რაბათით და სოფლით (დღევ. *Kemerkaya-Esendurak*), ხოლო ჩრდილო-დასავლეთიდან 12 კმ-ში – სოხთოროთით (დღევ. *Doruklu*) და ექექით (დღევ. *Vişneli*;² რუკა 6). 1996 წელს ექექის და სოხთოროთის ქართული ეკლესიები სრულიად განადგურებული დაგვხვდა.³ XX საუკუნის პირველ ნახევარში არზრუმ-ართვინის ახალი მაგისტრალის მონაკვეთმა თორთომის ციხეს გვერდი აუქცია 12 კმ. სამხრეთ-აღმოსავლეთით, სადაც ახალი ქალაქი თორთუმი აშენდა (რუკა 6). ციხემ, რომელიც ძველ გზათა გასაყარზე მდებარეობდა, დაკარგა თავისი ისტორიული მნიშვნელობა.⁴

¹ აბულაძე, *საქართველოსა და მისი პოლიტიკური*, გვ. 259.

² იქვე, გვ. 134; 138-139; მისივე, *ტაოხთა*, გვ. 100-101.

³ შაშიკაძე, კარალიძე, *ტაოს ისტორიიდან*, გვ. 92-96.

⁴ გივიაშვილი, კოპლატაძე, *ტაო-კლარჯეთი*, გვ. 26, 38.

**რუკა 6 (Map 6): GoogleMap-ზე დატანილი
ხახული-თორთომციხე-თორთუმის არეალი**

მეორე მხრივ, გ. ქავთარაძე იმასაც აღნიშნავს, რომ „ბ. პიოტროვსკი, ქალაქ შაშილუს ათავსებდა X საუკუნის ქართული მონასტრის, ხახულის ადგილას, რომელიც თორთომიდან მხოლოდ ოციოდე კილომეტრით თუ არის დაშორებული,¹ ხოლო რ. ჰ. ჰევზენი ამ ქალაქს ბევრად უფრო ჩრდილოეთით, ჭოროხის შუა დინებასთან ერთ-ერთი მცირე შენაკადის შეერთების ადგილთან მდებარე არსის/ერსისთან ეძებს“² ანუ ოთხთას სამხრეთით, პეტერეკის ციხესთან (დღევ. *Çevreli*) და სოფ. ერსისთან (დღევ. *Kiliçkaya*).³ ამგვარად, არაქსის ხეობას რომ თავი დავანებოთ, მარტო თორთომწყალ-ჭოროხის ხეობაში, 96.5 კმ. მანძილზე, შაშილუს მდებარეობის სულ ცოტა სამი ვარიანტი გვაქვს (რუკა 7): თორთომციხე (გ. ქავთარაძე), ხახული (ბ. პიოტროვსკი), პეტერეკი/ერსისი (რ. ჰ. ჰევზენი).

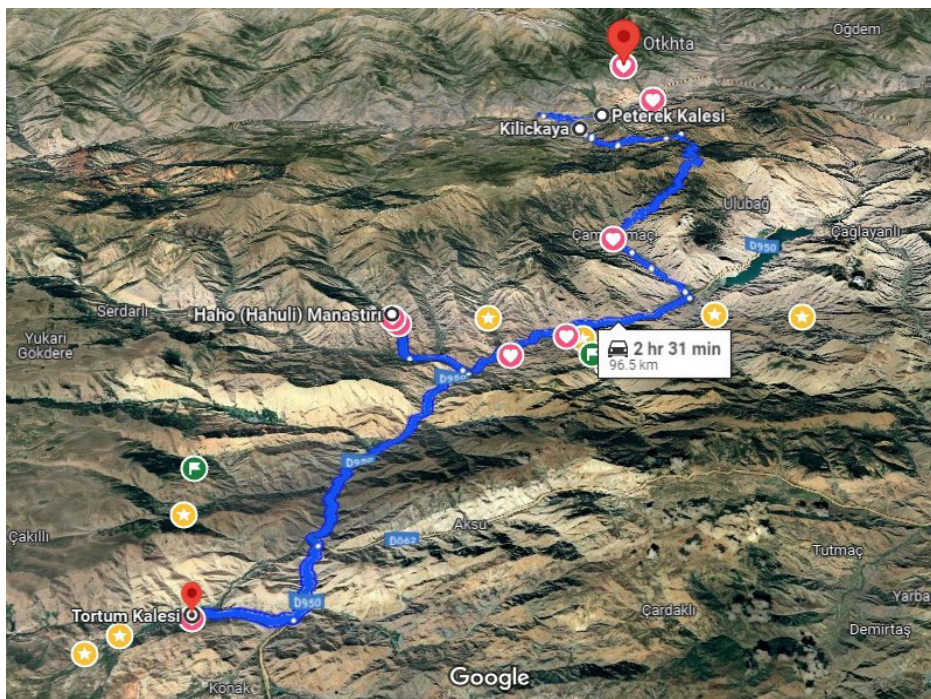
იმის გათვალისწინებით, რომ ასურელებს თავიანთი გავლენა თავდაპირველად უნდა გავრცელებინათ ასია მეფის დროინდელ დაიანის სამეფოს დედაქალაქზე (თორთომზე), ვფიქრობ, რომ სატახტო ქალაქს იქიდან თორთომის ხეობაში ჩრდილოეთით არა 97 კმ-ით დაშორებულ ერსისში (პეტერეკი), არამედ 27 კმ-ით დაშორებულ ხახულში უნდა გადაენაცვლა, ვიდრე მას 50 წლის შემდეგ ურარტუს მეფე მინუა დაიპყრობდა; ამიტომ, პიოტროვსკის მოსაზრება შაშილუს ხახულთან განთავსების შესახებ, რომელიც

¹ სამუშაო, *თორთომის ციხე*, გვ. 70. XVI-XVII საუკუნეების ოსმალური დავთრების მიხედვით, თორთუმის მხარეში ყველაზე დიდი ხახულის ნაჰიე იყო და მის სანახებში შედიოდა არამარტო მეზობელი ვიხიქის (დღევ. *Pehlivanlı*) და ენგუზეკის (დღევ. *Dikyar*), არამედ ისი-ოტხას და აშკალამ-ოშკის ხეობების დასახლებებიც (შაშიკაძე, კარალიძე, *ტაოს ისტორიიდან*, გვ. 92-96).

² კუფტინი, *საქართველოს ძველი ეთნო- და ტოპონიმიკის*, გვ. 315.

³ Hewsen, *The Geography*, გვ. 206-210; დამოწმებულია ნაშრომიდან: ქავთარაძე, *ტაოხთა*, გვ. 104.

მდებარეობს თორთომწყლის შუა-ნელში, ხეობის მთავარი კარის ციხიდან (ენგუზეკ-კაპი კალესი) 10 კმ. დასავლეთით, ანგარიშგასანევია.¹

რუკა 7 (Map 7): GoogleMap-ზე დატანილი
თორთომციხე-ხახული-ერსისის (პეტერეკი) არეალი

4. რა საერთო შეიძლება არსებობდეს შ ა შ ა რ ო ზ ს ა და შ ა შ ი ლ ო ს შორის?

2016 წლის ოქტომბერში, ოშკის, იშხნისა და ხახულის მორიგი მონახულებებისას, უზუნდერეში მანამდე უცნობი ქართული ეკლესიაც დავაფიქსირეთ, რომლის სახელია შ ა შ ა რ ო ზ ი (რუკა 8). „შაშაროზის შაპელის“ კედლებზე X საუკუნის ასომთავრული ნაკანრი წარწერები ადგილზე გ. გაგოშიძემ გააშიფრა, რომლის მიხედვით, ვედრებათა უმეტესობა იოანე ნათლისმცემლისადმი არის მიძღვნილი; შესაბამისად, შაშაროზი იოანე ნათლისმცემლის სახელობისა უნდა იყოს, ისე როგორც ოშკი (სურ. 3-4).

რამდენად არის შესაძლებელი, რომ თანამედროვე „შაშაროზის“ მრავალსაუკუნოებრივ სიღრმეებში „შაშილუ“ იმალებოდეს? როგორც ცნობილია, ბგერები r და l, o და u ურარტულ დამწერლობაში ერთმანეთისაგან არ

¹ ხუციშვილი (და სხვა), ტაო-კლარჯეთის ძეგლების, გვ. 70-71.

განიჩრევა,¹ ხოლო ისტორიულ-გეოგრაფიული ხასიათის კვლევისას რეკომენდებულია ა-ს ი-დ წაკითხვა.² თუ შაშაროზს, სავარაუდოდ გვიანდელ „-z“ ბოლოკიდურს მოვაშორებთ, მაშინ გამოდის, რომ მისი წაკითხვა შესაძლებელი ხდება როგორც შაშარო // შაშალო // შაშალუ // შაშილუ.

არგიშთის ცნობით, შაშილუს შემდეგ დიაუხის სატახტო ქალაქი ზუაში გადავიდა (უ-12.2).³ როგორც ეს ხშირად ხდება მიგრაციისა და განსაკუთრებით, ქვეყნის დაპყრობების შემდეგ, ადგილმონაცვლებულ მოსახლეობას ტოპონიმიც თან მიაქვს ახალ სამოსახლოში, მით უმეტეს, როდესაც ქვეყნის დედაქალაქს ეხება საქმე. იგივე მოვლენა გ. ქავთარაძეს სხვა ნაშრომებშიც აქვს განხილული (მაგ., ძველი მცხეთა – დღევ. მცხეთა);⁴ შესაბამისად, მას შემდეგ, რაც შაშილუ ურარტუელების სახელმწიფოში მოექცა, დასაშვებია, რომ გაქცეულ მმართველებსა თუ მოსახლეობას ახალი სამკვიდროსათვის იმ ადგილის სახელი მიენიჭებინათ, რომელიც იძულებით დატოვეს.

არც იმას გამოვრიცხავ, რომ შაშაროზის ეკლესია, რომელსაც შემოსაზღვრავს ზუა(ნი) (დღევ. აღჯა-ყალე/ენგუზეკკაპი), აშკისორი (დღევ. საფაჯა), უტუხაი/ოტხა (დღევ. ქირაზლი) და რომლის გარშემო, უზუნდერეს ხეობაშივე, 4 კმ. რადიუსში დღემდეა შემორჩენილი 4 ეკლესიის (შაპელის) – *Erikli-s*,⁵ *Dilgesor Gözetleme-s*,⁶ *Eski Kilise-İ*⁷ და თავად შაშაროზის – ნანგრევები (რუკა 9), იყოს ის ადგილი, რომლის ქვედა შრეებშიც სამუდამოდ დაიმკვიდრეს მყუდრო განსასვენებელი დიაუხების სამეფო ქალაქმა და მმართველებმა.

¹ შაშილუ-ხახულის იდენტობის შესახებ მოსაზრება უნდა ეყრდნობოდეს სიტყვის „შაშილუ“ შესაძლო ტრანსფორმაციას სიტყვაში „ხახული“. თურქეთ-სირიის საზღვარზე, მარდინში, ტურ-აბდინის ქართმინის მონასტერთან, ევფრატის შენაკად ქორდესის (გორდეს) კალთაზე, ისტორიულ ხახში (თურქ. ჰაჰი; სოფ. ანი, დღევ. Anitli) მდებარეობს IV-V სს. ჰაჰის ღვთისმშობლის ეკლესია, რომელიც 2015 წელს მოვინახულე. აღსანიშნავია ვ. ჯობაძისა და ე. გედევანიშვილის კვლევები ჰაჰო/ხახულის მსგავსებების შესახებ; კერძოდ, ე. გედევანიშვილი აღნიშნავს, რომ ვ. ჯობაძეს ტურ-აბდინის ჰაჰო მიაჩნდა ხახულის უშუალო ინსპირაციად (Gedevanishvili, *The Khakhuli Dome Decoration*, გვ. 56-57; Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries*, 146). ნიშანდობლივია, რომ თურქეთის ქართველები ტაოს ხახულის ეკლესიას დღესაც ჰაჰოს ეძახიან.

² ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 138, 143; Меликишвили, *VKH*, გვ. 46.

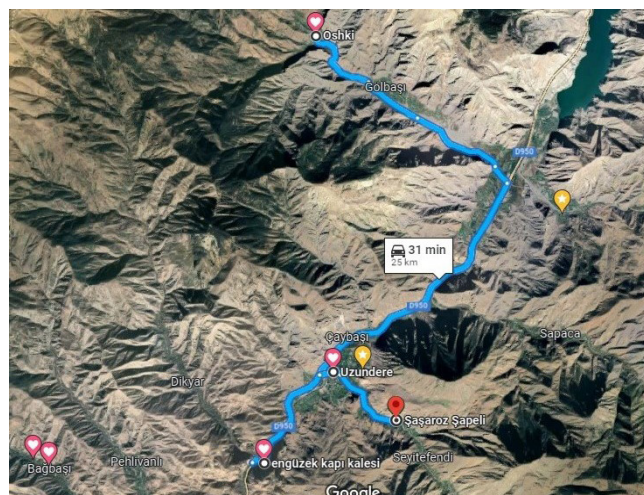
³ Diakonoff, *The Pre-History*, გვ. 194, შენ. 82; Diakonoff, Kashkai, *Geographical Names*, გვ. xi; 37, 122; მელიქიშვილი, *სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს*, გვ. 375, 377.

⁴ ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 137, 143.

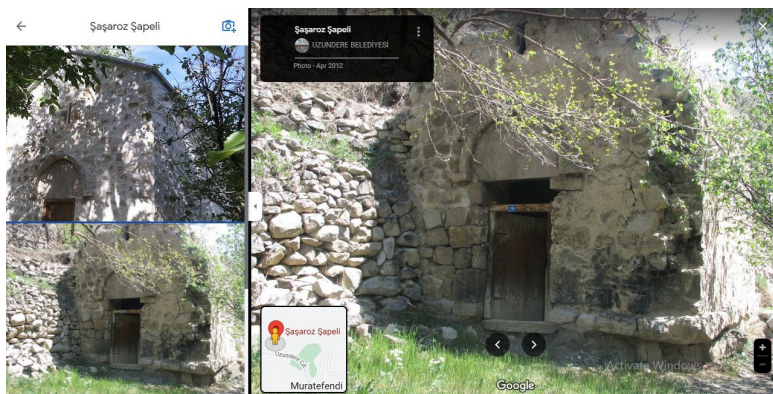
⁵ იქვე, გვ. 49-60.

⁶ მოიხსენიება როგორც ისტ. სოფ. „ოსეთი“, ამჟამად ქ. უზუნდერეს უბანი (ხუციშვილი [და სხვა], *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების*, გვ. 117).

⁷ მდებარეობს ქ. უზუნდერეს მოსესის უბანში (იქვე, გვ. 129).

რუკა 8 (Map 8): GoogleMap-ზე დატანილი
ოშკი-უზუნდერე-შაშაროზის გზა და შაშაროზის შაპელი

სურ. 3-4 (Fig 3-4): შაშაროზის ეკლესიის
ქართული წარწერები. ი. გივიაშვილი. 2016

რუკა 9 (Map 9): დღევ. უზუნდერეს ერიკლის, ესქი-ქილისეს, შაშაროზისა და დილგესორის ეკლესიები

5. სად მდებარეობდა შ ე შ ე თ ი ს ქვეყანა?

ამ კითხვაზე სწორი პასუხისთვის საკვანძო მინიშნებას იძლევა გ. ქავთარაძე: „ის გარემოება, რომ მენუა შაშილუს ალების შემდეგ მიემართება შეშეთის ქვეყნისა და ქალაქ ზუაინა/ზუა(ნი)საკენ, უნდა მიუთითებდეს ერთი და იმავე ვექტორზე მათი განლაგების სასარგებლოდ, რომლის დასაწყისში ქალაქი შაშილუ, ხოლო მის გადაღმა, სავარაუდოა ჩრდილოეთით, შეშეთის ქვეყანა და ქალაქი ზუაინა/ზუა(ნი) მდებარეობდნენ“;¹ ს. გოგიტიძეც მიიჩნევს, რომ „ასურეთის ძირითადი ექსპანსია მიმართული იყო მასთან ახლოს მყოფი დაიანისა და მის მეზობლად განლაგებული ქვეყნების წინააღმდეგ“;² თუმცა, გ. მელიქიშვილზე დაყრდნობით და სხვა მკვლევართა მსგავსად, საბოლოო დასკვნის გამოტანისას, ისინიც შესაბამის ქვეყანას უფრო დაშორებულ ადგილებში ათავსებენ; კერძოდ, თუ ზემოთ განვითარებულ ლოგიკას გავყვებით, მაშინ შეშეთი უნდა მდებარეობდეს თორთუმწყლის გასწვრივ „ჩამწკრივებული“ მოსხის მთათა სისტემის ერთ-ერთ ხეობაში და არა ისე შორს, როგორც იქიდან 180 კმ-ით დაშორებული შავშეთია. შეშეთი-შავშეთი ფონეტიკური მსგავსების გამო (ამის დაშვების ცდუნება კი ქართველ მეცნიერებში დიდია), შავშეთი შეშეთად მიიჩნია გ. მელიქიშვილმა,³ რომლის ავტორიტეტიცაა ეს მოსაზრება სხვებმაც გაიზიარეს.⁴ შეშეთის

¹ „ძველი ეკლესია“, მდებარეობს შაშაროზის მიმდებარედ.

² ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 137.

³ გოგიტიძე, *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს*, გვ. 54.

⁴ Меликишвили, *К истории древней Грузии*, გვ. 176-177; მისივე, *Наура-Урапу*, გვ. 60, 253; მისივე, *УКН*, გვ. 441-442.

მსგავს ტოპონიმს ჩვენ ვხვდებით სხვა წყაროებშიც: ასურული (მთა „შეშე“), ურარტული (ქვეყანა „შეშეთი“), ქართული („შეშის მთა“, „შავშეთი“);¹ „სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრებაში“ მოხსენიებულია შეშათას მთა სამცხეში, რომელიც შესაძლებელია იგივე შავშეთი იყოს, როგორც მიაჩნიათ გ. მაისურაძეს, ნ. ცეცხლაძეს და ს. გოგიტიძეს; თუმცა, გაუგებარი რჩება, რატომ უნდა მოეხსენებინა ბასილი ზარზმელს შავშეთი შეშათად X საუკუნეში მაშინ, როდესაც შავშეთი იმ დროისთვის უკვე საკმაოდ ცნობილი მხარე იყო; ყოველ შემთხვევაში, სამცხის შეშათა ვერანაირად ვერ იქნება გაიგივებული დიაუხის (ტაოს) შეშეთთან.

თუ ჩვენ შეშეთს ვეძებთ თორთომწყლის მთათა სისტემაში, მაშინ ისმის კითხვა: კონკრეტულად მის რომელ ხეობაში მდებარეობდა შაშილუს (ხახულის?), ზუას (უზუნდერეს), უტუხაის (ოტხას) მიმდებარედ „შეშეთის ქვეყანა“? ლოგიკურად, ეს ქვეყანა უნდა იყოს უკვე ნახსენები უზუნდერე-ოტხას შორის მდებარე აშკისორის ან/და ამ უკანასკნელისა და ოტხას მოპირდაპირე თორთომწყლის მარცხენა შენაკადების ხეობა. მინუას (უ-8) და არგიშთი I-ის (უ-12.2) წარწერებში მეორდება ქალაქები შაშილუ და ზუა, მაგრამ მათ მიმდებარედ შეშეთის ქვეყანა „ჩანაცვლებულია“ აშკალაშის ქვეყნით (მინუა: „დავიპყარი დიაუხის ქვეყანა, ქალაქი შაშილუ, სამეფო ქალაქი ბრძოლით დავიპყარი, [...] მივედი შეშეთის ქვეყანამდე, ქალაქ ზუა(მდე)“. არგიშთი I: „ქალაქი ზუა, დიაუხის (ქვეყნის) სამეფო ქალაქი, მე გადავწვი [...] ქვეყანა აშკალაში, ქალაქ შაშილუს ქვეყანა“); ანუ, არგიშთის დროს მამამისის დროინდელი დიაუხის სამეფო ქალაქი უკვე დაპყრობილი შაშილუდან ზუაში გადასულა, ხოლო შეშეთის ქვეყნის დასახელება უნდა ჩანაცვლებულიყო აშკალაშით.

6. სად მდებარეობდა აშკალაშის ქვეყანა?

როგორც აღინიშნა, ხუთვერსიან რუკაზე (რუკა 4) თორთომწყლის მარჯვენა ხეობაში, აზორტსა და ოტხას შორის ნაჩვენებია აშკისორი (სომხ. „აშკის ხევი“). იგივე სურათს გვიჩვენებს 1903 წლის კავკასიის ოლქის საგზაო რუკა (რუკა 10).

აშკისორი თორთომის წყლის ერთ-ერთი მარჯვენა შენაკადის გასწვრივ, სოფ. ჭალადან (რუკა 11; დღევ. ჩაიბაში, რუკა 9) იმ ხეობის („ქვეყნის“) გადაღმა მდებარეობდა, რომელიც თორთომის მარცხენა შენაკადის სახით იღებდა სათავეს 14.6 კმ. ჩრდილოეთით და სადაც მთელი თავისი დიდებულებით დგას ოშკი, ალჯა-ყალედან (*Engüzekkapı kalesi*) 18 კმ. და ხახულიდან 27 კმ. ჩრდილოეთით (რუკა 10-11).

¹ მაისურაძე, *აღმოსავლურქართულ ტომთა კვალი*, გვ. 21-22; ცეცხლაძე, *შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია*, გვ. 10; ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 139-140; გოგიტიძე, *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს*, გვ. 103.

ნ. შენგელია გვანდის XVII საუკუნის ისლამურ დავთრებში დაცულ ცნობებს, სადაც ამ არეალში მოხსენიებულია სამი სხვადასხვა სოფელი: ოშკი, ვანქი-ოშკი და ოშკისური,¹ რაც ცხადყოფს მათ ერთ დასახლებად („ქვეყნად“) არსებობას, სადაც ოშკისური (აშკისორი) უნდა ყოფილიყო მისი სამხრეთი (ქვემო) ნაწილი, სოფ. ოშკი – შუა ნაწილი, ხოლო ოშკ-ვანქი (მონასტერი) და ოშკის კალე (ციხე) – ჩრდილოეთი (ზემო) ნაწილი, შემოსაზღვრული „ვანქის“ იალებით (რუკა 11).²

აღნიშნულიდან გამომდინარე, სწორედ ამ დასახლებებს უნდა მოიცავდეს ძველი აშკალაშის ქვეყანა, რაშიც რელიგიურ სურათთან ერთად გვარწმუნებს აშკალაში-აშკისორი-ოშკის აშკარა ფონეტიკური მსგავსებაც. აშკისორის დღევანდელი სახელია საფაჯა (რუკა 12).

მე-11-13 რუკების შედარებისას დავინახავთ, რომ 1903 წ. რუკის მონაცემისგან განსხვავებით (რუკა 10), თითქმის გაუკაცრიელებულია აშკისორის (დღევ. საფაჯა) მოპირდაპირე ჩრდილოეთი ხეობა ოშკის (ვანქის) მიდამოებიდან თორთუმ-წყლამდე (1926 წ. რუკაზე სოფ. „ჭალა“, რუკა 11); თუმცა, ხეობის კვალი დღესაც შეინიშნება (დღევ. საფაჯას გადაღმა, რუკა 12). ჭალადან (დღევ. „ჩაიბაში“) 2 კმ. ჩრდილოეთით ფიქსირდება ეკლესიის ნანგრევი.³ აშკისორშიც (საფაჯა) ფიქსირდება რამდენიმე ეკლესიის ნანგრევები და ძველ ჯამეში, აღმოსავლეთით, – შესასვლელის თავზე ჩატანებული ორნამენტიანი ქვა ასომთავრული ლაპიდარული წარწერით.⁴

რუკა 10 (Map 10): კავკასიის მხარის საგზაო რუკის ფრაგმენტი (1903)

¹ შენგელია, დავთრები, გვ. 285-286, 289; Gviashvili, *Oshki: architecture and historic context*, გვ. 323.

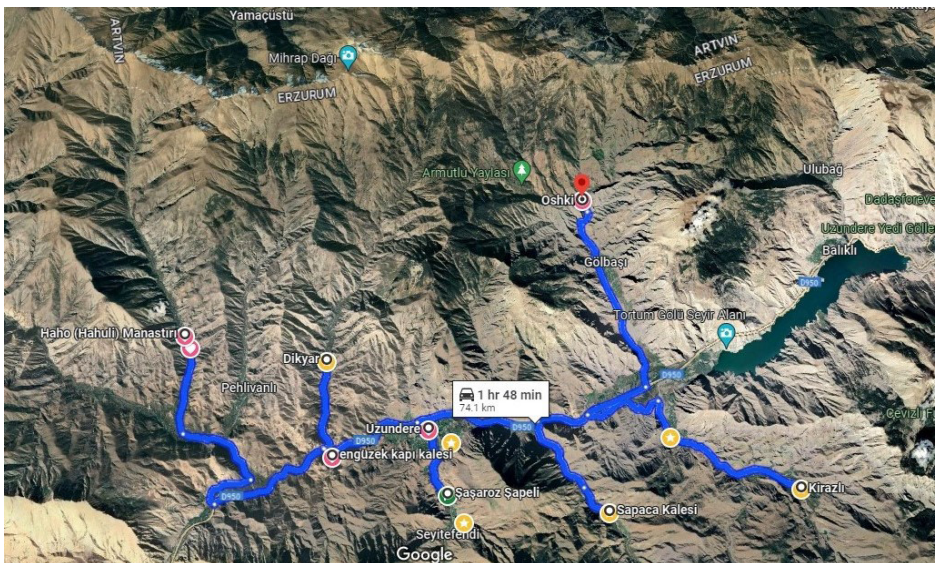
² 2018 წელს ქ. უზუნდერეს მერიამ, ჩვენი მიმართვის საფუძველზე, არზრუმ-ართვინის მაგისტრალის ტრაფარეტიდან მოხსნა დასახელება „ოშკ-ვანქი“ (სომხ. „ოშკის მონასტერი“) და ის „ოშკით“ შეცვალა.

³ ხუციშვილი (და სხვა), *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების*, გვ. 126.

⁴ იქვე, გვ. 120-124.

რუკა 11 (Map 11): სამხედრო-ტოპოგრაფიული ხუთვერსიანი რუკის ფრაგმენტი (1926)

რუკა 12 (Map 12): GoogleMap-ზე დატანილი ხახული-დიკიარ-ენგუზეკ-საფაჯა-ქირაზლი-ოშკის არეალი

7. სად მდებარეობდა ქვეყნის კარი?

საინტერესოა მოსაზრება „ქვეყნის კარისა“ და ვახუშტისეული „საქართველოს ყელის“ („გურჯიბოლაზი“, ჯუანშერისეული „გზა ქართლისა“) იგივეობასთან დაკავშირებით,¹ რომელსაც ივ. ჯავახიშვილი საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ საზღვრად მიიჩნევს და რომელიც არზრუმ-თორთომის მაგისტრალური გზის შუა-წელზე მდებარეობს; თუმცა, ვეჭვობ, რომ ამ შემთხვევაში, მინუას ლაშქრობის არეალის კომპაქტურობის გათვალისწინებით, აქ უნდა იგულისხმებოდეს თორთომ-წყლის არა სათავის, არამედ ხეობის შუა-წელის „კარი“, ენგუზეკის კარის ციხე (*Engüzekkapı kalesi*) და მისი მარცხენა შენაკადის – ენგუზეკის ხეობა (*Юнгузекъ дере*), რომლის ზემოთ იშლება ენგუზეკის იალები (*Яллы Юнгузекъ*, რუკა 12). იქიდან ოშკის დაპყრობამდე კი ერთი ხელის განვდენაა, რასაც იმავე 1926 წლის რუკაზე დატანილი ენგუზეკის იალას ოშკთან დამაკავშირებელი ბილიკიც გვიჩვენებს: „გავემართე მე (სალაშქროდ) ულდინის² ქვეყნის წინააღმდეგ, ქალაქ ზუას³ წინააღმდეგ [...] წავედი მე ქვეყნის კარით⁴ აშკალაშის⁵ ქვეყნის წინააღმდეგ [...] სამი ქვეყანა მე იქიდან მოვგლიჯე, (მათი) მოსახლეობა ჩემს ქვეყანას მივუმატე: ქვეყანა კადა,⁶ ქვეყანა აშკალაში,⁷ ქალაქ შაშილუს⁸ ქვეყანა“. ენგუზეკის ხეობა *GoogleMap*-ზე აღნიშნულია როგორც დიკიარი (*Dikyar*), ხოლო იალები – *Amutlu Yalasi* (რუკა 12).⁹

¹ გოგიტიძე, *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს*, გვ. 109.

² იგივე დიდის, იხ. ქვემოთ.

³ უზუნდერე.

⁴ ენგუზეკის კარი.

⁵ ოშკი-აშკისორი.

⁶ იგივე ქადა, იხ. ქვემოთ.

⁷ ოშკი-აშკისორი.

⁸ სახული (?), შამაროზი (?).

⁹ ტოპონიმი „ენგუზეკი“ ადგილის ძველ სახელს უნდა უკავშირდებოდეს, რადგან დღევ. თურქულისთვის ის უჩვეულოდ ჟღერს. ხომ არ მომდინარეობს „ენგუზეკი“ „ზუანიდან“? ენგუზეკ კალას დღეს დიკიარ კალადაც მოიხსენიებენ. სახელში „დიკიარი“ კი შესაძლოა იკითხებოდეს მისი ქართული ფუძე („დი-კარი“, „დიდი კარი“ [?], „დიაუხის კარი“ [?]) მიუხედავად იმისა, რომ ეს სახელი უფრო გვიანდელია: 1955 წლის აღწერით ენგუზეკის სახელი იყო „დიკალე“ („ციცაბო ციხე“), ხოლო 1960 წლის აღწერით – „დიკიარი“. იქნებ ამ შემთხვევაში ადგილი ჰქონდა საწყის ტოპონიმთან მიახლოების პრეცედენტს: დადასტურებულია ეკლესიის არსებობა ხეობის „ქილისეს“ („ეკლესიის“) უბანში, რომლის ქვები, ადგილობრივთა თქმით, სოფლის „იუკარის“ (ზემო) უბანში, ძველ ჯამეშია ჩატანებული (ხუციშვილი [და სხვა], *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების*, გვ. 127). ს. ჯიქიას „დავთრის“ მასალებში (ჯიქია, *გურჯისტანის ვილაეთის*, გვ. 596) „ხევისკარი“ ჩანს, რომ „კარ“ ფუძიანი კომპოზიტის გეოგრაფიული სახელების გავრცელების არეალი მთელი ტაოა (ფალავა, ცინცაძე, ბარამიძე, *ტაოს ონომასტიკა*, გვ. 789).

8. სად მდებარეობდა დიდის (ულდინის) ქვეყანა და ქვეყანა კადა?

გავიხსენოთ, როგორ აღწერს ტაოს საზღვრებს ვახუშტი ბატონიშვილი: „ნარუმაკს¹ ზეით [...] ჭოროხის² აღმოსავლეთ კიდეზედ, არს დაბა დიდი იდი [...] აღმოსავლით ჭოროხის მდინარე; სამხრით თორთომიდამ ჩამოსული მთა იდამდე; დასავლით თორთომის მთა; ჩდილოთ ჭოროხი და ისპირის მთა“.³ 1903 წლის რუკაზე „Идз“ ნაჩვენებია ნარიმანთან ახლოს, სამხრეთით, თორთუმის აღმოსავლეთით და ისი-ოცხა-აშკისორ-აზორტ-ხახულის სამხრეთ-აღმოსავლეთით (რუკა 13).

გამოთქმულია მოსაზრება იდისა და დიდის (ულდინის) ქვეყნის იდენტურობის შესახებ: „ანლაუტში დენტალური ფონემის მერყეობის (დიდი/იდი) გათვალისწინებით, შესაძლებელი იქნებოდა აგრეთვე ტოპონიმი 'იდი'-ს მხედველობაში მიღება, რაც განსაკუთრებით საგულისხმო იმ მხრივ იქნებოდა, რომ 'იდი' ოლთისის-წყლის ზემო წელზე (მდრ. ბარამიძე, *საქართველოს ისტორიული რუკა*), ზუაინა/ზუა(ნ)-ად მიჩნეული ზივინის ჩრდილოეთით მდებარეობდა“.⁴ თუმცა, დღეს არც „იდის“ ტოპონიმი აღარ არის შემორჩენილი. როგორც ჩანს, მხარის – „დიდი“/„იდი“ – დასახელება ტრანსფორმირდა ტოპონიმში „დიბი“ („ძირი“) და მოიცავს დღევ. „კალე-დიბის“ ზეგანს, რომლის გასწვრივაც მდებარეობს კალედიბის სოფელიც (*Kaledibi*, ციხისძირი), მთაც (*Dagdibi*, მთისძირი), ციხეც (*Kaledibi Kalesi*, „სამხრით თორთომიდამ ჩამოსული მთა იდამდე“) და ნარმანის „დაბა დიდი იდი“, ოლთისის-წყლის სათავეებთან (რუკა 14), რაც თანხვედბა ნ. არუთიუნიანის მიერ, ფ. ვ. კიონიგის მონაცემებზე დაყრდნობით, ულდინისთვის განსაზღვრულ ადგილს: „სადღაც ჭოროხის შენაერთის, ოლთისის-წყლის სათავეებთან“.⁵ როგორც ითქვა, შაშილუს შემდეგ დიაუხის ახალი სატახტო ქალაქი ზუა(ნი) „ულდინის“ ქვეყანაში მოიხსენიება, თუმცა დიაუხის ქვეყნის გადაღმა: „დიაუენის ქვეყნის გვერდით“,⁶ მაგრამ როგორც რუკაზეც ჩანს, ზუა(ნი) მდებარეობდა ზივინი-იაზილითაშის და ნარიმან-იდის (ულდინი/დიდი) ჩრდილოეთით, ანუ დიაუხის საზღვრებში.

იმავე რუკაზე ოლთისიდან (ოლთუ) 28 კმ. სამხრეთ-დასავლეთით, ქ. ნარმანთან, აღნიშნულია სოფ. სამიკალე (სამიკალე, *საქ. სსრკ* 1984), ისტ. სამი-

¹ ვახუშტისვე განმარტებით: „ან ნარიმანი“.

² აქ ვახუშტის ჭოროხი, ცხადია, ოლთისის-წყალი უნდა იყოს.

³ ვახუშტი ბატონიშვილი, *აღწერა*, გვ. 683-684.

⁴ ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 137, 143. მდრ.: Меликишвили, *УКН*, გვ. 234 (128, B12), 235; König, *Handbuch der chaldischen Inschriften*, I, გვ. 82; König, *Handbuch der chaldischen Inschriften*, II, გვ. 207; Арутюнян, *КУКН*, გვ. 186 (174, B12), 187.

⁵ “Где-то у верховьев реки Олту, притока Чороха” (Арутюнян, *КУКН*, გვ. 528; König, *Handbuch der chaldischen Inschriften*, II, გვ. 207).

⁶ “Next to the land of Diauene” (Diakonoff, Kashkai, *Geographical Names*, გვ. 27).

კარი (სამიკარი, სამىكارى), 1928 წლის „თურქეთის სოფლების დავთრის“ შე-საბამისად. სოფელი მოხსენიებული აქვთ ც. აბულაძეს¹ და თ. ხუციშვილს.² 1903 წლის რუკაზე ის არ იძებნება, მაგრამ ქ. ნარიმანს და სამხრეთიდან მის მომიჯნავე სოფ. შექერლის შორის, დასავლეთი მხრიდან და იდის მო-მიჯნავედ, ჩრდილოეთით, აღნიშნულია სოფ. ქადი (თურქ. *Kadı-köy*, რუ-კა 13). ამჟამად, იდის მსგავსად, ქადის დასახელებაც გამქრალია; თუმცა, *GoogleMap*-ზე (რუკა 14) დადარებისას კარგად ჩანს, რომ ქადი მოქცეულია დღევ. ქ. ნარმანის სამხრეთ უბანში, ხოლო იდი – ნარმანისა და სოფ. შექერ-ლის საზღვარზე. ნარმანის ნაწილად მოიხსენიებს იდისაც და იქ არსებული ეკლესიების ნანგრევებსაც თ. ხუციშვილიც.³

სხვა სიტყვებით, ჩრდილოეთიდან „სამი კარით“ („სამი ციხით“) და ვახუშტისეული „ნარუმაკით“ („ნარიმანით“) შემოსაზღვრული ქადა (კადა, ქადი) მდებარეობდა ოლთისიდან 32 კმ. სამხრეთ-დასავლეთით, კალედიბი – კალესიდან 38 კმ. და თორთომციხიდან 45 კმ. აღმოსავლეთით, უზუნდე-რედან და ხახულიდან 67-67 კმ. სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ბანადან 62 კმ. და იშხნიდან 90 კმ. სამხრეთით, ბასიანიდან და ჰორასანიდან 62-62 კმ. ჩრდი-ლოეთით და ქანდილის მთიდან და „საქართველოს კარიდან“ (*Iberian Gates*) 55-55 კმ. ჩრდილო-აღმოსავლეთით (რუკა 15).

იმის გათვალისწინებით, რომ დიდის ქვეყანა ჩრდილოეთით, დიბის ზეგანისკენ იყო გავრცობილი და მასში ზუა(ნი)ც კი შედიოდა, სავარაუდოა, რომ ქადას ქვეყანა სამხრეთ-დასავლეთით ქანდილის მთამდე გრძელდებო-და, რომელიც არზრუმ-ბასიანის სანახებს ეკუთვნის და დასავლეთით „სა-ქართველოს კარს“ ებჯინება. 1903 წლის რუკაზე აღნიშნული ქანდილის მთა შემორჩენილია *Kara-kale*-ს („შავ-ციხის“) სახელით. მას დასავლეთიდან „გი-აურ დაღისგან“ (რუკა 16), იგივე „მოსხის მთისგან“, მიჯნავს „ს ა ქ ა რ თ ვ ე - ლ ო ს ყ ე ლ ი“, რომელიც *GoogleMap*-ზე, არზრუმის გურჯუ-კაპის ქუჩიდან და გურჯუ-კაპის მეჩეთიდან 37 კმ. ჩრდილოეთით და თორთუმიდან 23 კმ. სამხრეთით, თორთუმ-წყლისა და ევფრატის ერთ-ერთ, ყარასუს („შავწყა-ლა“) სათავეებთან,⁴ სოფ. *Karagöbek*-თან, დატანილია როგორც *Iberian Gates* (რუკა 17).

გურჯუკაპი ერთ-ერთი იყო არზრუმის ცნობილი ციტადელის 7 კა-რიბჭეთაგან, თებრიზის, ერზინჯანის, „ახალი“ (ტრაპიზონის), ყარსის, კა-ვაკის (სამსუნის) და სტამბოლის კარიბჭეებთან ერთად, სადაც „აბრეშუმის გზაზე“ მდებარე არზრუმის „სასაზღვრო-საბაჟო პუნქტები“ მდებარეობ-

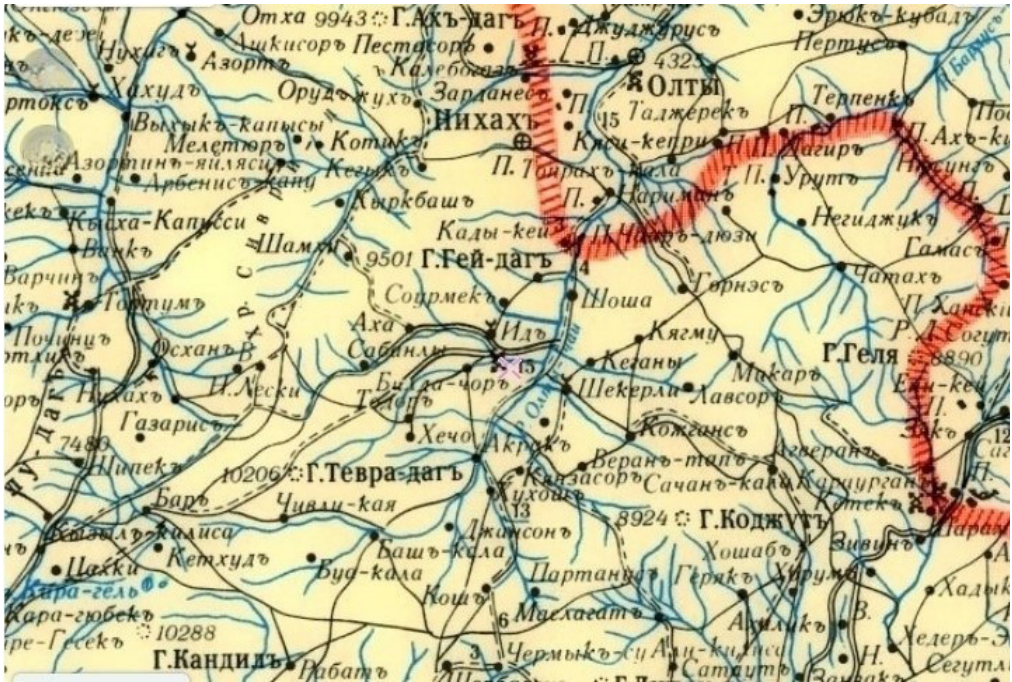
¹ ჩილდირის ვილაიეთის, გვ. 306, 319.

² ხუციშვილი (და სხვა), *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების*, გვ. 311.

³ იქვე.

⁴ მდინარე ევფრატი, რომელიც, ცალკეული ცნობებით, ასზე მეტი წყაროს შეერთების შედეგად არის წარმოქმნილი, მოსხის მთების განშტოების შემადგენელ დუმლუ დაღის ფერდობიდან გამოედინება (ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 134).

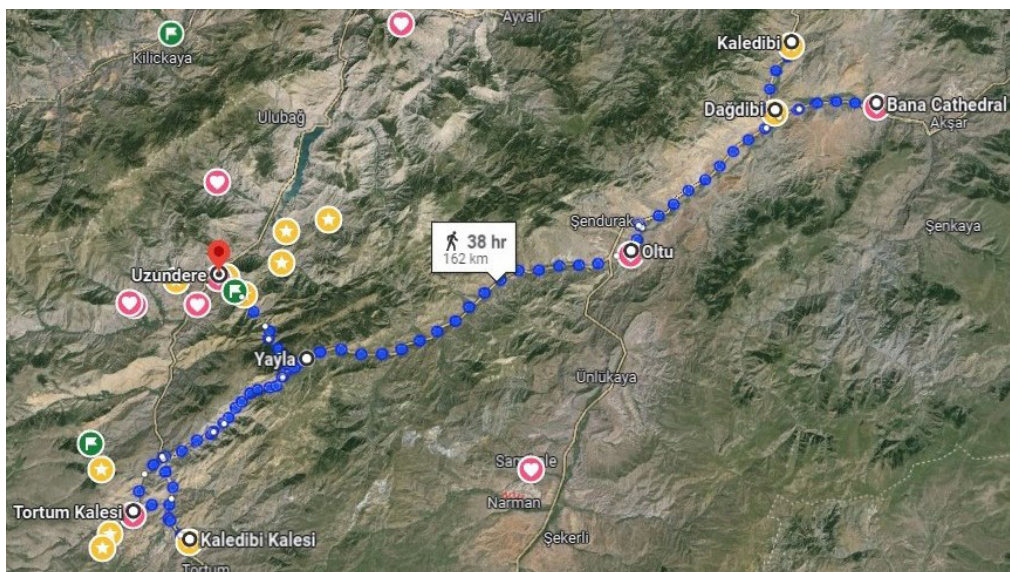
და.¹ ზემოხსენებული 7 კარის გარდა, რომლებიც გარს ერტყა არზრუმის ციტადელს, ხშირი (განსაკუთრებით, რუსეთთან და ირანთან) ომების გათვალისწინებით, ასევე განახლებულ და აგებულ იქნა 21 ბასტიონი სხვადასხვა მიმართულებით; მათ შორის, თორთომისკენ მიმავალ გზაზე – „გურჯუბოლაზი“.²

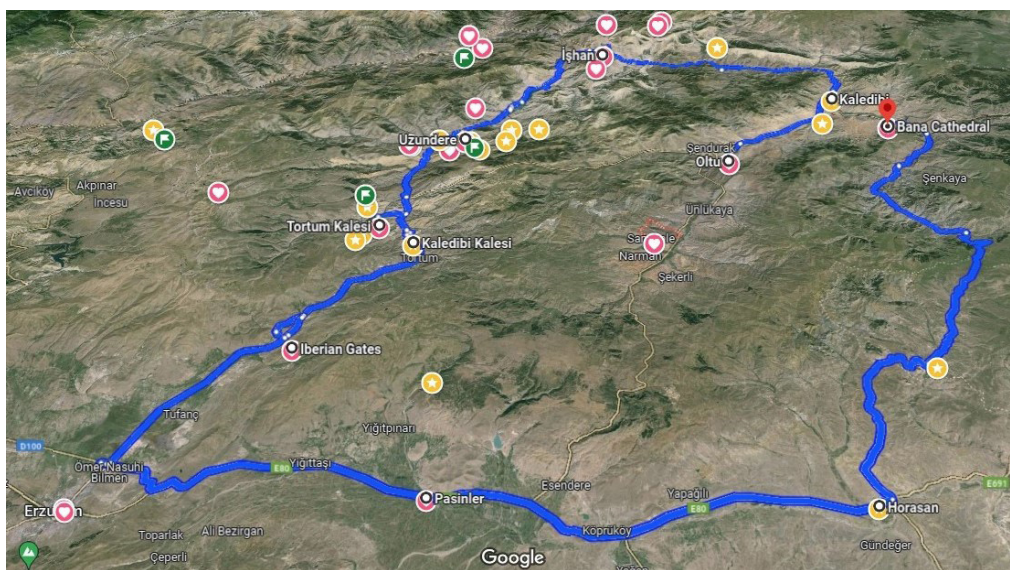
რუკა 13 (Map 13): 1903 წლის კავკასიის მხარის საგზაო რუკის ფრაგმენტი

¹ ამათგან, უძველესი იყო არზრუმის ციტადელის 3 კარიბჭე: გურჯუკაპი, ერზინჯანკაპი და თებრიზკაპი, შემდეგ მათ დამატა yenikapı („ახალი კარი“, ტრაპიზონის მიმართულებით), ხოლო თურქეთის კულტურის სამინისტროს ოფიციალური ვებ-გვერდის თანახმად, რუსეთ-ოსმალეთის 1829 წ. ომის შემდეგ, რუსული ოკუპაციის პირობებში – „ეკლესიის კარიც“ (kilisekapı), რომელმაც საბოლოოდ ჩაანაცვლა გურჯუკაპი. მისი ქვები შემდგომშიც გამოიყენებოდა საფორტიფიკაციო ნაგებობებისა და საცხოვრებელი სახლების მშენებლობისას (გურჯუკაპის მეჩეთიც იქარსებული ეკლესიის ნანგრევებზე უნდა დაშენებულიყო). კიდევ ერთი, ჰარფუთის კარი (ელაზიგის მიმართულებით), აღმოაჩინეს 2017 წელს (Erzurum Kapıları).

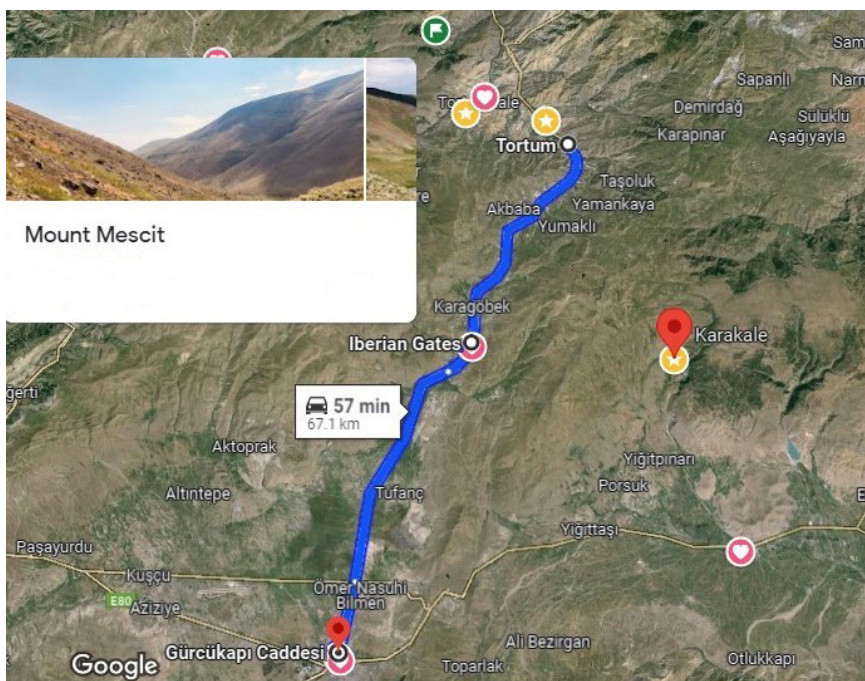
² Atabeyoğlu, *Erzurum*, გვ. 162-164.

რუკა 14 (Map 14): GoogleMap-ზე დატანილი
კალედიბის ზეგნის არეალი

რუკა 15 (Map 15): ისტ. ქადის, ნარმანისა და სამი კარის
მდებარეობა დღევ. GoogleMap-ის მიხედვით

რუკა 16-17 (Map 16-17): გიაურდაღ-გურჯუკაპი და ქანდილ-კარაკალე 1903 წ. და დღევ. GoogleMap-ის მიხედვით

9. სად მდებარეობდა ბია(ნი), ხუშა(ნი) და ულთუზა?

ვანის „ხორხორის“ კლდეზე ამოკვეთილ და სურბ-საჰაკის ეკლესიაში ქვაზე ნაპოვნ წარწერებში არგიშთი I ამბობს (მეფობის II-III წელი): „მარცხნივ – ქვეყანა ბიანი, ქვეყანა ხუშანი, მარჯვნივ შევინწყალე მე თარიუნის ქვეყანა. გავემართე (სალაშქროდ) ზაბახაეს ქვეყნის წინააღმდეგ, დავიპყარი მე ქვეყანა ზაბახაე“ (უ-12.3).¹ გ. მელიქიშვილი იგანის (დღევ. ჩრდილის ტბა) დასავლეთით ან სამხრეთ-დასავლეთით² ათავსებდა ზაბახაეს (დღევ. ჯავახეთი და მის ოდნავ სამხრეთი ტერიტორია) და თარიუნს, ხოლო ხუშანს და ბიანს – მათ დასავლეთით, დიაუხის ჩრდილო-აღმოსავლეთში;³ შესაბამისად, ბია(ნი) და ხუშა(ნი) ჭოროხის ხეობაში უნდა იყოს საძებნი,⁴ თუ დავაზუსტებთ, მისი აღმოსავლეთი შენაკადის, ოლთისის-წყლის ხეობაში; ამასთან, გ. მელიქიშვილის მიხედვით, აბიანის (ბიანი, ბია) ტომის მთავარი დასახლება იყო ედია,⁵ რომელიც პ. ინგოროყვას მიერ იდისთან იდენტიფიცირდება.⁶

ხუშანი // ხუშალხი, რომელსაც არგიშთი I ორჯერ მოიხსენიებს დიაუხში ლაშქრობის კონტექსტში, არგიშთის ძის სარდური II-ის მიერ დაახლ. ძვ. წ. 750 წლით დათარიღებული წარწერის მიხედვით უკვე კულხას (გვიანდ. კოლხისი, სამეფო ქალაქით ილდამუშა) შემადგენლობაში ჩანს.⁷ ეჭვს არ იწვევს დიაუხის, კულხას და ილდამუშა/ქათარზას კავშირი ქართველურ სამ-

¹ გორდეზიანი, *ანტიკური*, გვ. 28; Меликишвили, *УКН-127*, გვ. 212, 247; მისივე, *Наири-Урарту*, გვ. 215; მისივე, *ურარტუს სამეფო*, გვ. 274; გოგიტიძე, *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს*, გვ. 106.

² ს. გოგიტიძის დაზუსტებით „ჩრდილო-დასავლეთით“, მტკვრის სათავეების მიდამოებში (იქვე, გვ. 101).

³ Меликишвили, *УКН*, გვ. 442, 446; 423, 429; მისივე, *Наири-Урарту*, გვ. 59-61. გ. მელიქიშვილის განმარტებით, ურარტუელები თავიანთ ქვეყანას მოიხსენიებენ როგორც ბია-ინი-ლი (ბიანა, ბია). ქვეყნის ფუძე სახელია „ბია-“, კუთვნილებითი სუფიქსი „-ინი“ და მრავლობითის აღმნიშვნელი ფორმა „-ლი“ (იქვე, გვ. 28-29; მისივე, *УКН*, გვ. 423); თუმცა, ის არ იზიარებდა დამკვიდრებულ მოსაზრებას, რომ ბიანინლის ცენტრი იყო ვანი, სადაც მდებარეობდა მისი დედაქალაქი თუშფა, რამდენდაც ბიანის მსგავსი ტოპონიმი არც ვანში და არც ვანის ტბის შემოგარენში არ არის შემორჩენილი. მისი აზრით, ეს ტერმინი უნდა იყოს უფრო ძველი ეპოქის ურარტუელი ტომების ან დანიანურებული ეთნიკური ჯგუფის წარმომავლობის აღმნიშვნელი (მისივე, *Наири-Урарту*, გვ. 28-29).

⁴ გოგიტიძე, *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს*, გვ. 101.

⁵ Меликишвили, *УКН*, გვ. 425.

⁶ „შესაძლებელია, ამავე ბიანის ოლქს უკავშირდებოდეს მოგვიანებით, ძვ. წ. 750 წელს, სარდური II-ის წარწერის აბიანი [...] და არგიშთი I-თან დასახლებული ქვეყანა ბია [...], მით უმეტეს, რომ მისი ქალაქი ედია მოგვიანო ხანის იდი-სთან („იდეასთან“) [ინგოროყვა, *გიორგი მერჩულე*, გვ. 466] შეიძლება გაიგივდეს“ (გოგიტიძე, *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს*, გვ. 101-102).

⁷ Gordeziani, *Qulha*, გვ. 242; Меликишвили, *УКН*, გვ. 279, 282, 429-430, 437-438; მისივე, *Наири-Урарту*, გვ. 59-60, 62-63.

ყაროსთან:¹ ურარტული ტექსტების დიაუხს უკავშირდება ქართული ტაო, სომხ. ტაიკ, ბერძნ. Τάοχαι და შესატყვისია ასურული ტექსტების დაიანისა და ხეთური აცი-ხაიასას (Azzi-Hayasa), რაც „გვაჩვენებს გარკვეულ სიახლოვეს კოლხეთის სინონიმად თუ ქალაქად გაგებულ ლეგენდარულ აიასთან“.² კულხა შეიძლება იყოს ნანარმოები ხურიტული ან ქართველური სუფიქსით -ხ ადგილობრივი კოლადან (დღევ. გიოლე, მდ. მტკვრის სათავეებთან). კოლა-ს მიიჩნევდნენ კოლხა-ს ფუძედ მ. ნერეთელი,³ ივ. ჯავახიშვილი⁴ და პ. ინგოროყვა;⁵ შესაბამისად, დამკვიდრდა მოსაზრება, რომ ძვ. ბერძნული კოლხისი (Colchis) უფრო ადრეული ურარტული წყაროს კულხას (Qulḫa) შეესაბამება. გ. მელიქიშვილიც ვარაუდობს, რომ კულხა მდებარეობდა არა დიაუხიდან „შორეულ ჩრდილოეთით“ (შავიზღვისპირეთში), არამედ საკმაოდ სამხრეთ „რაიონებში“.⁶ მეტიც, აღნიშნულის გათვალისწინებით და შ. ასათიანის ჰიპოთეზაზე დაყრდნობით, რომ დიაუხის „რეგიონალური ლიდერი, მეფე უტუფურსი, რომელიც მრავალი წლის მანძილზე ებრძოდა ურარტუს, შეიძლება ყოფილიყო ბერძნული თქმულების აიეტის – აიას მმართველის პროტოტიპი“,⁷ ლ. გორდეზიანი მიიჩნევს, რომ „კულხა შეიძლება ყოფილიყო ალტერნატიული სახელწოდება დიაუხის სამეფოსათვის“.⁸ კულხა ოთხჯერ მოიხსენიება სარდური II-ის ორი ლაშქრობის კონტექსტში: ერთხელ კულხასკენ გალაშქრებული სარდური სძლევს ხუშას მეფე ხახანს, რომელსაც მისი ხალხითურთ ურარტუში გადაასახლებს, ხოლო მოგვიანებით ლაშქრავს აბილიანიჰის (უ-29.3); მეორედ კი ბრძოლით იღებს კულხას სამეფო ქალაქ ილდამუშას (უ-29-5).⁹ ლ. გორდეზიანის აღწერით, ხუშას შესაძლო ლოკალიზაცია ჩილდირის ტბის სამხრეთ-დასავლეთით კარგად ესადაგება კულხას დაკავშირებას კოლასთან, ხოლო ილდამუშა გ. მელიქიშვილს, ი. დიაკონოვს, ს. ქაშქაის, მ. სალგინის და ნ. არუთუნიანს კლარჯეთში მდებარე არტანუჯის პროტოტიპად მიაჩნიათ, კლარჯეთი კი მენუასდროინდელ ქათარზასთან აქვთ გაიგივებული.¹⁰

ვანის სურბ-პოლოსის ეკლესიის კედელში ჩატანებული ძვ.წ. 820-810 წლების სტელის მიხედვით: „იშფუინი სარდურის ძემ, მენუა იშფუინის ძემ

¹ გორდეზიანი, *ლურსმული*, გვ. 177-178.

² იქვე, გვ. 178-180; Gordeziani, *Traces*, გვ. 317.

³ Tsereteli, *Sardurs*, გვ. 43; Gordeziani, *Qulḫa*, გვ. 241; გორდეზიანი, *ლურსმული*, გვ. 179.

⁴ ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორიის შესავალი*, გვ. 12.

⁵ ინგოროყვა, *გიორგი მერჩულე*, გვ. 437-438.

⁶ Меликишвили, *Напу-Упарму*, გვ. 63; მისივე, *УКН*, გვ. 17-18, 282, 437-438.

⁷ ასათიანი, *აიეტის*, 130.

⁸ გორდეზიანი, *ლურსმული*, გვ. 180; Gordeziani, *Qulḫa*, გვ. 241.

⁹ გორდეზიანი, *წყაროები*, გვ. 34; გორდეზიანი, *ლურსმული*, გვ. 178-180; გორდეზიანი, *Qulḫa*, გვ. 241.

¹⁰ იქვე; Gordeziani, *CTU A 3-4*, გვ. 34, 36; Меликишвили, *УКН*, გვ. 400.

უკუაგდეს (ტომები) ლუშა, ქათარზა, ...“ (უ-1).¹ გ. მელიქიშვილზე დაყრდნობით ლ. გორდეზიანს შესაძლებლად მიაჩნია ლუშა - ლოსა -ს დაკავშირება სახელთან ლაზი და ამ კონტექსტში ასევე იმონმებს ს. გაბესკირიას გამოთქმულ მოსაზრებას ამ სახელის ერუშეთთან დაკავშირების შესახებ.² რაც შეეხება ქათარზას და ილდამუშას: არუთუნიაანის დასკვნით, ილდამუშა-არტანუჯის კოლხურ ქალაქად მოხსენიება მაშინ, როდესაც ქათარზა ურარტულ ტექსტებში ქრება არგიშტი I-ის ლაშქრობის შემდეგ, იმაზე მეტყველებს, რომ ქათარზა-კლარჯეთი სარდური II-ის ლაშქრობის დროს უკვე კულხას ნაწილი უნდა ყოფილიყო, რასაც ემყარება მოსაზრება, რომ დიაუხმა არგიშტი I-ის ლაშქრობის(ების) შემდეგ არსებობა შეწყვიტა და ძირითადად ურარტუსა და კოლხეთს შორის გაიყო.³ ს. გოგიტიძეც მიიჩნევს, რომ ილდამუშას გაიგივება უნდა მოხდეს არტანუჯთან და აქედან გამომდინარე განსაზღვრავს ხუშა(ნი)ს მდებარეობას „კულხას ერთ-ერთი ოლქის კულხახალის და ქალაქ ილდამუშას (არტანუჯის) სამხრეთით“;⁴ მეტიც, ს. გოგიტიძე ხუშანს ოლთისის-წყლის ჭოროხთან შეერთების ორივე მხარეს ათავსებს, თუმცა სპერის და დიდის მიმართულებით ეძებს.⁵

ოლთისის-წყლის ჭოროხთან შეერთების არეალში კი მდებარეობს იშხანი, ხოლო მისგან 75 კმ-ში – ბანა. ხუშა(ნი)ს სამხრეთით და ბია(ნი)ს სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობდა არგიშტი I-ის მიერ ძვ.წ. 784 წელს მოხსენიებული ქვეყანა ულთუზა (უ-12.3).⁶ გ. მელიქიშვილის მიხედვით, ულთუზა, სამხრეთ ამიერკავკასიის ტომი, განსახლებული უნდა ყოფილიყო არარატის ველზე,⁷ ს. გოგიტიძე კი იზიარებს მოსაზრებას, რომ ულთუზა მდებარეობდა ოლთისის (დღევ. ოლთუ) ტერიტორიაზე.⁸

ამ გადმოსახედიდან თუ დავუბრუნდებით სურბ-საჰაკის წარწერას, რომელიც გვამცნობს, რომ ბიასა და ხუშანში მისვლის შემდეგ არგიშთიმ გაილაშქრა დიდის, ზუას, ქვეყნის კარის, აშკალაშის, კადას და შაშილუს წინააღმდეგ (უ-12.2), მაშინ გამოდის, რომ გეოგრაფიული არეალის თანხვედრის და ფონეტიკური მსგავსების გათვალისწინებით ულთუზა – ოლთისის, ბიანი – ბანას, ხოლო ხუშანი – იშხანის არეალში მდებარეობდა, ოლთისის-წყლის ჭოროხთან შეერთების ორივე მხარეს, იშხნის ეკლესიიდან – 10 კმ. რადიუსში, ოლთისიდან – 60 კმ., ბანადან – 75 კმ. და კოლადან (კულხა) – 115 კმ. ჩრდილო-დასავლეთით, ბერექეთიდან (კლარჯეთი) – 117 კმ. და

¹ გორდეზიანი, *წყაროები*, გვ. 24.

² Gordeziani, *CTU A 3-4*, გვ. 34, 36.

³ Gordeziani, *Qulha*, გვ. 242.

⁴ გოგიტიძე, *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს*, გვ. 5, 101-102. კულხახალი იმავე მკვლევარების მიერ კლარჯეთთან იგივედება (დღევ. ბერექეთი).

⁵ იქვე, გვ. 101-102.

⁶ იქვე, გვ. 105, 233; გორდეზიანი, *ანტიკური*, გვ. 28.

⁷ Меликишвили, *УКН*, გვ. 212-213, 445, 427.

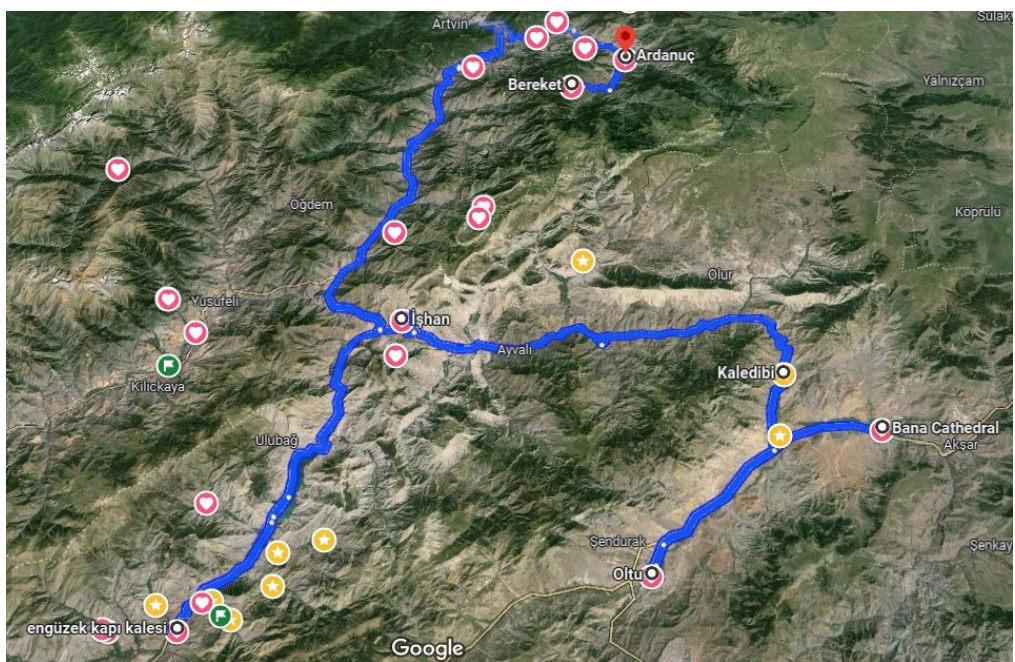
⁸ გოგიტიძე, *სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს*, გვ. 233.

არტანუჯიდან – 108 კმ. სამხრეთ-დასავლეთით, ხოლო უზუნდერედან – 45 კმ. ჩრდილო-აღმოსავლეთით (რუკა 18).

შესაძლებელია, ბიანი-ხუშანი სამხრეთითაც და არა ჭოროხის ხეობაში ვეძიოთ: ბიანი – ბასიანის, ხოლო ხუშანი – ხორასანის არეალში, რომლებიც ერთმანეთთან 46 კმ-ით, მაგრამ უზუნდერედან, შესაბამისად, 108 კმ. და 124 კმ-ით არიან დაშორებული. 29 საუკუნის შემდეგ შეუძლებელია ზუსტად განსაზღვროთ თუ რომელ „ქვეყნის კარს“ გულისხმობდა არგიშთი I: იმას, რომელსაც შემდგომში ეწოდა „გურჯუ-კაპი“; ქადის მოდარაჯე „სამ კარს“; თუ იმას, რასაც დღეს ეწოდება „ენგუზეკ-კაპი“; ასევე, ძნელია იმის მტკიცება – ბიანი-ხუშანი ულდინის (დიდის, იდის) და ოლთისის სამხრეთით მდებარე ბასიანი-ხორასანის იდენტურია თუ მათ ჩრდილოეთით მდებარე ბანა-იშხანის; თუმცა, მიმაჩნია, რომ მინუას წარწერები უნდა აღწერდეს არა არზრუმის, არამედ თორთუმწყლის ხეობებში („ქვეყნებში“) ლაშქრობებს, სადაც ერთმანეთთან მიჯრით არის განლაგებული კალე-დიბის ციხე და თორთომის ციხე, ხახული და ენგუზეკის კარის ციხე (დიკიარი/აღჯაკალე), ისი-ქირაზლი და საფაჯა-ოშკი, იშხანი და ბანა; შესაბამისად, ბიანი-ხუშანის (აბილიანიხი-ხუშალხის) გაიგივება უფრო რეალურია მოხდეს როგორც ჩრდილის ტბიდან, ისე ოლთისიდან უფრო ახლოს, იდი // დიდიდან დაახლოებით იმავე მანძილზე მდებარე ბანა-იშხანის არეალთან, ვიდრე ბასიან-ჰორასანის მხარესთან. თუ დავუბრუნდებით სარდური II-ის მიერ ხუშალხის დაპყრობის ტექსტს (უ-29.3), ჩნდება კითხვა: ხომ არ არსებობდა რაიმე ფონეტიკური კავშირი იშხანიდან 60 კმ-ში მდებარე ხახულსა და ხუშანის მეფე ხახანს (Хахн) შორის, რაც კიდევ უფრო გაამყარებდა მოსაზრებას იშხანისა და ხუშანის იგივეობის შესახებ?

ლ. გორდეზიანი აღნიშნავს, რომ არგიშტი ჩრდილოეთისკენ თორთომის ხეობის გავლით გაემართა, შემდეგ აღმოსავლეთისკენ, იგას (ჩილდირის ტბასთან ახლოს) და ერიაჰის (თანამედროვე გიუმრის ტერიტორიაზე) მიმართულებით შეუხვია. მარშრუტი ნამდვილად ლოგიკურია რეგიონის მთიანი ლანდშაფტების გათვალისწინებით. შესაბამისად, არგიშტის კლარჯეთი გიუმრამდე უნდა დაელაშქრა.¹ ასეა თუ ისე, რუკაზე დატანილი არგიშთი I-ის სამხედრო ექსპედიციის დროს მოხსენიებული ჩვენთვის საინტერესო პუნქტები (რუკა 19) და ვახუშტისეული ტაოს საზღვრები (რუკა 20) GoogleMap-ზე შემდეგნაირად გამოიყურება:

¹ Gordeziani, *CTU A 3-4*, გვ. 34.

რუკა 18 (Map 18): ისტ. ხუშანი-ბიანა-ულთუზას
განლაგების შესაძლო არეალი

რუკა 19-20 (Map 19-20): დიაუზში არგიშთი I-ის სამხედრო ექსპედიცია
და ტაოს ვახუშტისეული საზღვრები
(რუკა 20 ის. მომღვენო გვერდზე)

10. სად მდებარეობდა კოპისა და მოსხის მთები?

თუ საკითხს უფრო ფართო ისტორიულ-გეოგრაფიული პერსპექტივით შევხედავთ, დავინახავთ, რომ „გურჯუ-კაპის“ გავლით თორთომ-ციხესთან და ხახულთან იკვეთება აღმოსავლეთიდან ნარიმან-ოლთისის და დასავლეთიდან ისპირ-არზრუმის გზები, რომლებიც ჭოროხის გაყოლებით, შავი ზღვის სანაპირომდე აღწევს (რუკა 21).¹

1843 წელს რ. ქერზონი წერდა, რომ არზრუმიდან თორთომისკენ მიმავალ გზაზე მდებარე კლდოვანი მწვერვალიდან ჩანს სამი მდინარის სათავე, რომელთაგან ერთი (ჭოროხი, თორთომ-წყლისა და ოლთისის-წყლის შენაკადების სახით) ჩრდილოეთით და შავ ზღვაში, მეორე (არეზის/არაქსის შენაკადი, გიოქლიას უღელტეხილთნ) – კასპიის ზღვაში, ხოლო მესამე (ეფრატის შენაკადები, კარა-სუს სათავე დუმლუ სუ და სერჩამ სუ) – სამხრეთით მიედინება და სპარსეთის ყურეში ჩაედინება.² შავ ზღვასა და სპარსეთის ყურეში ჩამდინარე მდინარეების, ჭოროხისა და ეფრატის წყალგამყოფი კი „გიაურ-დაღი“, ანუ „მოსხური მთების“ სამხრეთი სექტორია, სადაც მოსხის მთები იმიჯნება კოპის მთისაგან (*Kop-Dağı*). ამგვარად, შეიძლება ითქვას, რომ კოპისა და მოსხის მთათა სისტემები, რომლებიც კავკასიის მინებს ანტი-ტაურუსის მთებიდან გამოყოფდა, არამარტო უძვე-

¹ ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 138.

² Curzon, *Erzeroom*; დამოწმებულია ნაშრომიდან: ქავთარაძე, *საქართველოს სახელმწიფოებრივი*, გვ. 23.

ლესი სამყაროს უდიდეს მდინარეთა, არამედ ცივილიზაციათა მნიშვნელოვან გამყოფ და „გამმიჯნავ ხაზს“ წარმოადგენდა. მათ მკვიდრთა ორი შტო კი, „ჩრდილოეთის“ მდინარეების – შავ ზღვაში ჩამდინარე ქოროხის (ოლთისის-წყლისა და თორთომის-წყლის შენაკადებითურთ) და კასპიის ზღვაში ჩამდინარე მტკვრის აუზების გასწვრივ, ათასწლეულების მანძილზე მიმდინარე მიგრაციებისა თუ კულტურათა ურთიერთ-გაცვლის პროცესში ქართული ეთნოსისა და ქართული სახელმწიფოებრიობის ჩამოყალიბების უმთავრეს არეალად იქცა (რუკა 22). სწორედ ქოროხის დინებას უნდა უკავშირდებოდეს კოლხისის პოლიტიკური და კულტურული ცენტრის თანდათანობითი გადანაცვლება სამხრეთიდან (კოლა, დღევ. გოლე-ოლთუ) ჩრდილო-დასავლეთისკენ. ნავარაუდევია, რომ ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებიდან, როდესაც ადგილი აქვს ბერძნული ახალშენების დაარსებას ჯერ შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ, მოგვიანებით კი აღმოსავლეთ სანაპიროებზე, აქ არსებული დიდი პოლიტიკური წარმონაქმნის – „კოლხას“ სახელი (კოლხისი/კოლხიდის ფორმით) გადაიქცა ამ მხარეების ვრცელი ტერიტორიის ზოგად აღმნიშვნელად.¹

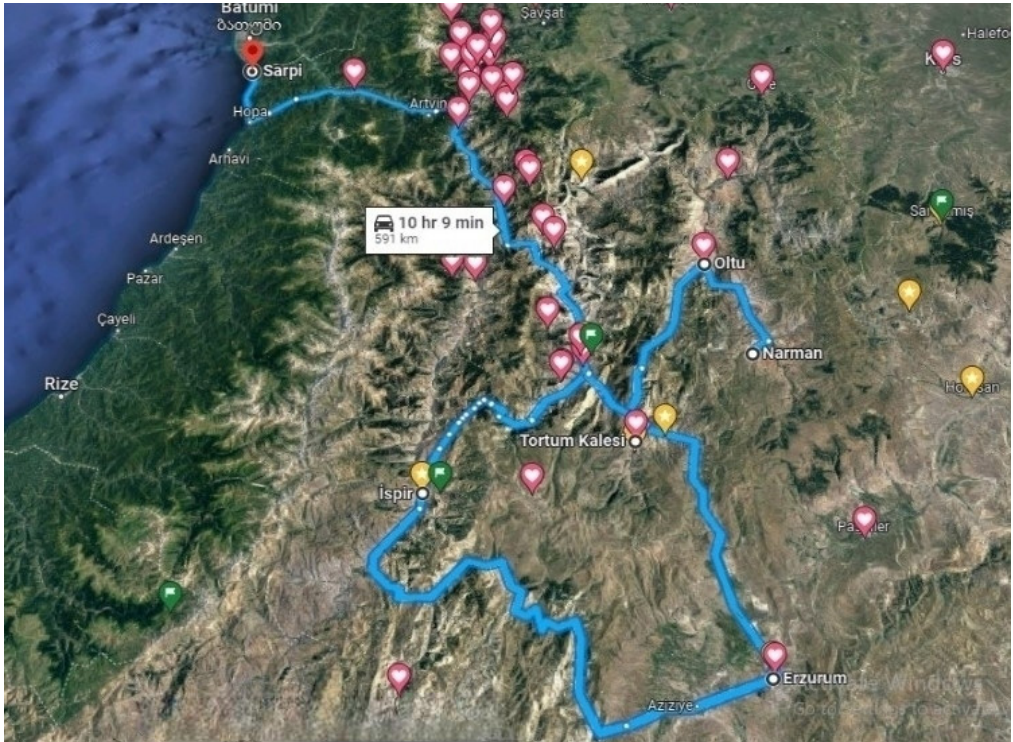
შეჯამების სახით შეიძლება ითქვას შემდეგი:

წარმოდგენილი ვერსიით, იაზილითაშის წარწერებში მოხსენიებული დიაუხის დედაქალაქი შაშილუ იგივედგება ხახულთან, შეშეთი – ოშკი-აშკალაშ/აშკისორ/საფაჯასთან, ზუა – ენგუზეკკაპი/დიკიართან, ხოლო უტუხაი – ოტხა/ქირაზლისთან; ამასთან, შაშაროზი შესაძლებელია მივიჩნიოთ შაშილუდან ადგილმონაცვლე მოსახლეობის ახალ სამოსახლოდ. თუ გავიზიარებთ იმ მოსაზრებასაც, რომ თორთუმის ციხე, მისი შემოგარენით (სასირე, დღევ. *Kemer kaya-Esendurak*, სოხთოროთი, დღევ. *Doruklu* და ექექი, დღევ. *Vişneli*), ასია მეფის დროინდელი დაიანის უცნობი დედაქალაქი იყო, მაშინ ურარტუს მეფე მინუას დიაუხში სამხედრო ექსპედიციის არეალი *google-map*-ის განზომილებაში შემდეგნაირად გამოიყურება (რუკა 23).

ამ გადმოსახედიდან არ უნდა იყოს გასაკვირი, რომ მას შემდეგ, რაც ახ.წ. X საუკუნეში ყოფილი დიაუხის ყველა ეს ზემოხსენებული ტერიტორია დავით III კურაპალატის სამფლობელოში მოექცა და სამეფოს ჩამკეტის ფუნქცია მოსახისა და კოპის მთავრეხილებიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით კვლავ თორთომისა და აღჯა-ყალეს (ენგუზეკკაპის) ციხეებს დაეკისრათ, ხოლო მთავარი სავაჭრო და სასიცოცხლო არტერია ქოროხის ერთ-ერთმა შემავსებელმა თორთომ-წყალმა და გურჯუ-კაპიმ დაიბრუნა, ბაგრატოვანთა სატახტო ქალაქ ოლთისიდან და ოლთისის-წყლის ბანას კათედრალიდან მას სწორედ თორთომის ხეობაში, ისტორიულ ტაოში, ძველი დიაუხის ცენტრების ნაფუძარზე აეგო ის უმთავრესი ქრისტიანული ტაძრები, რომლებიც შუა საუკუნეებში ქვეყ-

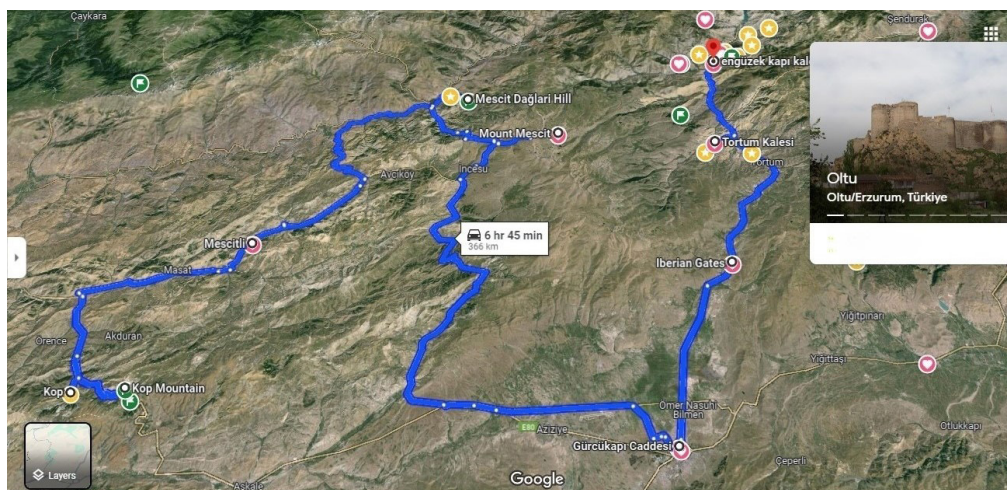
¹ მელიქიშვილი, *საქართველოში კლასობრივი*, გვ. 87-88; ხაზარაძე, *საქართველოს ძველი ისტორიის*, გვ. 189; ქავთარაძე, *უძველესი ტაო*, გვ. 140.

ნის ძლიერებას განასახიერებდნენ: ხახული, ოშკი, იშხანი, ოთხთა, პარხალი (რუკა 24).¹

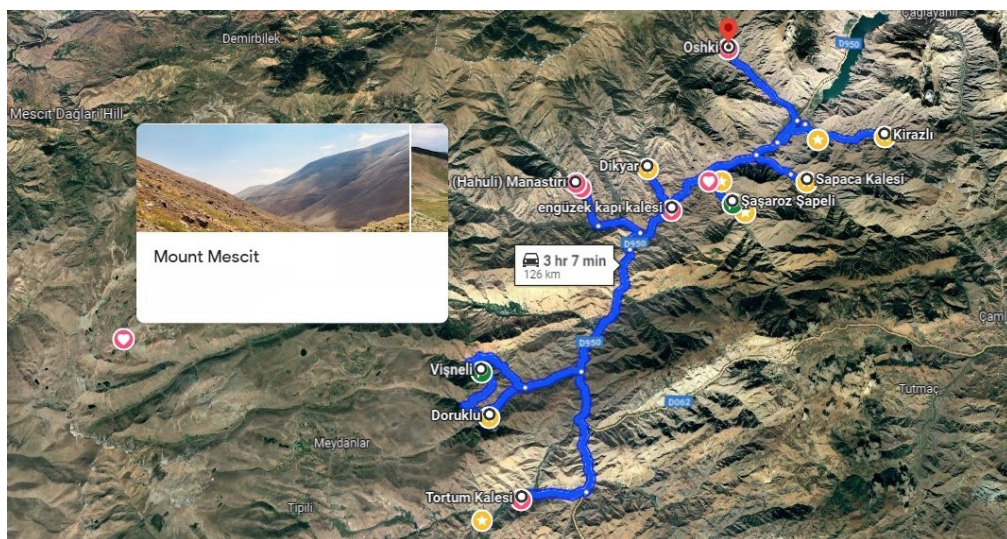

რუკა 21 (Map 21): GoogleMap-ზე დატანილი შავი ზღვის სანაპიროდან არზრუმისკენ მიმავალი ისტ. გზა

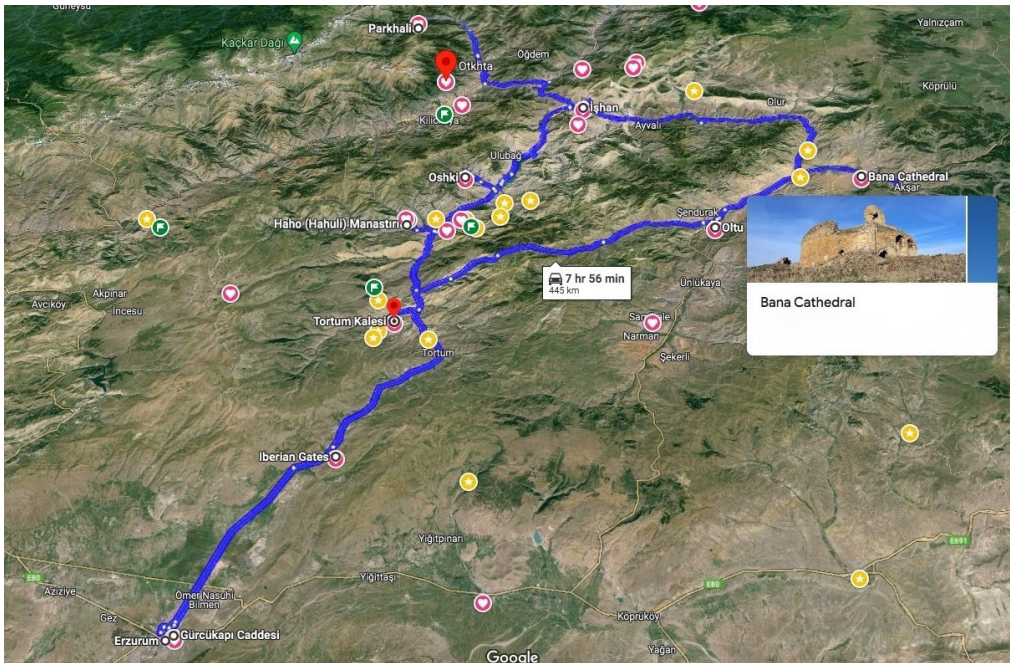
¹ თორთომის ერთ-ერთი პირველი სრული აღწერით, რომელიც 1674 წლამდე უნდა ჩატარებულიყო, მხარე 4 ნაჰიესგან შედგებოდა (თორთომის, ლისკავის, ახჩირიქის – თითოეული 15 სოფლით, და ხახულის, რომელიც 27 სოფელს აერთიანებდა. პირველ სამ ნაჰიეში შემავალ 45 სოფელში აღწერილი 2749 კომლიდან ქრისტიანი იყო 2709 და მხოლოდ 40 – მუსლიმი; მ.შ., ჩვენს მიერ ხსენებულ დასახლებებში საერთო კომლების თანაფარდობა ქრისტიანულთან იყო შემდეგი: სოფ. თორთომი (დედაციხე, რაბათი და ეკლესია) – 168:168; სოფ. სოხთოროთი – 53:53; სოფ. ექიქი – 93:85. ხახულის ნაჰიეს 27 სოფელში 3473 კომლიდან კი 3406 იყო ქრისტიანული და მხოლოდ 67 – მუსლიმი; მ.შ., სოფ. ხახული (ჰაჰო) – 312:312; სოფ. ვიხიქი – 281:281; სოფ. უნგუზექი (ენგუზექი) – 142:139; სოფ. აზორტი (უზორტი) – 243:241; სოფ. ოსეთი – 85:85; სოფ. ოთხა – 69:69; სოფ. ისი – 58:58; სოფ. ოშკი – 233:231; სოფ. (ოშკი) ვანქი – 178:175; სოფ. ეშქისორი (აშქისორი) – 126:126 (შაშიკაძე, კარალიძე, ტაოს ისტორიიდან, გვ. 91-96).

რუკა 22 (Map 22): GoogleMap-ზე დატანილი კოპისა და მოსხის მთათა სისტემები

რუკა 23 (Map 23): GoogleMap-ზე დატანილი ურარტუელთა ლაშქრობის სავარაუდო მარშრუტი დიაუხში

რუკა 24 (Map 24): GoogleMap-ზე დატანილი
დავით III კურაპალატის დროინდელი ცენტრები

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა Cited Sources and Literature

ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა – ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. IV, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1973

(Batonishvili Vakhushti, Description – Batonishvili Vakhushti, *Description of the Kingdom of Georgia*, „The Georgian Chronicles“, Vol. IV, The text is established from all major manuscripts by S. Qaukhchishvili, Tbilisi, 1973).

გორდეზიანი, ანტიკური – ანტიკური კავკასია, ენციკლოპედია, გორდეზიანი რ., ტ. 1, წყაროები, თბილისი, 2020

(Gordeziani, Antiquus – Gordeziani R., *Caucasus Antiquus*, Encyclopedia, Vol. 1, Sources, Tbilisi, 2020).

გორდეზიანი, ურარტული წარწერა – ურარტული წარწერა ხანაკიდან, ურარტულიდან თარგმ. ლ. გორდეზიანმა, „აღმოსავლეთმცოდნეობა“ „Oriental Studies“, გიორგი ნერეთლის საიუბილეო კრებული, №3, 2014, გვ. 331-336

(**Gordeziani, *Uartian Inscription*** – *Uartian Inscription from Hanak*, Transl. from Uartian by Gordeziani L., “Oriental Studies”, Giorgi Tsereteli Jubilee Collection, No. 3, 2014, pp. 331-336).

გორდეზიანი, წყაროები – გორდეზიანი ლ., *ძველადმოსავლური წყაროები*, წიგნში: „ანტიკური კავკასია“, ენციკლოპედია, ტ. 1, წყაროები, თბილისი, 2010

(**Gordeziani, *Sources*** – Gordeziani L., *Ancient Near Eastern Sources*, In: “Caucasus Antiquus”, Encyclos Disciplina, Volumen I, Fontes, Tbilisi, 2010).

ევლია ჩელები, მოგზაურობის წიგნი, I – ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, ნაკვ. I, ქართული თარგმანი (უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ, წიგნი XXVIII), თბილისი, 1971

(**Evliya Çelebi, *Book of Travel, I*** – Evliya Çelebi, *Book of Travel*, Translated from Turkish, with commentary and research by G. Puturidze, Part I, Georgian translation [Foreign Sources on Georgia, Book XXVIII], Tbilisi, 1971).

ევლია ჩელები, მოგზაურობის წიგნი, II – ევლია ჩელების „მოგზაურობის წიგნი“, თურქულიდან თარგმნა, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო გ. ფუთურიძემ, ნაკვ. II, გამოკვლევა, კომენტარები (უცხოური წყაროები საქართველოს შესახებ, წიგნი XXX), თბილისი, 1973

(**Evliya Çelebi, *Book of Travel, II*** – Evliya Çelebi, *Book of Travel*, Translated from Turkish, with commentary and research by G. Puturidze, Part II [Foreign Sources on Georgia, Book XXX], Tbilisi, 1973).

შენგელია, დავთრები – *ოსმალური ვრცელი და მოკლე დავთრები ტაო-კლარჯეთის შესახებ – XVI-XVIII საუკუნეები*, შემდგენელი, მთარგმნელი და გამომცემელი შენგელია ნ., თბილისი, 2013

(**Shengelia, *Books*** – *Ottoman Extensive and Short Books on Tao-Klarjeti – 15th-18th centuries*, Edited, translated and published by Shengelia N., Tbilisi, 2013).

ჩილდირის ვილაიეთის – *ჩილდირის ვილაიეთის ჯაბა დავთარი 1694-1732 წწ.*, თურქული ტექსტი ქართული თარგმანით გამოსაცემად მოამზადა ც. აბულაძემ, გამოკვლევა დაურთო მ. სვანიძემ, თბილისი, 1979

(**Childir Vilayet** – *Childir Vilayet Jaba Defter, 1694-1732*, The Turkish text, with its Georgian translation, was prepared for publication by Ts. Abuladze, Research by M. Svanidze, Tbilisi, 1979).

ჯიქია, გურჯისტანის ვილაეთის – *გურჯისტანის ვილაეთის დიდი დავთარი*, III, თურქული ტექსტი გამოსცა, თარგმანი, კომენტარები და გამოკვლევა დაურთო ს. ჯიქიამ, თბილისი, 1958

(**Jikia, *Gurjistan Villayet*** – *A Great Book of the Gurjistan Villayet*, III, Turkish text published, translated, commented and studied by Jikia S., Tbilisi, 1958).

Adları – *Son Teskilat-i Mülkiyede Köylerimiz Adları* (Osmanlıca), İstanbul, 1928

(**Names** – *Names of Our Villages in the Last Civil Organization [Ottoman]*, İstanbul, 1928).

- Salvini, *Corpus*** – Salvini M., *Das Corpus der urartäischen Inschriften*, “The Proceedings of the Symposium held in Munich, 12-14 October 2007”, Ed. by Kroll S., Gruber C., Hellwag U., Roaf M., Zimansky P., 2012, pp. 111-134
- (**Salvini, *Corpus*** – Salvini M., *The Corpus of Urartian Inscriptions*, In: “The Proceedings of the Symposium held in Munich, 12-14 October 2007”, Ed. by Kroll S., Gruber C., Hellwag U., Roaf M., Zimansky P., 2012, pp. 111-134).
- Salvini, *CTU*** – Salvini M., *Corpus dei testi urartei (CTU)*, 3 ტ., CNR, Istituto di studi sulle civiltà dell’Egeo e del Vicino Oriente, Roma, 2008
- (**Salvini, *CTU*** – Salvini M., *Corpus of Urartian Texts [CTU]*, 3 vol., CNR, Institute for studies on the civilizations of the Aegean and the Near East, Rome, 2008).
- Tsereteli, *Sardurs*** – Tsereteli M., *Die neuen haldischen Inschriften König Sardurs von Urartu (um 750 v. Chr.), Ein Beitrag zur Entzifferung des Haldischen* (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Bd. XVIII, Jahrgang 1927-1928), Heidelberg, 1928
- (**Tsereteli, *Sardur*** – Tsereteli M., *The New Khaldic Inscriptions of King Sardur of Urartu [around 750 BC], A contribution to the Decipherment of Khaldic* [Proceedings of the Heidelberg Academy of Sciences, Philosophical-Historical Class, Vol. XVIII, Year 1927-1928], Heidelberg, 1928).
- Արუտյუნი, *ԿՄԿԻ*** – Արუտյուნი Հ. Բ., *Կորպუს Մարտիկի Կլինոօձարձիկի Նամուսի*, Երևան, 2001
- (**Harutyunyan, *Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions*** – Harutyunyan N.V., *Corpus of Urartian Cuneiform Inscriptions*, Erevan, 2001).
- Մելիկիշվիլի, *ՄԿԻ*** – Մելիկիշվիլի Գ. Ա., *Մարտիկի Կլինոօձարձիկի Նամուսի*, Մոսկվա, 1960
- (**Melikishvili, *Urartian Cuneiform Inscriptions*** – Melikishvili G. A., *Urartian Cuneiform Inscriptions*, Moscow, 1960).
- აბულაძე, საქართველოსა და მისი პოლიტიკური** – აბულაძე ც., *საქართველოსა და მისი პოლიტიკური წარმონაქმნების სახელწოდებანი ოსმალურ წერილობით ძეგლებში*, წგნ.: „საქართველოსა და ქართველების აღმნიშვნელი უცხოური და ქართული ტერმინოლოგია“, თბილისი, 1993
- (**Abuladze, *Georgia and Its Political*** – Abuladze T., *The Designation of Georgia and Its Political Entities in Ottoman Written Sources*, In: „Foreign and Georgian terminology denoting Georgia and Georgians“, Tbilisi, 1993).
- ასათიანი, აიეტის** – ასათიანი შ., *აიეტის სამეფო*, „საერთაშორისო ქართველოლოგიური კონფერენციის მასალები“, თბილისი, 2011, გვ. 130-133
- (**Asatiani, *Aietes*** – Asatiani Sh., *The Kingdom of Aietes*, “Proceedings of the International Kartvelological Conference”, Tbilisi, 2011, pp. 130-133).
- გივიაშვილი, კოპლატაძე, ტაო-კლარჯეთი** – გივიაშვილი ი., *კოპლატაძე ი., ტაო-კლარჯეთი*, თბილისი, 2004
- (**Giviashvili, Koplatadze, *Tao-Klarjeti*** – Giviashvili I., Koplatadze I., *Tao-Klarjeti*, Tbilisi, 2004).

გოგიტიძე, სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს – გოგიტიძე ს., სამხრეთ-დასავლეთი საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია (ძვ. წ. XII-IV სს.), ბათუმი, 2002

(**Gogitidze, South-Western Georgia** – Gogitidze S., *Historical Geography of South-Western Georgia [12th-4th centuries BC]*, Batumi, 2002).

გორდეზიანი, ლურსმული – გორდეზიანი ლ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ეთნიკური სურათისთვის (ლურსმული ტექსტების მიხედვით), „საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები: საქართველო – უძველესი მეტალოგენური კერა (აჭარა), უახლესი აღმოჩენები, კონტაქტები აღმოსავლურ ცივილიზაციებთან, ნოვაციები, პერსპექტივები“, ბათუმი, 25-28 ივნისი, 2018, რედ.: კახიძე ა., ტატიშვილი ი., თბილისი, 2019, გვ. 176-185

(**Gordeziani, Cuneiform** – Gordeziani L., *On the Ethnic Picture of South-West Georgia in Cuneiform Texts*, “Materials of the International Scientific Conference: Georgia – Ancient Metallurgical Hearth [Adjara], Latest Discoveries, Contacts with Eastern Civilizations, Innovations, Perspectives”, Batumi, June 25-28, 2018, Ed.: Kakhidze A., Tatishvili I., Tbilisi, 2019, pp. 176-185).

ვაჩნაძე, სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება – ვაჩნაძე ნ., სერაპიონ ზარზმელის ცხოვრება როგორც საისტორიო წყარო, თბილისი, 1975

(**Vachnadze, The Life of Serapion of Zarzma** – Vachnadze N., *The Life of Serapion of Zarzma as a Historical Source*, Tbilisi, 1975).

ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე – ინგოროყვა პ., გიორგი მერჩულე, ქართველი მწერალი მეათე საუკუნისა. ნარკვევი ძველი საქართველოს ლიტერატურის, კულტურის და სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ისტორიიდან, თბილისი, 1954

(**Ingorokva, Giorgi Merchule** – Ingorokva P., *Giorgi Merchule, Georgian Writer of the 10th century [Essay from the history of literature, culture and state life of ancient Georgia]*, Tbilisi, 1954).

კოხრეიძე, ოსმალეთის – კოხრეიძე დ., ოსმალეთის აგრესია საქართველოს წინააღმდეგ 1918 წელს, ძნ, XVII-XVIII, 2015/2016, გვ. 55-62

(**Kokhreidze, Ottoman** – Kokhreidze D., *Ottoman Aggression against Georgia in 1918*, “Kartuli Ts’q’arotmtsodneoba” [“Georgian Source-Studies”], XVII-XVIII, 2015/2016, pp. 55-62).

კუფტინი, საქართველოს ძველი ეთნო- და ტოპონიმიკის – კუფტინი ბ., საქართველოს ძველი ეთნო- და ტოპონიმიკის ზოგიერთ გაურკვეველ შემთხვევაზე უცხო წყაროებით, სმამ, ტ. X, №5, 1949, გვ. 315-322

(**Kuftin, Ancient Georgian ethno- and toponymy** – Kuftin B., *On Some Unclear Cases of Ancient Georgian Ethno- and Toponymy based on Foreign Sources*, “Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgian SSR”, Vol. X, No. 5, 1949, pp. 315-322).

მაისურაძე, აღმოსავლურქართულ ტომთა კვალი – მაისურაძე გ., აღმოსავლურქართულ ტომთა კვალი ძვ. წ. XII საუკუნის სამხრეთ-დასავლეთ ამიერკავკასიის ტერიტორიაზე (ერთი ტოპონიმის იდენტიფიკაციის მაგალით-

ზე), „ისტორიულ-წყაროთმცოდნეობითი გამოკვლევები“, რედ. გ. ალასანია, თბილისი, 1991, გვ. 18-22

(**Maisuradze, *Traces of Eastern-Georgian Tribes*** – Maisuradze G., *Traces of Eastern-Georgian Tribes on the Territory of South-Western Transcaucasia in the 12th Century BC (on the example of identification of one toponym)*, “Historical-Source Studies”, Ed. G. Alasania, Tbilisi, 1991, pp. 18-22).

მელიქიშვილი, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს – მელიქიშვილი გ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის უძველესი გაერთიანებები, „საქართველოს ისტორიის ნარკვევები“, ტ. I (საქართველო უძველესი დროიდან ახალი წელთაღრიცხვის IV საუკუნემდე), ტომის რედ. მელიქიშვილი გ., თბილისი, 1970, გვ. 358-391

(**Melikishvili, *South-Western Georgia*** – Melikishvili G., *Ancient Unions of the Population of South-Western Georgia*, In: “Essays on the History of Georgia”, Vol. I [Georgia from the Ancient Times to the 4th Century AD], Ed. Melikishvili G., Tbilisi, 1970, pp. 358-391).

მელიქიშვილი, საქართველოში კლასობრივი – მელიქიშვილი გ., საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხისათვის, თბილისი, 1955

(**Melikishvili, *Class Society in Georgia*** – Melikishvili G., *On the Issue of the Formation of a Class Society and State in Georgia*, Tbilisi, 1955).

მელიქიშვილი, ურარტუს სამეფო – მელიქიშვილი გ., ურარტუს სამეფო, ურარტული წყაროები, „ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიის ქრესტომათია“, რედ.: გიორგაძე გრ., თბილისი, 1990, გვ. 269-295

(**Melikishvili, *Kingdom of Urartu*** – Melikishvili G., *Kingdom of Urartu, Urartian Sources*, “Collection of Texts on the History of the Peoples of Ancient East”, Ed.: Giorgadze G., Tbilisi, 1990, pp. 269-295).

მელიქიშვილი, უძველესი სამეფო – მელიქიშვილი გ., უძველესი სამეფო სამხრეთ საქართველოს ტერიტორიაზე, „მიმომხილველი“, საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტი, II, 1951, გვ. 203-230

(**Melikishvili, *Ancient Kingdom*** – Melikishvili G., *Ancient Kingdom on the Territory of Southern Georgia*, “Mimomkhilveli”, Ivane Javakhishvili Institute of History of the Georgian SSR Academy of Sciences, II, 1951, pp. 203-230).

სამუშია, თორთომის ციხე – სამუშია ჯ., თორთომის ციხე, „ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები“, გ. ბაგრატიონის, ბ. კუპატაძის, ჯ. სამუშიას რედაქციით, ტ. III (ტაოს ფორტიფიკაციები), თბილისი, 2020, გვ. 69-103

(**Samushia, *Tortom Fortress*** – Samushia J., *Tortom Fortress*, In: “Fortifications of Tao-Klarjeti”, Edited by G. Bagrationi, B. Kupatadze and J. Samushia, Vol. III, Tbilisi, 2020, pp. 69-103).

ფალავა, ცინცაძე, ბარამიძე, ტაოს ონომასტიკა – ფალავა მ., ცინცაძე მ., ბარამიძე მ., *ტაოს ონომასტიკა*, „ტაო“, ნაწილი პირველი, რედ.: ფალავა მ., ბათუმი, 2020, გვ. 783-872

(Paghava, Tsintsadze, Baramidze, *Onomastics of Tao* – Paghava M., Tsintsadze M., Baramidze M., *Onomastics of Tao*, “Tao”, Part One, Ed.: Paghava M., Batumi, 2020, pp. 783-872).

ქავთარაძე, საქართველოს სახელმწიფოებრივი – ქავთარაძე გ., *საქართველოს სახელმწიფოებრივი განვითარების საკითხები (ადრეული ხანიდან)* [კავკასიოლოგიური სერია, II], თბილისი, 2006

(Kavtaradze, *Georgian Statehood* – Kavtaradze G., *Issues of the Development of Georgian Statehood [from Ancient Times]* [Caucasiological Series, II] Tbilisi, 2006).

ქავთარაძე, ტაოხთა – ქავთარაძე გ., *ტაოხთა უძველესი ქვეყანა და ქართული სახელმწიფოებრიობის საწყისები*, „ენა და კულტურა = Sprache und Kultur“, 5-6, 2005, გვ. 92-114

(Kavtaradze, *Taokhs* – Kavtaradze G., *The Ancient Country of the Taokhs and the Origins of Georgian Statehood*, “Language and Culture = Sprache und Kultur”, 5-6, 2005, pp. 92-114).

ქავთარაძე, უძველესი ტაო – ქავთარაძე გ., *უძველესი ტაო ისტორიულ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით*, „ლინგვოკულტუროლოგიური ძიებანი, პირველი საერთაშორისო კონფერენცია ლინგვოკულტუროლოგიასა და ანთროპოლოგიაში“, რედ.: ჩანტლაძე ი., სოსელია ე., მგელაძე ნ., ბათუმი, 2011, გვ. 133-144

(Kavtaradze, *Ancient Tao* – Kavtaradze G., *Ancient Tao from the Perspective of Historical Geography*, “Linguo-Cultural Researches, First International Conference in Linguo-Cultural Studies and Anthropology”, Ed.: Chantladze I., Soselia E., Mgeladze N., Batumi, 2011, pp. 133-144).

შაშიკაძე, კარალიძე, ტაოს ისტორიიდან – შაშიკაძე ზ., კარალიძე ჯ., *ტაოს ისტორიიდან*, „ტაო“, ნაწილი პირველი, რედ.: ფალავა მ., ბათუმი, 2020, გვ. 11-113

(Shashikadze, Karalidze, *From the History of Tao* – Shashikadze Z., Karalidze J., *From the History of Tao*, “Tao”, Part One, Ed.: Paghava M., Batumi, 2020, pp. 11-113).

ჩიქობავა, აზორდის ციხე – ჩიქობავა ა., *აზორდის ციხე*, „ტაო-კლარჯეთის ციხე-სიმაგრეები“, გ. ბაგრატიონის, ბ. კუპატაძის ჯ. სამუშაოს რედაქციით, ტ. III (ტაოს ფორტიფიკაციები), თბილისი, 2020. გვ. 7-12

(Chikobava, *Azordi Fortress* – Chikobava A., *Azordi Fortress*, “Fortresses of Tao-Klarjeti”, Edited by Bagrationi G., Kupatadze B., Samushia J., Vol. III [Fortifications of Tao], Tbilisi, 2020, pp. 7-12).

ცეცხლაძე, შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია – ცეცხლაძე ნ., *შავშეთ-იმერხევის ტოპონიმია*, ბათუმი, 2000

(Tsetskhladze, *Shavshet-Imerkhevi Toponymy* – Tsetskhladze N., *Shavshet-Imerkhevi Toponymy*, Batumi, 2000).

ხაზარადე, საქართველოს ძველი ისტორიის – ხაზარადე ნ., *საქართველოს ძველი ისტორიის ეთნოპოლიტიკური პრობლემები (მოსხები)*, თბილისი, 1984 (**Khazaradze, Ancient History of Georgia** – Khazaradze N., *Ethnopolitical Problems of the Ancient History of Georgia [the Mosks]*, Tbilisi, 1984).

ხუციშვილი (და სხვა), ტაო-კლარჯეთის ძეგლების – ხუციშვილი თ., გოზალიშვილი ბ., იმედაშვილი ა., კოლუაშვილი შ., მაისურაძე დ., ნიქარიშვილი ლ., *ტაო-კლარჯეთის ძეგლების 2016 წლის საკვლევო ექსპედიციების ანგარიშები*, თბილისი, 2017

(**Khutsishvili [et al.], Tao-Klarjeti Monuments** – Khutsishvili T., Gozalishvili B., Imedashvili A., Koghuashvili Sh., Maisuradze D., Tsikarishvili L., *Reports of the 2016 Research Expeditions of Tao-Klarjeti Monuments*, Tbilisi, 2017).

ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორიის შესავალი – ჯავახიშვილი ივ., *ქართველი ერის ისტორიის შესავალი*, წიგნი პირველი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბილისი, 1950

(**Javakhishvili, Introduction to the History of the Georgian Nation** – Javakhishvili Iv., *Introduction to the History of the Georgian Nation, Book One, Historical and Ethnological Problems of Georgia, the Caucasus and the Near East*, Tbilisi, 1950).

Atabeyoğlu, Erzurum – Atabeyoğlu Ö., *Reflections of 1904's Erzurum to current Erzurum*, Ordu University, Ordu, Turkey, Vol. 13, N2, July 2016, გვ. (pp.) 157-173. file:///C:/Users/User/Downloads/ITUJFA-41713-THEORY_ARTICLES-ATABEYOGLU.pdf (Accessed: 04.04.24).

Clavjo, Embassy to Tamerlane 1403-1406 – Clavjo R. G., *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, Trans. Le Strange G., New York, London, 1928.

Curzon, Erzeroom – Curzon R., *Armenia. A Year at Erzeroom, and on the Frontiers of Russia, Turkey, and Persia*, London, 1854.

Diakonoff, Kashkai, Geographical Names – Diakonoff I. M., Kashkai S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts*, “Répertoire Géographique des Textes Cunéiformes”, IX. Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B (Geographic Repertoire of Cuneiform Texts, Supplement to Tübingen Atlas of the Near and Middle East, Part B), N7, Wiesbaden, 1981.

Diakonoff, The Pre-History – Diakonoff I. M., *The Pre-History of the Armenian People*, Translated from the Russian by Lori Jennings, With revisions by the Author, Delmar, New York, 1984.

Dinçol A. M., Dinçol B., Die Urartäische Inschrift – Dinçol A.M., Dinçol B., *Die Urartäische Inschrift aus Hanak (Kars)*, “Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp”, Ed.: Otten H., Akurgal E., Ertem H., Süel A., Ankara, 1992, გვ. (pp.) 109-117

(**Dinçol A. M., Dinçol B., The Urartian Inscription** – Dinçol A.M., Dinçol B., *The Urartian Inscription from Hanak [Kars]*, “Hittite and other Anatolian and Near Eastern Studies in Honor of Sedat Alp”, Ed.: Otten H., Akurgal E., Ertem H., A. Süel, Ankara, 1992, გვ. [pp.] 109-117).

Erzurum Kapıları – Erzurum Kapıları, T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Erzurum İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 21.01.2009. <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-273913/erzurum-kapilari.html> (გადამოწმების თარიღი: 04.04.24)

(Gates of Erzurum – Gates of Erzurum, Ministry of Culture and Tourism of the Republic of Turkey, Erzurum Provincial Directorate of Culture and Tourism, 21.01.2009. <https://erzurum.ktb.gov.tr/TR-273913/erzurum-kapilari.html> [Accessed: 04.04.24]).

Gordeziani, CTU A 3-4 – Gordeziani L., *To the Interpretation of CTU A 3-4*, “Phasis: Greek and Roman Studies”, 13-14, 2010-2011, გვ. (pp.) 31-41.

Gordeziani, Qulḥa – Gordeziani L., *Some Remarks on Qulḥa*, “Over the Mountains and Far Away”, Studies in Near Eastern History and Archaeology presented to Mirjo Salvini on the occasion of his 80th birthday, Ed. by Avetisyan P. S., Dan R., Grekyan Y. H., Oxford, 2019, გვ. [pp.] 241-244.

Gordeziani, Traces – Gordeziani L., *Traces of a Treaty in an Urartian Text?*, In: “Acts of the IXth International Congress of Hittitology”, 08-14.09.2014, Ed. by Hazırlayan Y., Süel A., Çorum, 2019, t. (Vol.) 1, გვ. (pp.) 317-324.

Djobadze, Early Medieval Georgian Monasteries – Djobadze W., *Early Medieval Georgian Monasteries*, Stuttgart, 1992.

Dündar, Erzurum Beylerbeyliği – Dündar Aydın, *Erzurum Beylerbeyliği ve Teskilatı, Kuruluş ve Genişleme Devri (1535-1566)*, Ankara, 1998

(Dündar, Erzurum Governorship – Dündar A., *Erzurum Governorship and its Organization, The Period of Establishment and Expansion [1535-1566]*, Ankara, 1998).

Gedevanishvili, The Khakhuli Dome Decoration – Gedevanishvili E., *The Khakhuli Dome Decoration: Eschatological and Historical Context*, “Convivium Supplementum. Georgia as a Bridge between Cultures Dynamics of Artistic Exchanges”, Brno, 2021/1, გვ. (pp.) 45-63.

Giviashvili, Oshki: Architecture and Historic Context – Giviashvili I., *Oshki: Architecture and Historic Context*, In: Işıklı M., Akarsu R., Yavuz E., Yurttaş E., (Eds.), “Tarih boyunca Anadolu-Gürcistan ilişkileri sempozyumu: Anadolu-Kafkasya ilişkileri araştırmaları dizisi”, 1, 2018 (Symposium on the History of Anatolian-Georgian Relations: Anatolian-Caucasian Relations Studies Series 1, 2018), Ankara, 2020, გვ. (pp.) 321-338.

Hewsen, The Geography – Hewsen R. H., *The Geography of Ananias of Sirak (Ašxarhaç’oyc’)*, *The Long and Short Recensions*, Introduction, Translation and Commentary by R. H. Hewsen (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients, Reihe B [Supplement to Tübingen Atlas of the Near and Middle East, Part B] Nr. 77), Wiesbaden, 1992.

König, Handbuch der chaldäischen Inschriften I – König F. W., *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, I, Graz, 1955

(König, Handbook of Chaldean Inscriptions I – König F. W., *Handbook of Chaldean Inscriptions*, I, Graz, 1955).

König, *Handbuch der chaldischen Inschriften II* – König F. W., *Handbuch der chaldischen Inschriften*, II, Graz, 1957

(**König, *Handbook of Chaldean Inscriptions II*** – König F. W., *Handbook of Chaldean Inscriptions*, II, Graz, 1957).

Rayfield, *A History of Georgia* – Rayfield D., *Edge of Empires, A History of Georgia*, London, 2012.

Tapu Tahrir Defteri – *Tapu Tahrir Defteri*, Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi. TÜİK 2017 – TÜİK 31 Ocak 2017 Verileri. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Uzundere> (გადამოწმების თარიღი: 16.04.24)

(***Land Registry Book*** – *Land Registry Book*, Ankara General Directorate of Land Registry and Cadastre Archive. TURKSTAT 2017 – TURKSTAT 31 January 2017 Data. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Uzundere> [Accessed: 16.04.24]).

Бакрадзе, *Археологическое Путешествие* – Бакрадзе Д., *Археологическое Путешествие по Гурии и Адчаре*, Санкт-Петербург, 1878

(**Bakradze, *Archaeological Journey*** – Bakradze D., *Archaeological Journey through Guria and Adchara*, St. Petersburg, 1878).

Военно-топографическая пятиверстная карта – *Военно-топографическая пятиверстная карта Кавказского края 1926 года*. <https://shorturl.at/qg1ek> (გადამოწმების თარიღი: 04.04.24)

(***Military topographic five-verst map*** – *Military topographic five-verst map of the Caucasus region of 1926*. <https://shorturl.at/qg1ek> [Accessed: 04.04.24]).

Государство Урарту. Атлас – *Государство Урарту и сопредельные страны в VIII-VII вв. до н. э.*, “Атлас Армянской Советской Социалистической Республики”, Ереван-Москва, 1961. <https://shorturl.at/q8jzB> (გადამოწმების თარიღი: 11.09.24)

(***The State of Urartu. Atlas*** – *The State of Urartu and adjacent countries in the VIII-VIIth centuries BC*, “Atlas of the Armenian Soviet Socialist Republic”, Yerevan, Moscow, 1961. <https://shorturl.at/q8jzB> [Accessed: 11.09.24]).

Карта Кавказского военного округа 1903 года – *Карта Кавказского военного округа 1903 года*. http://www.etomesto.ru/map-kuban_1903/ (გადამოწმების თარიღი: 04.04.24)

(***Map of the Caucasian Military District of 1903*** – *Map of the Caucasian Military District of 1903*. http://www.etomesto.ru/map-kuban_1903/ [Accessed: 04.04.24]).

Меликишвили, *К истории древней Грузии* – Меликишвили Г. А., *К истории древней Грузии*, Тбилиси, 1959

(**Melikishvili, *On the History of Ancient Georgia*** – Melikishvili G. A., *On the History of Ancient Georgia*, Tbilisi, 1959).

Меликишвили, *Наири-Урарту* – Меликишвили Г. А., *Наири-Урарту*, Тбилиси, 1954

(**Melikishvili, *Nairi-Urartu*** – Melikishvili G. A., *Nairi-Urartu*, Tbilisi, 1954).

**In the Footsteps of the Diauehi Kingdom:
Medieval Georgian Centers in Historical Tao**

Summary

The present paper aims to identify revised locations of Shashilu, Shesheti, Zua(ni), Utukhai, Ashkalashi, Bia(ni), Khusha(ni), Ultuza, Uldini (Didi), Kada (Qada), the Country Gate, Khushalkhi, and Kulkha – ancient cities and centers of the Diauehi (Diaokhi) Kingdom, as recorded on cuneiform tablets of the Urartian kings Menua, Argishti I (son of Menua), and Sarduri II (son of Argishti I). Drawing on an analysis of historical sources and research, a comparison of toponyms found in historical atlases and online satellite maps (Google Maps), as well as multiple field visits conducted between 2016 and 2018, this article attempts to localize each of the aforementioned cities or ‘countries’ of Diauehi, along with the ‘Georgian Gate’ (Gürcü-Kapı), the ‘Three Gates’ (Sami-kari), and the ‘Engüzek Gate’ (Engüzek-kapı), within the gorges of the Tortum-Su (Tortumists’q’ali, Tortum Çayı) and the Oltu-Su (Oltisis Ts’q’ali, Oltu Çayı) rivers. In particular, Shasharoz, the name of an unidentified chapel discovered in 2016 south of Uzundere (Tortum Gorge), with Georgian lapidary inscriptions, probably from the 10th century, bears a resemblance to that of the ancient Diauehi capital, Shashilu: Shashilu // Shashilo // Shashalo // Shasharo-z.

Mapping of ancient cities also showed that the geography of Urartian military campaigns coincides with an important trade route, which passed from Erzurum through the Georgian Gates, Tortum-Su, Oltu-Su and the Ch’orokhi river and continued to Sarpi, the modern Georgian-Turkish border, which corresponds to the theories of the settlement of Colchis from the southeast (presumably, from Kola) in the Black Sea region. Moreover, the studies also indicate that David III Kourpalates, the 10th-century King of Georgia, who resided at Oltu Castle with its religious center at Bana (Oltu Gorge), had to build the main Christian centers in the Tortum Gorge (Khakhuli, Oshki, Ishkhani, Otkhta, Parkhali), all in the immediate vicinity of old Diauehi cities which, after the reintegration of Tortum into the medieval Georgian Kingdom of Tao, epitomised the country’s strength and power.

Viewed from a broader historical and geographical perspective, one can observe that from the rocky heights along the road from Erzurum to Tortum, the headwaters of three major rivers are visible. One of these – the Ch’orokhi (via its tributaries, the Tortum-Su and Oltu-Su) flows northward into the Black Sea; the Araks (Aras), which has one of its sources in the Gioklia Pass and flows into the Caspian Sea following a confluence with the Kura (Mtkvari) River; the Dumlu-Su, Kara-Su and Sercham-Su, which join the Euphrates, flowing southwards into the Persian Gulf. Therefore, the

Moskhi Mountains, in conjunction with the Kop Mountains, which demarcate its southern border from the Anti-Taurus Mountains, constitute a pivotal watershed not only for the aforementioned rivers but also for the ancient civilisations. Two branches of its inhabitants, along the basins of the Ch'orokhi and Kura rivers, played a significant role in the formation of the Georgian ethnos and its statehood over millennia of migrations, wars and peace, trade and mutual exchange.

Illustrations

Map 1: The route of the 2018 expedition delineated on a Google Map.

Map 2: The 1961-year Atlas of the Armenian SSR. Fragment of a map of Urartu of the 8th-7th cc BC.

Map 3: Fragment of D. Bakradze's 1878-year map.

Map 4: Fragment of the 1926-year "five-verst" military-topographic map of the Caucasus.

Map 5: Uzundere-Enguzekkapi-Kakhuli-Tortumkale area, as identified on a Google Map.

Map 6: Khakhuli-Tortumkale-Tortum area, as identified on a Google Map.

Map 7: Tortumkale-Kakhuli-Ersisi (Peterek) area, as identified on a Google Map.

Map 8: The Oshki-Uzundere-Shasharoz road, as identified on a Google Map.

Map 9: The geographic locations of the Erikli, Eski-Kilise, Shasharoz and Dilgesor chapels in present-day Uzundere, as identified on a Google Map.

Map 10: Fragment of the 1903-year road map of the Caucasus.

Map 11: Fragment of the 1926-year "five-verst" military-topographic map of the Caucasus.

Map 12: Khakhuli-Dikar-Enguzek-Sapaca-Khirazli-Oshki area, as identified on a Google Map.

Map 13: Fragment of the 1903-year road map of the Caucasus.

Map 14: The geographic area of the Kaledibi plateau, as identified on a Google Map.

Map 15: The geographic location of the historic Kada, Narman and the Sami-Kari, as identified on a Google Map.

Map 16-17: The geographic location of the Gürcü-Kapı (Georgian Gate), the Giaur-Dag and the Kandil-Karakale, as identified on the 1903-year road map and a Google Map.

Map 18: The possible locations of the historic Khushani, Biana and Ultuza, as identified on a Google Map.

Map 19: The possible route of a military expedition of Argishti I to Diauehi (Diaokhi), as identified on a Google Map.

Map 20: The frontiers of historic Tao, as described by Vakhushti Bagrationi (18th century AD) and identified on a Google Map.

Map 21: A historic road from Sarpi (the Black Sea coast) to Erzurum, as identified on a Google Map.

Map 22: The Kop and Moskhi Mountains, as identified on a Google Map.

Map 23: The possible route of a military campaign of the Urartian King Menua to Diauehi (Diaokhi) Kingdom, as identified on a Google Map.

Map 24: The geographic locations of main centers built in the reign of David III Kouropalates in historic Tao Kingdom, as identified on a Google Map.

Fig. 1-2. Ağca-Kale of Uzundere, same as Engüzekkapı-Kalesi. T. Koplatadze. 2018.

Fig. 3-4. Georgian inscriptions of Shasharozi church. I. Giviashvili. 2016.

Leont'i Mroveli's Hybrid Presentation of King Mirian

The initial cycle of *Kartlis tskhovreba* (ქართლის ცხოვრება) – the “Georgian Chronicles” – has attracted considerable attention, and rightly so.¹ Its tale of ethnogenesis and state formation down to the Christianization of the eastern Georgian monarchy is a riveting mix of history and legend. This multi-text cycle has captivated some of the brightest luminaries of Kartvelology (Georgian Studies), including I. Javakhishvili, N. Marr, K'. K'ek'elidze, G. Melikishvili, C. Toumanoff, and Z. Aleksidze. Numerous others have applied their talents to these sources. G. Mamulia, N. Shoshiashvili, R. Baramidze, G. Akhvlediani, G. Arakhamia, E. Khosht'aria-Brosse, L. P'at'aridze, N. Doborjginidze, N. J. Preud'homme and F. Schleicher are among those who have affected my own interpretations.² Despite the scrutiny, questions linger. This essay is animated by one of them: the abrupt shift of tone and content within the account of Mirian, the first Georgian king to embrace Christianity.

As is well known, the oldest surviving Georgian redaction of *Kartlis tskhovreba* is transmitted in the Anaseuli (A) manuscript copied in 1479-1495 (Tbilisi, National Center of Manuscripts [NCM], Qd, 795). However, many of its initial leaves are missing.³ The earliest Georgian-language manuscript completely preserving the corpus – including its initial cycle – is the Mariamseuli redaction of 1633-1645/1646 (NCM, Sd, 30).⁴ There is a yet earlier witness: a manuscript of corpus' Armenian-language adaptation copied sometime between 1274 and 1311 (Erevan, Matenadaran, 1902).⁵ This Armenian version is titled *Patmutiwn Vrats* (Պատմություն Վրաց),

¹ Literal translation: *Life of Georgia*. For the names applied to the corpus, see Rapp Jr., “Making of K'art'lis c'xovreba”. On *Kartlis tskhovreba* and its constituent texts, see Idem, *Studies in Medieval Georgian Historiography*. The initial version of this essay was presented at the Fourth International Kartvelological Congress held at the Georgian Academy of Sciences in September 2024. I wish to thank the organizers as well as the staff and reviewers of “Chronos”.

² In addition to works cited below, I should mention ახვლედიანი, “ქართლის ცხოვრების ფოლკლორული წყაროები; Preud'homme, *À la porte des mondes*; and Schleicher, *Iberia Caucasia*.

³ Diplomatic edition: *ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა*, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. For the start of Anaseuli in the standard critical edition, see *ქართლის ცხოვრება*, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, p. 35).

⁴ Diplomatic edition: *ქართლის ცხოვრება: მარიამ დედოფლის ვარიანტი*.

⁵ For commentary and translation of the Georgian and dependent Armenian versions, see Thomson, *Rewriting Caucasian History*. See also Rapp, *Studies*, pp. 17-35.

History of the Georgians.¹ In surviving Georgian manuscripts, *Kartlis tskhovreba*'s initial cycle launches with the title *Tskhorebay kartvelta mepetasa da p'irveltaganta mamata da natesavta* (ცხოვრება ქართველთა მეფეთასა და პირველთაგანთა მამათა და ნათესავთა), "Life of the Kartvelian/Georgian Kings, Forefathers, and Ancestors".² Technically, however, this name applies only to the first text of the cycle.

So as to limit confusion, the following convention is deployed in this essay: the transliterated *Tskhorebay kartvelta mepeta* pertains to the entire cycle while translated titles in English, like *The Life of the Kings*, are used for its three component texts.

Across much of the twentieth century, the multi-text cycle known as *Tskhorebay kartvelta mepeta* has been credited to the eleventh-century archbishop Leont'i Mroveli – Leont'i "of Ruisi".³ Mroveli was undoubtedly a real person. He is independently attested in a contemporaneous inscription carved inside the Trekhvi cave⁴ and again in a Georgian manuscript copied in the eleventh/twelfth century at the Iveron monastery on Mt. Athos.⁵ With regards to Mroveli's supposed authorship, it must be stressed that *Tskhorebay kartvelta mepeta* consists of multiple texts. Narratively smoothed in the medieval and early modern periods by at least three major editorial interventions,⁶ I accept the view that *Tskhorebay kartvelta mepeta* consists of three discrete texts. These were stitched together to address Georgian history from legendary ethnogenesis down to the early Christian kings of Kartli, members of the Chosroid dynasty.⁷ But was Mroveli the principal author of the whole cycle or any of its three texts?

¹ Critical edition: *ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი*, გამომცემელი: ი. აბულაძე.

² Critical Georgian text: *ქართლის ცხოვრება*, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, pp. 3-138; English translation: Thomson, *Rewriting Caucasian History*, pp. 2-153. For a lexicon of this composite text, see „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონი, შემდგენლები: მ. კვაჭაძე (და სხვა). See also *ქართლის ცხოვრება*, მთავარი რედაქტორი: რ. მეტრეველი, pp. 25-149 and translation edited by modern historian S. Jones, pp. 13-75.

³ E.g.: ჯავახიშვილი, *ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები*, s.v. *ლეონტი მროველი*, pp. 176-188; and კეკელიძე, *ქართული ლიტერატურის ისტორია*, s.v. 34. *ლეონტი მროველი*, pp. 236-243.

⁴ Tarnishvili, *La découverte d'une inscription géorgienne de l'an 1066*, and გაფრინდაშვილი, *ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა*. On Mroveli, see: ხოშტარია-ბროსე, *ლეონტი მროველი*; and Rapp Jr., *Studies in Medieval Georgian Historiography*, pp. 157-168.

⁵ Iveron Geo. 61: Mapp, *Азбукографические материалы по грузинским рукописям Иверы*. See also Toumanoff, *Medieval Georgian Historical Literature*, p. 166.

⁶ I.e. ca. 800, the eleventh century by Mroveli, and ca. 1700 by the King Vakht'ang VI commission. For the work of the last, see გრიგოლია, *ახალი ქართლის ცხოვრება*.

⁷ Another perspective is articulated in პატარიძე, *პოლიტიკური და კულტურული იდენტობანი*. Among influential older studies is Меликишвили, *К истории древней Грузии*.

Tskhorebay kartvelta mepeta's medieval assembly, distinctive components, and each of the texts' original authors are complex and contested matters.¹ Efforts to resolve these issues rest heavily upon contextualization, comparative methodologies, and internal criteria. The cycle's first component text addresses the Georgians' (especially eastern Georgians') ethnogenesis and pre-Christian royal history. Its received condition was attained sometime in the period ca. 790 to 813. The second text of *Tskhorebay kartvelta mepeta* has long been recognized as a recension of the anonymous *Life of Nino*, a hagiographical narrative from the ninth/tenth century better known from its transmission in the independent ecclesiastical corpus devoted to Georgia's fourth-century conversion, *Moktsebay kartlisay* (მოქცევაჲ ქართლისაჲ).² It has proven especially challenging to determine the provenance of *Tskhorebay kartvelta mepeta*'s concluding text, which treats the dynastic successors of the first Christian king Mirian. At present, we can only say that it derives from sometime between ca. 800 and the eleventh century. I have proposed calling this untitled narrative *The Life of the Successors of Mirian*.³

I am convinced that at least two of the three texts of *Tskhorebay kartvelta mepeta* predate the eleventh century and hence Leont'i Mroveli.⁴ This hypothesis in no way tarnishes Mroveli's literary skill and achievements. At a minimum, Mroveli was responsible for substantially (re-)editing the three texts. Into the received first text devoted to pre-Christian times, it was probably the archbishop Mroveli who injected occasional biblical synchronisms, including references to Moses (before the formation of the kingdom of Kartli) and to Christ during the reign of King Aderk'.⁵ This initial text's received "preface", a Georgianized version of the biblical *tabula populorum*,⁶ may belong to Mroveli's hand. And it may have been Mroveli who first gathered the story of Georgian ethnogenesis and state formation, the existing *Life of Nino*, and the

¹ Among which is the vague passage attached to the other hagiographical tract incorporated into *Kartlis tskhovreba*'s *Passion of Archil*. To Mroveli is credited Archil's passion, *The Life of the Kings* (*Mepeta tskhovreba*), and *The Conversion of Kartli by Nino* (*Ninos [mier] kartlis moktseva*). This Mroveli Passage appears in the Anaseuli redaction of the corpus: NCM, Qd, 795, pp. 262-263, for which see ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, p. 156₄₋₅. The passage is almost certainly a later (medieval) insertion: Rapp Jr., *Studies in Medieval Georgian Historiography*, pp. 159-163.

² For *Moktsebay kartlisay*, see now *La conversion*, Mahé trans. On early Georgian hagiography, see Martin-Hisard, *Georgian Hagiography*.

³ Another possible title is *Life of the Early Chosroid Kings*.

⁴ See Rapp, *Studies*, esp. ch. 1, *Beginnings: C'xorebay k'art'velt'a mep'et'a*, pp. 101-168. See also ხომტარია-ბროსე, ლეონტი მროველი.

⁵ *Life of the Kings*, in ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, pp. 14 and 35; and *Rewriting Caucasian History*, Thomson trans., pp. 18 and 49.

⁶ Ultimately based on the Armenian adaptation of the *Chronicle* of Hippolytus of Rome: აბულაძე, იპოლიტე რომელის ქრონიკონი; Кекелидзе, *Идея братства закавказских народов* and *Chronique d'Hippolyte*. See also: Rapp, *Studies in Medieval Georgian Historiography*, pp. 125-134; and Doborjginidze, *Medieval Georgian Projection*.

account of Mirian's Christian successors to create the cycle we know as *Tskhorebay kartvelta mepeta*. Further, it is conceivable that our eleventh-century archbishop was responsible for assembling the first version of the entire corpus, *Kartlis tskhovreba*. At any rate, I am confident that Mroveli was not the original author of the first two texts of *Tskhorebay kartvelta mepeta*. He may not have written its concluding installment either. Mroveli was chiefly an editor. And a brilliant editor he was.

Despite Mroveli's editorial labors, *Tskhorebay kartvelta mepeta* is interrupted by two abrupt shifts in tone and coverage that go back to at least his time. The most striking instance is the sudden end to the treatment of the "pagan" Mirian and the wholesale insertion of *The Life of Nino* for the Christian phase of his reign. This well-known *vita* – which by Mroveli's *floruit* already existed in the independent corpus *Moktsevey kartlisay* – presents the ecclesiastically-sanctioned story of Mirian's ca. 326 conversion through the intervention of the holy woman Nino. Written in the ninth and/or tenth century, *The Life of Nino* is a creative hagiographical extension of the seventh-century *Conversion of Kartli*, transmitted exclusively in *Moktsevey kartlisay* and lending its name to the whole corpus.¹ While both sources celebrate the conversion of King Mirian, their prime focus is the foreign holy woman Nino. In *Tskhorebay kartvelta mepeta*, *The Life of Nino* is followed by another rough transition to a brief treatment of Mirian's Christian successors. *The Life of the Successors of Mirian* does not match the narrative richness of the account of pre-Christian monarchs found in *The Life of the Kings*. The two must have been composed by different authors.

To summarize: three distinctive texts were conjoined editorially in the early medieval era to form the cycle *Tskhorebay kartvelta mepeta*:

1. *The Life of the Kings*, for which the entire cycle is named;²
2. *The Life of Nino*, but a recension unique to *Kartlis tskhovreba*; and
3. *The Life of the Successors of Mirian* (proposed title).

This merger might have transpired as early as the ninth/tenth century, when Nino's *vita* was composed – and before Leont'i Mroveli. The *terminus ad quem* of *Tskhorebay kartvelta mepeta*'s assembly is the mid-eleventh century or so, when the archbishop Mroveli made his editorial intervention.

In all likelihood, the creation of *Tskhorebay kartvelta mepeta* was coterminous with the merging of the next two texts in *Kartlis tskhovreba* into a separate cycle. *The Life of Vakht'ang Gorgasali* and its continuation attributed to Juansher Juansheriani were combined into a distinct multi-text suite *Tskhorebay vakht'ang gorgaslisa* (ცხოვრება ვახტანგ გორგასლისა), named for its core text devoted to the late antique

¹ There are alternate views about the dates of these conversion stories. Both extant texts are certainly based on earlier traditions. For the "primary version" of *Conversion of Kartli* as a fifth-century monument, see ჩხარტიშვილი, *ქართული ეთნიკური რელიგიური მოქცევის ეპოქები*, p. 163.

² A convention encountered in other Georgian corpora, notably *Moktsevey kartlisay* named for its component *The Conversion of Kartli*. Another example revolves around the title *Life of Vakht'ang*, for which see further.

King Vakht'ang I (d. early 500s AD).¹ In *Kartlis tskhovreba*'s received manuscripts, the two cycles appear sequentially, without intervening texts or passages. Not only were *Tskhorebay kartvelta mepeta* and *Tskhorebay vakht'ang gorgaslisa* both fashioned around the year 800, but, in my view, their combination belonged to the first iteration of *Kartlis tskhovreba* as we know it. The title *Kartlis tskhovreba* probably belongs to this time.

A broader literary context must be considered. The late eighth to early ninth century was an age of historiographical exploration across the so-called Christian East. For example, just south of Caucasia, Syriac Christians were revisiting written histories. Specially investigated by P. Wood, Syriac historians such as the Jacobite patriarch of Antioch, Dionysius of Tel-Mahrē, adapted Islamic models for about a century beginning around 750.² Across the Caucasus isthmus, Christians also took a renewed interest in their history and place in the world. The Armenian Ghewond thus engages Islamic history and core Middle Eastern lands.³ Contemporaneous Georgian texts do not approach Ghewond's level of engagement with Islamic historiography.⁴ In the twilight of late antiquity, a common Christian historiographical strategy was to delve into the past, long before the Prophet Muhammad and even Jesus and the apostles. To this antiquarian outburst belong the Georgian *Tskhorebay kartvelta mepeta* and the Armenian history of Movses Khorenatsi.⁵ Among Caucasian Albanians, an analogous interest in long-term history would come somewhat later with the tenth-century narrative ascribed to Movses Daskhurantsi (or Kaghankatuatsi). However, Daskhurantsi is dependent upon earlier sources – especially Armenian ones but also, it would seem, a lost seventh-century text about Albania's history.⁶ The principal model for early Georgian historians was the Iranic/Iranian epic tradition, which itself was a fusion of epic and history.⁷ This circumstance is to be expected given Caucasia's long-term participation in the cross-cultural Iranic world.⁸

There were other factors behind the Georgian historiographical efflorescence starting in the late eighth century. Internal and external pressures upon the eastern Georgian monarchy led to its abolition by the Sasanians ca. 580. The suppression of the Armenian crown in 428 thus was replicated, though in the Georgian case it was post-

¹ Rapp Jr., *Sasanian World through Georgian Eyes*, esp. pp. 271-351, and Idem, *Studies in Medieval Georgian Historiography*.

² Wood, *Imam of the Christians*.

³ See the excellent translation and commentary in Ghewond, La Porta and Vacca trans.

⁴ In view of A. Vacca, *Arabic and the Public Performance of Power in Armenia*, the degree of proficiency in Arabic among Armenians does not seem to have been matched by the Georgians.

⁵ Movses Khorenatsi, *History of the Armenians*, Thomson trans.

⁶ See Movses Daskhurantsi, *The History of the Caucasian Albanians*, Dowsett trans.

⁷ Rapp Jr., *Sasanian World through Georgian Eyes*, and Idem, *Caucasian Historiographical Literature, the Iranian Epic, and the Diversity of Late Antiquity*.

⁸ For the Iranian world in late antiquity, see e.g. Payne, *State of Mixture* and Canepa, *Iranian Expanse*.

poned by more than a century. In the monarchical vacuum, the competing Sasanian and Roman Empires propped up a series of “presiding princes”, some of whom were drawn from the displaced Chosroid dynasty. Not long after Heraclius’ victory in Iran/Persia (he had marched through Georgian and Armenian lands to strike his target), Arabs fighting under the banner of Islam seized upon Sasanian and Roman vulnerability.¹ Much of southern Caucasia, including Armenia and eastern Georgia, fell under Muslim control. Some eastern Georgian elites permanently migrated to the southwest, to lands they called T’ao, K’larjeti, and Shavsheti, where they established a new Kartli.² The thriving of this neo-Kartli, to which the surge of Georgian historiography belongs, was led especially by the Georgian Church’s monastic elements, which achieved unprecedented heights. The monk Grigol Khandzteli was instrumental in this regard. His own *vita*, composed by Grigol Merchule, is a seamless mix of hagiography and historiography.³ More gradually, Georgian political life was rejuvenated under the up-and-coming Georgian Bagratids, who took control of the presiding principate in 813. The uncertainty, transition, and hope of eighth and ninth centuries is the environment in which Georgians took a renewed interest in their written history. This was not only an act of gathering and preserving historical traditions. It was also a deliberate effort to sculpt a useable past, one that explained the present and justified a desired future.⁴

With this framework in mind, we may now return to our central question: the blunt shift in tone and content between the “pagan” and Christianizing Mirian *within* the premiere written tradition of Georgian ethnogenesis and state formation, *The Life of the Kings*.

As is obvious from its title, *The Life of the Kings* – the first text of the suite *Tskhorebay kartvelta mepeta* – focuses chiefly on dynastic monarchs. Starting with Parnavaz, the first monarch of Kartli from the house of Kartlos (the legendary eponymous forefather of the Kartvelians who achieved royal status at the collapse of the Achaemenid Empire), the anonymous historian presents a long, mostly unbroken sequence of dynastic kings down to Mirian, the first of eastern Georgia’s rulers to embrace Christianity. Despite intermittent editorial interventions (such as the aforementioned allusions to Moses, the birth of Jesus, and perhaps the biblically-inspired *tabula populorum*), the text is remarkably consistent in tone, content, and vocabulary.⁵ It depicts legitimate, effective, and worthy pre-Christian Kartvelian rulers as hero-kings (*gmiris*, “heroes”, and *goliatis*, “giants”) endowed with glory (*didebay*) and good fortune (*sue*). They relished the opportunity to engage in single combat with other such warriors, called *bumberazis*.⁶ Kings were perched atop a political order resting upon

¹ See now Vacca, *Non-Muslim Provinces under Early Islam*.

² For “neo-Kartli”, see Rapp Jr., *Imagining History at the Crossroads*.

³ See especially ინგოროყვა, გიორგი მეჩულე.

⁴ Rapp Jr., *Studies in Medieval Georgian Historiography*.

⁵ One exception is the odd silence about Arsacid Empire and its rulers.

⁶ For these concepts, see Rapp Jr., *Sasanian World through Georgian Eyes*, pp. 227-240.

great noble houses and their estates. Within *The Life of the Kings*, the basic and consistent historical context is Iran/Parthia/Persia and not the Graeco-Roman/Hellenistic Mediterranean. Allusions to mythical and semi-mythical kings of ancient Iran/Persia are evidence of this.¹ Further, the onomasticon to which their names and nicknames principally belong is neither Greek nor Latin but Middle Iranian.² From a wider vantage, Old and Middle Georgian – like Armenian and presumably Caucasian Albanian – contain many parallels with and loans from Middle Iranian. On this subject, M. Andronik’ashvili’s pathfinding catalog remains a fundamental resource.³

The Life of the Kings’ depiction of pre-Christian monarchs is consistently Iranian or, more precisely, Iranic or Persianate, though the last of which is usually associated with the Islamic age.⁴ As depicted by late antique and medieval Georgian historians, the pre-Christian kings of Kartli were rulers whose royal image belonged to the expansive Iranic world anchored in Iran/Persia and stretching from Central Asia to Caucasia and Anatolia. Like others who were not strictly Iranians/Persians/Parthians, Georgians could exercise considerable agency in the Iranic enterprise.

The final paragraphs of the received *Life of the Kings* are devoted to the pre-conversion of Mirian. In this text, his “pagan” depiction is consistent with the polytheistic kings of Kartli preceding him. Mirian is imagined as the illegitimate son of an unnamed Sasanian emperor, but the narrative’s vague and muddled chronology does not support the claim.⁵ All this masks a different reality. Mirian migrated to eastern Georgia, probably as a member of the Parthian house of Mihrān, as hinted by his name. At the very least, the young Mirian was an outsider⁶ from Iran/Persia/Parthia (Sp’arseti), a fact expressly acknowledged in *The Life of the Kings*. Upon his resettlement, Mirian acculturated to the Georgian environment, became proficient in Georgian, and embraced Georgian culture and local Zoroastrianism, whose focus was Armaz, the local manifestation of Ahura Mazda.⁷ When his father died in Iran, Mirian attempted to assume his rightful place as *shahanshah* but was brushed aside because of his bastard status. Or so we are told.

¹ Rapp Jr., *Iranian Heritage of Georgia*, esp. pp. 654-656.

² Rapp Jr., *Sasanian World through Georgian Eyes*, pp. 220-227. Cf. ჩხარტიშვილი, *ქართული ეთნიკური რელიგიური მოქცევის ეპოქაში*, pp. 165-166.

³ ანდრონიკაშვილი, *ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან*. See also (e.g.) Gippert, *Iranica Armeno-Iberica*.

⁴ On Georgia’s Iranian/Iranic dimensions, see (e.g.) Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History*. And for Armenia, see (e.g.) the essays collected in Garsoïan, *Church and Culture in Early Medieval Armenia*.

⁵ *Life of the Kings*, in *ქართლის ცხოვრება*, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, pp. 63-67; *Rewriting Caucasian History*, Thomson trans., pp. 74-78. See also Rapp Jr., *Sasanian World through Georgian Eyes*, pp. 249-258.

⁶ Outsiders (“strangers”) encountered with some frequency in early Georgian literature. See, e.g., Aleksidze, *Sanctity, Gender, and Authority in Medieval Caucasia*, pp. 74-80, 173-179, *et seq.*

⁷ See e.g. Shenkar, *Intangible Spirits*, pp. 22-26.

The received text terminates brusquely within Mirian's reign with the arrival of news of Constantine's Christianization in the Roman Empire.¹ It is likely that these last paragraphs, which also claim an alliance between Mirian and the Christianizing Constantine and Trdat of Armenia, were added later – perhaps by the archbishop Mroveli in the eleventh century. After this, a recension of the hagiographical *Life of Nino* has been inserted wholesale into all known versions of *Kartlis tskhovreba*. The *vita*'s purpose is to address the Christianizing phase of Mirian's adulthood.² Mroveli is the most plausible culprit for the textual substitution.

But what might have motivated the complete replacement of the original account? Despite some historiographical qualities, Nino's *vita* was not purposefully written for *Kartlis tskhovreba* or *Tskhorebay kartvelta mepeta*: it was already featured in the ecclesiastical corpus *Moktsevey kartlisay*. Moreover, how might we explain the jarring narrative shift *within* Mirian's reign, where *The Life of Nino* has been inserted? There are, I think, two viable possibilities.

Explanation #1

Perhaps the received initial cycle of *Kartlis tskhovreba* accurately reflects what was originally written. In this scenario, the author of *The Life of the Kings* deliberately terminated his narrative on the eve of Mirian's Christianization. The textual abruptness was meant to make clear the dramatic change of religious affiliation. For Mirian's conversion to Christianity and baptism, the author – or, more likely, a later editor – stripped away *The Life of the Kings*' original treatment of the Christianizing Mirian, replacing it with the entire *Life of Nino*. But the abnormally rough transition between the two sections argues against this prospect. Nevertheless, if this explanation is accepted, *The Life of the Kings* must postdate the ninth-/tenth-century *Life of Nino*. This might confirm Leont'i Mroveli as the principal author of all three components of the cycle *Tskhorebay kartvelta mepeta* in the eleventh century.

Explanation #2

But what if *The Life of the Kings* predates *The Life of Nino*? A host of internal criteria, including allusions to the kingdom that Georgians called Apkhazeti, on the Black Sea littoral, suggest an earlier date for the former: between ca. 790 and the 813, dates respectively marking the establishment of the realm of Apkhazeti and the ascension of

¹ But this is not the Romano-Byzantine tradition of the supposed miracles at Milvian Bridge conveyed by Lactantius and Eusebius.

² The break between texts occurs at *Life of the Kings*, in *ქართლის ცხოვრება*, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, p. 72; *Rewriting Caucasian History*, Thomson trans., p. 84.

the Bagratid Ashot to the presiding principate.¹ A pre-Mrovelian *Life of the Kings* probably did not terminate within Mirian's reign but would have addressed all of it – and perhaps the reigns of his immediate Christian successors, the Chosroids. If correct, we must inquire about the fate of the original account. What might it have said?

The key is to scrutinize the surviving core of *The Life of the Kings*. As noted, its portrayal of eastern Georgian monarchs as Iranic hero-kings is remarkably consistent. Such royal imagery spills into the next cycle with *The Life of Vakht'ang Gorgasali*, a celebration of a Christian – and intrinsically Iranic – Kartvelian monarch reigning in the second half of the fifth and into the sixth century.² In terms of its basic conception, why should Mirian's original description as a Christian monarch have been any different from Vakht'ang's? For the former, it can be argued that an even more robust engagement of Iranic images of kingship was required since Mirian was an outsider: he was probably a Parthian who migrated to eastern Georgia in the late third century. He and his family lacked an existing royal claim. If *The Life of the Kings* is to be believed on this point, he was but a boy. Legitimacy would have been a cardinal concern. This is precisely why *The Life of the Kings* plunges deeply – and creatively – into the waters of exaggeration by representing Mirian not only a Sasanian but the first-born, albeit bastard, son of the *shahanshah*! The text's nebulous references to Sasanian chronology are muddled at best. This skewed image reveals how subsequent Chosroid kings conceived of their power: they envisioned themselves as legitimate monarchs within the Iranic/Iranian world while embellishing their pedigree to make themselves full-blown Sasanians. This explains their Georgian dynastic name *Khosrovanni*, “descended from Khusrō” – the imagined royal ancestor of the Sasanians and all royal Iranians of the pre-Islamic age.³ *Khosrovanni* is anglicized as Chosroids.

Presuming *The Life of the Kings* once featured an Iranic presentation of Mirian, as I am confident it did, what happened to the original account? Some later ecclesiastics would be appalled by the strongly Iranic description of the first Christian king of eastern Georgia. By the time *The Life of the Kings* attained its received form ca. 800, such a depiction might also have been associated with Islamic political culture. Other distaste for things Iranian, Iranic, and Islamic may have arisen from the “Byzantine” turn of Georgian religious and political life, which accelerated with the monastic activity in T'ao-K'larjeti, the ascension of the Bagratids (and their restoration of the monarchy in 888), and the flourishing of “Graecophile” Georgian monastic centers abroad, including Iveron and the Black Mountain in Syria. In Leont'i Mroveli's era, the Bagratid monarchs – in reality, emperors – laid claim to a second Byzantium. An

¹ Examined in Rapp Jr., *Studies in Medieval Georgian Historiography*, pp. 101-168, extending and refining Idem, *Imagining History at the Crossroads*, pp. 55-111.

² But the received start of *The Life of Vakht'ang* might be a later addition: Rapp Jr., *Studies in Medieval Georgian Historiography*, pp. 197-207.

³ Cf. the use in Greek of the generic name/title “Chosroes” for Sasanian *shahanshahs*, thus paralleling the Greek (and Georgian) term “Caesar” for Romano-Byzantine emperors.

icon from St. Catherine's monastery on Mt. Sinai boldly styles Davit II/IV *aghmashe-nebeli* as *basileus*, the Byzantine Greek term for “emperor”.¹ At its height, the mighty Bagratid Empire stretched across Caucasia into northern Iran and eastern Anatolia.

An Iranic Mirian was not compatible with the “Byzantinizing” Bagratid polity and Georgian Church of the eleventh century. The original account of the Christian Mirian, which must have been profoundly Iranic, was stripped away. This calculated literary pruning may have been carried out by Mroveli, a Bagratid-aligned archbishop and someone heavily invested in *Kartlis tskhovreba*. In the place of excised manuscript leaves, Mroveli would have inserted the complete *Life of Nino* – the account of Georgia's conversion embraced by his beloved Georgian Church. He was literally reshaping the historiographical tradition about Mirian.

By means of a conclusion, it should be noted that our solution has parallels elsewhere in Christian Caucasia. A well-known example is the Armenian conversion story credited to Agatangehos (Agathangelus). It was substantially reworked not only in Armenian but numerous other languages, including Greek, Syriac, Arabic, and Georgian.² Another Armenian example better resembles the rough shift between the “pagan” and Christianizing Mirian in *Tskhorebay kartvelta mepeta*. The anonymous *Buzandaran patmutiwnk* (*Բուզանդարան պատմությունը*), *The Epic Histories*, is a particularly rich literary source for early-Christian Caucasia. It is often but erroneously attributed to a certain Faustus Buzand (Faustus “of Byzantium”). All extant manuscripts of *The Epic Histories* commence abruptly with the start of its third book.³ Completely missing are the initial two books, whose treatment must have included the first Christian Armenian monarch Trdat and his immediate Christian successors. Like the Georgian suites *Tskhorebay kartvelta mepeta* and *Tskhorebay vakht'ang gorgaslisa*, the Armenian *Buzandaran patmutiwnk* attests a fundamentally Iranic Caucasian society, even in its Christianizing phase. Might *Buzandaran patmutiwnk*'s original depiction of Trdat have been too Iranic for later religious Armenian tastes? This is, I think, precisely the answer.

Cited Sources and Literature

აბულაძე, იპოლიტე რომაელის ქრონიკონი – აბულაძე ი., იპოლიტე რომაელის ქრონიკონის ძველი ქართული ვერსია, წიგნში: მისივე, *შრომები*, III, თბილისი, 1982, გვ. 107-127

(Abuladze, *Chronicle of Hippolytus of Rome* – Abuladze I., *The Old Georgian Version of the Chronicle of Hippolytus of Rome* in his *Collected Works*, vol. 3, Tbilisi, 1982, pp. 107-127).

¹ K'ldiashvili, *L'icône de Saint Georges*.

² Thomson, *Lives of Saint Gregory*; and Winkler, *Our Present Knowledge of the History of Agat'angelos*.

³ *Epic Histories*, Garsoïan trans., p. 63.

ახვლედიანი, „ქართლის ცხოვრების“ ფოლკლორული წყაროები – ახვლედიანი გ., „ქართლის ცხოვრების“ ფოლკლორული წყაროები, თბილისი, 1990 (*Akhvlediani, Folkloric Sources of Kartlis tskhovreba* – Akhvlediani G., *Folkloric Sources of Kartlis tskhovreba*, Tbilisi, 1990).

ანდრონიკაშვილი, ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან – ანდრონიკაშვილი მ., ნარკვევები ირანულ-ქართული ენობრივი ურთიერთობიდან, თბილისი, 1966

(**Andronik'ashvili, *Studies in Iranian-Georgian Linguistic Contacts*** – Andronik'ashvili M., *Studies in Iranian-Georgian Linguistic Contacts*, vol. 1 Tbilisi, 1966. With English summary, pp. 545-571).

გაფრინდაშვილი, ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა – გაფრინდაშვილი გ., ლეონტი მროველის 1066 წ. სამშენებლო წარწერა თრეხვის ქვაბებიდან, სმპსმპმ, 1961, #1, გვ. 239-262

(**Gaprindashvili, *Leonti Mroveli's Foundational Inscription of 1066*** – Gaprindashvili G., *Leonti Mroveli's Foundational Inscription of 1066 from Trekhvi Caves*, “Bulletin of the Department of Social Sciences of the Academy of Sciences of the Georgian SSR”, 1961, #1, pp. 239-262).

გრიგოლია, ახალი ქართლის ცხოვრება – გრიგოლია, კ., ახალი ქართლის ცხოვრება, თბილისი, 1954

(**Grigolia, *The New Kartlis tskhovreba*** – Grigolia K., *The New Kartlis tskhovreba*, Tbilisi, 1954).

ინგოროყვა, გიორგი მერჩულე – ინგოროყვა პ., გიორგი მერჩულე: ქართველი მწერალი მეთათე საუკუნისა, თბილისი, 1954

(**Ingoroq'va, *Giorgi Merchule*** – Ingoroq'va P., *Giorgi Merchule: Tenth-Century Georgian Author*, Tbilisi, 1954).

კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია – კეკელიძე კ., ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, ძველი მწერლობა, თბილისი, 1960

(**K'ek'elidze, *History of Georgian Literature*** – K'ek'elidze K., *History of Georgian Literature*, vol. 1, *Ancient Texts*, Tbilisi, 1960).

პატარიძე, პოლიტიკური და კულტურული იდენტობანი – პატარიძე ლ., პოლიტიკური და კულტურული იდენტობანი IV-VIII სს-ის ქართულ ერთობაში: „ქართლის ცხოვრების“ სამყარო, თბილისი, 2009

(**P'at'aridze, *Political and Cultural Identities*** – P'at'aridze L., *Political and Cultural Identities in the 4th-8th cc. Georgian Community: The World of the Life of Kartli*, Tbilisi, 2009).

ქართლის ცხოვრება, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით – ქართლის ცხოვრება, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955

(***Kartlis tskhovreba*, Q'aukhchishvili ed.** – *Kartlis tskhovreba*, S. Q'aukhchishvili ed., Tbilisi, 1955. Repr. *K'art'lis c'xovreba: The Georgian Royal Annals and Their Medieval Armenian Adaptation*, S. H. Rapp Jr. general ed., vol. 1, Delmar, NY, 1998).

ქართლის ცხოვრება, მთავარი რედაქტორი: რ. მეტრეველი – ქართლის ცხოვრება, მთავარი რედაქტორი: რ. მეტრეველი, თბილისი, 2008
(*Kartlis tskhovreba*, R. Met'reveli general ed. – *Kartlis tskhovreba*, R. Met'reveli general ed., Tbilisi, 2008).

ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა, ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით – ქართლის ცხოვრება: ანა დედოფლისეული ნუსხა, დასაბეჭდად [მომზადდა] ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით, თბილისი, 1942
(*Kartlis tskhovreba: Queen Anne Redaction*, Q'aukhchishvili ed. – *Kartlis tskhovreba: Queen Anne Redaction*, S. Q'aukhchishvili ed., Tbilisi, 1942).

ქართლის ცხოვრება: მარიამ დედოფლის ვარიანტი – ქართლის ცხოვრება: მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გამოცემული ე. თაყაიშვილის რედაქტორობით, ტფილისი, 1906
(*Kartlis tskhovreba: Queen Mariam Variant*, Taq'aishvili ed. – *Kartlis tskhovreba: Queen Marian Variant*, E. Taq'aishvili ed., T'pilis, 1906).

„ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონი, შემდგენლები: მ. კვაჭაძე (და სხვა) – „ქართლის ცხოვრების“ სიმფონია-ლექსიკონი, I, ლეონტი მროველი, ცხოვრება ქართველთა მეფეთა, არჩილის წამება, შემდგენლები: მ. კვაჭაძე, ნ. ნატრაძე, ზ. სარჯველაძე, მ. ჩხენკელი, თ. ხაჟომია, თბილისი, 1986

(*Symphony-Dictionary of Kartlis tskhovreba*, Kvach'adze [et al.] eds. – *Symphony-Dictionary of Kartlis tskhovreba*, vol. 1, M. Kvach'adze, N. Nat'radze, Z. Sarjveladze, M. Chkhenkeli, T. Khazhomia eds., Tbilisi, 1986).

ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, გამომცემელი: ი. აბულაძე – ქართლის ცხოვრების ძველი სომხური თარგმანი, ქართული ტექსტი და ძველი სომხური თარგმანი გამოკვლევითა და ლექსიკონით გამოსცა ი. აბულაძემ, თბილისი, 1953

(*The Old Armenian Translation of Kartlis tskhovreba*, Abuladze ed. – *The Old Armenian Translation of Kartlis tskhovreba*, I. Abuladze ed., Tbilisi, 1953. Repr. *K'art'lis c'xovreba: The Georgian Royal Annals and Their Medieval Armenian Adaptation*, S. H. Rapp Jr. general ed., vol. 2, Delmar, NY, 1998).

ჩხარტიშვილი, ქართული ეთნიე რელიგიური მოქცევის ეპოქაში – ჩხარტიშვილი მ., ქართული ეთნიე რელიგიური მოქცევის ეპოქაში, თბილისი, 2009

(*Chkhart'ishvili, Georgian Ethnie in the Epoch of Religious Conversion* – Chkhart'ishvili M., *Georgian Ethnie in the Epoch of Religious Conversion*, Tbilisi, 2009).

ხოშტარია-ბროსე, ლეონტი მროველი – ხოშტარია-ბროსე, ე., ლეონტი მროველი და „ქართლის ცხოვრება“, თბილისი, 1996

(*Khosht'aria-Brosse, Leont'i Mroveli* – Khosht'aria-Brosse E., *Leont'i Mroveli and Kartlis tskhovreba*, Tbilisi, 1996).

ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები – ჯავახიშვილი ი., ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა, წიგნი I, ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, წიგნში: მისივე, თხზულებანი თორმეტ ტომად, ტომი VIII, თბილისი, 1977

(Javakhishvili, *Historical Aims, Sources, and Methods* – Javakhishvili I., *Historical Aims, Sources, and Methods Old and New*, book 1, *Old Georgian Historical Writing [5th-18th Century]*, repr. in his *Tkhzulebani*, vol. 8, Tbilisi, 1977).

Aleksidze, *Sanctity, Gender, and Authority in Medieval Caucasia* – Aleksidze N., *Sanctity, Gender, and Authority in Medieval Caucasia*, Edinburgh, 2024.

Canepa, *Iranian Expanse* – Canepa M. P., *The Iranian Expanse: Transforming Royal Identity through Architecture, Landscape, and the Built Environment, 550 BCE-642 CE*, Oakland, CA, 2018.

La conversion, Mahé trans. – *La conversion du Kartli (The Conversion of Kartli)*, J.-P. Mahé trans., CSCO, vols. 706-707, SI, books 27-28, Louvain, 2022.

Doborjginidze, *Medieval Georgian Projection* – Doborjginidze N., *Medieval Georgian Projection of Religious Historiography of Late Antiquity: Mapping of Biblical Peoples (Tabula linguarum et populorum)*, “Scriinium”, 15, 2019, pp. 239-255.

Epic Histories, Garsoïan trans. – *The Epic Histories Attributed to Pawstos Buzand (Buzandaran Patmutiwnk)*, N. G. Garsoïan trans., Cambridge, MA, 1989.

Garsoïan, *Church and Culture in Early Medieval Armenia* – Garsoïan N. G., *Church and Culture in Early Medieval Armenia*, Aldershot, 1999.

Ghewond, La Porta and Vacca trans. – La Porta S., and Vacca A., *An Armenian Futūḥ Narrative: Lewond's Eighth-Century History of the Caliphate*, Chicago, 2024.

Gippert, *Iranica Armeno-Iberica* – Gippert J., *Iranica Armeno-Iberica: Studien zu den iranischen Lehnwörtern im Armenischen und Georgischen (Iranica Armeno-Iberica: Studies on the Iranian Loanwords in Armenian and Georgian)*, Wien, 1993.

History of Georgia, Jones English ed. – *History of Georgia: Kartlis Tskhovreba*, S. Jones English ed., Tbilisi, 2014.

K'ek'elidze, *Chronique d'Hippolyte* – K'ek'elidze K., *Chronique d'Hippolyte et l'historien géorgien Leonti Mroveli (The Chronicle of Hippolytus and the Georgian Historian Leonti Mroveli)*, BK, 17-18, 1964, pp. 88-94.

K'ldiashvili, *L'icône de Saint Georges* – K'ldiashvili D., *L'icône de Saint Georges du Mont Sinai avec le portrait de Davit Aymashenebeli (The Icon of St. George at Mt. Sinai with a Portrait of David the Builder)*, REGC, 5, 1989, pp. 107-128.

Martin-Hisard, *Georgian Hagiography* – Martin-Hisard B., *Georgian Hagiography*, The Ashgate Research Companion to Byzantine Hagiography, vol. 1, S. Efthymiadis ed., Farnham, 2011, pp. 285-298.

Movses Daskhurantsi, *The History of the Caucasian Albanians*, Dowsett trans. – *The History of the Caucasian Albanians* by Movsēs Dasxurançi, C. J. F. Dowsett trans., London, 1961.

Movses Khorenatsi, *History of the Armenians*, Thomson trans. – Movses Khorenats'i, *History of the Armenians*, R. W. Thomson trans., rev. ed., Ann Arbor, MI, 2006.

Payne, *State of Mixture* – Payne R. E., *A State of Mixture: Christians, Zoroastrians, and Iranian Political Culture in Late Antiquity*, Oakland, CA, 2015.

Preud'homme, *À la porte des mondes* – Preud'homme N. J., *À la porte des mondes: Histoire de l'Ibérie du Caucase IIIe siècle a.C.-VIIe siècle p.C.*, Bordeaux, 2024

(Preud'homme, *At the Gate of the Worlds* – Preud'homme N. J., *At the Gate of the Worlds: History of the Caucasian Iberians, 3rd Century BC – 7th Century AD*, Bordeaux, 2024).

Rapp Jr., *Caucasian Historiographical Literature, the Iranian Epic, and the Diversity of Late Antiquity* – Rapp Jr. S.H., *Caucasian Historiographical Literature, the Iranian Epic, and the Diversity of Late Antiquity*, Intercultural Exchange in Late Antique Historiography, M. Conterno and M. Mazzola eds., Bibliothèque de "Byzantion", vol. 23, Leuven, 2020, pp. 95-118.

Rapp Jr., *Imagining History at the Crossroads* – Rapp Jr. S.H., *Imagining History at the Crossroads: Persia, Byzantium, and the Written Georgian Past*, unpublished PhD dissertation, University of Michigan, vol. 1, 1998.

Rapp Jr., *Iranian Heritage of Georgia* – Rapp Jr. S.H., *The Iranian Heritage of Georgia: Breathing New Life into the Pre-Bagratid Historiographical Tradition*, *IrAnt*, 44, 2009, pp. 645-692.

Rapp Jr., *Making of K'art'lis c'xovreba* – Rapp Jr. S.H., *The Making of K'art'lis c'xovreba, the So-Called Georgian Chronicles*, "Sacris Erudiri: Journal of Late Antique and Medieval Christianity", 56, 2017, pp. 465-488.

Rapp Jr., *Sasanian World through Georgian Eyes* – Rapp Jr. S.H., *The Sasanian World through Georgian Eyes: Caucasia and the Iranian Commonwealth in Late Antique Georgian Literature*, Farnham, 2014.

Rapp Jr., *Studies in Medieval Georgian Historiography* – Rapp Jr. S.H., *Studies in Medieval Georgian Historiography: Early Texts and Eurasian Contexts*, CSCO, vol. 601, Subsidia, vol. 113, Louvain, 2003.

Schleicher, *Iberia Caucasica* – Schleicher F., *Iberia Caucasica: Ein Kleinkönigreich im Spannungsfeld großer Imperien (Caucasian Iberia: A Small Kingdom in the Conflict Zone of Great Empires)*, Stuttgart, 2021.

Shenkar, *Intangible Spirits* – Shenkar M., *Intangible Spirits and Graven Images: The Iconography of Deities in the Pre-Islamic Iranian World*, Leiden, 2014.

Tarchnishvili, *La découverte d'une inscription géorgienne de l'an 1066* – Tarchnishvili M., *La découverte d'une inscription géorgienne de l'an 1066 (Discovery of a Georgian Inscription Dated 1066)*, *BK*, 26-27, 1957, pp. 86-89.

Thomson, *Lives of Saint Gregory* – Thomson R. W., *The Lives of Saint Gregory: The Armenian, Greek, Arabic, and Syriac Versions of the History Attributed to Agathangelos*, Ann Arbor, MI, 2010.

Thomson, *Rewriting Caucasian History* – Thomson R. W., *Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles, the original Georgian texts and the Armenian adaptation*, Oxford, 1996.

Toumanoff, *Medieval Georgian Historical Literature* – Toumanoff C., *Medieval Georgian Historical Literature (VIIth-XVth Centuries)*, “Traditio”, 1, 1943, pp. 139-182.

Toumanoff, *Studies in Christian Caucasian History* – Toumanoff C., *Studies in Christian Caucasian History*, Washington, DC, 1963.

Vacca, *Arabic and the Public Performance of Power in Armenia* – Vacca A. M., *Arabic and the Public Performance of Power in Early Medieval Armenia*, “Navigating Language in the Early Islamic World: Multilingualism and Language Change in the First Centuries of Islam”, A. Borrut, M. Ceballos, and A. Vacca eds., Turnhout, 2024, pp. 281-305.

Vacca, *Non-Muslim Provinces under Early Islam* – Vacca A., *Non-Muslim Provinces under Early Islam: Islamic Rule and Iranian Legitimacy in Armenia and Caucasian Albania*, Cambridge, 2017.

Winkler, *Our Present Knowledge of the History of Agat'angelos* – Winkler G., *Our Present Knowledge of the History of Agat'angelos and Its Oriental Versions*, REArm, n. s., 14, 1980, pp. 125-141.

Wood, *Imam of the Christians* – Wood P., *The Imam of the Christians: The World Chronicle of Dyoynsius of Tel-Mahre, c. 750-850*, Princeton, 2021.

Кекелидзе, *Идея братства закавказских народов* – Кекелидзе, К., *Идея братства закавказских народов по генеалогической схеме грузинского историка XI века Леонтия Мровели*, წიგნში: მისივე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, III, თბილისი, 1955, სტრ. 96-107

(K'ek'elidze, *Notion of the Brotherhood of Caucasian Peoples* – K'ek'elidze K'., *The Notion of the Brotherhood of Caucasian Peoples according to the Genealogical Scheme of the Eleventh-Century Georgian Historian Leonti Mroveli*, repr. in his *Studies of the History of Old Georgian Literature*, vol. 3, Tbilisi, 1955, pp. 96-107).

Март, *Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера* – Март Н. Я., *Агиографические материалы по грузинским рукописям Ивера*, ЗВОИРАО, 13, 1904

(Marr, *Hagiographical Materials in the Georgian Manuscripts of Iveron* – Marr N. Ia., *Hagiographical Materials in the Georgian Manuscripts of Iveron*, “Zapiski vostochnago otdeleniia imperatorskago russkago arkheologicheskago obshchestva”, 13, 1904).

Меликишвили, *К истории древней Грузии* – Меликишвили Г. А., *К истории древней Грузии*, Тбилиси, 1959

(Melik'ishvili, *Towards the History of Ancient Georgia* – Melik'ishvil G. A., *Towards the History of Ancient Georgia*, Tbilisi, 1959).

Stephen H. Rapp Jr.

**Leont'i Mroveli's Hybrid
Presentation of King Mirian**

Summary

The cycle of histories at the start of *Kartlis tskhovreba* has long attracted the attention of scholars. Traditionally credited to the eleventh-century archbishop Leont'i Mroveli, many historians now understand the story of Georgian ethnogenesis as a compendium of as many as three distinctive texts. The provenance of at least two of the components of *Tskhorebay kartvelta mepeta* belongs to a time well before Mroveli. These days, an eighth- or ninth-century date for the compendium's initial section is not unusual. This section of the text undoubtedly rests on yet older oral and perhaps written traditions; it claims to reveal the very beginnings of the Georgians within the context of Caucasian history, the origins of their monarchy, and dynastic kings up to Mirian. At the same time, it prioritizes the eastern region of Kartli.

Within its account of Mirian, the text abruptly cuts off and a complete version of the hagiographical *Life of Nino* ensues. This *vita* is immediately followed by a brief narrative of the early Christian kings after Mirian. The tonal shift between the presentation of the pre-Christian and Christianizing Mirian is remarkable.

Why should this be the case? In this article, I shall suggest an explanation as to why an entire hagiographical text – which survives independently in the corpus *Moktsebay kartlisay* – has been incorporated into the historiographical *Kartlis tskhovreba*. Further, we must consider why the initial account of Mirian terminates abruptly, on the eve of his Christianization. In *Kartlis tskhovreba*, the remainder of Mirian's reign is treated exclusively by *The Life of Nino*. The answer is not simply the royal adoption of Christianity. Instead, the key lies in the original but lost versions of Georgian historiographical sources as well as Caucasia's integration within the Iranic world in late antiquity.

**მეფე მირიანის ჰიბრიდული
პრეზენტაცია ლეონტი მროველთან**

რეზიუმე

„ქართლის ცხოვრების“ თხზულებათა დასაწყისი ნაწილი დიდი ხანია, რაც მკვლევართა ყურადღებას იქცევს. ქართველთა ეთნოგენეზის ისტორიას, რომელიც ტრადიციულად მეთერთმეტე საუკუნის ეპისკოპოსს, ლეონტი მროველს მიენერებოდა, დღეისათვის ისტორიკოსთა დიდი ნაწილი სამი განსხვავებული ტექსტის კომპენდიუმად მიიჩნევს. „ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“-ს სულ მცირე ორი კომპონენტი მროველის მოღვაწეობამდე დიდი ხნით ადრეა შექმნილი. კომპენდიუმის თავდაპირველი ნაწილის მერვე ან მეცხრე საუკუნით დათარიღებაც აღარ არის უჩვეულო. ტექსტის ეს ნაწილი, უეჭველია, ემყარება უფრო ადრინდელ ზეპირ და შესაძლებელია, წერილობით ტრადიციასაც; მას პრეტენზია აქვს, წარმოაჩინოს ქართველთა სათავეები კავკასიის ისტორიის კონტექსტში, მათი სამეფოს წარმოქმნა, მეფეთა დინასტია მირიანამდე. იმავდროულად, მისი თხრობა, უპირატესად, აღმოსავლეთ მხარეს, ქართლს ეხება.

მირიანზე თხრობისას, ტექსტი უეცრად წყდება; მას აგრძელებს ჰაგიოგრაფიული თხზულების „ნინოს ცხოვრების“ სრული ვერსია. „ცხოვრებას“ უშუალოდ მოსდევს მირიანის მომდევნო პირველი ქრისტიანი მეფეების მოკლე ისტორია. ნიშანდობლივია წარმართი და გაქრისტიანებული მირიანის პრეზენტაციებს შორის ტონალობის ცვლილებაც.

რა უნდა ყოფილიყო ამის მიზეზი? სტატიაში წარმოდგენილია მოსაზრებები, თუ რატომ შეიტანეს მთლიანი ჰაგიოგრაფიული ტექსტი, რომელიც დამოუკიდებელი თხზულების სახით „მოქცევა ქართლისაჲს“ კორპუსმა შემოინახა, ისტორიოგრაფიულ „ქართლის ცხოვრებაში“. გარდა ამისა, უნდა ვუპასუხო იმ კითხვასაც, თუ რატომ წყდება უეცრად დასაწყისი თხრობა მირიანის შესახებ მაინცდამაინც მისი გაქრისტიანების მომენტისთვის. „ქართლის ცხოვრებაში“ მირიანის დანარჩენი მეფობა განხილულია მხოლოდ და მხოლოდ „ნინოს ცხოვრებაში“. მეფის მიერ ქრისტიანობაზე მოქცევა მეტად გამარტივებული პასუხი იქნებოდა. ახსნის პოვნა შესაძლებელი უნდა იყოს ქართული ისტორიოგრაფიული წყაროების ორიგინალურ, მაგრამ დაკარგულ ვერსიებში, ისევე როგორც კავკასიის ინტეგრაციაში ირანულ („Iranic“) სამყაროში გვიანანტიკურ ხანაში.

იდეოლოგიური ტენდენციები ძველი
აღმოსავლეთის ისტორიის საბჭოთა პერიოდის
სასკოლო სახელმძღვანელოებში

სტატიის ძირითად საკვლევ თემას წარმოადგენს ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხები საბჭოთა პერიოდის სასკოლო სახელმძღვანელოებში. ნაშრომში დასმული ძირითადი პრობლემა დაკავშირებულია შემდეგ საკითხთან: როგორ აისახებოდა საბჭოთა სამეცნიერო საზოგადოებაზე ტოტალიტარულ სახელმწიფოში გაბატონებული მარქსისტული თეორია და მისი ლენინურ-სტალინური ვარიაციები? რა გავლენას ახდენდა საბჭოთა კონიუნქტურა ისეთ დაშორებულ ეპოქაზეც კი, როგორიც ძველი აღმოსავლეთის ხალხთა ისტორიაა? რამდენად ითვალისწინებდა საბჭოთა ისტორიოგრაფია კარლ მარქსისა და ფრიდრიხ ენგელსის შეხედულებებს ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხებთან დაკავშირებით? როგორ აისახებოდა პოლიტიკური ელიტის ცვლილება საბჭოთა კავშირში ძველი ისტორიის სწავლებაზე?

დასავლურ ისტორიოგრაფიაში სახელმძღვანელოების კვლევა უკვე ხანგრძლივი დროა, რაც დამკვიდრებულია. ქართულ სამეცნიერო სივრცეში ამ საკითხით დაინტერესება სულ ახლახანს დაიწყო. სახელმძღვანელოების კვლევა მნიშვნელოვანია იმდენად, რამდენადაც მასში ხელშესახებად ჩანს როგორც თანადროული ეპოქის ისტორიოგრაფიული ტენდენციები, ასევე ისტორიული ფონი. ფრანგი ისტორიკოსი მარკ ფერო აღნიშნავს, რომ „ჩვენი წარმოდგენა საკუთარ თავსა და სხვა ხალხებზე მეტწილად დამოკიდებულია იმაზე, თუ როგორ გვასწავლიდნენ ბავშვობაში ისტორიას“.¹ ამიტომაც ისტორიის სახელმძღვანელო არის ისტორიოგრაფიული წყარო, რომლითაც შესაძლებელია არა მხოლოდ ისტორიოგრაფიული ტენდენციებისა და ისტორიული ცნობიერების, არამედ კოლექტიური მეხსიერების ფენომენის შესწავლა.

საკითხის შესწავლისათვის მთავარ საისტორიო წყაროს წარმოადგენს სახელმძღვანელოები; შესაბამისად, ნაშრომი დაფუძნებულია ისტორიოგრაფიული კვლევა-ძიებისათვის დამახასიათებელ კვლევის მეთოდებზე. მეთოდოლოგიური თვალსაზრისით, ნაშრომი ეფუძნება ისტორიული შემეცნების მეთოდს, რაც შესაძლებელს ხდის, დინამიკაში გამოჩნდეს პრობლემის არსი. სტატიაში დეტალურად არის განხილული სახელმძღვანელოების სხვადასხვა ნიუანსი, სტატიაში ასევე გამოყენებულია ჰერმე-

¹ Феро, *Как рассказывают историю*, გვ. 7.

ნეეტიკული ანალიზი და დისკურსის ანალიზი. ამით შესაძლებელი გახდა იმ კულტურული და ისტორიული ფონის ჩვენება, რომელშიც იწერებოდა განსახილველი სახელმძღვანელოები. გარდა ამისა, გამოყენებულია კომპარატივისტული კვლევა, რისი საშუალებითაც შედარების გზით გამოვლინდა სახელმძღვანელოებს შორის არსებული ისტორიოგრაფიული სხვაობანი.

განსახილველი საკითხის გარშემო სამეცნიერო ლიტერატურა შედარებით მწირია. სტატიაზე მუშაობის პროცესში საკითხის გარშემო შექმნილი ლიტერატურის გადაჯგუფებისას გამოიკვეთა ორი ქრონოლოგიური ჯგუფი, რომელიც, თავისთავად, შინაარსობრივ განსხვავებასაც ითვალისწინებს. პირველ ჯგუფში ერთიანდება სახელმძღვანელოთა შესახებ საბჭოთა კავშირში გამოცემული, ხოლო მეორე ჯგუფში – საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ შექმნილი სამეცნიერო ლიტერატურა. პირველი ჯგუფის შემთხვევაში სახელმძღვანელოს შეფასების მთავარ კრიტერიუმს წარმოადგენდა შემდეგი ფაქტორი: იყო თუ არა სახელმძღვანელო დაწერილი მარქსისტული თეორიის ფარგლებში?¹ ყველა სახელმძღვანელო, რომელიც ამ იდეოლოგიურ ჩარჩოში თავსდება, დადებითად ფასდებოდა. მიდგომა შეიცვალა საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ. მართალია, უშუალოდ განსახილველ საკითხთან დაკავშირებით მრავალი კვლევა არ არსებობს, თუმცა აშკარაა, რომ დღეს საბჭოთა ეპოქის განათლების სისტემის უფრო ობიექტური შეფასება ხდება. დასავლეთის სამეცნიერო წრეებში საბჭოთა განათლების სისტემა ცხადია ინტერესს იწვევდა, თუმცა ეს ინტერესი ნაკლებად ვრცელდებოდა საბჭოთა კავშირში ძველი ისტორიის საკითხების სწავლებაზე დაკავშირებით. ამ მხრივ გამონაკლისს წარმოადგენს ამერიკელი ისტორიკოსის ჰიუ გრეჰემის სამეცნიერო სტატია.² რუსულ ისტორიოგრაფიაში კი დღემდე არ დაწყებულია აღნიშნულ საკითხთან დაკავშირებით საბჭოთა თეორიისა და ხედვის ცვლილება.

როგორც ცნობილია, საბჭოთა განათლების სისტემა მკაცრად უნიფიცირებული იყო და ყველა 'მოკავშირე' რესპუბლიკაში ერთი და იმავე სასწავლო პროგრამით მიმდინარეობდა ისტორიის და მათ შორის ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორიის სწავლებაც. სწორედ ამ მიზნით, 1922 წელს საბჭოთა კავშირის დაარსებასთან ერთად გაჩნდა საერთო საკავშირო უწყება, საბჭოთა სოციალისტური რესპუბლიკების განათლების სახალხო კომისარიატის სახით (განსახკომი), რომელიც საბჭოთა კავშირის მთელ ტერიტორიაზე სასწავლო პროცესსა და საგანმანათლებლო სისტემას კურირებდა. განათლების სახალხო კომისარიატის კოლეგიამ, 1923 წლის 16 ივნისს გამოსცა ბრძანება, რომლის მიხედვითაც საბჭოთა სკოლებში ისტორიის სწავლება ჩანაცვლდა ახალი საგნით, საზოგადოებათმეცნიერებით.³

¹ ზინოვიევი, *ისტორიის სწავლების მეთოდთა საშუალო სკოლაში*; გორგაძე, *ისტორიის სწავლების მეთოდთა*; Мишулин, *О марксистском учебнике*.

² Graham, *The Significant Role*.

³ ზინოვიევი, *ისტორიის სწავლების მეთოდთა საშუალო სკოლაში*, გვ. 33.

ახალ საგანს ისტორიასთან საერთო არაფერი ჰქონდა. 'რეფორმის' ავტორები ამტკიცებდნენ, რომ ისტორიის სწავლება სკოლებში სოციალიზმის მშენებლობის გზაზე მნიშვნელოვანი დაბრკოლება იქნებოდა.¹ დაახლოებით 10 წლის თავზე საკითხისადმი მიდგომა შეიცვალა. 1934 წლის 16 მაისს გამოცემული განკარგულებით, „სსრ კავშირის სკოლებში სამოქალაქო ისტორიის სწავლების შესახებ“, ისტორია, როგორც დამოუკიდებელი საგანი, კვლავ დაუბრუნდა საშუალო სკოლას. ისტორიის, როგორც საგნის ამოღება სასწავლო პროგრამებიდან დაბრალდა მაშინდელ განათლების სახალხო კომისარ ანატოლი ლუნაჩარსკისა და სასწავლო პროგრამების შემდგენი კომისიის ხელმძღვანელს, მიხაილ პოკროვსკის. საბჭოთა პედაგოგიკისა და ისტორიოგრაფიის მტკიცებით, ლუნაჩარსკიმ და პოკროვსკიმ სათანადოდ ვერ გაიგეს მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრების ძირითადი პრინციპები. სინამდვილეში კი ლუნაჩარსკისა და პოკროვსკის მიერ გატარებული რეფორმა ნაწილი იყო საბჭოთა კავშირში 20-იან წლებში გაჩაღებული კამპანიისა. ესაა გარდამავალი ეპოქა, როდესაც მიმდინარეობს რეჟიმის განმტკიცება და ამ პერიოდში ბოლშევიკებმა ბევრი უტოპიური იდეა შეიმუშავეს. ამგვარი მკვეთრი ცვლილებების ხანასა და გარდამავალ პერიოდებში იქმნება 'ახალი მომავლის' იდეა, ხოლო 'ახალი მომავალი', როგორც ე. ფონერი აღნიშნავს, „[...] მოითხოვს ახალ წარსულს“.² ახალი კომუნისტური მომავალი მოითხოვდა წარსულის, როგორც საზარელის და საშინელის წარმოჩენას, რათა მის ფონზე კიდევ უფრო მკაფიოდ გამოკვეთილიყო საბჭოთა ადამიანის 'უზრუნველი' და 'ბედნიერი' ცხოვრება. ასეთ დროს თავს იჩენს წარსულის გადახედვის ფორმა, რომელსაც ა. ასმანი 'აქტიურ დავიწყებას' უწოდებს.³ 'აქტიური დავიწყება' გულისხმობს წარსულის მიზანმიმართულ უარყოფას. 'აქტიური დავიწყების' ერთ-ერთ ფორმად, როგორც პ. ნორა წერს, შეიძლება მივიჩნიოთ 'წარსულთან ანგარიშსწორება'.⁴ ისტორიის, როგორც საგნის, ამოღება სასწავლო პროგრამებიდან, სწორედ ამ 'წარსულთან ანგარიშსწორების' ერთ-ერთი ფორმა იყო.

ძველი აღმოსავლეთის ქვეყნების ისტორია წარმოადგენდა ძველი მსოფლიოს ისტორიის სასწავლო კურსის შემადგენელ ნაწილს, რომელიც V-VI კლასებში ისწავლებოდა. საბჭოთა კავშირში, მათ შორის საბჭოთა საქართველოშიც, ძველი ქვეყნების ისტორიის სწავლებისას, დროის სხვადასხვა მონაკვეთში გამოიყენებოდა ნ. ნიკოლსკის, ა. მიშულინის, ს. კოვალის და ფ. კოროვკინის ავტორობით გამოცემული სახელმძღვანელოები. ისინი ცნობილი რუსი ისტორიკოსები იყვნენ და წმინდა სამეცნიერო კუთხითაც იკვლევდნენ ძველი ისტორიის საკითხებს, თუმცა მათი ნაშრომები არ ყოფილა ისეთი იდეოლოგიზებული, როგორც სასკოლო სახელმძღვანელო-

¹ ვარდოსანიძე, ჩიმაკაძე, ცქიტიშვილი, *ისტორიის სწავლების მეთოდика*, გვ. 17.

² Foner, *Who Owns History*, გვ. 17.

³ Assmann, *Canon and Archive*, გვ. 97.

⁴ Нора, *Всемирное торжество памяти*, გვ. 391.

ები. სავარაუდოდ, აღნიშნულ გარემოებას ის განაპირობებდა, რომ სახელმძღვანელო შედარებით უფრო ფართო მოხმარებისაა და მას უფრო მძლავრი იდეოლოგიური დატვირთვა ენიჭებოდა. აღსანიშნავია, რომ სახელმძღვანელოებში იდეოლოგიზაციის დონეც განსხვავებული იყო.

1934 წლის 16 მაისის განკარგულების შემდეგ დაიწყო აქტიური მუშაობა სახელმძღვანელოების შესაქმნელად, მათ შორის დღის წესრიგში დადგა ძველი მსოფლიოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოს საკითხიც. სახელმძღვანელოები უნდა დაწერილიყო რუსულ ენაზე და შემდეგ სიტყვასიტყვით ეთარგმნათ ‘მოკავშირე’ რესპუბლიკათა ენებზე. ამიტომაც სტალიაში ვიყენებთ სახელმძღვანელოთა ქართულენოვან ვერსიებს. ხელნაწერში შესრულებულ სახელმძღვანელოებს უნდა გასცნობოდნენ იოსებ სტალინი და ანდრეი ჟდანოვი, რომელთაც, საჭიროების შემთხვევაში, გარკვეული სახის კორექტივებიც შეჰქონდათ. ცხადია, ჟდანოვისა და სტალინის მიერ შეტანილ შესწორებებს ერთდერთი მიზანი ჰქონდათ: სასკოლო სახელმძღვანელო გადაქცეულიყო პროპაგანდისტულ იარაღად. რუსი ისტორიკოსი ა. მიშულინი, რომელიც ამასთანავე ძველი მსოფლიოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოს რედაქტორიც იყო, 1939 წელს წერს შემდეგს: „სახალხო განათლების სფეროში დივერსიის აღმოსაფხვრელად განათლების სახალხო კომისარიატის ერთ-ერთი მთავარი ამოცანა არის კარგი, მარქსისტული ტიპის ისტორიის სახელმძღვანელოების გამოცემა, რაც ჩვენ ქვეყანაში მძლავრი იარაღი იქნება სკოლის მოსწავლეების იდეოლოგიური და პოლიტიკური აღზრდისათვის“.¹

უნდა აღინიშნოს კიდევ ერთი გარემოება, კერძოდ, საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ და პედაგოგიკამ ძველი მსოფლიოს ისტორიის სწავლებას დამატებითი ფუნქციაც მოუძებნა – სახელმძღვანელოები გამოყენებული უნდა ყოფილიყო მოსწავლეთა ათეისტურად აღზრდისათვის. თუ XIX საუკუნეში, ცარისტული რეჟიმის დროს, კავკასიის სასწავლო ოლქის მზრუნველი ბარონი ნიკოლაი ძველი ისტორიის სწავლებას ზედმეტად მიიჩნევდა იმ მოტივით, რომ ქრისტიან ადამიანს არ სჭირდებოდა ძველი, წარმართული ისტორიის ცოდნა,² საბჭოთა რეჟიმის პირობებში, პირიქით, ძველი ისტორია გამოიყენეს მოსწავლეებში ათეიზმის გასაღვივებლად. სახელმძღვანელოებიც სწორედ ამ პრინციპით იქნა შემუშავებული; გარდა ამისა, იქმნებოდა სპეციალური მეთოდური ლიტერატურა, რომელიც ისტორიის მასწავლებლისათვის იყო განკუთვნილი. მათში განხილული იყო ძველი აღმოსავლეთის, ძველი საბერძნეთისა და ძველი რომის ისტორიის ყველა ის საკითხი, რომელთა დამუშავებისას პედაგოგს მოსწავლეებისათვის ათეისტური მსოფლმხედველობა უნდა ჩამოეყალიბებინა. ამგვარი ლიტერატურა XX საუკუნის 80-იან წლებშიც კი გამოდიოდა. მაგალითად, სწორედ 80-იან წლებში გამოიცა ისტორიკოსისა და პედაგოგის ზ. ჩიმაკაძის ნაშრომი „მოსწავლეთა

¹ Мишулин, *О марксистском учебнике*, გვ. 18.

² Николай, *О назначении гимназии*, გვ. 101-102.

მეცნიერულ-ათეისტური აღზრდა ძველი მსოფლიოს ისტორიის გაკვეთილებზე“. მეთოდური ნაშრომის ავტორი პირდაპირ წერს, რომ ძველი ისტორიის შესწავლის შემდეგ „[...] ათეისტური მსოფლმხედველობა მოსწავლეთა შინაგანი რწმენა უნდა გახდეს და დაიცვას ისინი რელიგიური ბანგისაგან“.¹ ამგვარი მეთოდური ლიტერატურა, ცხადია, მხოლოდ პროპაგანდისტული დატვირთვისა იყო და მიზნის მისაღწევად მეხუთე კლასის მოსწავლეებზე ემოციურ ზეწოლასაც კი უშვებდა. მეთოდური სახელმძღვანელოს ავტორი პირდაპირ ურჩევდა პედაგოგებს, მოსწავლეებისათვის მოეთხროთ ისეთი ამბები რელიგიის ისტორიიდან, რომლებიც მოსწავლეს გრძნობით დონეზე უარყოფითად განაწყობდა რელიგიისადმი. ამგვარი პროპაგანდისტული მიზნების განხორციელება, ცხადია, ისტორიული სინამდვილის დამახინჯების გარეშე ნაკლებად მისაღწევია. გარდა მეთოდური ლიტერატურისა ანტირელიგიური პროპაგანდა მრავლად გვხვდება თავად ძველი მსოფლიოს ისტორიის სასკოლო სახელმძღვანელოებშიც, თუმცა პროპაგანდის ხარისხი წლების მიხედვით განსხვავებულია. საერთო მახასიათებელი ანტირელიგიური პროპაგანდის მხრივ ის არის, რომ ყველა სახელმძღვანელოში, მარქსისტული მოძღვრების პრინციპების მიხედვით, რელიგია განხილულია, როგორც გაბატონებული კლასის ინსტრუმენტი დამორჩილებული კლასების სამართავად. მძაფრი ანტირელიგიური პროპაგანდით გამოირჩევა 1930-იან წლებში გამოცემული ნიკოლსკის სახელმძღვანელო, რომელშიც რელიგიის წინააღმდეგ მიმართულ იდეოლოგიურ ლოზუნგებსაც კი ვხვდებით: „[...] სოციალისტური რევოლუცია სპობს რელიგიას. რელიგიისა და ეკლესიის მსახურთა წინააღმდეგ სასტიკი ბრძოლა უნდა ვაწარმოოთ. ამ ბრძოლაში მონაწილეობა უნდა მიიღოს ყველა შეგნებულმა საბჭოთა მოქალაქემ და მოსწავლე ახალგაზრდობამ. ძირს რელიგია, გაუმარჯოს მეცნიერებას და სოციალიზმს!“² აღსანიშნავია, რომ მეორე მსოფლიო ომის პერიოდში გამოცემულ სასკოლო სახელმძღვანელოებში ანტირელიგიური პროპაგანდა შედარებით შერბილებულია, რაც სრულად შეესაბამება ‘სამამულო ომის წლებში’ საბჭოთა კავშირის რელიგიურ პოლიტიკას. მეორე მსოფლიო ომის შემდეგ გამოცემულ სახელმძღვანელოებში ანტირელიგიური პროპაგანდა ომის პერიოდში გამოცემულ სახელმძღვანელოებთან შედარებით გაზრდილია, თუმცა მნიშვნელოვნადაა შემცირებული 30-იანი წლების მძაფრ ანტირელიგიურ რიტორიკასთან შედარებით.

დღეს ფართოდაა გავრცელებული შეხედულება, რომ საბჭოთა დროს ძველი ისტორიის საკითხებზე წერა მეტწილად თავისუფლად შეიძლებოდა, თუმცა ეს მოსაზრება კორექტირებას საჭიროებს. საბჭოთა სახელმძღვანელოებში ისეთი შორეული ეპოქის ისტორიაც კი, როგორიც ძველი აღმოსავლეთის ისტორიაა, მძლავრი იდეოლოგიური გავლენის ქვეშ იყო მოქცეული. პოლიტიკური ისტორიის საკითხები სახელმძღვანელოებში მართალია

¹ ჩიმაკაძე, *მოსწავლეთა მეცნიერულ-ათეისტური აღზრდა*, გვ. 29.

² ნიკოლსკი, *ისტორია: წინაკლასობრივი საზოგადოება*, გვ. 50.

შერჩევითაა გადმოცემული, მაგრამ მეტწილად ისინი სწორ სამეცნიერო ინფორმაციას აწვდიდნენ მოსწავლეებს. სრულიად სხვა სურათია სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხებთან დაკავშირებით. სწორედ ამ სეგმენტში იჩენს თავს განსაკუთრებული ტიპის პროპაგანდა და ზოგჯერ სამეცნიერო ფაქტების დამახინჯებაც კი. საბჭოთა კავშირში გაბატონებული ისტორიული მატერიალიზმის პრინციპი და მარქსისტული მოძღვრება ისტორიის მამოძრავებელ ძალად კლასთა შორის ბრძოლასა და ეკონომიკურ ფაქტორს მიიჩნევდა. ამ იდეოლოგიური მოსაზრებებიდან გამომდინარე, საბჭოთა პედაგოგიკა და ისტორიოგრაფია განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობდა სოციალურ-ეკონომიკური ისტორიის საკითხების წარმონივნას. განსახილველ სახელმძღვანელოებშიც განსაკუთრებულადაა გამახვილებული ყურადღება ძველი აღმოსავლეთის სახელმწიფოების სოციალურ-ეკონომიკური მოწყობის ფორმაზე და მასთან დაკავშირებულ სხვა საკითხებზე. ამ მიმართულებით სახელმძღვანელოებზე დაკვირვებამ ძალზედ საინტერესო სურათი წარმოაჩინა: 1933 წელს ნ. ნიკოლსკის ავტორობით გამოსულ სახელმძღვანელოში ძველ აღმოსავლური სახელმწიფოები, ცხადია, წარმოდგენილია, როგორც კლასობრივი საზოგადოებები,¹ თუმცა ნიკოლსკი ამ კლასებს შორის საუბრობს არა მონათმფლობელურ ურთიერთობებზე, არამედ ბატონყმურ დამოკიდებულებაზე.² იგი პირდაპირ წერს, რომ შუმერულ ქალაქ-სახელმწიფოებში არსებობდა ფეოდალური მეურნეობა, იგივე აზრი არის გატარებული სხვა ძველ აღმოსავლური საზოგადოებების შესახებ. ნიკოლსკი მონათმფლობელურ მეურნეობაზე საუბარს მხოლოდ ანტიკური საბერძნეთის განხილვისას იწყებს, თუმცა მონათმფლობელური წარმოების წესს არც ძველი საბერძნეთისათვის მიიჩნევს უნივერსალურ საფეხურად.³ შემდგომ პერიოდში, კერძოდ 1940 წლიდან, ნიკოლსკის სახელმძღვანელო ჩანაცვლდა ა. მიშულინის რედაქტორობით გამოსული სახელმძღვანელოთი. მასში აშკარად შეიმჩნევა ტენდენცია ძველ აღმოსავლურ საზოგადოებებში მონური შრომის წილის გაზრდისა და ამ საზოგადოებების მონათმფლობელურად წარმოჩენისა.⁴ 1954 წლის კოვალიოვის ავტორობით გამოსულ სახელმძღვანელოში ძველ აღმოსავლური საზოგადოებები უპირობოდ მონათმფლობელურად არის მიჩნეული: „ძველ აღმოსავლეთში ადრე ჩამოყალიბდა კლასობრივი საზოგადოება. ეს საზოგადოება მონათმფლობელური იყო. მაგრამ მონობამ აღმოსავლეთში სრულ განვითარებას ვერ მიაღწია. მონების შრომასთან ერთად იყენებდნენ თავისუფალი გლეხებისა და ხელოსნების შრომას. ხალხი რომ მორჩილებაში ჰყოლოდათ, მონათმფლობელებისათვის საჭირო იყო სახელმწიფო ძალაუფლება“.⁵ ფ. კოროვკი-

¹ ნიკოლსკი, *ისტორია: წინაკლასობრივი საზოგადოება*, გვ. 52.

² იქვე, გვ. 55.

³ ქარჩავა, *ანტიკური ისტორიის საკითხები*, გვ. 107-108.

⁴ *ძველი მსოფლიოს ისტორია*, გვ. 26.

⁵ კოვალიოვი, *ძველი მსოფლიოს ისტორია*, გვ. 65.

ნის 1958 წელს გამოცემულ სახელმძღვანელოშიც ძველადმოსავლური სახელმწიფოები უპირობოდ მონათმფლობელურია. მაგალითად, ეგვიპტეზე საუბრისას კოროვიკინი წერს: „ახალ წელთაღრიცხვამდე IV ათასწლეულში ეგვიპტეში გაჩნდნენ კლასები – ჩაგრულთა მონების კლასი და მჩაგვრელთა – მონათმფლობელთა კლასი. ცხოვრების იმ წესს, როდესაც ძირითადი სიმდიდრე და მონები ეკუთვნოდათ მონათმფლობელებს, მონათმფლობელური ეწოდება. ახალ წელთაღრიცხვამდე IV ათასწლეულში მინათმოქმედების, მესაქონლეობის, ხელოსნობისა და გაცვლა-გამოცვლის განვითარებასთან ერთად პირველყოფილ-თემური წყობილება ეგვიპტეში თანდათანობით მონათმფლობელური წყობით შეიცვალა“.¹ ამ სახელმძღვანელოს შედარებით მოგვიანო გამოცემაში (მაგალითად, 1981 წლის) ეგვიპტესთან მიმართებით ტონი შედარებით შერბილებულია. კერძოდ, ძვ. წ. IV ათასწლეულის ნაცვლად, ეგვიპტეში მონათმფლობელური წყობილების დამყარების თარიღად ძვ. წ. II ათასწლეულია მიჩნეული, თუმცა ეს საერთო სურათს ვერ ცვლის. იმავე 1981 წლის გამოცემაშია შემდეგი კატეგორიული ფრაზა: „ბაბილონის სახელმწიფო, ისევე, როგორც ეგვიპტის სახელმწიფო, იყო ის ძალა, რომლის საშუალებით მონათმფლობელები ინარჩუნებდნენ ბატონობას ღარიბებსა და მონებზე. იგი იყო მონათმფლობელების სახელმწიფო – მონათმფლობელური სახელმწიფო“.²

მას შემდეგ, რაც გარკვეულ დონეზე ნათელი გახდა ეს გრადაცია, ჩნდება კითხვა – რა იწვევდა და რა განაპირობებდა აღნიშნულ ცვლილებებს? იმისათვის რომ გამოჩნდეს ამ ცვლილებათა გამომწვევი მიზეზები, საჭიროა, ვრცელი ექსკურსი საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში ძველადმოსავლური სახელმწიფოების სოციალურ-ეკონომიკური საკითხების შესწავლის ეტაპების შესახებ. ლოგიკურია, პირველ რიგში განვიხილოთ ისტორიული მატერიალიზმის კლასიკოსების, კ. მარქსისა და ფ. ენგელსის დამოკიდებულება საკითხისადმი. იქნებ, სწორედ, მათი შეხედულებები იყო სახელმძღვანელოებში წარმოჩენილი?

საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში გაბატონებული იყო აზრი, რომ კაცობრიობამ გაიარა განვითარების ოთხი საზოგადოებრივ-ეკონომიკური ფორმაცია: პირველყოფილი, მონათმფლობელური, ფეოდალური, კაპიტალისტური და გაივლიდა მეხუთეს – კომუნისტურს. მარქსმა, საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროდან გამოყო ეკონომიკური სფერო, ხოლო საზოგადოებრივი ურთიერთობებიდან – საწარმოო ურთიერთობები. მარქსის მტკიცებით, საზოგადოების ეკონომიკური ბაზისი პოლიტიკურ, იდეოლოგიურ და ყველა სხვა სახის ზედნაშენს განაპირობებდა. ამრიგად, იგი კაცობრიობის საზოგადოებრივ და ისტორიულ განვითარებას ეკონომიკური და კლასობრივი ბრძოლის ფაქტორით განსაზღვრავდა. ამ ფაქტორებზე დაფუძნებით იყო გამოყოფილი ძირითადი საზოგადოებრივ-ეკონომიკუ-

¹ კოროვიკინი, *ძველი მსოფლიოს ისტორია*, გვ. 65.

² კოროვიკინი, *ძველი მსოფლიოს ისტორია: სახელმძღვანელო მე-5 კლასისათვის*, გვ. 75.

რი ფორმაციები. ამ ფორმაციებიდან პირველი იყო უკლასო, ასევე უკლასო უნდა ყოფილიყო ბოლო ფორმაციაც. მარქსისა და ენგელსის ნაშრომებში პირველ ეტაპზე, რომელიც 40-იან წლებს ემთხვევა, ასეთი სქემა აშკარად ხელშესახებია, თუმცა ამ პერიოდში არც მარქსი და არც ენგელსი აქცენტს ძველალმოსავლურ საზოგადოებებზე არ აკეთებდნენ. ისინი კონკრეტულ გეოგრაფიულ სივრცეზე, კერძოდ, ევროპაზე საუბრობდნენ. 50-იანი წლებიდან კი იწყება მათი დაინტერესება ძველი აღმოსავლეთისა და ზოგადად აზიის ისტორიით; სწორედ ამ კონტექსტში შემოდის ე. წ. „ნარმოების აზიური წესი“. „ნარმოების აზიური წესზე“ მინიშნება პირველად ჩნდება მარქსის მიერ ენგელსისადმი გაგზავნილ წერილში, რომელიც 1853 წლის 2 ივნისით თარიღდება. ამ წერილში მარქსი საუბრობს XVII საუკუნის ფრანგი მოგზაურის ფრანსუა ბერნეს შესახებ, რომელიც ინდოეთის მოგოლ მმართველთა სამეფო კარზე მსახურობდა და წერილის ბოლოს წერს შემდეგს: „ბერნე, თურქეთში, სპარსეთსა და ინდოეთში და ზოგადად აღმოსავლეთში, ყველა ურთიერთობის ძირითად ფორმას სამართლიანად ხედავს იმაში, რომ იქ მიწაზე კერძო საკუთრება არ არსებობს. ეს არის ნამდვილი გასაღები აღმოსავლეთის ცისტვის“.¹ ენგელსი საპასუხო წერილში ეთანხმება მარქსს: „მიწაზე კერძო საკუთრების არარსებობა გასაღებია მთელი აღმოსავლეთის გასაღებად. ამაში მდგომარეობს მთელი პოლიტიკური და სარწმუნოებრივი ისტორია“.² ენგელსი იქვე სვამს კითხვას: „როგორ შეიძლება აიხსნას, რომ აღმოსავლეთში ვერ მიაღწიეს კერძო საკუთრებას, ვერ მივიდნენ ფეოდალურ საკუთრებამდეც კი“?³ დასმულ შეკითხვას ენგელსი ასე პასუხობს: „მგონია, რომ უმთავრესი მიზეზი კლიმატია და ნიადაგის ბუნება, განსაკუთრებით იმ უდაბნოების გამო, რომლებიც გადაჭიმულია საჰარიდან მოყოლებული არაბეთით, სპარსეთით, ინდოეთით და სათათრეთით გაგრძელებული აზიის უმაღლეს ზეგნებამდე. აქ სოფლის მეურნეობა ძირითადად ხელოვნურ მორწყვაზეა აგებული და ეს ირიგაცია რეგიონული თემების ან ცენტრალური ხელისუფლების საქმეა“.⁴ საბოლოო სახით მარქსმა „ნარმოების აზიური წესი“ ერთ-ერთ ფორმაციად გამოყო, კერძოდ, 1859 წელს გამოსული ნაშრომის „პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის“ შესავალში იგი წერს: „თუ ზოგადად ავიღებთ, ნარმოების აზიური, ანტიკური, ფეოდალური და თანამედროვე, ბურჟუაზიულ წესებს შეიძლება მათ ეკონომიური საზოგადოებრივი ფორმაციის პროგრესული ეპოქები ეწოდოს“.⁵ იმავე ნაშრომში მარქსი წინააპიიტალისტურ საზოგადოებებს ზემოდან ქვევით ასეთი თანმიმდევრობით გადმოსცემს: ფეოდალური, ანტიკური, აღმოსავლური.⁶

¹ Маркс, Энгельс, *Переписка 1844-1855*, გვ. 490.

² იქვე, გვ. 493.

³ იქვე, გვ. 493.

⁴ იქვე, გვ. 493-494.

⁵ მარქსი, *პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის*, გვ. 11.

⁶ იქვე, გვ. 290.

აშკარაა, რომ მარქსი „წარმოების აზიურ წესს“, საზოგადოდ, აღმოსავლურ სახელმწიფოებსა და საზოგადოებებზე, მათ შორის რუსულ სახელმწიფოზე, განავრცობს. იგი ტერმინებს „წარმოების აღმოსავლური წესი“ და „წარმოების აზიური წესი“ იდენტური მნიშვნელობით იყენებს. მარქსი ზუსტად რას გულისხმობდა „წარმოების აზიურ წესში“ რთული სათქმელია, თუმცა, მის ნაშრომებზე დაკვირვებით, ამ ტერმინის ქვეშ უნდა მოიაზრებოდეს ისეთი კლასობრივი საზოგადოება, სადაც მიწაზე კერძო საკუთრება სუსტადაა განვითარებული, არსებობს სამინათმოქმედო თემები და მათი გამაერთიანებული დესპოტური სახელმწიფო. როგორც გ. მელიქიშვილი წერს: „წარმოების აზიური წესი“ ყველაზე ახლოს დგას წინაფეოდალურ მდგომარეობასთან და ყველაზე უფრო მეტად ფეოდალიზმის გზით განვითარების ტენდენციებს იჩენს“.¹

კ. მარქსიც და ფ. ენგელსიც თავიანთ ნაშრომებში ერთმანეთისაგან მკაფიოდ განასხვავებენ წარმოების ანტიკურ და აზიურ წესებს. ენგელსი პირდაპირ წერს, რომ „მონობა ანტიკური მსოფლიოსთვის დამახასიათებელი ფორმაა ექსპლოატაციისა“.² ისინი ძველ სამყაროში ხედავდნენ ორ სხვადასხვა ფორმაციას: მონათმფლობელურს და ფეოდალიზმთან მიახლოებულ „წარმოების აზიურ წესს“. ამ განსხვავების ასახსნელად გეოგრაფიულ და კლიმატურ ფაქტორს იშველიებდნენ. „წარმოების აზიური წესის“ ბუნების ასახსნელად გეოგრაფიულ ფაქტორს მიმართავდა გ. პლехანოვიც. პლехანოვი თავის ნაშრომში ასკვნის, რომ წარმოების აზიური და ანტიკური წესი წარმოიქმნა პირველყოფილი ფორმაციის განვითარების შედეგად, თუმცა გეოგრაფიულმა ფაქტორმა მათ შორის კარდინალური განსხვავებანი გამოიწვია.³ ამრიგად, თამამად შეიძლება ითქვას, რომ აღმოსავლურ საზოგადოებებში მარქსი და ენგელსი წარმოების მონათმფლობელურ წესს ვერ ხედავდნენ, შესაბამისად, საბჭოთა ისტორიოგრაფიასა და მათ შორის სახელმძღვანელოებშიც მოცემული დებულება ძველ აღმოსავლეთში მონათმფლობელური წარმოების წესის შესახებ არ წარმოადგენდა მარქსისა და ენგელსის ნააზრევს.

XX საუკუნის 20-30-იან წლებში საბჭოთა ისტორიოგრაფიაში დიდი დისკუსია მიმდინარეობდა „წარმოების აზიური წესის“ განსაზღვრისა და ძველ აღმოსავლურ სახელმწიფოების სოციალური ბუნების შესახებ. იმის გათვალისწინებით, რომ ნიკოლსკის სასკოლო სახელმძღვანელოს ცვლილება სწორედ აღნიშნული დისკუსიის შედეგებმა განაპირობა, აუცილებელია მისი სათანადოდ განხილვა. დისკუსიის ფარგლებში თავიანთი მოსაზრებები გამოთქვეს სოციოლოგებმა, ეკონომისტებმა, ისტორიკოსებმა. წამოყენებულ იქნა ისეთი დებულებაც კი, რომლის მიხედვითაც „წარმოების აზიური წესი“ ანუ აღმოსავლური წესი გაიგივდა პირველყოფილი კო-

¹ მელიქიშვილი, *აზიური წარმოების წესი*, გვ. 213.

² ენგელსი, *ოჯახის, კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა*, გვ. 179.

³ პლехანოვი, *მარქსიზმის ძირითადი საკითხები*, გვ. 62-64.

მუნიციპალური ფორმაციასთან. თუ ამ მოსაზრებას ჭეშმარიტებად მივიღებთ, მაშინ გაუგებარი რჩება რატომ შეარქვა მარქსმა საკაცობრიო ისტორიის უნივერსალურ ეპოქას ერთი კონკრეტული რეგიონისათვის დამახასიათებელი სახელი. შეიძლება ითქვას, რომ, მარქსისტული მოძღვრების პრინციპებით, ამ მსჯელობას ძველ აღმოსავლეთში სახელმწიფოს არარსებობამდე მივყავართ. თუ ძველ აღმოსავლეთში „წარმოების აზიური წესი“ გაბატონებული, ხოლო „აზიური წესი“ უკლასო საზოგადოებაა, მაშინ, მარქსიზმის მიხედვით, უკლასო საზოგადოებას სახელმწიფო ვერ ექნება. აღსანიშნავია, რომ ქართული სამეცნიერო სივრციდან დისკუსიაში მონაწილეობა მიიღო ეკონომისტმა პ. გუგუშვილმა, რომელმაც „წარმოების აზიური წესი“ პირველყოფილი კომუნიზმის ბოლო საფეხურად წარმოადგინა, რომელიც ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელი ნიშნებით იყო გამოხატული.¹ ამ დისკუსიის ფარგლებში აღმოსავლეთმცოდნე ვ. სტრუვემ წამოაყენა ძველ აღმოსავლეთში ქვეყნების მონათმფლობელობის კონცეფცია. სტრუვე თავის გამოკვლევაში ეყრდნობოდა ურის მესამე დინასტიის პერიოდში და ძველ ბაბილონში არსებულ სამეფო მეურნეობებში მომუშავე პერსონალის მდგომარეობას. სტრუვეს თვალთახედვით ამ მეურნეობებში მომუშავე პერსონალი მთელი წელი მუშაობდა. აქედან იგი ასკვნის, რომ ისინი საკუთარ საწარმოო საშუალებებს მოკლებულნი იყვნენ და მონებს წარმოადგენდნენ.² სტრუვემ ყურადღება მხოლოდ შუმერული დოკუმენტების დაჯამებულ მონაცემებს მიაპყრო, რამაც ის შეცდომაში შეიყვანა. შუმერული საბუთების ანალიზითა და შესაბამისი მათემატიკური გამოთვლებით დგინდება, რომ სამეფო მეურნეობაში მუშაობის ვალდებულება მთელი წლის განმავლობაში დაახლოებით 20-25 დღე იყო და არა მთელი წელიწადი, ასეთი რამ ფიზიკურად შეუძლებელიც კი იყო.³ სტრუვე თავის ადრეულ ნაშრომებში არ იზიარებდა ძველი აღმოსავლეთის მონათმფლობელობის კონცეფციას, თუმცა 20-იანი წლების მიწურულსა და 30-იანი წლების დასაწყისში მან პოზიცია მკვეთრად შეიცვალა. სტრუვემ დაიწყო ხუთფორმაციული სქემის დაცვა და მთელი ძველი სამყაროსათვის, ძველი აღმოსავლეთისთვისაც და ანტიკური საზოგადოებისთვისაც უნივერსალურ სოციალურ-ეკონომიკურ ფორმაციად მონათმფლობელობა გამოაცხადა. სტრუვეს თავის ნაშრომებში ხშირად მოჰყავდა ლენინის მტკიცება ხუთფორმაციული სქემისა და მონათმფლობელო წარმოების წესის უნივერსალურობის შესახებ, რომელიც ლენინმა 1919 წლის 11 ივლისს სვერდლოვსკის უნივერსიტეტში წაკითხულ ლექციაში, „სახელმწიფოს შესახებ“ ჩამოაყალიბა.⁴ პირდაპირ შეიძლება ითქვას, რომ სტრუვე სახელმწიფოსგან მხარდაჭერილი კონცეფციის გამ-

¹ გუგუშვილი, *აზიური წარმოების წესი*, გვ. 31.

² Струве, *Проблема зарождения*, გვ. 32-111; Струве, *Новые данные об организации труда*, გვ. 177-178.

³ შარაშენიძე, *ძველ აღმოსავლეთში*, გვ. 12-19.

⁴ ლენინი, *სახელმწიფოს შესახებ*, გვ. 559.

ხმოვანებელი იყო. უნდა აღინიშნოს, რომ საწყის ეტაპზე ძველ ისტორიაში მონათმფლობელურობის უნივერსალურობის კონცეფციას საბჭოთა მეცნიერებს შორისაც არ ჰყოლია ბევრი გამზიარებელი. ვითარება მკვეთრად შეიცვალა ი. სტალინის ნაშრომის, „დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ“, გამოქვეყნების შემდეგ. ამ ნაშრომში სტალინმა კიდევ ერთხელ უარყო გეოგრაფიული გარემოს როლი, როგორც განმსაზღვრელი ფაქტორისა,¹ რითაც ფაქტობრივად საფუძველი გამოეცალა „ნარმოების აზიური წესის“ განსხვავებული ბუნების მთავარ ამხსნელს. ამასთანავე, სტალინმაც მკაცრად დაიცვა ხუთფორმაციული სქემის უნივერსალურობა: „ისტორია იცნობს ნარმოებით ურთიერთობათა ხუთ ძირითად ტიპს: პირველყოფილ-თემურს, მონათმფლობელურს, ფეოდალურს, კაპიტალისტურს, სოციალისტურს“.² შეიძლება ითქვას, რომ სტალინის ამ ნაშრომით ძველადმოსავლური სახელმწიფოების მონათმფლობელურობის კონცეფცია უპირობო ჭეშმარიტებად იქნა აღიარებული, ხოლო დისკუსია შეწყდა. სტრუვეს კონცეფციამ გაიმარჯვა, ამიტომაც იგი მოგვიანებით გამარჯვებულის პოზიციიდან წერს: „შეიძლება დარწმუნებით ვთქვათ, რომ ფორმაციების მარქსისტულ-ლენინური მოძღვრების თანახმად, პირველყოფილ-თემური წყობილება ძველადმოსავლური საზოგადოებების ისტორიაში ჩანაცვლა მონათმფლობელურმა სისტემამ და არა ბატონყმობამ, როგორც ამას გვთავაზობდა ციკლისტური კონცეფცია და ასევე ზოგიერთი საბჭოთა ისტორიკოსი, რომელნიც ამტკიცებდნენ მარადიულ ფეოდალიზმს აღმოსავლეთში“.³ ამ ზოგიერთ ისტორიკოსში, უპირველეს ყოვლისა, ვ. სტრუვე ნ. ნიკოლსკის გულისხმობდა. ნიკოლსკი დისკუსიის განმავლობაში არ ეთანხმებოდა სტრუვეს და მყარად იცავდა მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც ძველადმოსავლურ სახელმწიფოებში ფეოდალური ურთიერთობები იყო გაბატონებული და ამ იდეებზე ჰქონდა მას დაფუძნებული საბჭოთა კავშირში მაშინ მოქმედი სასკოლო სახელმძღვანელო ძველი მსოფლიოს ისტორიაში. სტალინის ამკარა პოზიციის შემდეგ ნიკოლსკიმ თავისი კატეგორიული ტონი შეარბილა, თუმცა მას სტრუვესთან ოპონირება სხვა საკითხებზე (მაგალითად, სავალო მონობის შესახებ) არ შეუწყვეტია. უნდა აღინიშნოს, რომ სტრუვესა და ნიკოლსკის შორის დაპირისპირება გასცდა სამეცნიერო დავის ფარგლებს და მან პიროვნული ხასიათი მიიღო.⁴ უნდა ითქვას ისიც, რომ სტრუვე ვერ გაურბოდა ფაქტოლოგიურ მასალას, ამიტომ ცდილობდა შუალედური პოზიციის გამოძებნას. ამისი მცდელობა ჰქონდა მას თავისი ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის საუნივერსიტეტო კურსში, რომლის შესავალშიაც სტრუვე კი წერს რომ ძველი აღმოსავლეთის სახელმწიფოები მონათმფლობელური იყო, თუმცა იქვე ამატებს: „ძველ აღმოსავლეთში მონობა

¹ სტალინი, *დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ*, გვ. 687.

² სტალინი, *დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ*, გვ. 684.

³ Струве, *Проблемы истории*, გვ. 29-30.

⁴ Крих, *История поражения*, გვ. 16.

ინარჩუნებს შინამსახური მონობის ხასიათს, იგი ჯერ კიდევ არაა შეჭრილი სამეურნეო ცხოვრების ყველა სფეროში, მონათა რაოდენობა შედარებით დიდი არაა, წარმოებას უპირატესად ნატურალური ხასიათი აქვს“.¹ ეს ფრაზა კიდევ უფრო დიდ გაურკვევლობას ქმნის: თუ კი სამეურნეო ცხოვრება უპირატესად ნატურალური ხასიათისაა, თუ კი მონათა რაოდენობა ცოტაა, თუ კი მონური შრომა სამეურნეო ცხოვრებაში გაბატონებული არ არის, მაშინ რომელ მონათმფლობელურ ფორმაციაზეა საუბარი?

საბოლოოდ, 30-იანი წლების მიწურულს ‘დაკანონდა’ ძველ აღმოსავლეთში მონათმფლობელური წარმოების წესი, ხოლო მარქსისა და ენგელსის ციტატები, რომლებიც განსხვავებულ შეხედულებას ამტკიცებდა, ყველამ მიივიწყა. ამ ფონზე შემთხვევითი არაა, თუ რატომ გაეხზა ნ. ნიკოლსკის ავტორობით გამოცემული სახელმძღვანელო კრიტიკის მძაფრ ქარცეცხლში, იქ ხომ ძველი აღმოსავლეთის სახელმწიფოები ფეოდალურად იყო მიჩნეული. ეს შეხედულება აშკარა წინააღმდეგობაში მოდიოდა სახელმწიფოს მიერ მხარდაჭერილ თეორიასთან. სწორედ, ამიტომ დაიწყო მუშაობა ახალი სახელმძღვანელოს შესაქმნელად, რომლის რედაქტორიც ა. მიშულინი იყო. ის კი აცხადებდა, რომ „საბჭოთა ქვეყანამ სკოლას უნდა მისცეს ისტორიის მარქსისტული სახელმძღვანელოები“!² მიშულინის რედაქტორობით გამოსულ სახელმძღვანელოზე პირდაპირ აისახა 30-იანი წლების დისკუსიის შედეგები. სახელმძღვანელოებში ძველ აღმოსავლური საზოგადოებები უკვე ეჭვმუქტანლად მონათმფლობელურად იყო გამოცხადებული.

„წარმოების აზიური წესის“ შესახებ დისკუსიამ ახალი ძალით თავი პოსტსტალინურ ეპოქაში, 60-იან წლებში იჩინა. ხრუშჩოვისეული „დათბობის“ ხანა ამ მიმართულებითაც დადგა, ისტორიკოსებმა, მათ შორის ერთ-ერთი პირველი იყო გ. მელიქიშვილი, დაიწყეს ძველი აღმოსავლეთის საზოგადოებების მონათმფლობელობის კონცეფციის კრიტიკა, თუმცა ამ დისკუსიის შედეგებს გაბატონებული თვალსაზრისის ცვლილება არ მოჰყოლია. საბჭოთა აღმოსავლეთმცოდნეობის ისეთი გამორჩეული წარმომადგენლები, როგორებიც იყვნენ სტრუვეს მოწაფეები: ი. დიაკონოვი, მ. კოროსტოვცევი, გ. ილინი და სხვები, ისევ სტრუვეს შეხედულებას იზიარებდნენ. სტრუვესეული კონცეფცია სსრკ-ს დაშლამდე სახელმწიფოს მიერ მხარდაჭერილი იყო, ამიტომაც შენარჩუნდა სტრუვეს მონათმფლობელობის უნივერსალურობის კონცეფცია მომდევნო პერიოდში გამოცემულ სასკოლო თუ საუნივერსიტეტო სახელმძღვანელოებში.

ცხადია, გაჩნდება კითხვა, რატომ გადაწყვიტა საბჭოთა ისტორიოგრაფიამ აღნიშნული საკითხი ამგვარად? „წარმოების აზიური წესის“ საკითხი პირდაპირ უკავშირდებოდა გეოგრაფიულ ფაქტორს. საბჭოთა ისტორიოგრაფია ყველა ახსნას, გარდა კლასთა ბრძოლისა და ეკონომიკური ფაქტორისა არამეცნიერულად თვლიდა და ეს მაშინ, როცა თავად მარქსი

¹ სტრუვე, *ძველი აღმოსავლეთის ისტორია*, გვ. 7-8.

² Мишулин, *О марксистском учебнике*, გვ. 18.

და ენგელსი ამახვილებდნენ ყურადღებას გეოგრაფიულ და კლიმატურ ფაქტორებზე. კიდევ ერთი მიზეზი ხუთფორმაციული სქემის უნივერსალურობის დამკვიდრება იყო, მაგრამ მონათმფლობელური კონცეფციის უნივერსალურობას სწორედ „წარმოების აზიური წესის“ ბუნება უშლიდა ხელს, ამიტომაც ის, რაც თეორიას მარტივად არ მოერგო, უბრალოდ გვერდზე გადადეს, ხოლო ისტორიული მატერიალიზმის კლასიკოსთა ცალკეული გამონათქვამების აბსოლუტიზაციის შედეგად, როგორც ლ. გორდეზიანი შენიშნავს, მთელი ძველი სამყარო მონათმფლობელურად მოინათლა, ხოლო ნებისმიერი არათავისუფალი ამ სამყაროში – მონად.¹ კიდევ ერთი სერიოზული ფაქტორი შემდეგი გარემოება უნდა იყოს: საბჭოთა მარქსიზმის იდეოლოგიური დოქტრინა ლენინურ-სტალინისეული ინტერპრეტაციებით ქადაგებდა, რომ კაცობრიობამ განვითარების ერთნაირი გზა გაირა და ერთნაირადვე დაამყარებდა უკლასო-კომუნისტურ საზოგადოებას; პროლეტარულ რევოლუციას მთელ დედამიწაზე უნდა გაემარჯვა და ის უნივერსალური უნდა გამხდარიყო. საბჭოთა იდეოლოგია კომუნიზმის აუცილებელ უნივერსალურობას 'ადასტურებდა' წინაკომუნისტური საზოგადოებების უნივერსალური ხასიათით და ასკვნიდა, რომ როგორც სოციალიზმამდელი ფორმაციები იყო უნივერსალური, ზუსტად ისეთივე იქნებოდა სოციალისტური ფორმაცია. ასეთ შემთხვევაში „წარმოების აზიური წესი“ ერთგვარ გამონაკლისს ქმნიდა ისტორიული წარსულიდან, ამიტომაც მისი მოდიფიკაცია ხუთფორმაციული სქემის ჩარჩოში უნდა მომხდარიყო.

სასკოლო სახელმძღვანელოებში ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის საკითხებთან დაკავშირებით კიდევ უნდა აღინიშნოს რამდენიმე გარემოება. კერძოდ, პირველ სახელმძღვანელოებში კულტურის ისტორიის საკითხებს ნაკლები ყურადღება ექცევა, თუმცა უფრო გვიანდელ გამოცემებში ეს ხარვეზი აღმოფხვრილია. სახელმძღვანელოებში განსაკუთრებული ყურადღება აქვს დათმობილი ურარტუს ისტორიის საკითხებს. ეს შემთხვევითი არ არის. ურარტუ საბჭოთა კავშირის ტერიტორიაზე არსებული პირველი სახელმწიფო იყო. ამით აიხსნება ეს განსაკუთრებული ინტერესი. უნდა აღინიშნოს, რომ რატომღაც არც ერთ სახელმძღვანელოში არ არის შეტანილი ხეთების სახელმწიფო. თუ რატომ მოხდა ეს, რთული სათქმელია, მით უმეტეს იმ ფონზე, რომ სახელმძღვანელოებში განხილულია იუდეა, ფინიკია, ჩინეთი და ინდოეთი. სავარაუდოდ, ამის მთავარი მიზეზი, სწორედ ის გარემოებაა, რომ ხეთების სახელმწიფო ყველაზე მეტად იყო ამოვარდნილი საბჭოური ხუთფორმაციული სქემიდან და იქ მონათმფლობელური წარმოების წესი კიდევ უფრო ნაკლებად იყო განვითარებული.

რაოდენ გასაკვირიც არ უნდა იყოს, საბჭოთა იდეოლოგიური დოგმებისაგან ყველაზე თავისუფალი 30-იან წლებში გამოცემული ნიკოლსკის სახელმძღვანელო ჩანს. ეს კი იმით შეიძლება აიხსნას, რომ კომუნისტური პარტია, რომელსაც ჯერ არ ჰქონდა მძლავრად ფეხი მოკიდებული და თა-

¹ გორდეზიანი, *B-ხაზოვანი ტექსტების DO-E-RO*, გვ. 8.

ვად პარტიის შიგნითაც მუდმივი დაძაბულობა იყო, ბოლომდე ჯერ კიდევ ვერ აკონტროლებდა საზოგადოებრივი ცხოვრების ყველა სფეროს. სწორედ ამის გამო სამეცნიერო თუ საგანმანათლებლო პოლიტიკა შედარებით უფრო სქემატური და თავისუფალი იყო. ჰ. გრეჰემი საბჭოთა კავშირის არსებობის პირველ წლებს „დაბნეულობის პერიოდს“ უწოდებს, როდესაც საბჭოთა ისტორიკოსებს ვერ გაერკვიათ, რომელ გზას უნდა გაჰყოლოდნენ.¹ XX საუკუნის 30-იანი წლების მეორე ნახევრიდან მდგომარეობა მკვეთრად შეიცვალა. ზემოთ დასახელებულ ამერიკელ ავტორს ამის საილუსტრაციოდ მოჰყავს 1921 წელს გამოცემული ჟურნალი „რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის მატერიალური კულტურის მოამბე“, რომელშიც ისტორიის მარქსისტულ-ლენინური ინტერპრეტაცია ნაკლებად იყო, თუმცა 30-იანი წლებიდან ცვლილება ჟურნალის სარედაქციო პოლიტიკაში აშკარა გახდა. ჰ. გრეჰემის მითითებით, თვით „მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის“ შექმნაც იდეოლოგიურ დატვირთვას ატარებდა.² სამეცნიერო ცხოვრება მთლიანად რეჟიმის კონტროლქვეშ მოექცა. ამ ფონზე შემთხვევითი არ არის, რომ „დიდ საბჭოთა ენციკლოპედიაში“ ძველი მსოფლიოს ისტორიის პირველ საბჭოთა სასკოლო სახელმძღვანელოდ გამოცხადებულია მიშულინის რედაქტორობით მომზადებული წიგნი³ და არა ნიკოლსკის სახელმძღვანელო, რომელიც 8 წლით ადრე გამოიცა, ხოლო ნიკოლსკის ბიოგრაფიაში საერთოდ არ არის მითითებული, რომ მას ოდესმე სასკოლო სახელმძღვანელო დაენეროს.⁴

სახელმძღვანელოები რუსი ავტორების დაწერილი იყო და ამიტომაც ძნელია ისინი ქართული ისტორიოგრაფიის ნაწილად ჩაითვალოს, თუმცა ძველი აღმოსავლეთის ისტორიის სწავლება საქართველოს საბჭოთა რესპუბლიკაში სწორედ ამ სახელმძღვანელოებით მიმდინარეობდა. სახელმძღვანელოები ყველაზე მეტად აირეკლავდნენ იმ იდეოლოგიურ ცვლილებებს, რაც საბჭოთა კავშირის პერიოდში ძველი ქვეყნების ისტორიის შესწავლის მიმართულებით ხდებოდა. საბჭოთა პერიოდში სკოლის სახელმძღვანელოები (მათ შორის საბჭოთა თანამედროვეობისაგან ყველაზე დაშორებული ეპოქისაც კი) გადაქცეული იყო მძლავრ პროპაგანდისტულ იარაღად. კვლევის შედეგად გამოვლინდა, რომ პროპაგანდისტული დატვირთვა საბჭოთა კავშირის არსებობის სხვადასხვა ეტაპზე სხვადასხვა ხასიათისა იყო და პირდაპირ უკავშირდებოდა პარტიული ნომენკლატურის ელიტაში განხორციელებულ ცვლილებებს. ძველი მსოფლიოს ისტორიის სახელმძღვანელოებს დაკისრებული ჰქონდათ ორი ძირითადი პროპაგანდისტული ფუნქცია: მათ მოსწავლეებში უნდა ჩაენერგათ ისტორიის განვითარების მარქსისტულ-ლენინურ-სტალინური ინტერპრეტაცია და ათეისტური მსოფლმხედველობა.

¹ Graham, *The Significant Role*, გვ. 90.

² Graham, *The Significant Role*, გვ. 90.

³ Мишулин Александр, გვ. 357.

⁴ Никольский Николай, გვ. 14.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა
Cited Sources and Literature

გორგაძე, ისტორიის სწავლების მეთოდика – გორგაძე ა., ისტორიის სწავლების მეთოდика, თბილისი, 1957

(Gorgadze, *History Teaching Methodology* – Gorgadze A., *History Teaching Methodology*, Tbilisi, 1957).

გორდეზიანი, B-ხაზოვანი ტექსტების DO-E-RO – გორდეზიანი ლ., B-ხაზოვანი ტექსტების DO-E-RO ძველი სამყაროს სოციალური ისტორიის კონტექსტში, თბილისი, 1999

(Gordeziani, *The DO-E-RO of B-linear Texts* – Gordeziani L., *The DO-E-RO of B-linear Texts in the Context of the Social History of the Ancient World*, Tbilisi, 1999).

გუგუშვილი, აზიური წარმოების წესი – გუგუშვილი პ., აზიური წარმოების წესი, ტფილისი, 1934

(Gugushvili, *Asiatic Mode of Production* – Gugushvili P., *Asiatic Mode of Production*, Tbilisi, 1934).

ენგელსი, ოჯახის, კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა – ენგელსი ფ., ოჯახის, კერძო საკუთრების და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბილისი, 1938

(Engels, *The Origin of the Family, Private Property and the State* – Engels F., *The Origin of the Family, Private Property and the State*, Tbilisi, 1938).

ვარდოსანიძე, ჩიმაკაძე, ცქიტიშვილი, ისტორიის სწავლების მეთოდика – ვარდოსანიძე ს., ჩიმაკაძე ზ., ცქიტიშვილი ე., ისტორიის სწავლების მეთოდика, თბილისი, 1999

(Vardosandize, Chimakadze, Tskitishvili, *History Teaching Methodology* – Vardosandize S., Chimakadze Z., Tskitishvili E., *History Teaching Methodology*, Tbilisi, 1999).

ზინოვიევი, ისტორიის სწავლების მეთოდика საშუალო სკოლაში – ზინოვიევი მ., ისტორიის სწავლების მეთოდика საშუალო სკოლაში, თბილისი, 1950

(Zinoviev, *History Teaching Methodology in Secondary School* – Zinoviev M., *History Teaching Methodology in Secondary School*, Tbilisi, 1950).

კოვალიოვი, ძველი მსოფლიოს ისტორია – კოვალიოვი ს., ძველი მსოფლიოს ისტორია: სახელმძღვანელო V-VI კლასებისათვის, თბილისი, 1954

(Kovalev, *History of the Ancient World* – Kovalev, *History of the Ancient World: Secondary School Textbook, Grades 5th-6th*, Tbilisi, 1954).

კოროვკინი, ძველი მსოფლიოს ისტორია – კოროვკინი ფ., ძველი მსოფლიოს ისტორია: სახელმძღვანელო საშუალო სკოლის V-VI კლასებისათვის, თბილისი 1958

(Korovkin, *History of the Ancient World* – Korovkin P., *History of the Ancient World: Secondary School Textbook, Grades 5th-6th*, Tbilisi, 1958).

კოროვკინი, ძველი მსოფლიოს ისტორია: სახელმძღვანელო მე-5 კლასისათვის – კოროვკინი ფ., *ძველი მსოფლიოს ისტორია: სახელმძღვანელო მე-5 კლასისათვის*, თბილისი, 1981

(**Korovkin, Ancient World History: Textbook for Grade 5th** – Korovkin P., *Ancient World History Textbook for Grade 5th*, Tbilisi, 1981).

ლენინი, სახელმწიფოს შესახებ – ლენინი ვ., *სახელმწიფოს შესახებ*, წიგნში: მისივე, თხზულებანი 45 ტომად, ტ. 29, IV გამოცემა, თბილისი, 1952, გვ. 552-577

(**Lenin, About the State** – Lenin, *About the State*, In the book: Idem, *Works in forty-five Volumes*, vol. 29, 4th edition, Tbilisi, 1952, pp. 552-577).

მარქსი, პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის – მარქსი კ., *პოლიტიკური ეკონომიის კრიტიკისათვის*, თბილისი, 1953

(**Marx, A Contribution to the Critique of Political Economy** – Marx K., *A Contribution to the Critique of Political Economy*, Tbilisi, 1953).

მელიქიშვილი, აზიური წარმოების წესი – მელიქიშვილი გ., *აზიური წარმოების წესი*, მსკ ტ. I, თბილისი, 1975, გვ. 213

(**Melikishvili, Asiatic Mode of Production** – Melikishvili G., *Asiatic Mode of Production*, “Georgian Soviet Encyclopedia”, vol. I, Tbilisi, 1975, p. 213).

ნიკოლსკი, ისტორია: წინაკლასობრივი საზოგადოება – ნიკოლსკი ნ., *ისტორია: წინაკლასობრივი საზოგადოება, ძველი აღმოსავლეთი, ანტიკური ქვეყანა, სახელმძღვანელო საშუალო სკოლის V ჯგუფისათვის*, ტფილისი, 1933

(**Nikolsky, History: Pre-Class Society** – Nikolsky N., *History: Pre-Class Society, Ancient East, Ancient Country*, Textbook for 5th Grade of Secondary School, Tbilisi, 1933).

პლექხანოვი, მარქსიზმის ძირითადი საკითხები – პლექხანოვი გ., *მარქსიზმის ძირითადი საკითხები*, ტფილისი, 1931

(**Plekhanov, Fundamental Problems of Marxism** – Plekhanov G., *Fundamental Problems of Marxism*, Tbilisi, 1931).

სტალინი, დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ – სტალინი ი., *დიალექტიკური და ისტორიული მატერიალიზმის შესახებ*, წიგნში: მისივე, *ლენინიზმის საკითხები*, თბილისი, 1952, გვ. 671-703

(**Stalin, About Dialectical and Historical Materialism** – Stalin J., *About Dialectical and Historical Materialism*, In the book: Idem, *Foundations of Leninism*, Tbilisi, 1952, pp. 671-703).

სტრუვე, ძველი აღმოსავლეთის ისტორია – სტრუვე ვ., *ძველი აღმოსავლეთის ისტორია*, თბილისი, 1946

(**Struve, History of the Ancient East** – Struve V., *History of the Ancient East*, Tbilisi, 1946).

ქარჩავა, ანტიკური ისტორიის საკითხები – ქარჩავა ზ., *ანტიკური ისტორიის საკითხები საბჭოთა პერიოდის სასკოლო სახელმძღვანელოებში*, „ლოგოსი“, 10, 2024, გვ. 101-119

(Karchava, *Issues of the History of Antiquity* – Karchava Z., *Issues of the History of Antiquity in School Textbooks of the Soviet Period*, “Logosi”, 10, 2024, pp. 101-119).

შარაშენიძე, ძველ აღმოსავლეთში – შარაშენიძე ჯ., *ძველ აღმოსავლეთში მონათმფლობელური ფორმაციის შესაძლო არსებობის თეორიის მიმართება შემერის სახელმწიფო მეურნეობაში მუშა-ხელის არასრული დასაქმების პრაქტიკასთან*, სპ, 18, 2009, გვ. 12-19

(Sharashenidze, *In the Ancient East* – Sharashenidze J., *The Relationship Between the Theory of the Possible Existence of a Slave-owning Formation in the Ancient East and the Practice of Underemployment of Labor in the Sumerian State Economy*, “Sast’orio Vert’ik’alebi” [“Historical Verticals”], 18, 2009, pp. 12-19).

ჩიმაკაძე, მოსწავლეთა მეცნიერულ-ათეისტური აღზრდა – ჩიმაკაძე ზ., *მოსწავლეთა მეცნიერულ-ათეისტური აღზრდა ძველი მსოფლიოს ისტორიის გაკვეთილებზე*, თბილისი, 1983

(Chimakadze, *Scientific-Atheistic Education of Students* – Chimakadze Z., *Scientific-Atheistic Education of Students in Ancient World History Lessons*, Tbilisi, 1983).

ძველი მსოფლიოს ისტორია – ძველი მსოფლიოს ისტორია, სახელმძღვანელო საშუალო სკოლის V-VI კლასებისათვის, რედ. ა. მიშულინი, თბილისი, 1942

(*Ancient World History* – *Ancient World History*, Textbook for Grades 5th-6th of Secondary School, Ed. by A. Mishulin, Tbilisi, 1942).

Assmann, Canon and Archive – Assmann A., *Canon and Archive*, In: “A Companion to Cultural Memory Studies”, Ed. by A. Erll and A. Nünning, Berlin, New York, 2010, pp. 97-107.

Foner, Who owns history – Foner E., *Who owns history*, New York, 2002.

Graham, The Significant Role – Graham H. F., *The Significant Role of the Study of Ancient History in the Soviet Union*, CW, Vol. 61, No.3, 1967, pp. 85-97.

Крих, История поражения – Крих С., *История поражения: Н. М. Никольский в борьбе за понимание общественного строя древневосточных обществ*, “Восток (Oriens)”, 1, 2018, გვ. 13-22

(Krikh, *History of Defeat* – Krikh S., *History of Defeat: N. M. Nikolsky in the Struggle for Understanding the Social Structure of Ancient Eastern Societies*, “Vostok [Oriens]”, 1, 2018, pp. 13-22).

Маркс, Энгельс, Переписка 1844-1855 – Маркс К., Энгельс Ф., *Переписка 1844-1855*, Idem, *Сочинения*, т. XXI, Москва, Ленинград, 1929

(Marx, Engels, *Correspondence 1844-1855* – Marx K., Engels F., *Correspondence 1844-1855*, In: Idem, *Works*, vol. XXI, Moscow, Leningrad, 1929).

Мишулин Александр – Мишулин Александр, БСЭ, т. 16, 1974, გვ. 357

(Mishulin Alexander – *Mishulin Alexander*, “Great Soviet Encyclopedia”, v. 16, 1974, p. 357).

Мишулин, О марксистском учебнике – Мишулин А., *О марксистском учебнике по древней истории*, ВДИ, 1, 1939, გვ. 11-18

(Mishulin, *On the Marxist Textbook* – Mishulin A., *On the Marxist Textbook on Ancient History*, “Vestnik drevney istorii”, 1, 1939, pp. 11-18).

Николай, О назначении гимназии – Николай А., *О назначении гимназии в системе народного образования и учебном их курсе*, Idem, *Собрание некоторых статей барона А. Николай*, Тифлис, 1870, 83. 73-112

(Nikolay, *On the Role of the Gymnasium* – Nikolay A., *On the Role of the Gymnasium in the System of Public Education and on Their Curriculum*, In: Idem, *A Collection of Some Articles* by Baron A. Nikolay, Tiflis, 1870, pp. 73-112).

Никольский Николай – Никольский Николай, БСЭ, т. 18, 1974, 83. 14.

(Nikolsky Nikolay – Nikolsky Nikolay, “Great Soviet Encyclopedia”, v. 18, 1974, p. 14).

Нора, Всемирное торжество памяти – Нора П., *Всемирное торжество памяти*, “Память о войне 60 лет спустя. Россия, Германия, Европа”, Под редакцией М. Габовича, Москва, 2005, 83. 391-402

(Nora, *World Celebration of Memory* – Nora P., *World Celebration of Memory*, In: “Memory of the War 60 Years Later. Russia, Germany, Europe”, Edited by M. Gabovich, Moscow, 2005, pp. 391-402).

Струве, Новые данные об организации труда – Струве В., *Новые данные об организации труда и социальной структуре общества Сумера эпохи III династии Ура*, СВ, VI, 1949, 83. 149-184

(Struve, *New data on the organization of labor* – Struve V., *New data on the organization of labor and the social structure of the Sumer society during the III dynasty of Ur*, “Sovetskoe vostokovedenie”, VI, 1949, pp. 149-184).

Струве, Проблема зарождения – Струве В., *Проблема зарождения, развития и разложения рабовладельческих обществ Древнего Востока* (Доклад и заключительное слово), ИГАИМК, 77, 1934, 83. 32-111

(Struve, *The Problem of the Origin* – Struve V., *The Problem of the Origin, Development and Decay of Slave-Ownning Societies in the Ancient East* [Report and Concluding Remarks], “Izvestia gosudarstvennoy akademii istorii material’noy kul’turi” [“Proceedings of the State Academy for the History of Material Culture”], 77, 1934, pp. 32-111).

Струве, Проблемы истории – Струве В., *Проблемы истории древнего востока в советской историографии*, ВДИ, 3, 1947, 83. 17-41

(Struve, *Problems of the History* – Struve V., *Problems of the History of the Ancient East in Soviet Historiography*, “Vestnik drevney istorii”, 3, 1947, pp. 17-41).

Феро, Как рассказывают историю – Феро М., *Как рассказывают историю детям в разных странах мира*, Москва, 2010

(Fero, *How History is Told* – Fero M., *How History is Told to Children in Different Countries of the World*, Moscow, 2010).

**Ideological Tendencies in School Textbooks
on the History of the Ancient East
during the Soviet Period**

Summary

The main topic of the article is the ideological tendencies present in Soviet-era school textbooks on the history of the Ancient East. The Article discusses school textbooks published during the Soviet period, that dealt with the history of the ancient world.

The core issue explored is the use of history textbooks as instruments of propaganda within a totalitarian state. From this perspective, it seems interesting to discuss an era that is several millennia away from the Soviet period. The research questions are formulated under the main problem: How did Marxist theory prevailing in the totalitarian state with its Leninist-Stalinist variations, affect the Soviet scientific community? To what extent did the political climate of the USSR shape interpretations of such a remote past as the ancient world? To what extent did Soviet historiography adhere to the views of Karl Marx and Friedrich Engels on the history of the ancient world? How did shifts within the Soviet political elite impact the teaching of ancient history in schools?

The report is interdisciplinary, combining current issues in pedagogy and historiography. The study of textbooks is a relevant issue in modern historiography, as textbooks constitute a distinct type of historical source that clearly reflects both historiographical trends and the historical and cultural background. A textbook is a kind of propaganda instrument, and it has this function even more pronounced within totalitarian regimes.

It is worth noting that relatively few scholarly works have been devoted to this topic. While working on the report and analyzing the existing literature, two chronological groups of publications were identified, which also differ in content. The first group includes scientific literature on textbooks published in the Soviet Union, while the second group includes works produced after the collapse of the Soviet Union.

The paper uses the historiographical research methods and is methodologically grounded in the principles of historical cognition. To address the research questions, the study applies hermeneutic, discourse, and comparative analysis.

The study revealed that textbooks published in the early years of the Soviet Union were the least influenced by ideological dogma, as the regime had not yet fully consolidated control over all spheres of public life. The study found that Soviet his-

toriography distorted the ideas of Marx and Engels on ancient history adapting them to serve its own ideological objectives. Ideological trends shifted in accordance with the changes in the party nomenclature. The research further demonstrated that ancient world history textbooks had two main propaganda functions: they were supposed to instil in students a Marxist-Leninist-Stalinist interpretation of history, and at the same time, promote an atheistic worldview through the educational content.

Giorgi Vakhtangashvili

Attachment to a Nostalgic Place: Remaking of the Azerbaijani Chaikhana by IDP Men from Karabakh

- *You see, but you don't observe. The distinction is clear. For example, you have frequently seen the steps which led up from the hall to this room.*
- *Frequently.*
- *How often?*
- *Well, some hundreds of times.*
- *How many are there?*
- *How many? – I don't know.*
- *Quite so! You have not observed. And yet you have seen. That is just my point.*

Arthur Conan Doyle, *Scandal in Bohemia*

Introduction

Based on 3 months of my ethnographic fieldwork in Azerbaijan among internally displaced persons from Nagorno-Karabakh,¹ this paper examines the role of the chaikhana (tea house), a traditional local social institution, in the social lives of Azerbaijani IDP men. More specifically, the study focuses on the social functions of chaikhana remade by IDPs in their new living environments after the Karabakh war, including (re)socialization and overcoming cultural trauma through informal everyday conversations. Drawing on literature in spatial anthropology and nostalgia, this paper argues that war-driven displacement allowed IDPs to reconsider their past social ties and customs

¹ In this article official name of a disputed territory between Armenia and Azerbaijan (Nagorno-Karabakh) is used, which, officially is recognized as a part of Azerbaijan. In some parts of the text the toponyms (such as Karabakh, Aghdam and etc.) are presented as they were used by my interlocutors during fieldwork.

critically. The remaking of chaikhanas serves both as a symbolic expression of nostalgia for a shared past – reconstructed in the present with hopes for the future – and as a vital spatial setting for social gatherings and the reproduction of relationships.

During my initial fieldwork from February-March 2022, I conducted participant observations and semi-structured interviews with displaced men from Aghdam, living in Baku. These interlocutors were victims of the Nagorno-Karabakh conflict, the first major ethnic identity crisis in the Soviet Union post-World War II, which erupted into full-scale war in 1988.¹ It displaced 604,000 Azeris and 72,000 Armenians.² ³ By 1999, over one million people had been displaced, leading to poor living conditions, property loss, and integration challenges.⁴

Later, my research expanded to Bilasuvar, the largest IDP settlement located in southern Azerbaijan, where I interviewed people from various parts of Nagorno-Karabakh (mostly Jibraili region). The hotel owner in Baku, also displaced from Jibrail, introduced me to his outdoor café, a type of chaikhana, which deepened my interest in the social significance of these spaces.

In the next sections, I will discuss three different chaikhanas from my fieldwork and their roles in the everyday life of IDP men from Karabakh. The first one is situated in students' old dormitory building in Baku, which was remade by IDPs as a meeting place for maintaining their social relationships and sharing news. The second one, also located in Baku is actually a part of a hotel and can be characterized as a modernized version of chaikhana. It was created by a young IDP man based on his childhood memories and his need for socialization. The third one is located in Bilasuvar's rural settlement of IDPs which resembled a restaurant and had lesser social importance than the previous ones. I argue that these three chaikhanas illustrate different answers on different needs of IDPs – in the first case, the tea house served as the main space for IDPs in the urban area to maintain social relationships and exchange information, while in the third case, this function was fulfilled by the Muslim religious practice of performing prayers together. Besides, in the second case, we are dealing with an individual interpretation of this social institution, which is presented as a gathering place for youth culture and open to women as well. In the other cases, tea houses retained their traditional function as spaces for male social interaction only.

Conducting ethnographic fieldwork in Azerbaijan presented several challenges, including limited access to IDPs, language barriers, and the closed nature of the community, especially after Karabakh conflict. When initial plans fell through, I recalled the importance of proximity and informal interactions in ethnographic research, as

¹ Askerov, Brooks, Tchantouridze (eds.), *Post-Soviet Conflicts: The Thirty Years' Crisis*, pp. 56-58.

² Zürcher, *The Post-Soviet Wars, Rebellion, Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus*, p. 180.

³ de Waal, *Black Garden*, p. 270.

⁴ Johansson, *Putting Peace to the Vote*, pp. 124-125.

highlighted by Geertz's concept of 'getting caught or almost caught'¹ and Anderson's emphasis on social bonding, such as 'drinking beer with locals'.² A chance meeting with a displaced hotel owner in Baku led me to his uncle in Bilasuvar. Using the snow-ball method, I accessed Azerbaijan's largest IDP settlement, where chaikhanas again became key settings for trust-building and interviews.

Theoretical Framework

In analyzing chaikhanas among Azerbaijani internally displaced persons (IDPs), this article employs Gh. Hage's³ concept of nostalgia as an active, future-oriented emotional practice, alongside Y.-F. Tuan's⁴ theorization of place as sensory landscapes. Rather than viewing nostalgia simply as a passive longing for the past, Hage positions it as an active, agentive process where individuals creatively manage feelings of displacement by integrating remembered pasts into current and future-oriented identities. This active nostalgia enables displaced populations to reclaim a sense of control and purpose amidst uncertainty and disruption.

Gh. Hage's active nostalgia emphasizes how nostalgic practices can actively shape everyday life and social interactions. Nostalgia is thus reframed as a dynamic process where memories and idealizations of the past are not merely mourned but actively utilized to cope with present hardships and to envision hopeful futures. Within displacement contexts, this active nostalgia becomes especially poignant, providing individuals and communities a means of creatively adapting to disrupted lives by actively reconstructing their identities and social networks through remembered experiences and collective narratives.

Y.-F. Tuan highlights that places gain meaning through the embodiment of feelings and memories, transforming abstract spaces into emotionally significant locations. He further distinguishes between seeing and other sensations, noting that seeing implies a distance between self and object, whereas objects close to us are experienced through touch, smell, and taste rather than through sight. This distinction underpins his differentiation between tourists – who view places objectively – and locals, who maintain emotional attachments to those places.⁵

This article integrates Tuan's sensory place-making with Hage's active nostalgia to show how tea rituals in Azerbaijani chaikhanas transform spaces into emotionally significant sites. These tea houses help IDPs recreate lost homes, reinforce belonging, and manage trauma by intertwining nostalgia, sensory experience, space,

¹ Geertz, *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight*.

² Anderson, *Jelly's Place: An Ethnographic Memoir*, p. 218.

³ Hage, *Migration, Food, Memory, and Home-Building*.

⁴ Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience*.

⁵ Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience*, p. 146.

and identity. As traditional male social spaces, chaikhana foster community through shared rituals, enabling displaced men to reconstruct identities and communal bonds amid loss and uncertainty. It is also important to note that Material environments are essential to social life, as spaces not only support but also shape and are shaped by social relations.¹ Connerton further emphasizes that material spaces act as repositories of collective memory, encoding a group's history and shared experiences. Similarly, Low and Altman highlight place attachment as a dynamic interplay of physical and emotional connections, underscoring how individuals form bonds with familiar environments.² Herzfeld's study of Cretan coffeehouses similarly illustrates how gendered spaces become focal points for community bonding and nostalgic remembrance, functioning as sites where cultural identities and social relationships are continuously affirmed and negotiated.^{3 4}

Drawing from these theoretical insights, this article addresses the following research questions:

1. How do Azerbaijani IDP men actively use nostalgic practices to reshape social and emotional attachments within chaikhana?
2. In what ways do sensory experiences (tastes, smells, textures) reinforce or complicate nostalgic attachments and cultural intimacy within these spaces?

Chaikhana are gendered spaces rooted in Azerbaijani and Muslim traditions. Also, they serve as sanctuaries for men and sites for rebuilding social networks. These spaces reflect broader socio-cultural changes among Azerbaijani IDPs as they manage nostalgia, trauma, and displacement.

Chaikhana as a traditional Male interactional Space in Muslim Cultures

Tea houses are integral to Muslim daily life across Central Asia and the Middle East. Notably, many top tea-consuming countries are Muslim-majority, including Turkey, Morocco, and Kazakhstan.⁵ Tea drinking is a ritual with important social functions in cultures like China and Japan, leading to the establishment of specialized tea houses for social interaction. During the Soviet era, every city in Islamic Central Asia featured neighborhoods with mosques and chaikhana.⁶ Rywkin described the "café life" style of chaikhana as a hallmark of Muslim life that adapts well to modern conditions.⁷

¹ Connerton, *How Societies Remember*.

² Low, Lawrence-Zúñiga (eds.), *The Anthropology of Space and Place*.

³ Herzfeld, *The Poetics of Manhood*.

⁴ Herzfeld, *A Place in History*.

⁵ Keen, *Tea in Islamic Cultures*.

⁶ Castillo, *Soviet Orientalism: Socialist Realism and Built Tradition*, p. 35.

⁷ Rywkin, *Moscow's Muslim Challenge: Soviet Central Asia*, p. 90.

Levkowitz studied chaikhanas in Muslim Kurdish society, describing them as abundant social infrastructures where community members maintain relationships. Though exclusive to men, these spaces also foster interaction across diverse political and cultural views, enabling the emergence of new shared ideas.¹

Chaikhanas play a central role as exclusively male social spaces in Azerbaijani daily life. Strezmezalska notes men frequent chaikhanas for leisure, including events like Meykhana performances, across Central Asia, where women's visits are socially restricted.² Heyat highlights chaikhanas as gender-segregated spaces persisting despite Soviet-era gender equality policies, reflecting traditional norms in Baku and similar regions.³ Similarly, Rzayeva observes that strict gender roles grant males greater freedom from childhood, leading to segregated public spaces such as chaikhanas, sports venues, and beaches, limiting female social activity.⁴

Chaikhanas are so vital to Muslim daily life that migrants often establish them near new settlements to support social interaction. Ehrkamp observed that in Duisburg-Marxloh, Germany, Turkish men gathering at mosques and chaikhanas visibly shape the neighborhood's identity, with the area nicknamed "bazaar street", highlighting the chaikhana's importance alongside the mosque.⁵

Examples from this neighborhood in Germany show that chaikhanas hold significant social importance as gendered spaces shaped by culturally invested meanings. They function as sites where sex-differentiated practices reproduce asymmetric gender relations of power and identity while sustaining social interaction despite changing environments.⁶ The chaikhana's persistence among Turkish migrants in Germany underscores its role as a male-only institution integral to traditional Muslim culture. The next sections explore three chaikhanas used by Karabakh IDP men: one in a student dormitory serving as a social hub, a modernized version in Baku created by a young IDP inspired by childhood memories, and a rural chaikhana functioning mainly as a male gathering spot for brief interactions.

¹ Levkowitz, *Places for the People*, pp. 25-25.

² Strezmezalska, *Slam in the Name of Country*, p. 324.

³ Heyat, *Azeri Women in Transition*, p. 35.

⁴ Rzayeva, *How Youth, Gender, and Intergenerational Relations Affect Democratization in Azerbaijan*, p. 7.

⁵ Ehrkamp, *Risking Publicity: Masculinities and the Racialization of Public Neighborhood Space*, p. 122.

⁶ Low, Lawrence-Zúñiga (eds.), *The Anthropology of Space and Place*, p. 7.

Examples of Chaikhana in Aghdam, Baku, and Bilasuvar District

Chaikhana of Aghdam IDP settlement

Accompanied by my interlocutor Enver, who translated between Azerbaijani and Russian, I first visited the IDP settlement in Baku. The atmosphere was palpable – laundry hung between old Soviet dormitories, signaling life amid harsh conditions. Enver recounted how IDPs had scattered across Azerbaijan after the Karabakh war, often living in train wagons during harsh winters, recalling those difficult early years with sorrow.

My initial encounter with a traditional chaikhana was in a modest backyard building marked “*CAY XANA*”, flanked by Azerbaijani flags and the inscription “*A.02*”, referencing Aghdam’s license plate. Enver explained that this served as a symbol of identity and loss, representing attachment to a place that no longer exists. As Conner-ton notes, such remembrance exists through both the “moral” and “material” life of a society.¹

Several old Soviet cars, including “Zhiguli 06”, stood on the street filled with household items. Many had flat tires or no batteries – locals explained car batteries were once used to power TVs during outages – indicating the cars were largely unused.

The chaikhana stood in a backyard behind the dormitories. My first meeting with Aghdam male IDPs happened there. Inside, the air was filled with brewed tea and wood smoke. Elderly men sat at wooden tables, playing dominoes and backgammon while discussing family events. Upon entering, Emir, a respected elder, warmly welcomed me after learning I was Georgian, explaining his trust stemmed from having a Georgian friend during his Soviet Army service, which shaped his positive view of Georgians. His respected status seemed linked to his past ownership of a tea house in Karabakh. Another elder, Ali, initially dismissed the chaikhana as a “*gathering spot for idle men*”, but then fondly recalled the pre-war Aghdam chaikhana as a large, lively place where many teapots were sold daily and joyful evenings were shared with neighbors, emphasizing that their gatherings were about friendship rather than money – times he lamented as lost.

Ali’s memories reflect Hage’s active nostalgia, showing how past experiences help reshape identities amid displacement. Though he joked about the current chaikhana, his vivid recollections revealed its emotional role as a link between past prosperity and present hardship. He contrasted the “real chaikhana” of the past – larger and more vibrant – with the modest present, noting its declining condition as symbolic of broader social and economic changes. This spatial object thus serves as a site of collective memory, embodying a “glorious past” lost over time.²

¹ Connerton, *How Societies Remember*, p. 36.

² Zerubavel, *Time Maps*, p. 16.

According to my interlocuter's narrative, before the Karabakh war, Aghdam had *"The best three-story chaikhana in Azerbaijan"*, which for them was a symbol of the friendly character, wealth, and prosperity of the Azerbaijani people of Karabakh:

"[Chaikhana] was huge. Every day 30 teapots were sold. Orders had been made and we sold them. We are from Aghdam. There was only one three-story Chai Khana there, which was called 'Station' and it was one of the most famous. And there were all kinds of jams with 50 Kopeks worth".^{1 2}

Ali's perspective was especially meaningful to me; he described his daily meetings with his friend, who was a waiter, and other fellow villagers in Aghdam chaikhana:

"And we ate every evening and drank tea [together] and we started dragging the menu with them because 'I will pay' – 'No, I will pay' and so on... Now it's gone. In my opinion, no relationships, but the time has changed..."³

In this passage, it is worth noting that chaikhana was represented as a symbol of self-identity materialized in space and that there is a contrast between the public space and the phenomenon of time. Thus, a stable value system and shared cultural identity were emphasized, in contrast to the ever-changing nature of time.

Unlike in Aghdam, people in Baku are busier and have less time for relationships. Although certain IDPs remain in the same neighborhoods, most of their fellow villagers are now scattered across Azerbaijan, making it difficult to sustain regular contact.

"We were also neighbors... we kept our relations... We still have a relationship [with the other IDP's]. When somebody dies, we go. [...] For example, we talk on the phone... but we gather seldom... Now our relationship is colder".⁴

The sensory landscape Tuan describes became tangible as an elder poured me tea, its steam carrying the familiar scent of home. For him, tea evoked comfort and memory. The chaikhana, alive with the rhythmic clack of dominoes and casual chatter, served not just as a social hub but as a sensory refuge where IDPs re-lived and shared

¹ The author translated original texts of interviews from Russian to English language. The original Russian texts of interviews have been included. The style of English lingual interlocutors is completely preserved.

² *[shakes head with regret (G. V.)] "... [Чай хана] Большие било. Каждый день 30 чаиник продавался. Заказы были да и продавали. Ми из Агдана. Единство чаихана у нас било там, в Агдане називался Станция – и один из самих извесних било, 3 этажное ... И лубое варение было. 50 копеек стоиль".*

³ *"И ми каждый вечер кушили, пить чай [вместе (G. V.)], и начинается драгать меню ними потому что я буду платит – не я буду и тогда. сейчас уже нет. По моему нет отношения, но время изменился ..."*

⁴ *"Тожь были соседи... мы сохранили отношению... У нас ещё есть отношения [с другим переселниками.] Когда кто-нибудь убит, ми едем. [...] Например по телефону общаемся... но иногда встречается... сейчас наши отношение более холодно".*

experiences, including news of life events among fellow villagers who dispersed across the other parts of Azerbaijan:

“We help each other here, keep our relationships, and for the wedding, for example, we call, and say come to us. This is how our chaikhana helps”.¹

The absence of a chaikhana weakens social ties, creating a sense of “coldness” marked by infrequent, distant interactions – like phone calls replacing face-to-face contact. This limits the renewal of communal bonds. Connerton emphasizes how daily village conversations sustain collective memory, making individuals both subjects and narrators of shared histories.² In this context, the chaikhana becomes essential for IDPs to exchange news, revisit memories, and process displacement through ongoing social interaction:

“After [becoming] a refugee, in any place when we meet (after the war) we speak right away... Keep the relationship, right? – We talk like it was before the war; well we open our hearts to each other so to say... But 30 years passed, right?!”³

Ali’s remark here is important for one key reason – that sharing emotions and deep talk with fellow villagers is something beyond space and time – according to him, it can happen “in any place” although “30 years passed”. Thus, the need for social interaction led to the remaking of chaikhana to facilitate the exchange of information and sharing of emotions.

Hage reframes nostalgia as an active process of home-making, where spaces like the chaikhana help displaced people rebuild a sense of belonging through collective memory and social ties.⁴ The ongoing conversations in chaikhanas embody what Hage calls the “affective building blocks” of home-making – security, familiarity, community, and hope – which empower displaced men to sustain cultural identity and social networks despite temporal and spatial disruptions. In Baku, the Aghdam chaikhana continued its traditional role after displacement, offering IDPs a space for connection and emotional healing. This reflects Alexander’s view that overcoming trauma relies not just on structural change but also on rebuilding social networks.⁵

Despite its importance, some IDPs dismiss the chaikhana as a “slackers’ spot”, revealing a nostalgia that idealizes the past. This echoes Tuan’s distinction between distant observation and close sensory experience – locals, unlike tourists, relate to places through emotional and embodied attachment.⁶

¹ “У нас ещё есть мы друг друга помогаем тут, сохранением отношение и на свадьбе например позвонят и говорят приезжи к нам. Так помогает наша чай хана”.

² Connerton, *How Societies Remember*.

³ “После беженство любом месте когда встречаем, мы сразу расскажем... отношению сохраняем да? разговариваем, было это до воины, ну сердцу открываем друг-другу так можно сказать... но у нас 30 год прошло, да?!”

⁴ Hage, *Migration, Food, Memory, and Home-Building*.

⁵ Alexander, *Cultural Trauma and Collective Identity*, p. 191.

⁶ Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience*, p. 146.

Though dismissed as a “slackers’ spot”, personal stories revealed the chaikhana’s role as collective therapy. Daily conversations helped IDP men process trauma and rebuild bonds, prompting them to recreate the space once living conditions improved. The next section explores a modernized version of a tea house built by an IDP in Baku.

Flora as a “New type of Chaikhana”

My host and main interlocutor, Turkai, introduced me to *Flora*, a self-described “New Type of Chaikhana” in the heart of Baku. In his early thirties, he managed both the hotel and café, moving fluently between Azerbaijani, Russian, and English. His blend of traditional hospitality and modern ambition reflected a balance between nostalgia and forward-looking energy. Displacement had deeply shaped Turkai’s life. As a child during the Karabakh war, he endured hardship with his family, even surviving for weeks in the forest. After resettling in Baku, improved conditions – thanks to his father’s position as a judge – enabled Turkai to pursue education and develop a cosmopolitan outlook grounded in both experience and aspiration.

As a student, Turkai recalled his childhood dream of a chaikhana that would bring people together. One evening after university, he visited a local tea house in Baku but found older men unwelcoming toward him and his friends. This experience sparked his idea of creating what he called a “New Type of Chai Khana”:

“You know, when I went to the chaikhana before 2015, I was a young university student, [...] And they were looking at us like this [...] and when I finished university, I decided to like, I’m gonna make chaikhana just for youth/young people, you know because we also need communication and a place like that”.

Turkai’s childhood memories left a strong impression, drawing him to spend time in chaikhanas with friends. He wanted to transform the chaikhana into an inclusive space where everyone could connect and feel welcome:

“[According to my previous experience... (G. V.)] I can see that this place somehow connects people...”

Flora was located within the hotel’s courtyard, its open-air tables bordered by a small kitchen and bar. Unlike the quiet, male-dominated chaikhanas of the past, *Flora* pulsed with youthful energy – indie music, laughter, and vibrant murals replaced the subdued atmosphere of traditional tea houses. He designed *Flora* to be inclusive, welcoming both women and young people:

“Here [this (G. V.)] is also chaikhana, but it’s a different one. Maybe in Baku totally different [one] is this, because only young people are coming here, in Azerbaijan, in Baku, you cannot see young people enter chaikhanas but here I made it so comfortable for girls [so (G. V.)] they can come in here, and because that nobody can... you know... disappoint them?!”

The air at *Flora* carried a mix of Turkish coffee, shisha, and international teas, creating a sensory experience unlike traditional chaikhanas – yet still rooted in their spirit. Despite its modern vibe, *Flora* maintained a sense of community. Board games like chess and Uno sat on tables, while live music, DJ sets, and other events brought people together in a lively, social atmosphere Turkai proudly cultivated.

His statement makes it clear, that boundaries between the tea house he created, and the youth café or clubs are blurred. Despite this similarity, the interlocutor himself characterized this place as a tea house and did not pay attention to its similarity with, for instance, a youth café. Yet, he spoke a lot about how this place differs from its existing, “*traditional*” type. In *Flora*, unlike the traditional type of chaikhana, as he said, they have live music, club nights, different types of tea and sweets, and board games. At the same time, *Flora* serves as a hotel too:

“We put the chess here, before I put the domino and they [guests] started screaming. They like playing Uno as well... I want to change things. We make also chess tournaments here... We [also] have too much table teas here, like German teas, like Chinese teas, all of the world brands [...]. We have too much events here, we make music festivals, bazaars here... We bring DJs here who play music. So, when the young people come here, they see that it is not a chaikhana. Because we have Chilim¹ nights here, on the second stage we have a theatre here. And we have a painting house here... Chaikhana is an art place. Everything is like together. Hostel, Chai house, and art place. I can explain that it is [a (G. V.)] chaikhana and also it is not a chaikhana [Laughs]”.

Because of these special features listed above, according to Turkai, *Flora* is primarily a space for young people, yet it remains open to everyone:

“But here is, here is... social and young peoples come, also older people, when they come, they don’t like it here, they are welcomed, but everyone was young here and they very soon left...”

Despite its vibrant atmosphere, *Flora* remained firmly rooted in the symbolic framework of a chaikhana. For Turkai, it represented more than just a commercial enterprise; it was a personal reclamation of a childhood dream – a dream disrupted by war and displacement. Forbidden entry as a child, he viewed it as an exclusive domain of mature masculinity, a threshold he eagerly anticipated crossing one day. Displacement disrupted this rite of passage, leaving him with unresolved feelings of exclusion and longing. *Flora*, therefore, as described above, embodied his attempt to reconcile this disruption, creating an inclusive social space reflective of contemporary Azerbaijani youth culture while honoring his nostalgic connection to Karabakh.

Flora’s atmosphere reflected a fusion of tradition and modernity. Unlike typical cafés or youth clubs, it retained a strong link to Azerbaijani tea culture – offering specialty teas in traditional armudu glasses, reinforcing cultural continuity. For Turkai, *Flora* was more than a venue – it was a chaikhana that encouraged connection thro-

¹ In Eng. Hookah.

ugh shared memory. Its identity rested not on formality but on emotional resonance, adapting the chaikhana model to fit the lives of a younger, displaced generation. *Flora* embodied his vision of nostalgia reimaged, blending resilience with innovation.

“Well, when I became refuge, I also felt that such places is necessary. Yeah, like it is mostly for youngsters but generally people need places to meet and share things”.

Thus, *Flora* is more than a commercial venture; it serves as a space for young Azerbaijanis to renegotiate identity, memory, and community amid displacement. Unlike the Aghdam IDP chaikhana, *Flora*’s inclusive, modern nature means it lacks a focus on collective trauma recovery. Also, it transcends the classical tea house, functioning as a youth cultural hub shaped by its owner’s vision and childhood memories of Karabakh, alongside his urban hotel business.

After the two cases of chaikhana, above, the next section discusses the function of the tea house as a place of social interactions in a rural settlement of Karabakh IDPs.

Jibrail IDP Settlement Chaikhana in Bilasuvar district

My third ethnographic encounter took place in the Jibrail IDP settlement located in Azerbaijan’s southern Bilasuvar district. Contrasting starkly with the vibrant, youthful energy of *Flora* in Baku and the traditional tea house culture found among IDPs from Aghdam, this chaikhana presented a distinct social and spatial dynamic. Arriving with assistance from Turkai, I was greeted by his uncle Habil. His welcoming manner was softened by his reserved nature, reflecting his deep religiosity and conservative worldview.

The settlement itself spread across eleven sequentially numbered villages, each linked by a single main highway that functioned as the lifeline of the community. Essential services like grocery stores, pharmacies, marriage halls, and indeed the local chaikhana lined this main thoroughfare. The chaikhana itself was ambiguously known as both a “chaikhana” and a “doner khana”, highlighting its dual function and somewhat diminished cultural centrality compared to my previous experiences.

My interlocutor’s houses were at different distance from the tea house – my key interlocutor Habil lived about 400 meters away, but local shepherd from Jibrail, Bilal, lived less than 100 meters from here. Positioned on the second floor of a modest two-story structure, this chaikhana offered a view of the surrounding rural landscape. Its interior consisted of several small rooms partitioned by thin wooden panels; each room connected centrally by a larger communal space featuring a sizeable fireplace. Plastic tables and chairs spilled onto the first floor and into the courtyard, adding to the ambiguity of its identity – half restaurant, half tea house.

Bilal’s livelihood depended on regular trips to Baku to buy and sell livestock, leaving him limited opportunities to socialize within the settlement. The local chai-

khana, therefore, offered him a much-needed platform for social interaction, a weekly respite from his demanding routine. Bilal described his visits vividly, emphasizing sensory rituals: His narrative highlighted the sensory pleasure of sipping hot tea from glasses, the tactile satisfaction of handling domino tiles, and the comforting background murmur of familiar voices:

*“There [i.e., in chaikhana] – you know how it happens – people go there in the evenings; They play dominoes, there is a restaurant near it. At dinner, in the evening everyone sits there, they play dominoes, people do it and things like that... For example, my son lives in Baku, his son studies in Ganja... and I go to work on the sheep farm myself, right? – So sometimes I go outside to meet people. Every week on the morning of the 11th I go to the chaikhana and drink tea there. Just like you have coffee; we drink tea everywhere... Well, in general, people meet there, yes, they play and that’s it... They have relationships here”.*¹

In contrast to Bilal’s regular interactions, Habil rarely frequented the chaikhana. As a devout Muslim and follower of Turkish theologian Said Nursi, Habil prioritized religious practices and gatherings over secular spaces like the tea house. Without a mosque in the settlement in his words, due to unspecified “*political reasons*”, Habil’s house frequently served as an informal place of worship and theological study for fellow *Nurcular* adherents.² He emphasized that for him, communal prayer and Quranic study offered deeper connections and more meaningful emotional support than secular gatherings.

Together with his uncle and other IDPs living in the same settlement, Habil calls himself *Nurcular* and after performing the night prayers, he often reads Nuri’s commentaries on the Qur’an, or his other theological works (in Turkish, Russian, and English languages). Accordingly, as a deeply religious Muslim, he considered the chaikhana as a profane space and he preferred socializing with the other members of *Nurcular*. It is also important to note that Habil told me that his childhood during Karabakh would be “*Complete*” if he or other Azerbaijanis in general, were Muslims – only after the collapse of the Soviet Union was given him the chance to meet Turkish Missionaries in Baku, who helped him and many other IDP men from Karabakh to study Quran. After this, his life becomes meaningful and everything around him, even the war and other struggles were brought under an understanding with the help of Islam.

¹ “Там, знаеш как – вечером люди идут, [и] там домино играется, возле его ресторана есть, на обеде, вечером все сидят там, домино играет, люди есть так... Например мой сын живет в Баку, у него сын учится в Гандже... И я иду на работу [овцеводческой] ферме, сам да? Иногда выхожу на улице чтобы люди встречаюся, каждую неделю утро 11 часов поеду да на чай хана и там чай пью. Как у вас кофе, так у нас везде чай пьюм. Ну, в общем, люди там встречаются, да, играют и все... Отношение есть”.

² Plural form of Said Nursi’s religious followers. They also described this word as “*The readers of Nuri*”.

Despite the fact that chaikhana had a much less importance to him, Habil's negative view of the tea house was not shared by other members of *Nurcular*. One of them, Adil who told me that he served in the Soviet army and goes with his brother to Habil's house to pray, noted that sometimes it is even necessary to visit this place, especially for older men. He mentioned overcoming trauma of the war as the reason for this:

"Everyone got traumas, big traumas... All of us, even mothers... They meet there, they talk, they come here with the problem, and then they forget everything. They play cards a lot or drink wine or something, you understand me? – In general, such a guy is very difficult to find with whom you can speak about the problem... One can't find many young men in chaikhana, but old men can be found there, who talk to each other and so on".¹

Adil's remarks show that despite religious devotion, secular spaces like the chaikhana remain vital for emotional support, especially for older men who share experiences and find comfort there. Younger men's limited participation suggests generational shifts. While chaikhana help manage trauma through informal interaction, their role in this setting was diminished compared to religious gatherings. The differing views of Adil and Habil highlight how individual and generational factors shape communal space use. Adil sees the chaikhana as an emotional refuge, whereas Habil associates it with a secular communist past and downplays its current role. This reflects Hage's active nostalgia, where familiar rituals help displaced men navigate emotional continuity and security.

In the absence of a mosque, prayer gatherings in one interlocutor's home became key spaces for socializing and sharing news – partly replacing the chaikhana's role. Compared to urban examples like *Flora* or Aghdam's tea house, the rural chaikhana held less everyday importance. The dispersed layout and slower pace of village life meant people often prioritized work or religious practice over casual socializing.

The "chaikhana" doubling as a "doner khana" reflected these rural adaptations. It served different functions for different people – practical for some, nostalgic for others – highlighting how tradition bends and shifts depending on personal histories and community needs.

Despite its varied uses, the tea house remained a powerful symbol – adaptable yet rooted in shared rituals and emotional ties that support community resilience in displacement. This ethnographic case shows how personal histories and collective traumas shape the evolving meaning of spaces like the chaikhana.

¹ *"Все получил травм, большой травм... все я мы, и матери да... они там [в чайхан] (G. V.) встречаются, рассуждают... Они пришли проблема все забылся, они так сколько играет – карт или [пют (G. V.)] вино, что то, вы понимаете? – Вообще, такой парень трудно найти с которое о проблеме можно [по]говори[ва]т... На чай хане нет много юноши да сейчас там старико надо найти которые говорят и тогдали..."*

Conclusion

In this article, I have explored the chaikhana as a meeting place for internally displaced men from Karabakh, using an ethnographic study of three chaikhanas across Azerbaijan. This analysis demonstrated how these spaces – both typical and atypical of traditional Muslim cultural settings – offer insights into broader socio-cultural, economic, and religious processes shaping the lives of IDPs. By focusing on the reconstruction and adaptation of chaikhanas, this study revealed their dual role: as a bridge between the past and present and as spaces where displacement and resocialization converge.

The ethnographic data explicitly addressed key research questions. Firstly, Azerbaijani IDP men actively used nostalgic practices within chaikhanas to reshape social and emotional attachments disrupted by displacement. The traditional chaikhana in the Aghdam IDP settlement illustrated active nostalgia through daily rituals and sensory experiences, helping men reconstruct their collective identity by recalling pre-displacement life. The *Flora* chaikhana, conversely, demonstrated how younger IDPs reimagined nostalgia, creating a modern, inclusive space that still resonated with cultural and emotional memory from childhood.

Sensory experiences within chaikhanas significantly reinforced nostalgic attachments and cultural intimacy. The aroma of brewed tea and tactile interactions with traditional games like dominoes and backgammon evoked powerful emotional connections to lost homes and communities. These sensory practices, as theorized by Tuan, transformed chaikhanas into emotionally significant sites where past and present converged, complicating but ultimately enriching their cultural and social roles.

Finally, chaikhanas facilitated navigation through displacement, trauma, and memory by offering spatial practices of active nostalgia. The Bilasuvar chaikhana illustrated this clearly, despite its diminished significance due to competing religious social practices. Here, chaikhanas still provided essential therapeutic outlets for older men to manage collective traumas, demonstrating their continued relevance even when partially replaced by religious gatherings.

Thus, the analysis underscores how chaikhanas function as microcosms of complex processes shaping Azerbaijani IDP communities. These spaces actively participate in constructing cultural identity, offering both continuity with the past and adaptive responses to current realities. By exploring tradition, memory, and adaptation interplay, this study emphasizes the chaikhana's crucial role in sustaining resilience and community bonds amidst displacement.¹

¹ Reflecting on Arthur Conan Doyle's epigraph, the chaikhana invites us to consider the nuanced difference between merely seeing and deeply observing. Like Dr. Watson, individuals may frequently engage with familiar spaces without genuinely recognizing their deeper symbolic and emotional significance. For IDPs, the chaikhana's sensory experiences enable a profound observation and appreciation of a place's intangible qualities, emphasizing that understanding

Cited Sources and Literature

- Alexander, *Cultural Trauma and Collective Identity*** – Alexander J. C., *Cultural Trauma and Collective Identity*, Berkeley, Los Angeles and London, 2004.
- Altman, Low (eds.), *Place Attachment*** – Altman I., Low S. M. (eds.), *Place Attachment*, New York, 1992.
- Anderson, *Jelly's Place: An Ethnographic Memoir*** – Anderson E., *Jelly's Place: An Ethnographic Memoir*, "Symbolic Interaction", 26(2), 2003, pp. 217-237.
- Askerov, Brooks, Tchantouridze (eds.), *Post-Soviet Conflicts: The Thirty Years' Crisis*** – Askerov A., Brooks S., Tchantouridze L. (eds.), *Post-Soviet Conflicts: The Thirty Years' Crisis*, Lanham, MD, 2020.
- Castillo, *Soviet Orientalism: Socialist Realism and Built Tradition*** – Castillo G., *Soviet Orientalism: Socialist Realism and Built Tradition*, "Traditional Dwellings and Settlements Review", TDSR, 8(2), 1997, pp. 33-47.
- Connerton, *How Societies Remember*** – Connerton P., *How Societies Remember*, Cambridge, 1989.
- Ehrkamp, *Risking Publicity: Masculinities and the Racialization of Public Neighborhood Space*** – Ehrkamp P., *Risking Publicity: Masculinities and the Racialization of Public Neighborhood Space*, "Social & Cultural Geography", 9(2), 2008, pp. 117–133, <https://doi.org/10.1080/14649360701856060>.
- Geertz, *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight*** – Geertz C., *Deep Play: Notes on the Balinese Cockfight*, "Daedalus", 101(1), 1972, pp. 1-37.
- Hage, *Migration, Food, Memory, and Home-Building*** – Hage G., *Migration, Food, Memory, and Home-Building*, In: Radstone S., Schwarz B. (eds.), *Memory: Histories, Theories, Debates*, New York, 2010, pp. 416-427.
- Herzfeld, *The Poetics of Manhood*** – Herzfeld M., *The Poetics of Manhood: Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, Princeton, NJ, 1985.
- Herzfeld, *A Place in History*** – Herzfeld M., *A Place in History: Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton, NJ, 1991.
- Heyat, *Azeri Women in Transition*** – Heyat F., *Azeri Women in Transition: Women in Soviet and Post-Soviet Azerbaijan*, 2nd ed., Baku, 2005.
- Johansson, *Putting Peace to the Vote*** – Johansson P., *Putting Peace to the Vote: Displaced Persons and a Future Referendum on Nagorno-Karabakh*, RSQ, 28(1), 2009, pp. 1-24, <https://doi.org/10.1093/rsq/hdp013>.
- Keen, *Tea in Islamic Cultures*** – Keen P. G. W., *Tea in Islamic Cultures, Still Steeping*, 7 July 2015, "Teabox Blog", <https://blog.teabox.com/tea-islamic-cultures> (accessed: 8 December 2025).

displacement and nostalgia requires not only observing physical spaces but also perceiving and interpreting their emotional and symbolic dimensions. In this process, the chaikhana is not merely seen – it is experienced, felt, and remembered.

- Levkowitz, *Places for the People*** – Levkowitz J., *Places for the People: Scrutinizing Social Infrastructure in Sulaimani*, “Journal of Intersectionality”, 2(2), 2018, pp. 1-29.
- Low, Lawrence-Zúñiga (eds.), *The Anthropology of Space and Place*** – Low S. M., Lawrence-Zúñiga D. (eds.), *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture*, 7th ed., Oxford, 2007.
- Rywkin M., *Moscow’s Muslim Challenge: Soviet Central Asia*** – Rywkin M., *Moscow’s Muslim Challenge: Soviet Central Asia*, revised edition, Armonk, NY, 1990.
- Rzayeva, *How Youth, Gender, and Intergenerational Relations Affect Democratization in Azerbaijan*** – Rzayeva G., *How Youth, Gender, and Intergenerational Relations Affect Democratization in Azerbaijan*, 2011, <http://dspace.khazar.org/handle/20.500.12323/1970?mode=full> (accessed: 24 July 2025).
- Strezmezalska, *Slam in the Name of Country*** – Strezmezalska A., *Slam in the Name of Country: Nationalism in Contemporary Azerbaijani Meykhana*, SLAV.REV., 79(2), 2020, pp. 323-344, <https://doi.org/10.1017/slr.2020.86>.
- Tuan, *Space and Place: The Perspective of Experience*** – Tuan Y. F., *Space and Place: The Perspective of Experience*, 8th ed., Minneapolis, 2001.
- Zerubavel, *Time Maps*** – Zerubavel E., *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*, Chicago, 2003.
- Zürcher, *The Post Soviet Wars*** – Zürcher Ch., *The Post-Soviet Wars, Rebellion, Ethnic Conflict and Nationhood in the Caucasus*, New York and London, 2007.
- de Waal, *Black Garden*** – de Waal T., *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War*, New York, 2003.

**Attachment to a Nostalgic Place: Remakings
of the Azerbaijani Chaikhana
by IDP Men from Karabakh**

Summary

This article examines the social and emotional significance of tea houses (chaikhana) in the daily lives of Azerbaijani men who were forcibly displaced from Karabakh. Based on ethnographic research, it shows how and why displaced persons re-create these traditional spaces in their new living environments. Tea houses are presented as a means of preserving cultural continuity, coping with trauma, reinforcing social ties, and fostering new emotional attachments to place. This analytical discussion engages with scholarly debates on space, nostalgia, and the particularities of social adaptation.

The study is based on three months of ethnographic fieldwork conducted in 2022 in Baku and Bilasuvar among Azerbaijani IDPs from Karabakh. Access to the field was challenging due to the sensitivity of the topic, the ongoing Karabakh conflict at the time, and other related factors. To address these difficulties, the article emphasizes the importance of informal relationships and personal rapport with narrators in post-conflict ethnography.

The theoretical framework draws on Gh. Hage's concept of *active nostalgia*, which understands nostalgia not as a passive and painful attachment to the past, but as an emotional practice oriented toward the future. For displaced persons, nostalgia serves as a means of restoring identity and forging new connections. During the inductive generalization of the ethnographic material, the study also engages with Y.-F. Tuan's theory, which highlights the role of human feelings and emotional experiences in transforming a specific space into a place imbued with meaning. The works of Connerton and Herzfeld are also significant here, as they provide useful insights for the anthropological analysis of memory and gendered spaces.

The article examines three cases of re-created tea houses by displaced Azerbaijani men from Karabakh. The first was located in Baku, in a former student dormitory, where IDPs from Aghdam decided to establish a traditional, men-only space after resettlement. In this setting, tea drinking and traditional games turn the tea house into a sensory refuge where men gather daily, exchange information, and reinforce social ties.

The second tea house is a modernized space, adapted to youth culture, operating as both a tea house and a hotel in central Baku. Its founder, a young displaced man, sought to transform the traditional space into an inclusive venue accessible to women, blending music, contemporary board games, and an urban aesthetic. *Flora* represents an original attempt to adapt the traditional Azerbaijani tea house to the interests of a

new generation, merging childhood aspirations formed in displacement with business ambitions and efforts toward the resocialization of displaced persons.

The third example is located in the Bilasuvar IDP settlement. Unlike the previous cases, this tea house operates as a type of restaurant. At first glance, its cultural significance appears similar to that of the first tea house discussed. However, the analysis of the settlement's social space revealed that the tea house, as a profane space, carries less meaning for some members of the devout community, who prefer to socialize in their home environments after performing *namaz* prayers. In this case, the tea house's social role is shaped not only by displacement but also by the rural context and the everyday practices of a religious Muslim community.

In conclusion, drawing on ethnographic material, the article highlights cases of re-creating tea houses as traditional Azerbaijani social spaces by IDPs from Karabakh. Through an analytical framework of active nostalgia and spatial practices, the tea house is presented as a kind of microcosm that reflects broader economic, religious, and socio-cultural issues within the Azerbaijani displaced community.

**მიჯაჭვულობა ნოსტალგიურ სივრცესთან: ყარაბალიდან
იძულებით გადაადგილებული მამაკაცების მიერ
აზერბაიჯანული ჩაიხანების ხელახლა შექმნა**

რეზიუმე

წინამდებარე სტატიაში განხილულია ჩაის სახლების (ჩაიხანას) სოციალური და ემოციური მნიშვნელობა ყარაბალიდან იძულებით გადაადგილებული აზერბაიჯანელი მამაკაცების ყოველდღიურ ცხოვრებაში. ეთნოგრაფიულ კვლევაზე დაყრდნობით, ნაშრომში ნაჩვენებია, თუ როგორ და რატომ ქმნიან ხელახლა იძულებით გადაადგილებული პირები ამ ტრადიციულ სივრცეებს ახალ საცხოვრებელ გარემოში. ნაშრომში ჩაიხანები წარმოდგენილია, როგორც კულტურული უწყვეტობის შენარჩუნების, ტრავმის გადალახვის, სოციალური კავშირების განმტკიცებისა და ადგილის მიმართ ახალი ემოციური მიჯაჭვულობის შექმნის საშუალება. ამგვარი ანალიტიკური მსჯელობა, თავის მხრივ, უკავშირდება სამეცნიერო დებატებს სივრცეზე, ნოსტალგიასა და სოციალური ადაპტაციის თავისებურებებზე. კვლევა ეფუძნება 2022 წელს ჩატარებულ სამთვიან ეთნოგრაფიულ საველე კვლევას ბაქოსა და ბილიასუვარში (ყარაბალიდან იძულებით გადაადგილებულ აზერბაიჯანულ მოსახლეობასთან). ეთნოგრაფიულ ველთან წვდომა რთული იყო თემის პრობლემურობის, იმ პერიოდში მიმდინარე ყარაბალის კონფლიქტისა და მასთან დაკავშირებული სხვა მიზეზების გამო. ამ პრობლემის გადასაჭრელად, სტატიაში ხაზგასმულია პოსტკონფლიქტურ ეთნოგრაფიაში არაფორმალური ურთიერთობებისა და მთხრობელებთან პერსონალური დაახლოების მნიშვნელობა.

ნაშრომის თეორიული ჩარჩო ეყრდნობა გ. ჰაჟის აქტიური ნოსტალგიის კონცეფციას, რომელიც ნოსტალგიას განიხილავს არა როგორც წარსულზე პასიურად და მტკივნეულად მიჯაჭვულობის განცდას, არამედ როგორც მომავლისკენ მიმართულ ემოციურ პრაქტიკას. იძულებით გადაადგილებული პირებისთვის ნოსტალგია ხდება იდენტობის აღდგენისა და ახალი კავშირების შექმნის ინსტრუმენტი. ნაშრომის ინდუქციურად განზოგადებისას ეთნოგრაფიული მასალის ანალიზი ეყრდნობა ტუანის თეორიასაც, რომელიც კონკრეტული სივრცის ემოციური დატვირთვის მქონე ადგილად გარდაქმნის პროცესში ადამიანთა შეგრძნებებისა და ემოციური გამოცდილებების როლს უსვამს ხაზს. აღსანიშნავია კონერტონის და ჰერცფელდის ნაშრომებიც, რომელთა დახმარებითაც შესაძლებელი ხდება მეხსიერებისა და გენდერული სივრცეების ანთროპოლოგიური ანალიზი.

სტატიაში განხილულია ყარაბალიდან დევნილი აზერბაიჯანელი მამაკაცების მიერ სამი განსხვავებული ჩაიხანის ხელახლა შექმნის ნიმუში. პირველი მათგანი მდებარეობს ბაქოში, ყოფილ სტუდენტურ საერთო საცხოვრებელში, რომელშიც ყარაბალიდან (აღდამიდან) იძულებით გადაადგილებულმა პირებმა, დასახლების შემდეგ, გადანყვიტეს ტრადიციული, მხოლოდ მამაკაცებისთვის განკუთვნილი სივრცის ხელახლა შექმნა. ამ სივრცეში ჩაის სმა და ტრადიციული თამაშები ჩაიხანას ერთგვარ სენსორულ თავშესაფრად აქცევს, რომელშიც მამაკაცები ყოველდღიურად იკრიბებიან, ცვლიან ინფორმაციას, განიხილავენ პრობლემებს და ამყარებენ საკუთარ სოციალურ კავშირებს.

მეორე ჩაიხანა წარმოადგენს მოდერნიზებულ და ახალგაზრდულ კულტურაზე მორგებულ ჩაის სახლსა და სასტუმროს ბაქოს ცენტრში. მისი შემქმნელი, ახალგაზრდა იძულებით გადაადგილებული მამაკაცი, შეეცადა ტრადიციული სივრცე გადაექცია ინკლუზიურ ადგილად, სადაც ყოფნა ქალებისთვისაც იქნებოდა დასაშვები და რომელშიც გაერთიანებულია მუსიკა, თანამედროვე სამაგიდო თამაშები და ურბანული ესთეტიკა. *ფლორა* წარმოადგენს აზერბაიჯანული კულტურისთვის დამახასიათებელი ტრადიციული ჩაის სახლის ახალი თაობის ინტერესებისთვის მორგების ორიგინალურ მცდელობას, რომელშიც ერთმანეთს ერწყმის დევნილობის პერიოდში ჩამოყალიბებული ბავშვური მისწრაფებები, ბიზნესინტერესი და იძულებით გადაადგილებულთა რესოციალიზაციის მცდელობანი.

ჩაიხანის მესამე მაგალითი ბილიასუვარის იძულებით გადაადგილებულთა დასახლებას მოიცავს. წინა შემთხვევებისგან განსხვავებით, ბილიასუვარის ჩაიხანა ფუნქციონირებს როგორც ერთგვარი რესტორანი. მისი კულტურული მნიშვნელობა, ერთი შეხედვით, ისეთივეა, როგორც განხილული პირველი ჩაიხანისა, მიუხედავად ამისა, იძულებით გადაადგილებულთა სოციალური სივრცის ანალიზისას გამოიკვეთა, რომ ჩაიხანა, როგორც პროფანული სივრცე, ნაკლებმნიშვნელოვანია დასახლების მორწმუნე საზოგადოების წარმომადგენელთა ნაწილისთვის, რომლებსაც ნამაზის ღოცვების შემდეგ, ჩაის სახლში სტუმრობას, საკუთარ საცხოვრებელ გარემოში ინტერაქცია ურჩევნიათ. შესაბამისად, ამ შემთხვევაში ჩაიხანის სოციალურ მნიშვნელობაზე, წინა შემთხვევებისგან განსხვავებით, გავლენას რურალური გარემო და მორწმუნე მუსლიმი საზოგადოების ყოველდღიური რელიგიური პრაქტიკაც ახდენს.

საბოლოო ჯამში, ეთნოგრაფიულ მასალაზე დაყრდნობით, სტატიაში გამოკვეთილია ჩაიხანის, როგორც ტრადიციული აზერბაიჯანული სოციალური სივრცის ხელახლა შექმნის შემთხვევები ყარაბალიდან იძულებით გადაადგილებულ პირთა მიერ. ამ პროცესის აქტიური ნოსტალგიისა და სივრცის ანთროპოლოგიის ჩარჩოებში ანალიზის შედეგად სტატიაში ჩაიხანა ერთგვარ მიკროკოსმოსადაა წარმოდგენილი, რომელიც აზერბაიჯანელ დევნილ მოსახლეობაში არსებულ ეკონომიკურ, რელიგიურ თუ სოციოკულტურულ პრობლემებს ასახავს.

ბიძინა მურვანიძე, ლერი ჯიბლაძე,
გიორგი გოგოჭური

ბრინჯაოს საკინძი ზემო იმერეთის ტერიტორიიდან

წინმდებარე მცირე ფორმატის სტატიაში ყურადღება გვინდა გავამახვილოთ ერთ უკონტექსტო ბრინჯაოს საკინძზე, რომელიც დაცულია ჭიათურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში (ტაბ. I-1). ეს არტეფაქტი შემთხვევით აღმოჩენილა 1970 წელს, ამავე რაიონის ტერიტორიაზე, სოფ. ითხვისში. ბრინჯაოს საკინძი მუზეუმისთვის ჩაუბარებია სოფლის მკვიდრს, შალვა ლომიძეს. სამწუხაროდ ნივთის აღმოჩენის ვითარება და შესაძლო თანმხლები ინვენტარი ჩვენთვის უცნობია. მიუხედავად ამისა იგი იმდენად საყურადღებო არტეფაქტს წარმოადგენს, გადავწყვიტეთ მისი სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოტანა.

ბრინჯაოს საკინძის მთლიანი სიგრძეა 20 სმ., ხოლო ღეროს კი – 16,5 სმ. თავის სიგრძეა 4,5 სმ., ხოლო სიგანე – 5 სმ. არტეფაქტის ღეროს ნახევარი დაფარულია ნაჭდევებით. ღერო მსუბუქადაა დანახნაგებული, ის ბოლოსკენ თანდათანობით ვიწროვდება. ნივთი თავიდან ტანზე გადასვლის ადგილზე რამდენადმე შესქელებულია, სადაც გვერდითი მხრიდან დატანილია 1 სმ. დიამეტრის მქონე გამჭოლი ნახვრეტი. არტეფაქტი პატინითაა დაფარული. საკინძის თავი სრულადაა შემონახული. შუა ნაწილში, გვერდებიდან გახსნილია და აქვს ორი წრიული ღიობი. ეს დეტალი საკინძის თავს ორ ნაწილად ყოფს. გარსშემოწერილობით იგი მოგვაგონებს ორმაგპირიან ალუბარდს. საკინძზე დაკვირებისას გვექმნება ერთგვარი შთაბეჭდილება, რომ თავის ზედა ნაწილის ბოლოებში გამოყვანილი უნდა იყოს ფიგურები, რომლებიც ნახევარი წრისგან, კერძოდ ზედა ნაწილის გარსშემოწერილობისგან გამოიყოფა. მის ქვემოთ ორი შვერილი უნდა ყოფილიყო დაბლა მიმართული, რომელთაგან ერთია სრულად შემორჩენილი, მეორესი კი მხოლოდ ფუძეა შემონახული. საყურადღებოა, ბრინჯაოს საკინძის დათარიღებისა და წარმომავლობის დადგენა. თუმცა ამ მხრივ შედარებით მყარი არგუმენტი არ გაგვაჩნია.

საქართველოს ტერიტორიაზე ბრინჯაო-ადრერკინასა და ანტიკურ ხანაში ჩვენთვის ხელმისაწვდომი მასალების მიხედვით, მსგავსი ანალოგები არ მოგვეპოვება. ჭიათურული საკინძის პარალელები ასევე უცნობია საქართველოს ტერიტორიაზე ადრე-შუასაუკუნეების ხანაშიც.¹ წინმსწრებად აღვნიშნავთ, რომ ეს არტეფაქტი წარმომავლობით შესაძლოა უფრო იხრებოდეს ეგეოსური სამყაროს კულტურის წრისკენ, რომლის შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ჭიათურული საკინძი თავის ფორმის გარსშემოწერილობით და სხვა დეტალებით ახლო პარალელებს ამჟღავნებს ქვემო ქართლში (წინწყარო), ნაპოვნ ორპირა ალუბარდისმაგვარ ბრინჯაოს საკიდ-ავგაროზეთან² (ტაბ. II-4,5). ბ. კუფტინი ამ ნივთს ძველი რკინის ხანით ათარიღებს. ამ ძეგლზე არის მეორე ნივთი-საკიდი, რომელიც ცალპირა ალუბარდის მსგავსია. წინწყაროს იდენტური არტეფაქტი ასევე ცნობილია სამხრეთ საქართველოში ელი-ბაბას სამაროვანზე შესწავლილი საკიდის სახით³ (ტაბ. I-2). ამ სამაროვანს, ძვ. წ. VII-VI სს-ებით ათარიღებენ და ეს ნივთიც ბუნებრივია ამ პერიოდით უნდა განისაზღვროს.

ძვ. წ. XVI-XIII სს-ების თლიას სამარხეულ კომპლექსებში გამოყოფენ 11 ტიპის საკინძს, რომელთაგან IV ტიპს, თავისი ცალპირა დაბოლოების მიხედვით, აკუთვნებენ ამიერკავკასიურ, ანდა ამაზონის ფორმის მქონე სეკირებს.⁴ აღსანიშნავია, რომ ეს ნიმუში ცალი პირით შორეულ ასოციაციას იწვევს ჭიათურის საკინძთან. ცალპირა ალუბარდის ტიპის ცული და საკინძი იშვიათად გვხვდება ყოზანის სამაროვანზე,⁵ ასევე მოსკოვის სახელმწიფო მუზეუმის კოლექციაში (ვ. დოლბეჟევის გათხრების მიხედვით). ერთი ასეთი საკინძი ცნობილია ზემო რუთხიდან.⁶

ჭიათურის საკინძთან, შესაძლოა, ზოგიერთი დეტალის მიხედვით, შორეული პარალელი მოვიძიოთ საბერძნეთის მაკედონიაში, სოფელ ვერჯინაში გათხრილ სამაროვანზე აღმოჩენილ სამსაფეხურიანი ორმაგი ცულის საკიდებისა და ლილაკების სახით. აღსანიშნავია, რომ ყველა მათგანი მდედრობითი სქესის სამარხებშია დაფიქსირებული. ავტორი მათ მიიჩნევს სამკაულებად. სამარხები დათარიღებულია ძვ. წ. X-IX სს.⁷ გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ორპირა ალუბარდის ტიპის იარაღი არ არის ცნობილი რო-

¹ ჩიხლაძე, *საკინძები*, გვ. 343-348, ტაბ. I, II, III.

² Куфтин, *Археологические раскопки в Триалети*, გვ. 54, სურ. 51-2; ქორიძე, *კოლხური კულტურის ისტორიისათვის*, გვ. 94, სურ. 83; ჩავლეიშვილი, *კოლხური ბრინჯაოს საწარმოო კერა ჩოლოქ-ოჩხომურის ხერთვისში*, გვ. 22.

³ მურვანიძე, *ელი-ბაბას სამაროვანი*, ტაბ. VII-5.

⁴ Техов, *Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э.*, გვ. 31-51.

⁵ Уварова, *Могилиники Северного Кавказа*, გვ. 52, სურ. 50; Motzenbäcker, *Sammlung Kossnierska*, გვ. 95, სურ. 48-10.

⁶ Техов, *Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н.э.* გვ. 42; Крупнов, *Древняя история Северного Кавказа*, სურ. 9-1.

⁷ Radt, *Die Früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien*, გვ. 143.

გორც დასავლურ, ასევე აღმოსავლურ-ქართული კულტურის გავრცელების არეალში.¹ ამ ფაქტზე დაყრდნობით თვლიდნენ, რომ საქართველოში წინააზიურ ე. წ. ორპირა ალეზარდის ტიპის იარაღს გამოყენება არ ჰქონია. თუმცა არ გამორიცხავენ იმასაც, რომ ასეთი ტიპის იარაღს ჩვენში იცნობდნენ წინწყაროში ნაპოვნი ორპირა ალეზარდის ფორმის ავგაროზების მიხედვით.²

შესაძლოა ამ მოსაზრებას ეხმაურებოდეს ხაშურის მუნიციპალიტეტის, სოფ. კრისხევში თანმხლები ინვენტარის გარეშე, შემთხვევით გამოვლენილი ორპირა ალეზარდის ტიპის, საბრძოლო რკინის ცული, რომელიც სავარაუდოდ ანტიკური ხანისა უნდა იყოს (ტაბ. I-3). მას გააჩნია სეგმენტისებური მოყვანილობის პირი, რომელიც გრძელ ოვალურ სატარე ხვრელიან სახელურთან ვერტიკალურადაა მიერთებული. არტეფაქტის ორივე პირი და ზედაპირი დაზიანებულია. მისი სიგრძეა 23,3 სმ. სოფ. კრისხევის ცულს უწოდებენ ტაბარძენს (ორმხრივი საბრძოლო ცული), რომელიც სპარსული წარმომავლობის სიტყვა ყოფილა. სულხან საბას ქართული ლექსიკონის მიხედვით ტაბარძენი ცხენის უნაგირზე დასაკრავ ნაჯახს ნიშნავს.³ ეს არტეფაქტი ხაშურის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმისთვის ჩაუბარებია ვინმე რ. ბიჭიკაშვილს (ინვენტარის №4529/ა235). საინტერესოა, რომ სოფ. კრისხევში გამოვლენილ ცულთან მსგავსებას ამჟღავნებს კახეთში, შირაქის ზეგანზე, ნაზარდების სამლოცველოზე (ძვ. წ. XII-X სს.) ბრინჯაოს განძში აღმოჩენილი ორპირი აღმოსავლურ ამიერკავკასიური ცული. ამ ნიმუშის ზუსტი პარალელი გამოვლენილია აზერბაიჯანში.⁴

გარკვეული დეტალის საფუძველზე (ალეზარდის ფორმა), ჭიათურის საკინძის შეხების წერტილებია მოცემული სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, ჩოლოქის ნამოსახლარის (ქობულეთის მუნიციპალიტეტი) IV კულტურულ ფენაში გამოვლენილ გულსაკინძის ჩამოსასხმელ ყალიბის ფორმასთან, რომელშიც დამზადებული ნივთი კრეტა-მიკენის კულტურისთვის დამახასიათებელ ორპირა ცულის ფორმას იმეორებს⁵ (tab. II-1). ასევე საინტერესოა ბრინჯაოს საკინძია გამოვლენილი მახვილაურის (ხელვაჩაურის მუნიციპალიტეტი) ქვყრილიანი სამარხის გათხრისას, სადაც აღმოჩენილ ამ სახის ნივთს, ორპირა ალეზარდის ფორმა გააჩნია⁶ (tab. II-2). იგი ფორმის მიხედვით იმეორებს ჩოლოქის IV კულტურულ ფენაში გულსაკინძის ჩამოსასხმელ ყალიბის ფორმას, რომლის საშუალებითაც ამზადებდნენ ორპირა ალეზარდის ფორმის არტეფაქტებს. აღნიშნულ ნივთებთან მორფოლოგიუ-

¹ ქორიძე, *კოლხური კულტურის ისტორიისათვის*, გვ. 94.

² იქვე, გვ. 94.

³ სულხან-საბა ორბელიანი, *სიტყვის კონა*, გვ. 333.

⁴ Гумель, *Погребальный курган (№1) около Еленендорфа Азербайджанской ССР*, გვ. 14, ტაბ. V; ჩავლეიშვილი, *კოლხური ბრინჯაოს საწარმოო კერა*, გვ. 22.

⁵ ჩავლეიშვილი, *კოლხური ბრინჯაოს საწარმოო კერა*, გვ. 21, ტაბ. 11-1,2.

⁶ იქვე, ტაბ. 11-2.

რი თვალსაზრისით ახლოს დგას ცაიშის სამაროვნის N2 სამარხ ორმოდან მომდინარე მინიატურული ზომის ორპირი ცულიანი ოქროს საკიდი.¹

ფიქრობენ, რომ არამარტო ეგეოსურ სამყაროში (მხედველობაში აქვთ კნოსოსის საკურთხეველის მოდელზე მოთავსებულ სენაკში ნაპოვნი სტეატიტისაგან დამზადებული პატარა ორპირა ცული), არამედ კავკასიაში არსებობდა ორპირა ცულის სიმბოლოები (იმიტაციები). ამის დასტურად მი-აჩნიათ კავკასიის სხვადასხვა კუთხეში აღმოჩენილი ორპირა ცულის მინია-ტურული ნიმუშები.² მცირე აზიაში აღმოჩენილ უხეში თიხის ორრქიან სად-გრებს (ერ. შმიტი) უკავშირებენ საკურთხეველებს და მათში ხედავენ ორპი-რა ღვთაების კულტთან დაკავშირებულ შესანიშნავ რქებს.³ იგივე მოსაზრებას ავითარებენ, როდესაც ჩოლოქ-ოჩხომურის ხერთვისის ნამოსახლარებზე და საკულტო მოედნებზე გამოვლენილ ორრქიანი სადგრების სხვადასხვა ვარიანტის დაკავშირება ხდება კრეტა-მიკენის კულტურასთან.⁴

ამრიგად, ჭიათურის საკინძი მოგვაგონებს წინააზიურ ე. წ. ორპირა ალებარდს, რომელიც, როგორც აღინიშნა, საქართველოს ტერიტორიაზე არ გავრცელებულა. თუმცა აქ აღმოჩენილი ორპირა ალებარდის თავიანი საკიდები გარკვეულ საფუძველს უნდა ქმნიდნენ ვარაუდისთვის, რომ ისი-ნი დავუკავშიროთ ეგეოსურ სამყაროს. ბრინჯაოს საკინძის უკონტექსტობა გარკვეულ სირთულეს წარმოშობს დასათარიღებლად. მიუხედავად ამისა, მიგვაჩნია, რომ დასაშვებია, ორპირა ალებარდის მსგავსი საკიდები და ჭი-ათურის საკინძი ერთ მთლიან ჭრილში განვიხილოთ, იდეურად დავუკავში-როთ ერთმანეთს და განვსაზღვროთ მათი შექმნის პერიოდი ძვ. წ. II ათასწ-ლეულის დასასრულით და ძვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისით. ეს ის პერიო-დია, როდესაც მყარდება საკმაოდ მჭიდრო კავშირები გარე სამყაროსთან. როგორც კერამიკული, ასევე ბრინჯაოსა და სხვა ინვენტარის მიხედვით (სხვადასხვა მასალისგან დამზადებული მძივები), კონტაქტების დამადას-ტურებელი არაერთი ფაქტია ცნობილი, უფრო მეტად ადრერკინისა და ან-ტიკური ხანის კოლხეთის როგორც დაბლობის, ისე მთიანი ზოლის (ბრილის სამაროვანი) ძეგლებზე.⁵

¹ პაპუაშვილი (და სხვა), *ცაიშის სამაროვანი*, ტაბ. 26-86.

² გობეჯიშვილი, *სტალინირის ნაცარგორა*, გვ. 265.

³ გობეჯიშვილი, *სტალინირის ნაცარგორა*, გვ. 260.

⁴ ჩავლეიშვილი, *კოლხური ბრინჯაოს საწარმოო კერა ჩოლოქ-ოჩხომურის ხერთვისში*, გვ. 23.

⁵ აფაქიძე, *კოლხური კულტურის საგარეო კავშირები*, გვ. 49-62; სულავა, *შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს უძველესი კონტაქტები (ფიბულების მიხედვით)*, გვ. 70-74; ქობალაია (და სხვა), *მძივები ბრილის სამაროვნიდან*, ძვ. წ. XV - ახ. წ. IV საუკუნეები, გვ. 70.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა
Cited Sources and Literature

აფაქიძე, კოლხური კულტურის საგარეო კავშირები – აფაქიძე ჯ., კოლხური კულტურის საგარეო კავშირები ნამოსახლარების კერამიკული მასალების მიხედვით და მათი მნიშვნელობა აბსოლუტური ქრონოლოგიის კვლევისათვის, „ძიებანი“, 12, 2003, გვ. 49-62

(Apakidze, External Contacts of Colchian Culture – Apakidze J., *External Contacts of Colchian Culture as seen from Pottery Obtained at Archaeological Sites and their Implications for the Study of Absolute Chronology*, “Dziebani” [“Studies”], 12, 2003, pp. 49-62).

ბუხრაშვილი, ნაზარლების სამლოცველო – ბუხრაშვილი პ., ნაზარლების სამლოცველო: ეთნოარქეოლოგიური რეტროსპექტივის ცდა (კავკასიოლოგიის საერთაშორისო სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის მოამბე „ამირანი“-ს XXXV ნომრის დამატება), თბილისი, 2021

(Bukhrashvili, Sanctuary of Nazarlebi – Bukhrashvili P., *Sanctuary of Nazarlebi: An Attempt of an Ethnoarchaeological Retrospective* [Addition to Volume No. 35 of the Bulletin of International Institute for Caucasiology, “Amirani”], Tbilisi, 2021).

გობეჯიშვილი, სტალინირის ნაცარგორა – გობეჯიშვილი გ., სტალინირის ნაცარგორა, „მიმომხილველი“, 2, 1951, გვ. 239-276

(Gobedjishvil, Staliniri Natsargora – Gobedjishvili G., *Staliniri Natsargora*, “Mimomkhilveli”, 2, 1951, pp. 239-276).

მურვანიძე, ელი-ბაბას სამაროვანი – მურვანიძე ბ., ელი-ბაბას სამაროვანი, „ძიებანი საქართველოს არქეოლოგიაში“, 15-16, 2005, გვ. 147-163

(Murvanidze, Eli-Baba Cemetery – Murvandze B., *Eli-Baba Cemetery*, “Dziebani Sakartvelos Arkeologiashi” [“Studies in Georgian Archaeology”], 15-16, 2005, pp. 147-163).

პაპუაშვილი (და სხვა), ცაიშის სამაროვანი – პაპუაშვილი რ., ესებუა თ., ჯიქია ლ., პაპუაშვილი ი., ცაიშის სამაროვანი, თბილისი, 2015

(Papuashvili [et al.] Tsaishi Necropolis – Papuashvili R., Esebua T., Djikia L., Papuashvili I., *Tsaishi Necropolis*, Tbilisi, 2015).

სულავა, შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს უძველესი კონტაქტები (ფიბულების მიხედვით) – სულავა ნ., შავი ზღვის აღმოსავლეთ სანაპიროს უძველესი კონტაქტები (ფიბულების მიხედვით), „ძიებანი“, 12, 2003, გვ. 70-74

(Sulava, The Black Sea Eastern Shore Ancient Old Contacts [by Fibulae Shapes] – Sulava N., *Ancient Contacts on the Eastern Black Sea Coast [Based on Fibulae]*, “Dziebani” [“Studies”], 12, 2003, pp. 70-74).

სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა – სულხან-საბა ორბელიანი, სიტყვის კონა, ს. იორდანიშვილის რედაქციით და წინასიტყვაობით, თბილისი, 1949

(Sulkhan-Saba Orbeliani, *Dictionary* – Sulkhan-Saba Orbeliani, *Dictionary*, Ed. and preface by S. Iordanishvili, Tbilisi, 1949).

ქობალია (და სხვა), მძივები ბრილის სამაროვნიდან, ძვ. წ. XV - ახ. წ. IV საუკუნეები – ქობალია ნ., ვაჩაძე გ., ჩხარტიშვილი ნ., კუბლაშვილი მ., გრატუზ ბ., *მძივები ბრილის სამაროვნიდან, ძვ. წ. XV - ახ. წ. IV საუკუნეები*, თბილისი, 2025 (Kobalia [et al.], *Beads from Brili Necropolis: 15th century BCE - 4th century CE* – Kobalia N., Vachadze N., Chkhartishvili G., Kublashvili N., Gratz B., *Beads from Brili Necropolis: 15th century BC - 4th century CE*, Tbilisi, 2025).

ქორიძე, კოლხური კულტურის ისტორიისათვის – ქორიძე დ., *კოლხური კულტურის ისტორიისათვის*, თბილისი, 1965

(Koridze, *Towards the History of Colchian Culture* – Koridze D., *Towards the History of Colchian Culture*, Tbilisi, 1965).

ჩავლეიშვილი, კოლხური ბრინჯაოს საწარმოო კერა ჩოლოქ-ოჩხომურის ხერთვისში – ჩავლეიშვილი ი., *კოლხური ბრინჯაოს საწარმოო კერა ჩოლოქ-ოჩხომურის ხერთვისში*, სფსპ, 19, 1991, გვ. 3-26

(Chavleshvili, *Seat of Bronze Production in the Choloki-Ochkhomuri Canion* – Chavleishvili I., *A Colchian Bronze Production Center in Khertvisi of Cholok-Ochkhomuri*, “Samkhret-Dasavlet Sakartvelos Dzeglebi” [“Monuments of Southwestern Georgia”], 19, 1991, pp. 3-26).

ჩიხლაძე, საკინძები. – ჩიხლაძე ვ., *საკინძები*, კრ. „საქართველოს არქეოლოგიის ნარკვევები (ძვ. წ. V - ახ. წ. V სს)“, პროექტის ხელმძღვანელი: გ. გამყრელიძე, თბილისი, 2021, გვ. 343-348

(Chikhladze, *Pins* – Chikhladze V., *Pins*, In: “Archaeology of Georgia [5th century BC - 5th century AD]”, Ed. by G. Gamkrelidze, Tbilisi, 2021, pp. 343-348).

Motzenbäcker, *Sammlung Kossnierska* – Motzenbäcker I., *Sammlung Kossnierska: Der digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit*, Berlin, 1996

(Motzenbäcker, *Kossnierska Collection* – Motzenbäcker I., *Kossnierska Collection: Digorian cultural complex of Caucasian Bronze Age*, Berlin, 1996).

Radt, *Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien* – Radt W., *Die früheisenzeitliche Hügelnekropole bei Vergina in Makedonien*, In: “Beiträge zu italienischen und griechischen Bronzefunden”, Hrsg. v. H. Müller-Karpe (Prähistorische Bronzefunde, Abteilung XX, Band 1), München, 1974, S. 98-147

(Radt, *The Early Iron Period Mound Necropolis Near Vergina, Macedonia* – Radt W., *The Early Iron Period Mound Necropolis Near Vergina, Macedonia*, In: “Contributions to Italian and Greek Bronze Period Finds”, Ed. by H. Müller-Karpe [Prehistoric Bronze Finds, Section XX, Vol. 1], München, 1974, pp. 98-147).

Гумель, *Погребальный курган (№1) около Еленендорфа Азербайджанской ССР* – Гумель Я., *Погребальный курган (№1) около Еленендорфа Азербайджанской ССР*, Баку, 1931

(Hummel, *Burial Kurgan [N1] near Hellenendorf, Azerbaijan SSR* – Hummel I., *Burial Kurgan [N1] Near Hellenendorf, Azerbaijan SSR*, Baku, 1931).

Крупнов, Древняя история Северного Кавказа – Крупнов Е., *Древняя история Северного Кавказа*, Москва, 1960

(Krupnov, *The Ancient History of the North Caucasus* – Krupnov E., *The Ancient History of the North Caucasus*, Moscow, 1960).

Куфтин, Археологические раскопки в Триалети – Куфтин Б., *Археологические раскопки в Триалети*, Тбилиси, 1941

(Kuftin, *Archaeological Excavations in Trialeti* – Kuftin B., *Archaeological Excavations in Trialeti*, Tbilisi, 1941).

Техов, Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н. э. – Техов Б., *Центральный Кавказ в XVI-X вв. до н. э.*, Москва, 1977

(Tekhov, *The Central Caucasus in the 16th-10th Centuries BC* – Tekhov B., *The Central Caucasus in the 16th-10th Centuries BC*, Moscow, 1977).

Уварова, Могильники Северного Кавказа – Уварова П., *Могильники Северного Кавказа* (Материалы по археологии Кавказа, Вып. VIII), Москва, 1900

(Uvarova, *Cemeteries of the North Caucasus* – Uvarova P., *Cemeteries of the North Caucasus* [Materials on the Archaeology of the Caucasus, 8th issue], Moscow, 1990).

**A Bronze Pin Found
in Zemo (Upper) Imereti**

Summary

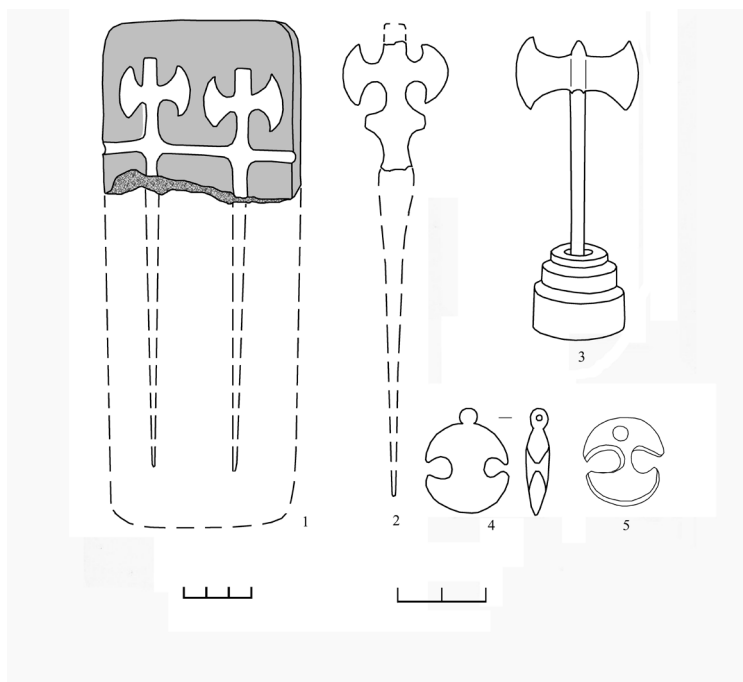
An intriguing bronze pin shaped like a double blade halberd resembling an axe is housed in the Ch'iatura Local History Museum. It was discovered accidentally in 1970 in the village of Itkhvisi. The pin is 20 cm long. Its 16.5 cm long pin-rod is crowned with a 4.5 cm long and 5 cm wide top. One half of the shaft is adorned with incisions. The transition point between the terminal and the shaft is markedly thickened and pierced by a transverse hole approximately 1 cm in diameter. A pair of circular perforations at the center of the terminal gives the impression that the upper section may once have borne clearly defined figurative elements.

The Ch'iatura pin's form and specific details suggest close parallels with double-bladed halberd-shaped bronze pendant-amulets discovered in Kvemo (Lower) Kartli (Ts'int's'q'aro), which B. Kuftin dates to the Early Iron Age. A similar object, dated to the 7th-6th centuries BC, was found at the Eli-Baba cemetery in southern Georgia. Further analogies, particularly in terms of shape, can be observed in artifacts from Ach'ara – specifically clothing pins unearthed at the Choloki settlement (according to the shape of a mould) and a barrow in Makhvilauri.

There are also noteworthy distant parallels with Greek-Macedonian artefacts – namely, triple-stepped double-axe-shaped pendants and buttons found in the cemetery of Vergina. Notably, all of these were recovered from female burials and are interpreted as items of personal adornment. They are dated to the 10th-9th centuries BC.

The absence of a clear archaeological context for the bronze pin complicates efforts to determine its precise chronology. Nevertheless, we propose that the Ch'iatura pin and the double-edged halberd-like pendants known from other regions of Georgia should be examined within a unified conceptual framework. These artefacts likely belong to a shared cultural horizon and can be tentatively dated to the transitional period between the end of the second millennium BC and the beginning of the first millennium BC. We conditionally associate their origin with the Aegean cultural sphere. This era was marked by the establishment of close contacts between western Georgia and several regions of the Mediterranean. Evidence of these interactions includes beads made from ceramic, bronze, and other materials. Numerous finds from both lowland and highland Colchian sites – particularly from Early Iron Age and Classical-period contexts, such as the Brili burial ground – further attest to these cultural exchanges.

ილუსტრაციები

ტაბ. I – 1. ბრინჯაოს საკინძი; 2. ელი-ბაბას ორპირა ალეზარდისმაგვარი ბრინჯაოს საკინძი-ავგაროზი; 3. სოფ. კრისხევის ორპირა ალეზარდის ტიპის რკინის ცული (ბიძინა მურვანიძის მიხედვით).

ტაბ. II – 1. წყვილი ალეზარდის ფორმის საკინძის ჩამოსასხმელი ყალიბი ჩოლოქის ნამოსახლარიდან; 2. ორპირა ალეზარდის ფორმის ბრინჯაოს საკინძი სოფ. მახვილაურის ქვაყრილიანი სამარხიდან; 3. ორპირა ცულის საკურთხეველი კრეტადან; 4-5. ალეზარდისმაგვარი ბრინჯაოს საკინძი ავგაროზები სოფ. წინწყაროდან (ირაკლი ჩავლეიშვილის მიხედვით).

Illustrations

Tab. I – 1. Bronze pin; 2. Double-bladed halberd-shaped bronze pendant-amulet from Eli-Baba; 3. An iron double-bladed axe from the village of Kriskhevi (according to Bidzina Murvanidze).

Tab. II – 1. A casting mould with two identical cavities for casting double-headed axe-shaped pins, discovered at the Choloki settlement; 2. An altar featuring the image of a double-headed axe, discovered in Crete; 3. A double-blade axe altar from Creta; 4-5. Bronze pendants (amulets) in the shape of double-headed axes from the village of Ts'int's'q'aro (according to Irakli Chavleishvili).

**ბესიკ ლორთქიფანიძე, ნიკოლოზ მურღულია,
დავით ლომიტაშვილი, ნინო ხუციშვილი**

**ლაზიკაში მდგარი ბიზანტიური სამხედრო დანაყოფების
ეთნიკური შემადგენლობის საკითხი
ახალი არქეოლოგიური მონაცემების საფუძველზე**

სტატიაში მოცემული კვლევა განხორციელდა
შოთა რუსთაველის საქართველოს ეროვნული
სამეცნიერო ფონდის მხარდაჭერით
[გრანტის ნომერი FR-22-117]

ნოქალაქევის ნაქალაქარზე სისტემური არქეოლოგიური სამუშაოები 1973 წლიდან მიმდინარეობს. არქეოლოგიურ ექსპედიციას საფუძველი ჩაეყარა აკადემიკოს პარმენ ზაქარაის მიერ. 1973 წლიდან 1991 წლამდე სამუშაოები ტარდებოდა ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს მუზეუმის შუა საუკუნეების არქეოლოგიური განყოფილების ექსპედიციის მიერ. 1973-1989 წლის გათხრების შედეგები გამოქვეყნებულია სამ ტომად.¹

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის, ნოქალაქევის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის ბაზაზე, 2001 წლიდან ქართულ-ინგლისური ექსპედიცია შეიქმნა, რომელიც დღესაც წარმატებულ საველე არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებას აწარმოებს. 2001 წლიდან დღემდე ქართულ-ინგლისურ ექსპედიციაში ქართველ სპეციალისტებთან და სტუდენტებთან ერთად ბრიტანეთის მხრიდან მონაწილეობა მიიღეს ოქსფორდის, კემბრიჯის, საუთჰემპტონის, ბრედფორდის და ვინჩესტერის უნივერსიტეტების სტუდენტებმა და არქეოლოგებმა. ექსპედიციის ფარგლებში 2001 წლიდან დღემდე ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე შესწავლილ იქნა 5 უბანი. დღეისათვის სამუშაოები გრძელდება 2 უბანზე.

2019 წელს ნოქალაქევის ნაქალაქარის ქვედა ტერასაზე, აღმოსავლეთ გალავნებისა და ქალაქის მთავარი ჭიშკრის მიმდებარედ, VI საუკუნის კიბის ქვეშ გაჭრილ G თხრილში (სურ. 1), ადრე შუა საუკუნეების კულტურულ ფენაში (კონტექსტი 130) აღმოჩნდა ნივთი, რომელიც ერთი შეხედვით სამკაულს წააგავდა, თუმცა მოგვიანებით დადგინდა, რომ ეს ორწილადი

¹ ზაქარაია, ნოქალაქევი 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში, გვ. 77-119; ზაქარაია, ნოქალაქევი 1978-1982 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში, გვ. 47-89; ზაქარაია, ნოქალაქევი 1983-1988 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში, გვ. 13-91.

ბალთის ფრაგმენტია.¹ ბალთის ენა და ჩამკეტი მექანიზმი დაკარგულია, შემორჩენილია მხოლოდ ტყავზე დასამაგრებელი ნაწილი (სურ. 2). თავიდანვე უნდა აღინიშნოს, რომ ანალოგიური ბალთა საქართველოს ტერიტორიაზე აქამდე არ აღმოჩენილა. მხოლოდ მეტ-ნაკლებად მსგავსი ბალთაა ნაპოვნი აფხაზეთში, ნებელდაში, კერძოდ ლარის სამარხში.²

ბალთის შემორჩენილი ნაწილი მართკუთხა ფორმისაა. ზომები: სიმაღლე – 3,4 სმ.; სიგანე – 2,3 სმ.; სისქე – 0,4 სმ. დამზადებულია ბრინჯაოსგან, როგორც ჩანს, თავის დროზე ის მოოქროვილი ყოფილა (კიდევზე შემორჩენილი აქვს ოქროს კვალი). ბალთა მორთული ყოფილა ფერადი მინებით. კომპოზიცია შედგენილია ბრინჯაოს ტიხრებით დანაწილებული ცხრა ნაწილისგან, რომელიც საერთო მართკუთხა, ამოზურცულ ჩარჩოშია მოქცეული. მათგან ზედა და ქვედა 2-2 ნაწილი მართკუთხაა. სამწუხაროდ, არც ერთ მათგანში არ არის შემორჩენილი მინის კვალი. შუაგულში რომბისებური ჩანართია, რომელსაც გარშემო ოთხი სამკუთხა მონაკვეთი საზღვრავს. მათგან მხოლოდ ერთშია შერჩენილი ჩასმული მუქი წითელი მინის ფირფიტა, დანარჩენი სამი ცარიელი სამკუთხა ნაწილიდან ერთ-ერთის სიღრმეში შერჩენილია თეთრი მასა, რომელიც სავარაუდოდ, მინის დასაფიქსირებლად გამოყენებული ნებოს კვალი უნდა იყოს. ასეთივე თეთრი ლაქაა შერჩენილი ერთ-ერთი მართკუთხა ნაწილის სიღრმეშიც. ეს კი საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ სიღრმეებში მინა კი არ ჩაასხეს, არამედ ჩასვეს და ნებოთი გაამაგრეს.

ნოქალაქევი აღმოჩენილ ნივთზე შუა რომბისებური ნაწილი შევსებულია თეთრი ფერის საგოზავით, რომელიც შუაში ამოჭრილია ოთხყურა ფოთლის (კვადრიფოლიუმის) ფორმით და შიგნით ჩასმულია მწვანე ფერის მინა. რომბის ცენტრალურ კომპოზიციას გარშემო ოთხი მცირე ფოთლისებური ჩაღრმავება შემოუყვება, რომლებიც რომბის კუთხეებისკენაა მიშვებული. სამწუხაროდ, მათგან მხოლოდ ერთშია შემორჩენილი, შიგ ჩასმული მუქი წითელი ფერის, გაუმჭვირვალე მინა.

ბალთის დეტალს, ამოზურცული ჩარჩოს გარეთ, კიდევზე, სამი მხრიდან 2 მმ. დიამეტრის გამჭოლი ნახვრეტები აქვს, მათში გაყრილი მოქლონების საშუალებით ბალთის მყარი ნაწილი ტყავის ქამარზე იყო მიმაგრებული. ხოლო მეოთხე მხრიდან შეინიშნება ქამრის გასაყრელი რგოლის ჩამოსაცმელი ანჯამის ორი შვერილი.

როგორც უკვე აღინიშნა, ნივთის აღმოჩენისას, პირველადი ინტერპრეტაციით ის სამკაულის ნაწილი უნდა ყოფილიყო, თუმცა მოგვიანებით კამერალური და საბიბლიოთეკო სამუშაოების შედეგად მოხერხდა ნოქალაქევი აღმოჩენილი ნივთის ანალოგის მოძიება, რამაც საშუალება მოგვცა ნივთის რეალური დანიშნულება გაგვერკვია. მსგავსი ნივთის მოძიებას ხელს ისიც უშლიდა, რომ, როგორც ითქვა, საქართველოში ასეთი ნივთი

¹ მურღულია (და სხვა), 2019 წლის ნოქალაქევის ექსპედიციის ანგარიში, გვ. 21-22, სურ. 5.

² Воронов, Тайна Цebelьдинской долины, გვ. 78-79, სურ. 22.11.

აქამდე არც ერთ ისტორიულ ძეგლზე არ აღმოჩენილა, შესაბამისად, ანალოგი საძიებელი იყო საზღვარგარეთ. კვლევის შედეგად, დადგინდა, რომ ასეთივე ბალთა დაცულია მაინცის რომაულ-გერმანულ ცენტრალურ მუზეუმში. ცნობილი მკვლევარი მეჰტჰილდ შულცე-დორლამი მის ცნობილ კატალოგში „ბიზანტიური ქამრის ბალთები და ქამრის მოჭედულობა რომაულ-გერმანულ ცენტრალურ მუზეუმში“ მსგავსი ტიპის ბალთას მისივე შექმნილი კლასიფიკაციის C15 ტიპში (ოვალური ბალთები ტიხრული მინანქრის მართკუთხა მოჭედულობით) ათავსებს და ასე აღწერს – C15 ტიპის მოოქროვილი ბრინჯაოს ქამრის ბალთა. ენა დაკარგული აქვს. მოჭედილია სამნაწილიანი ტიხრული შემკულობით: ორი ვიწრო განაპირა ზოლი ურთიერთშებრუნებული სამკუთხედებისგანაა შედგენილი, ზიგზაგისებრი ორნამენტით ღია და მუქი მწვანე ფერის მინის ჩანარტებით; ცენტრალურ ველს ამშვენებს დიდი რომბი, რომელიც შევსებულია თეთრი ფერის საგოზავით. მასში ჩანებებულია კვადრიფოლიუმის ფორმის მწვანე ფერის მინის ფირფიტა და წითელი ფერის გაუმჭვირვალე მინის ოთხი ციცქნა რგოლი. დიდი რომბის გარშემო განლაგებული ოთხი სამკუთხა უბიდან ორი ზედა შევსებულია ლურჯი, ხოლო ორი ქვედა – წითელი ფერის მინის ფირფიტებით.

ბალთის სრული სიგრძეა – 4,8 სმ., რკალის სიმაღლე – 4,3 სმ., მოჭედულობის სიმაღლე – 3,7 სმ., კოლოფის სისქე (ჩარჩოს/ბუდის გარეშე) – 0,4 სმ. (სურ. 3).¹

როგორც აღწერილობიდან და სურათებიდან ჩანს, არის მცირე სხვაობა ნოქალაქევში აღმოჩენილ ბალთასა და მაინცის მუზეუმში დაცულ ბალთას შორის. კერძოდ, ჩვენ ცალს დაკარგული აქვს ქამრის რგოლი და ენა, ასევე უმეტეს შემთხვევაში, ბუდეებში ჩასმული მინის ფირფიტები დაკარგულია. ასევე, ნოქალაქევის ბალთას ზედა და ქვედა მართკუთხა ჩაღრმავებები სადა აქვს და მხოლოდ ორად იყოფა ტიხრით, მაშინ როცა მაინცის მუზეუმის ბალთის განაპირა ზოლები ზიგზაგისებური ტიხრებითაა შევსებული. მცირე სხვაობაა ზომებშიც. ნოქალაქევის ბალთის შემორჩენილი ნაწილის („კოლოფის“) ზომებია: სიმაღლე – 3,4 სმ.; სიგანე – 2,3 სმ.; სისქე – 0,4 სმ. ხოლო მაინცის მუზეუმის ბალთის – სიმაღლე – 3,7 სმ.; სიგანე – 2,65 სმ., სისქე – 0,4 სმ. ანუ მხოლოდ 3 მმ-ით დიდია მაინცის ბალთა, რაც ცხადია უმნიშვნელო სხვაობაა.

ახლა რაც შეეხება ბალთის წარმომავლობას. მაინცის მუზეუმში დაცული ბალთა მცირე აზიიდანაა, ავტორი ზუსტ მდებარეობას არ უთითებს, თუმცა რუკაზე მონიშნულია ადგილი კონსტანტინოპოლის სიახლოვეს, აღმოსავლეთით.²

¹ Schulze-Dörrlam, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge*, გვ. 124, ბალთა 99, ტაბ. 3,1.

² Schulze-Dörrlam, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge*, გვ. 128, სურ. 47 (რუკა).

როგორც უკვე აღინიშნა, მ. შულცე-დოერლამი ახსენებს აფხაზეთში, ნებელდაში, კერძოდ ლარის სამარხში აღმოჩენილ ბალთასაც, რომელიც მეტ-ნაკლებად წააგავს ნოქალაქევეში გამოვლენილ ბალთას, თუმცა ბევრად მარტივი ორნამენტითაა მორთული (სურ. 4) და იქვე აღნიშნავს, რომ ეს ბალთა მეტ მსგავსებას B11 ტიპის ბრინჯაოს ბალთებთან ავლენს.¹ აღნიშნული ბალთა გამოქვეყნებული აქვს რუს მეცნიერს ი. ვორონოვს მის ნაშრომში “Тайна Цебельдинской долины”, სადაც მკვლევარი აღნიშნულ მოოქროვილ ბრინჯაოს ბალთას, ბრტყელი ტიხრებითა და სხვადასხვა ფერის მინის ინკრუსტაციით, VI საუკუნის მეორე ნახევრითა და VII საუკუნის პირველი ნახევრით ათარილებს და წარმომავლობად აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვისპირეთს, კერძოდ სირიას განსაზღვრავს.²

მ. შულცე-დოერლამის ნაშრომის მიხედვით, ზოგადად, C15 ტიპის ბალთები გამოვლენილია, ეგვიპტეში, აღმოსავლეთ ხმელთაშუა ზღვისპირეთში (სირიაში, პალესტინაში), დასავლეთ შავი ზღვისპირეთში, იტალიაში, სიცილიაზე, გერმანიასა და საფრანგეთში. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ მაინცის კოლექციაში დაცული C15 ტიპის ბალთების უმეტესობა მოოქროვილია და შემკულია ფერადი ჩანარტებით, შესაბამისად, საკმაოდ მდიდრულად გამოიყურება. შესაძლებელია, რომ ეს ბალთები ბიზანტიის არმიის ჯარისკაცებისთვის წოდების ნიშნის ფუნქციას ასრულებდა. იქნებ შტრაუზინგში და მეტცის შემოგარენში ნაპოვნი ქამრის ბალთები ოდესღაც დაქირავებულ გერმანული წარმოშობის მეომრებს ეკუთვნოდათ, რომლებიც სამსახურის დასრულების შემდეგ სამშობლოში დაბრუნდნენ და იქ დაიკრძალნენ.³

მ. შულცე-დოერლამი მისივე შედგენილ კლასიფიკაციაზე დაყრდნობით განიხლავს C15 ტიპის ბალთების შემადგენელ ნაწილებს, ფორმებს, მასალებს და მორთულობის ტიპს და ვარაუდობს, რომ მათი ბრტყელ-ოვალური რკალი, აღმანდინის ინკრუსტაციების სიმცირე და მინის ან მინანქრის ჩანარტები იმაზე მიუთითებს, რომ ეს ნაკეთობები V საუკუნის ბოლოს – VI საუკუნის დასაწყისშია შექმნილი.⁴

ჩვენი კვლევისათვის განსაკუთრებით საინტერესოა, რომ გერმანელი მკვლევარის დაკვირვებით C15 ტიპის ბიზანტიური ქამრის ბალთები, არ წარმოადგენს ქალის სამოსის ელემენტებს, არამედ ხმლის ქამრებს ეკუთვნის, რომლებიც V საუკუნის მეორე ნახევრითა და VI საუკუნის დასაწყისით თარიღდება. დღემდე ამ ტიპის არცერთი ბალთა არ გამოვლენილა ქალის სამარხში, მაშინ როდესაც ორი ეგზემპლარი მეომართა სამარხებშია ნაპოვნი.⁵

¹ Schulze-Dörrlam, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge*, გვ. 126.

² Воронов, *Тайна Цебельдинской долины*, გვ. 78-79, სურ. 22.11.

³ Schulze-Dörrlam, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge*, გვ. 129.

⁴ Schulze-Dörrlam, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge*, გვ. 126.

⁵ Schulze-Dörrlam, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge*, გვ. 126.

დასკვნით ნაწილში მკვლევარი იმასაც კი ვარაუდობს, რომ რადგან ამ ბალთების (მოოქროვილი ბალთები მინის ინკრუსტაციით) შესამკობად არა ძვირფასი ქვები, არამედ ფერადი მინაა გამოყენებული, ისინი არ ეკუთვნოდა უშუალოდ ბიზანტიის საიმპერატორო არისტოკრაციას, რომელიც უფრო მეტად ძვირფას ქვებს იყენებდა საკუთარი ნივთების მოსაპირკეთებლად, არამედ, შესაძლოა ისინი ყოფილიყო ბიზანტიის იმპერიაში მცხოვრები და მოსამსახურე მაღალი რანგის უცხოტომელების, მათ შორის ოსტგოთების საკუთრება. ამის თქმის საფუძველს მეცნიერს აძლევს რამდენიმე კონკრეტული სამარხი, რომლებშიც აშკარად ოსტგოთი მეომრები იყვნენ დაკრძალული.¹

ბუნებრივია ისმის კითხვა, როგორ უნდა მოხვედრილიყო აღნიშნული ბალთის ნაწილი ნოქალაქევის ნაქალაქარის ადრე შუა საუკუნეების ფენაში?

როგორც ცნობილია, ეგრისის ზღვისპირა ქალაქებსა და ციხე-სიმაგრეებში ჯერ რომთან, შემდეგ ბიზანტიასთან, ურთიერთობების ხასიათის ცვალებადობის შესაბამისად I საუკუნის ბოლოდან დროგამოშვებით რომაული და შემდეგ ბიზანტიური სამხედრო დანაყოფები იდგნენ. რაც შეეხება ქვეყნის შიდა რეგიონებს, აქ ბიზანტიური ჯარი დროგამოშვებით შემოდის: მაგალითად, V საუკუნის 50-60-იან წლებში ჯერ აჯანყებული მეფის გუბაზ I-ის, ხოლო შემდეგ ეგრისში (ლაზიკაში) შემოჭრილი სპარსელების და იბერიელების წინააღმდეგ. თუმცა იბერიელების და სპარსელების ქვეყნიდან გასვლის შემდეგ, ბიზანტიური არმია უკან, სომხეთში გაბრუნდა.² ასევე, 523 წელს ეგრისის მეფე წათე ბიზანტიელთა მხარეს გადავიდა და ქრისტიანობა მიიღო. ამის საპასუხოდ, სპარსეთის შაჰმა კავად I-მა (488-496, 499-531 წწ.) მას ომი დაუწყო. წათემ დასახმარებლად ბიზანტიის იმპერატორს, იუსტინიანე I-ს (527-565 წწ.) მიმართა, რომელმაც სამი სტრატეგის, გილდერიხის, კერიკეს და ირინეოსის მეთაურობით მას დიდი ჯარი გამოუგზავნა, თუმცა ეს ჯარიც მალევე უკან სამშობლოში დაბრუნდა.³

ბიზანტიური ჯარის რაოდენობა ეგრისის (ლაზიკის) ქალაქებში VI საუკუნის 30-იანი წლებიდან მკვეთრად გაიზარდა. ეს მას შემდეგ მოხდა, რაც ბიზანტიის იმპერატორმა იუსტინიანე I-მა და ირანის შაჰმა ხოსრო I ანუშირვანმა (531-579 წწ.) 532 წელს ე. წ. „უვადო ზავი“ დადეს. იუსტინიანე ზავის იმედად არ დარჩენილა და ომის სამზადისს მიჰყო ხელი. მან დამატებითი ჯარები ჩააყენა ეგრისში. ბიზანტიელებმა ქალაქების და ციხესიმაგრეების გამაგრება დაიწყეს. ამ პერიოდში აიგო ციხე-სიმაგრე ლოსორიონი, დაფუძნდა ქალაქი პეტრა, ქვეყანაში შემომავალი ვიწრო შემოსასვლელები, კლისურები გამაგრდა, განახლდა ციხე-სიმაგრე სებასტოპოლისის ზღუდეები და სხვა სასიმაგრო ნაგებობები.⁴ იუსტინიანეს დროს, სხვა თავდაცვით ნაგებობებთან (მაგ. კოშკები) აიგო

¹ Schulze-Dörlam, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge*, გვ. 142-145.

² პრისკე პანიონელი, *გუთების ისტორია*, გვ. 254, 261-262.

³ იოანე მაღალა, *ქრონოგრაფია*, გვ. 267.

⁴ პროკოპი კესარიელი, *De Aedificiis*, გვ. 220-222.

ეგრისის მთავარი ქალაქის, ციხეგოჯი-არქეოპოლისის მესამე გალავანი და ის „სამზლუდე“ გახდა.¹ იმპერატორმა გარნიზონები ჩააყენა ეგრისის ისეთ მოშორებულ სიმაგრეებშიც კი, როგორებიცაა სკანდა და შორაპანი.² ბიზანტია-სასანური ირანის 540-562 წლების ომის დროს ციხეგოჯ-არქეოპოლისში ბიზანტიელთა 3000 კაციანი ჯარი იდგა.³ ქალაქებსა და ციხე-სიმაგრეებში მდგარი ჯარის ნაწილების გარდა ეგრისში ბიზანტიელთა სამხედრო ბანაკებიც შეიქმნა (მაგალითად, არქეოპოლისთან, ნესოსთან, ფაზისთან და ა. შ.).⁴

ბიზანტიურ ჯარში ამ პერიოდში, ისე როგორც ადრე რომაულში, დიდ როლს ასრულებდნენ ე. წ. „ბარბაროსი გენერლები“, მხედართმთავრები. ამ სამხედრო მეთაურებს შორის, არაბიზანტიური წარმოშობის სომხები, სირიელები, თრაკიელები, სლავები, გერმანელები (ჰერულები, გოთები, ლანგობარდები, გეპიდები) და სხვა ეროვნების წარმომადგენლები მრავლად იყვნენ.⁵ წერილობით წყაროებში დასახელებული, ლაზიკაში მეომარი ბიზანტიელი მხედართმთავრების უმეტესობა სწორედ ე. წ. „ბარბაროს გენერლებს“ წარმოადგენდნენ. ჯერ კიდევ ნათეს მეფობის დროს, ირანელების წინააღმდეგ იუსტინიანეს მიერ მის დასახმარებლად გაგზავნილი ჯარის მეთაურებს შორის იხსენიება გილდერიხი,⁶ სახელიდან გამომდინარე უნდა ვივარაუდოთ, რომ ის რომელიმე გერმანული ტომის წარმომადგენელი იყო. 549-550 წლებში, ლაზიკაში ბიზანტიური ჯარების მეთაური, დაგისტე სავარაუდოდ გოთი იყო.⁷ მის შემცვლელს, 550 წლიდან ლაზიკაში ბიზანტიური ჯარების მეთაურს ბესას, პროკოპი კესარიელი გოთად მიიჩნევს,⁸ თუმცა შესაძლოა თრაკიელი იყო.⁹ ბიზანტიური ჯარის კიდევ ერთი მხედართმთავარი, ულიგაგე ჰერული იყო.¹⁰ ამავე გერმანული ტომის წარმომადგენელი ან ლანგობარდი უნდა ყოფილიყო ნესოსთან დაბანაკებული და შემდეგ ქალაქ ფაზისის დაცვის მონაწილე, ჰერულთა და ლანგობარდთა რაზმის წინამძღოლი გიბრე.¹¹ გეპიდი (ერთ-ერთი გერმანული ტომი) იყო 550 წელს მდ.

¹ მურღულია, *ნოქალაქევი-არქეოპოლისის მშენებლობის ქრონოლოგია*, გვ. 68-73.

² პროკოპი კესარიელი, *De bello Gothiko*, გვ. 185-186.

³ პროკოპი კესარიელი, *De bello Gothiko*, გვ. 183.

⁴ პროკოპი კესარიელი, *De bello Gothiko*, გვ. 187-188, 204; აგათია სქოლასტიკოსი, *იუსტინიანეს მეფობის შესახებ*, გვ. 53, 59, 90-91, 93-95.

⁵ ხოფერია, *გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო საქმე*, გვ. 105-113.

⁶ იოანე მალალა, *ქრონოგრაფია*, გვ. 267.

⁷ ხოფერია, *იუსტინიანეს ბარბაროსი მხედართმთავრები ლაზიკის ომში*, გვ. 78-83; ხოფერია, *გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო საქმე*, გვ. 138-145.

⁸ პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან*, გვ. 55.

⁹ ხოფერია, *იუსტინიანეს ბარბაროსი მხედართმთავრები ლაზიკის ომში*, გვ. 61-63; ხოფერია, *გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო საქმე*, გვ. 114-137.

¹⁰ პროკოპი კესარიელი, *De bello Gothiko*, გვ. 155; აგათია სქოლასტიკოსი, *იუსტინიანეს მეფობის შესახებ*, გვ. 54.

¹¹ აგათია სქოლასტიკოსი, *იუსტინიანეს მეფობის შესახებ*, გვ. 100-101; ხოფერია, *იუსტინიანეს ბარბაროსი მხედართმთავრები ლაზიკის ომში*, გვ. 87; ხოფერია, *გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო საქმე*, გვ. 148, 152.

ცხენისწყალთან გამართულ ბრძოლაში ბიზანტიელთა ჯარის ერთ-ერთი მეთაური, ფილეგაგე.¹ ამავე ბრძოლაში მონაწილეობდა სომეხი არტაბანი, რომლის მხლებელმა გოთმა მეომარმა ის სიკვდილისგან გადაარჩინა.² 555 წელს, ირანელი სარდლის ნახორაგანის ფაზისის წინააღმდეგ ლაშქრობისას, მდინარე რიონთან მოდარაჯე ბიზანტიურ რაზმს მეთაურობდნენ წარმოშობით ანტი (სლავური ტომი) დაბრაგეზა და ჰუნი ელმინგირე. ლაზიკის ომში მონაწილეობს დაბრაგეზას ვაჟი, ლეონტიც.³

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, არქეოპოლისს სამიათასკაციანი ბიზანტიური გარნიზონი იცავდა. ამ გარნიზონის მეთაურები იყვნენ ოდონაქე და ბაბა.⁴ ოდონაქე და ბაბა თრაკიელები იყვნენ, ისევე როგორც სხვა ბიზანტიელი სარდლები ბუზე და მისი ძმა ვენილე. სრულიად აშკარაა, რომ არქეოპოლისში ბიზანტიური სამხედრო დანაყოფები VI საუკუნის 30-იანი წლებიდან მუდმივად იდგნენ. ეს მდგომარეობა შემდგომშიც გაგრძელდა. ამის დასტურია 1930-1931 წლის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ნაქალაქარის ერთ-ერთ (ე. წ. „შნაიდერის“) კოშკში იმპერატორ მავრიკ ტიბერიუსის (582-602 წწ.) სახელზე მოჭრილი 23 ცალი ოქროს მონეტის აღმოჩენა, რომელიც ვფიქრობთ, რომ ბიზანტიური ჯარის მაღალჩინოსნის ხელფასი უნდა ყოფილიყო. ბიზანტიელი მემატიანის ცნობით, მიუხედავად იმისა, რომ ამ დროს ლაზიკაში მშვიდობა სუფევდა, ბიზანტიური ჯარი მაინც იდგა და „თვითმპყრობელმა (მავრიკიმ), ჩვეულებისამებრ ოქრო გააგზავნა ჯარისთვის დასარიგებლად“.⁵ ასეთი გარნიზონები შემდგომშიც, VII-VIII საუკუნეებშიც უნდა მდგარიყო.

რატომ მოვიყვანეთ მაგალითები ბიზანტიური ჯარის მხედართმთავრების შესახებ? ჩვენი აზრით, ნოქალაქევეში გამოვლენილი „ოსტგოთური“ ბალთა ბიზანტიური არმიის ერთ-ერთ მაღალჩინოსანს, სავარაუდოდ რომელიმე გერმანული ტომის (ოსტგოთი, ჰერული, გეპიდი და ა. შ.) წარმომადგენელს ეკუთვნოდა.

¹ პროკოპი კესარიელი, *De bello Gothiko*, გვ. 149, 152; ხოფერია, *იუსტინიანეს ბარბაროსი მხედართმთავრები ლაზიკის ომში*, გვ. 88; ხოფერია, *გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო საქმე*, გვ. 153-155.

² პროკოპი კესარიელი, *De bello Gothiko*, გვ. 151-152.

³ აგათია სქოლასტიკოსი, *იუსტინიანეს მეფობის შესახებ*, გვ. 103, 168; ხოფერია, *იუსტინიანეს ბარბაროსი მხედართმთავრები ლაზიკის ომში*, გვ. 89-90; ხოფერია, *გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო საქმე*, გვ. 156-158.

⁴ პროკოპი კესარიელი, *De bello Gothiko*, გვ. 183, 191; აგათია სქოლასტიკოსი, *იუსტინიანეს მეფობის შესახებ*, გვ. 95.

⁵ თეოფილაქტე სიმოკატტა, *ისტორია*, გვ. 20.

დამონებული წყაროები და ლიტერატურა
Cited Sources and Literature

აგათია სქოლასტიკოსი, *იუსტინიანეს მეფობის შესახებ* – აგათია სქოლასტიკოსი, *იუსტინიანეს მეფობის შესახებ*, ბმორბიკა, ტ. III, 1936, გვ. 23-187

(Agathias Scholasticus, *On the Reign of Justinian* – Agathias Scholasticus, *On the Reign of Justinian*, In: “Georgica: Byzantine Writers’ Accounts about Georgia”, Published with Greek text and Georgian translation with commentary by S. Qaukhchishvili, Vol. III, Tbilisi, 1936, pp. 23-187).

თეოფილაქტე სიმოკატტა, *ისტორია* – თეოფილაქტე სიმოკატტა, *ისტორია*, ბმორბიკა, ტ. IV, ნაკვ. I, 1941, გვ. 17-37

(Theophylact Simocatta, *History* – Theophylact Simocatta, *History*, In: “Georgica: Byzantine Writers’ Accounts about Georgia”, Published with Greek text and Georgian translation with commentary by S. Qaukhchishvili, Vol. IV, Part I, Tbilisi, 1941, pp. 17-37).

იოანე მალალა, *ქრონოგრაფია* – იოანე მალალა, *ქრონოგრაფია*, ბმორბიკა, ტ. III, 1936, გვ. 260-271

(John Malalas, *Chronographia* – John Malalas, *Chronographia*, In: “Georgica: Byzantine Writers’ Accounts about Georgia”, Published with Greek text and Georgian translation with commentary by S. Qaukhchishvili, Vol. III, Tbilisi, 1936, pp. 260-271).

პრისკე პანიონელი, *გუთების ისტორია* – პრისკე პანიონელი, *გუთების ისტორია*, ბმორბიკა, ტ. I, 1961, გვ. 249-263

(Priscus of Panium, *History of the Goths* – Priscus of Panium, *History of the Goths*, In: “Georgica: Byzantine Writers’ Accounts about Georgia”, Texts translated into Georgian and annotated by Al. Gamkrelidze and S. Qaukhchishvili, Vol. I, Tbilisi, 1961, pp. 249-263).

პროკოპი კესარიელი, *De Aedificiis* – პროკოპი კესარიელი, *Aedificiis*, ბმორბიკა, ტ. II, 1965, გვ. 213-223

(Procopius of Caesarea, *De Aedificiis* – Procopius of Caesarea, *De Aedificiis*, In: “Georgica: Byzantine Writers’ Accounts about Georgia”, Published with Georgian translation and commentary by S. Qaukhchishvili, Vol. II, Tbilisi, 1965, pp. 213-223).

პროკოპი კესარიელი, *De bello Gothico* – პროკოპი კესარიელი, *De bello Gothico*, ბმორბიკა, ტ. II, 1965, გვ. 118-212

(Procopius of Caesarea, *De Bello Gothico* – Procopius of Caesarea, *De Bello Gothico*, In: “Georgica: Byzantine Writers’ Accounts about Georgia”, Published with Georgian translation and commentary by S. Qaukhchishvili, Vol. II, Tbilisi, 1965, pp. 118-212).

პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან* – პროკოპი კესარიელი, *ომი სპარსელებთან* (ორ წიგნად), წიგნი I, ძველი ბერძნულიდან თარგმნა, კომენტარები და საძიებელი დაურთო ჯ. შოშიაშვილმა, თბილისი, 2020

(Procopius of Caesarea, *The War with the Persians* – Procopius of Caesarea, *The War with the Persians* (in two books), Book I, Translated from Ancient Greek, with commentary and index by J. Shoshiashvili, Tbilisi, 2020).

ზაქარაია, ნოქალაქევში 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში – ზაქარაია პ., *ნოქალაქევში 1973-1977 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში*, კრებ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, I, არქეოლოგიური გათხრები, 1973-1977“, რედ. პ. ზაქარაია, თბილისი, 1981, გვ. 77-119

(Zakaraia, *General Report of the Work Conducted in Nokalakevi in 1973-1977* – Zakaraia P., *General Report of the Work Conducted in Nokalakevi in 1973-1977*, In: Collection of works “Nokalakevi-Archeopolis I: Archaeological Excavations, 1973-1977”, Ed. P. Zakaraia, Tbilisi, 1981, pp. 77-119).

ზაქარაია, ნოქალაქევში 1978-1982 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში – ზაქარაია პ., *ნოქალაქევში 1978-1982 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში*, კრებ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, II, არქეოლოგიური გათხრები, 1978-1982“, რედ. პ. ზაქარაია, თბილისი, 1987, გვ. 47-89

(Zakaraia, *General Report of the Work Conducted in Nokalakevi in 1978-1982* – Zakaraia P., *General Report of the Work Conducted in Nokalakevi in 1978-1982*, In: Collection of works “Nokalakevi-Archeopolis II: Archaeological Excavations, 1978-1982”, Ed. P. Zakaraia, Tbilisi, 1987, pp. 47-89).

ზაქარაია, ნოქალაქევში 1983-1988 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში – ზაქარაია პ., *ნოქალაქევში 1983-1988 წლებში ჩატარებული სამუშაოების საერთო ანგარიში*, კრებ. „ნოქალაქევი-არქეოპოლისი, III, არქეოლოგიური გათხრები 1983-1989“, რედ. პ. ზაქარაია, თბილისი, 1993, გვ. 13-91

(Zakaraia, *General Report of the Work Conducted in Nokalakevi in 1983-1988* – Zakaraia P., *General Report of the Work Conducted in Nokalakevi in 1983-1988*, In: Collection of works “Nokalakevi-Archeopolis III: Archaeological Excavations, 1983-1989”, Ed. P. Zakaraia, Tbilisi, 1993, pp. 13-91).

მურღულია, ნოქალაქევი-არქეოპოლისის მშენებლობის ქრონოლოგია – მურღულია ნ., *ნოქალაქევი-არქეოპოლისის მშენებლობის ქრონოლოგია*, კმ, ტ. 16, 2007, გვ. 68-73

(Murgulia, *Chronology of the Construction of Nokalakevi-Archeopolis* – Murgulia N., *Chronology of the Construction of Nokalakevi-Archeopolis*, “K’avk’asiis Matsne” [“Caucasian Messenger”], Vol. 16, 2007, pp. 68-73).

მურღულია (და სხვა), 2019 წლის ნოქალაქევის ექსპედიციის ანგარიში – მურღულია ნ., ლომიტაშვილი დ., ლორთქიფანიძე ბ., ქებულაძე ნ., ევერილი პ., ქოლვინი ი., ნინიშვილი თ., ალანია დ., ხუციშვილი ნ., *2019 წლის ნოქალაქევის ქართულ-ინგლისური არქეოლოგიური ექსპედიციის მოკლე ანგარიში*, კრებ. „2019 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე

ანგარიშების კრებული“, მთავარი რედ. ნ. ანთიძე, კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, თბილისი, 2020, გვ. 19-26

(Murgulia [et al.], 2019 *Nokalakevi Expedition Report* – Murgulia N., Lomitashvili D., Lortkipanidze B., Kebuladze N., Everill P., Colvin I., Niniashvili T., Alania D., Khutsishvili N., *Brief Report of the 2019 Georgian-British Archaeological Expedition in Nokalakevi*, In: “Collected Brief Reports of Archaeological Excavations Conducted in 2019”, Chief Editor N. Antidze, National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, Tbilisi, 2020, pp. 19-26).

ხოფერია, გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო ისტორია – ხოფერია ნ., გვიანანტიკური საქართველოს სამხედრო ისტორია, II, თბილისი, 2019

(Khoperia, *Military History of Late Antique Georgia* – Khoperia N., *Military History of Late Antique Georgia*, Vol. II, Tbilisi, 2019).

ხოფერია, იუსტინიანეს ბარბაროსი მხედართმთავრები ლაზიკის ომში – ხოფერია ნ., იუსტინიანეს ბარბაროსი მხედართმთავრები ლაზიკის ომში (541-562), სპ. ტ. 4, 2014, გვ. 54-92

(Khoperia, *Justinian's Barbarian Generals in the Lazic War* – Khoperia N., *Justinian's Barbarian Generals in the Lazic War (541–562)*, “Saist’orio K’rebuli” [“Historical Collections”], Vol. 4, 2014, pp. 54-92).

Schulze-Dörrlam, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge* – Schulze-Dörrlam M., *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum*, Teil I, Mainz, 2009

(Schulze-Dörrlamm, *Byzantine Belt Buckles and Belt Fittings* – Schulze-Dörrlamm M., *Byzantine Belt Buckles and Belt Fittings in the Romano-Germanic Central Museum*, Part I, Mainz, 2009).

Воронов, Тайна Цебельдинской долины – Воронов Ю., Тайна Цебельдинской долины, Москва, 1975

(Voronov, *The Mystery of the Tsebelda Valley* – Voronov Y., *The Mystery of the Tsebelda Valley*, Moscow, 1975).

**The Ethnic Composition of Byzantine Military Units
Stationed in Lazika: Evidence from New Archaeological Data**

Summary

In 2019, during excavations near the main gate of the Nokalakevi settlement, a fragment of a two-part belt buckle (Fig. 1) was uncovered in an early medieval cultural layer beneath 6th-century steps. The artifact preserves only the section intended for attachment to leather; the tongue and locking mechanism are missing (Fig. 2).

The preserved part of the buckle is rectangular in form, measuring 3.4 cm in height, 2.3 cm in width, and 0.4 cm in thickness. It is made of bronze and seems to have been gilded as traces of gold are visible along the edges. The buckle was decorated with colored glass inlays. The composition consists of nine sections, separated by bronze dividers, all framed by a rectangular, embossed border. The upper and lower two parts are rectangular. Though none of these parts show traces of glass. In the center, there is a rhombus-shaped inlay, surrounded by four triangular sections. Only one of these contains a dark red glass plate, while the remaining three empty triangular sections, with one showing a white residue, which is likely a trace of glue used to secure the glass. A similar residue is present inside one of the rectangular sections. This suggests that the glass was not poured into the sections but rather inserted and fixed with glue.

The buckle detail, outside the embossed frame, has three sides with 2 mm diameter holes. These holes were used to attach the buckle securely to a leather strap using metal pins. On the fourth side, there are two prongs for attaching a fastening ring.

The research revealed that a similar buckle is preserved at the Roman-Germanic Central Museum in Mainz. Renowned scholar Mechthild Schulze-Dörrlam includes this type of buckle in her well-known catalog “Byzantine Belt Buckles and Buckle Work at the Roman-Germanic Central Museum” classifying it as type C15 (oval buckles with rectangular bronze mounts inlaid with enamel). According to M. Schulze-Dörrlam, C15 type buckles have been found in Egypt, the Eastern Mediterranean (Syria, Palestine), the western Black Sea coast, Italy, Sicily, Germany, and France. She dates this type to the late 5th – early 6th centuries. M. Schulze-Dörrlam also proposes that because these buckles (gilded with glass inlays) were decorated with colored glass rather than precious stones, they likely did not belong to the imperial aristocracy of Byzantium but might have been used by high-ranking foreign individuals living and serving in the Byzantine Empire, such as the Ostrogoths. She bases this theory on specific tombs where Ostrogothic warriors were buried.

Naturally, the question arises: how this part of the buckle appeared in the early medieval layer of the Nokalakevi settlement?

As known, in the coastal cities and fortresses of Lazika, from the late 1st century onward, Roman and later Byzantine military units were stationed intermittently, depending on the changing nature of relations with Rome and Byzantium. As for the internal regions, the Byzantine army occasionally entered, for example, in the mid-5th century or between 527-531 AD. The Byzantine military presence in the cities of Egrisi (Lazika) increased significantly in the 530s, following the conclusion of the so-called “Eternal Peace” in 532 AD between Emperor Justinian I (527-565 AD) and the Persian king Khosrow I Anushirvan (531-579 AD). Distrusting the peace, Justinian, began preparations for war. He sent additional troops to Egrisi, where the Byzantines began strengthening cities and strongholds. The Emperor stationed garrisons in the cities and fortresses of Egrisi. During the Byzantine-Sassanid War (540-562 AD), a Byzantine force of approximately 3,000 men was stationed in the fortress of Archaeopolis. In the Byzantine army during this period, as in the earlier Roman army, the so-called “barbarian generals” played an important role. These military leaders included Armenians, Syrians, Thracians, Slavs, Germans (Herules, Goths, Gepids), and representatives from other ethnic groups.

In our opinion, the “Ostrogothic” buckle found in Nokalakevi likely belonged to a high-ranking member of the Byzantine army, probably a representative of one of the Germanic tribes (Ostrogoths, Herules, Gepids, etc.).

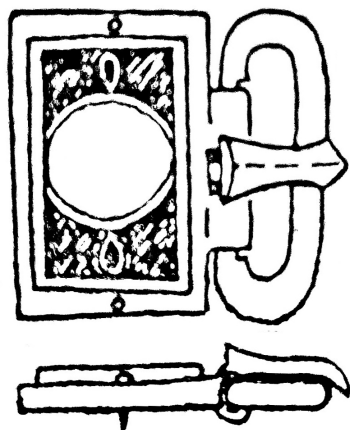
სურ. 1 (Fig. 1)

სურ. 2 (Fig. 2)

სურ. 3 (Fig. 3)

სურ. 4 (Fig. 4)

ილუსტრაციები

1. ნოქალაქევის ნაქალაქარის ქვედა ტერასის აეროფოტო. გამოვლენილი ბალთის აღმოჩენის ადგილი (ავტორი: ივანე ყენია).
2. ნოქალაქევი აღმოჩენილი ორწილადი ბალთა (ავტორი: ნიკოლოზ მურგულია).
3. მცირე აზიაში აღმოჩენილი მსგავსი ბალთა (Schulze-Dörflam, *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge*).
4. წებელდაში, ლარის სამარხში აღმოჩენილი ბალთა (Воронов, *Тайна Цebelьдинской долины*).

Illustrations

1. Aerial photo of the site of Nokalakevi (author: Ivane Kenia).
2. Two-part belt buckle, discovered in Nokalakevi (author: Nikoloz Murgulia).
3. Similar belt buckle, discovered in Asia Minor (Schulze-Dörflam, *Byzantine Belt Buckles and Belt Fittings*).
4. Belt buckle, discovered in Lari cemetery, Tsebelda (Voronov, *The Mystery of the Tsebelda Valley*).

Kobuleti: Flint and Obsidian Complexes of Layers 3 and 4

Introduction

The Kobuleti site is located on the territory of the village of Kobuleti in Adjara (Georgia), on a cape on the right bank of the Kintrishi River (Fig. 1). The cape, surrounded by two riverbeds, occupies an area of about 50x50 m and rises 16-25 m above the river level. The cape is situated at an elevation of 60 m. The cape is composed of basalt rocks, and only its upper part is associated with sediments of the palaeo-soil layer. Geographically, the site is located on the Colchis plain, which occupies part of the coastal area. The Kintrishi River flows along the southern part of the plain, bordering the foothills. Today, the Colchis Plain is a subtropical climate zone, but this does not mean that the climate was the same at the beginning of the Holocene when the site was abandoned. At the beginning of the Holocene, the climate of Western Georgia was relatively temperate, and coniferous trees, including fir, spruce, and pine, were widespread. The inhabitants of the site had therefore chosen a strategically favorable place for settlement, only 15 km from the coast, on the banks of a river flowing into the Black Sea, at the boundary of two landscape zones – the valley and the foothills.

Fig. 1.

The history of the study of the Kintrishi Gorge Stone Age began in the 1960s. The first publication appeared in 1964, when the Kobuleti and Khutsubani sites were discovered.¹ The Kobuleti site was investigated by S. Gogitidze between 1977 and 1986.² However, his excavations reflected the methodological standards of the time, and he was unable to distinguish separate stratigraphic layers, treating the entire complex as homogeneous – a significant oversight.

Stratified complexes began to emerge when excavations resumed in 2019.³ The site's materials were found to correspond to at least five layers (0–4), dated between the Final Pleistocene and the onset of the Middle Holocene. Layers 3 and 4, identified in 2023, represent the earliest settlement phase of the site, associated with the Final Pleistocene (Table 1.1). This made it possible, for the first time, to define the earliest stage of the development of the Kobuletian culture.

Despite the similarity of all the identified archaeological layers, the earliest complexes of the site are characterised by a relative paucity of tool types and contain stone tools that are either absent or extremely rare in the Holocene complexes.

The discovery of traces of stone architecture associated with layer 4 of the Kobuleti site came as a great surprise. Before 2023, only above-ground sunken structures associated with pillar pits were found. The change in building traditions at the Pleistocene-Holocene transition was probably a sign of the adaptation of the Kobuleti population to climate change.

Research Methods

The analysis of stone artefacts was conducted using the formal-typological method, with particular emphasis placed on the examination of stone knapping techniques. The studies of P. J. Wilke and J. Pelegrin were consulted for this purpose.⁴ The typology employed for analyzing the tools aligns with the framework established by F. Hole and colleagues.⁵ This choice of typology is motivated by the geographical proximity of Kobuleti to the Middle East, where M'lefaatian culture sites were present, as well as the cultural affinities between Kobuletian and M'lefaatian cultures.

However, it is important to note that alternative terminology is necessary when describing Kobuletian tools. Hence, the term “burinated pieces” was used in our analysis.⁶

¹ Berdzenishvili, Nebieridze, *Stone Age sites*.

² Gogitidze, *The Neolithic culture*; Gogitidze, *The Archaeological Sites*.

³ Chkhatarashvili, Manko, *Kobuleti site: the evidence*, pp. 28-35; Chkhatarashvili (et al.), *South-East Black Sea Coast*, pp. 213-230.

⁴ Wilke, *Bullet-Shaped Microblade Cores*, pp. 289-310; Pelegrin, *New Experimental Observations*.

⁵ Hole (et al.), *Prehistory and human ecology*; Hole, *Studies in the archeological history*; Hole, *The Jarmo Chipped Stone*, pp. 233-284.

⁶ Nishiaki, *Lithic technology of Neolithic Syria*; Nishiaki, *Neolithic flaked stone assemblages from Göytepe*, pp. 169-190.

The stratigraphic method was used to determine the chronological position of the complex. It was found that the complex of Layer 3 is older than the pillar pits of the dwelling in the eastern part of the excavation area and object 40 in the south-eastern part of the excavation area (Table 1). Considering that the above-mentioned objects were dated to the very beginning of the Preboreal, we can assume that layer 3 could be of Final Pleistocene age. Accordingly, Layer 4, which overlapped Layer 3, is even older.

Statistical methods of analysis can only be applied to layer 3 materials. Unfortunately, the materials of layer 4 are very few and the statistical method is not applicable to their analysis.

The comparison of the materials of the earliest complexes of Kobuleti with the complexes of other archaeological cultures is based on the typological method and on the assessment of the diachronic development of the compared cultures.

Materials of Complexes of Layers 3, 4 and Pit 53 The Complexes' Planography and Stratigraphy

Approximately 100 square meters of the site were investigated in 2019-2023. Layer 3 was preserved over an area of approximately 20 square meters in the western part of the excavation area (Fig. 2). Much of layer 3 was destroyed by features of layer 2, including a ground dwelling in the eastern part of the excavation area and pits associated with layers 2, 1 and 0. The top of layer 3 is marked by the entry levels of the deepened features of layer 2. This is the level of the entrance to the excavation of the ground dwelling, features 50 and 40. As feature 40 has been radiocarbon dated (Table 1. 2), it can be argued that layer 3 is associated with the end of the Pleistocene. Layer 4 has not yet been studied. The layer is stratigraphically below layer 2 and has been traced over an area of 12 square meters in the north-western part of the excavation area. Layer 4 is associated with the discovery of a stone structure. It is a wall of massive basalt pebbles brought to the site from the banks of the Kintrishi River. Near the wall there is a pile of pebbles which may be the remains of a destroyed structure.

Fig. 2.

Object 53 is a complex of interlinked pits (Fig. 3) which were constructed simultaneously, with the level of the initial entrance of all three pits merging into a single point. The object is located in the southern part of the excavation area, not fully excavated, and it runs under the southern wall. This pit complex occurred after the construction of the surface dwelling. The level of the entrance was 10-12 cm lower than the entrance of the dwelling pit of layer 2.

Fig. 3.

The stratigraphy of layers 3 and 4 can be traced along three walls of the excavation area. The northern wall gives us an opportunity to trace the alternation of layers 2, 3 and 4.

The northern wall demonstrates the next stratification picture:

1. Lithological level 1 – 0 – 0,18 m. Black humus with mixture of sand. This level contains replaced artefacts, which were washed away during the destruction of the cultural layer in the neighbouring areas. The bottom of lithological level 1 links with the entrance of object 23 (culture level 0).

2. Lithological level 2 – 0,18 – 0,28 m. It's the soil of dark brown color with a mixture of basalt gravels (d 1-5 cm). This level links with the culture layer 2. Culture level 1 is absent in this layer. The presence of culture layer 1 was fixed only in the square of the above-ground dwelling.

3. Lithological level 3 – 0,28 – 0,44 m. It's the soil of light brown color with mixture of basalt gravels (d 1-5 cm). This level links with the culture layer 3. Lithological levels 2 and 3 are linked with ancient Holocene A according to the clas-

sification of N. P. Gerasimenko.¹ These layers were deposited in frames of interval 13500 – 7200 BP uncal. Early dates of Kobuleti site are correspond with this period (Table 1. 1-2).

4. Lithological level 4 – 0,44 – 0,54 m. It's the soil of light grey color with a mixture of basalt gravels (d 1-12 cm). This level links with the culture layer 4. This level linked with stone buildings. Our observations of transects near the site have never been associated with finding a lithic layer of this color and consistency. It is possible that such lithological layers were very infrequently deposited and washed away by heavy rainfall. The preservation of such a layer at the Kobuleti site may be related to the discovery of stone structures that acted as 'traps' for deposits. It is likely that this lithological layer is related to the Allred interstadial.

The stratigraphy along the western wall of the excavation area is very poorly traced, as the wall cuts through many recessed objects. Only in the north-western corner of the excavation area is there a clear boundary between lithological layers 3 and 4. This boundary is marked by the remains of a stone structure.

The southern wall of the excavation area shows the different levels of inclusion of objects associated with layers 2 and 3. Here we see the alternation of strata of lithological layers 1, 2 and 3 as on the north wall, but the entry level of the dated object 40 (Table 1. 2) of layer 2 is associated with the top of lithological layer 2, while the entry level of pit 50 is associated with the bottom of this level. Pit 53, associated with cultural layer 3, has a brownish grey fill with a significant admixture of basalt gravel (d 1-8 cm). The fill is notable for its high charcoal content, amounting to approximately 300 grams.

Stone Complexes

If we compare the complexes of layer 3 with those of later layers, we find the greatest difference in row material. Only one-fifth of the artefacts are obsidian; the rest are flint (Table 2). The later layers demonstrate different statistics. The proportion of obsidian artefacts within stone complexes 40-60 %.² The origin of obsidian at the Kobuleti site has already been clarified. Almost all obsidian artefacts are associated with mount Chikiani, 200 km east of the site.³ Obsidian artefacts are black, sometimes transparent smoky grey, sometimes translucent with black stripes. The flint complex is represented by very homogeneous yellow flint. Such flint is also present in later complexes. At the same time, the flint in the later complexes is more diverse. There is grey and pink flint, clearly from different sources. The yellow flint probably came from the banks of the Kintrishi River, where pebbles of the same color are often found. In addition, the flint

¹ Gerasimenko, *Prirodnaia sreda*, pp. 3-64.

² Chkhatarashvili, Manko, *Kobuleti site: the evidence*, pp. 28-35.

³ Chkhatarashvili, Glascock, *Obsidian at Kobuleti*, pp. 1-8.

from Kobuleti layer 3 often has a fragmentary lime crust, which also distinguishes it from later artefacts.

Thus, stone from only two resources was used. One of the resources was difficult to access, which is reflected in the statistics (Table 2), while the second was associated with a source in the immediate vicinity of the camp. It is possible that this situation is related to the fact that the migrants had little knowledge of the resource base of the South Caucasus and the methods of obtaining stone resources. The complex of layer 3 may reflect the phase of adaptation of the migrants to new living conditions.

The lithic complexes of layer 3 and pit 50 belong to the same chronological interval but should be described separately. This is because the two complexes reflect different episodes in the economy of the site's inhabitants.

The complex of layer 3 contains 2048 artefacts, of which 1156 are flint (82.1%) and 252 (17.9%) are obsidian. It is interesting to note that, despite the predominance of flint, the number of obsidian and flint tools is almost equal (88 and 85 respectively). If we compare the specific weight of the tools in the flint and obsidian complexes, the difference is very significant. Flint implements represent 7.61% of all flints, while obsidian implements represent 33.73%. This circumstance may indicate that the inhabitants of the site had a stable cultural tradition of using obsidian, valued this raw material and considered it preferable for the manufacture of stone tools. Flint was only used out of necessity when obsidian was in short supply. At the same time, the paucity of obsidian artefacts may indicate that the site's inhabitants were more likely to have brought ready-made blades or even tools from a distant source.

The flint complex of layer 3 contains 6 cores and 4 tablets. All cores are single platform, extremely processed. The remaining shape suggests that these cores were originally conical. All cores are single platform, extremely worked. The remaining shape suggests that these cores were conical. Only one core retains a bullet-like shape (Fig. 4. 46). Tablets are also associated with rejuvenation of conical or bullet-like cores. Tablets are also associated with the rejuvenation of conical or spherical cores. Thus, the technique of flint knapping was linked to pressing flaking.

All blades, bladelets and microblades have been produced using the press-flaking method. The blades exhibit curved profiles, while the bladelets and microblades are generally smooth. Intact artefacts are rare; only 8 blades, 8 bladelets, and 2 microblades were recovered. Fragments of these artefacts are nearly 15 times more abundant. There is reason to believe that the purpose of making all types of blades was to obtain a medial segment suitable for making inserts for complex tools. A total of 114 medial segments were found.

The presence of 8 primary, 217 secondary flakes and 532 chips and chunks in the complex indicates that flint knapping may have taken place directly on the site.

Flint was used to make 88 tools (Table 3).

35 burins and 36 burin spalls were found. Burins can be divided into 2 groups. The first group includes burins on flakes and thick blades (thickness 0.5-1.1 cm). The

second group includes burins on thin blades and bladelets (thickness 0.1-0.3 cm). The first group is associated with tools that have the function of burins. The second group is associated with tools that were probably inserts of complex tools. Negatives of burin spalls were formed as a result of the use of such “burins”. We will use the term “burinated pieces” to describe the “burins” of the second group.

There are 12 burins in the first group. The following types we can note:

1. Angle burins on broken blades (7 items) (Fig. 4. 1, 3, 5, 11, 15-16, 18). 4 burins of this type have semi-steep retouched edges (Fig. 4. 1, 5, 15, 18).

2. Angle burin on unmodified proximal part of blade (Fig. 4. 6). This burin has the facet of a small chunk on the ventral surface, which appeared as a result of hafting.

3. Double angle burin on medial segment of blade (Fig. 4. 10). This burin has negatives of bilateral burin spalls on distal end.

4. Dihedral angle burin on blade (Fig. 4. 8). This burin has a notch on one of the edges.

5. Angle burin on broken massive flake (Fig. 4. 14). This burin has 3 negatives of burin spalls along one side.

6. Burin on oblique truncated faceted flake with semi-steep retouched edge (Fig. 4. 4).

There are 23 “burins” of the second group.

1. Angle burins on broken blades (16 items) (Fig. 4. 2, 13 19-24, 26, 28-30, 32-33). 3 burins of this type have notches (Fig. 4. 20, 29, 32).

2. Double angle burin on medial segment of blade (3 items) (Fig. 4. 7, 17, 25). One burin has negatives of bilateral burin spalls on the distal end (Fig. 4. 7).

3. Bilateral angle burins on broken blades (4 items) (Fig. 4. 9, 12, 27, 31).

The proposed division of burins into 2 groups is rather conventional. We can assign all burins to group 2, but we will always have questions about 0.4-0.5 cm thick objects. The only way to determine this is to analyse whether this or that “burin” could have a burin function. At present, no methodology has been developed to distinguish between the two groups. One of the most important criteria for differentiation will likely be the thickness of negatives of burin spalls.

Only 1 end- and side-scraper was found in a complex of Layer 3 (Fig. 4. 47).

There are 19 retouched segments of blades and bladelets in the complex. Next types of these tools were indicated: segments of blades and bladelets with partly retouched edges (17 items) (Fig. 4. 39-42, 45, 49). The retouch is flat. Only 1 proximal part of the blade has fully retouched edge (Fig. 4. 43). There is 1 massive medial part of the blade with ventral semi-steep retouch (Fig. 4. 44).

All notched segments of blades and bladelets have notches 0.4-0.9 mm in width (Fig. 4. 34-38). Only 1 of such tools is a denticulated piece (Fig. 4. 36).

Only 1 perforator was found. It's a distal segment of the blade with abrupt convergent retouch (Fig. 4. 50).

Only 1 chisel (splintered piece on flake) present in complex (Fig. 4. 48).

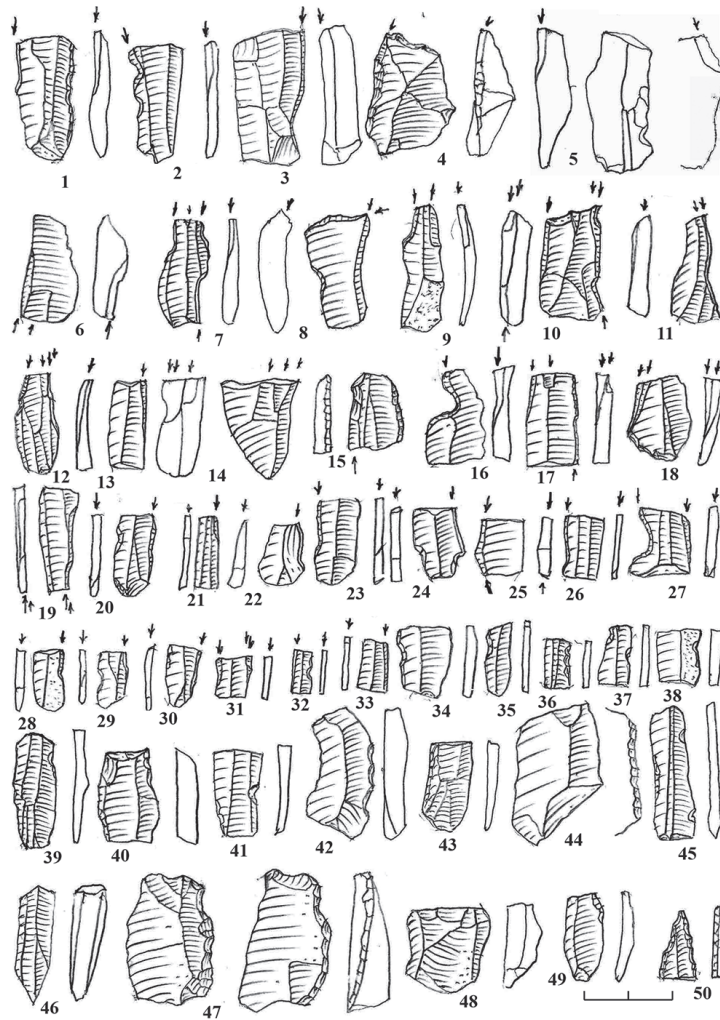

Fig. 4.

Microliths include 1 truncated faceted blade (Fig. 5. 1) and 10 segments of blades, bladelets and microblades with abrupt retouched edges (Fig. 5. 2-11). Microliths divided into 2 groups: tools on thick blades (0,3-0,4 cm) 1,2-1,6 cm in width (Fig. 5. 1-2, 6); tools on thin bladelets and microblades (0,1-0,2 cm) 0,3-0,8 in width (Fig. 5. 3-5, 7-11).

Microliths of 1 group can be used like inserts in massive, grooved bone points. On the other hand, we see microfracture traces on 2 microliths, which may be linked with the use of microliths like transverse arrowheads (bending fracture) (Fig. 5. 1-2). All microliths of this group were made on medial segments of blades.

Microliths of 2 group were inserts of grooved bone points. All tools of this group are straight in profiles. 2 tools we can describe as burinated pieces (Fig. 5. 5, 9). The first of them have a negative of short burin spall along abrupt retouched edge (Fig. 5. 5), the second have 2 negatives of counter burin spalls on unretouched edge (Fig. 5. 9). Negatives of burin spalls were appeared in process of use of bone points with numerous inserts, which collided when the arrow hits the animal's body. It is possible that many of the burinated pieces described in the analysis of burins were also bone point inserts. Microliths of this group were made on proximal (2 items) or medial (6 items) segments of bladelets and microblades.

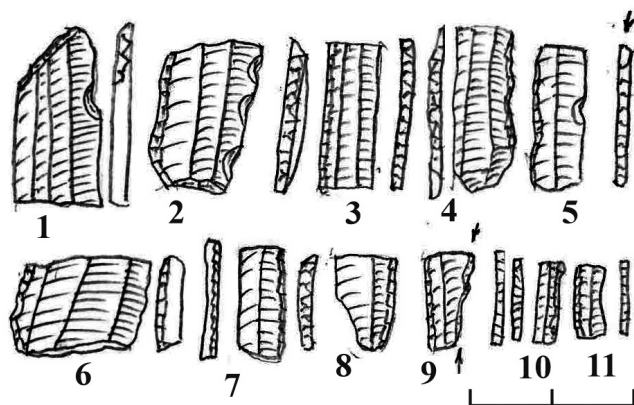

Fig. 5.

The obsidian complex has 252 artefacts, including 85 tools (Table 3).

Two one-platform cores were found. Both cores are associated with the final stage of knapping.

Only 25 blades, bladelets and their segments are present in complex (Table 3). All of them were made with the use of pressing and flaking methods. The most numerous is the bladelets group (17 items), 14 of which are the medial segments of bladelets.

Traces of obsidian knapping are not very distinct. Only 1 primary flake, 35 secondary flakes, 94 cheeps and chunks were found.

There are 85 tools in the complex.

Thirty burins were found. These artefacts are divided into 2 groups too.

The first group include tools, which have a function of real burins. There are only 5 such implements. All of them are 0.5 to 0.7 cm thick. The following types we can note:

1. Angle burins on broken blades (2 items) (Fig. 6. 27, 44). 1 burin of this type have a semi-steep ventral retouched edge (Fig. 6. 44).

2. Bilateral burin on oblique truncated facettled flake (Fig. 6. 10).

3. Dihedral angle burin on flake (Fig. 6. 28). This burin has a notch on one of edges.

4. Symmetric dihedral angle burin on flake (Fig. 6. 26). This burin has a notch on one of the edges.

The artefacts of group 2 (25 items) are all made on blades or bladelets and are between 0.1 and 0.3 cm in thickness.

1. Angle burins on broken blades and bladelets (16 items) (Fig. 6. 1, 5-8, 12-14, 16-19, 24-25, 40). 3 burins of this type have notches (Fig. 6. 24-25, 40).

2. Double angle burin on medial segment of blade (3 items) (Fig. 6. 11, 15, 20). One burin has negatives of bilateral burin spalls on the distal end (Fig. 4. 7).

3. Bilateral angle burins on broken blades (6 items) (Fig. 6. 2-4, 9, 22-23).

4. Double combine burin: symmetric dihedral and on truncated facettled blade (Fig. 6. 21).

All artefacts of Group 2 have a straight or slightly curved profile except for one (Fig. 6. 40), which may be associated with a group of real burins.

Nine blades with fully or partially retouched edges were found in the complex (Fig. 6. 29-32). Fine retouch was used.

Sixteen blades and bladelets with notches were found. Notches are 0.5 to 0.9 cm wide (Fig. 6. 33-38). Two artefacts have symmetrical notches (Fig. 6. 33-34), two artefacts have 2 notches on one edge (Fig. 6. 35, 38).

All other tools are microliths and linked with their production products.

There are 3 truncated facettled blades (Fig. 6. 39, 43, 49). One of these has a thin and short burin spall and is typologically a burin on a truncated facettled blade (Fig. 6. 43). The burin spall is a trace of a spin-off fracture that occurred as a result of the use of tools such as arrowheads. For this reason, we should consider this microlith as a burinated piece.

There is a microlith on a bladelet with abrupt retouch and a facet of microburin spall on the distal part (Fig. 6. 54). The presence of such a point indicates that the microburin technique was used to produce microliths.

One product can be characterised as a microlith semi-finished product. It is a proximal blade segment with an abruptly retouched edge and a deep notch (Fig. 6.46). It is possible that the notch was prepared to remove the microburin.

One product is a by-product of microlith production. This is the proximal segment of a backed blade (Fig 3.65). This artefact has a long notch. It appears that the bladelet was broken to obtain a uniform medial segment of the backed bladelet.

There is one very unusual microlith. This is a proximal blade segment with an abrupt ventral retouch and another notched edge (Fig. 6. 47). It appears that the notches are banding fractures resulting from the use of the artefact as a transverse arrowhead.

There are 5 microliths on straight proximal segments of blades and bladelets (Fig. 6. 41-42, 50, 58, 63). Two of them are also associated with burinated pieces (Fig. 6. 41-42). Both these artefacts have bipolar retouch.

The bipolar retouch has 2 microliths on medial segments of blade and bladelet (Fig. 6. 51, 61).

Only 2 microliths have both backed edges (Fig. 6. 45, 48). One of them is a burinated piece too (Fig. 6. 45).

All other microliths (9 items) are backed medial segments of blades and bladelets (Fig. 6. 52-53, 55-57, 59-60, 64, 66).

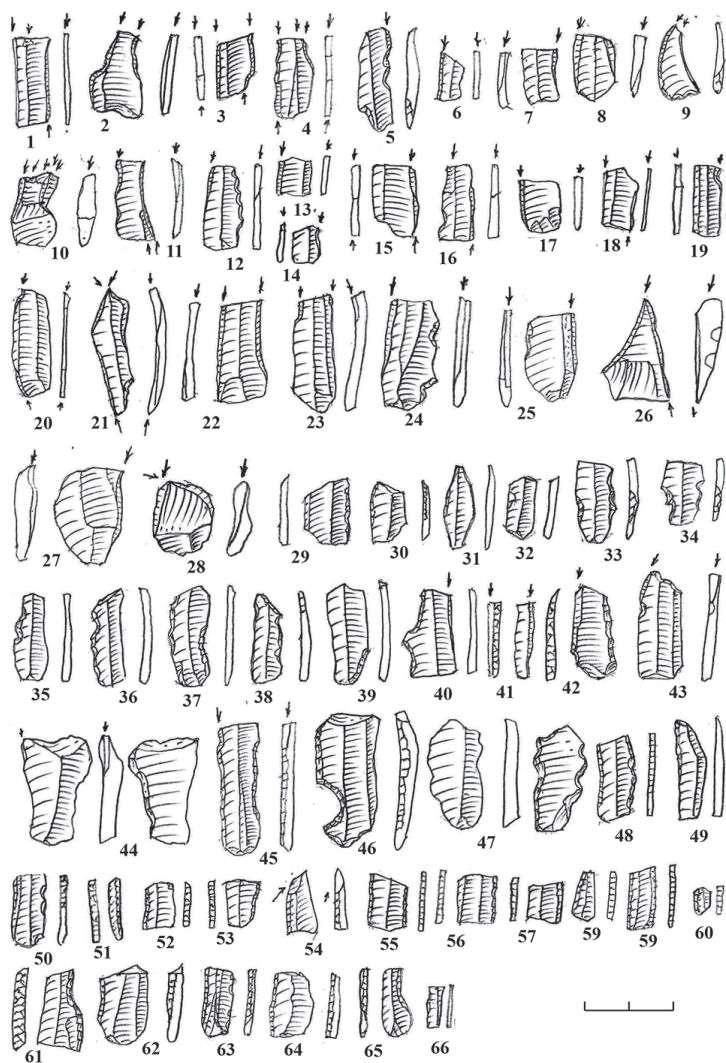

Fig. 6.

The complex of Pit 53 contains 649 artefacts, of which 465 are flint (71,65%) and 184 (28,35%) are obsidian (Table 2).

The flint complex is not associated with the presence of cores and tablets. There are 99 blades, bladelets, microblades and their segments. More than half of these artefacts are bladelets and their segments (50 items). All of these products were made using the pressing flaking method. There are 6 primary and 121 secondary flakes, 185 cheeps and chunks.

Forty-two pieces of modified flint were found (Table 3). Twenty-three of them are burins. Within this typological group, we distinguish between real burins and burinated pieces.

There are 10 real burins. The thickness of the tools of this group is 0,5 – 1,8 cm.

1. Angle burins on broken blades (3 items) (Fig. 7. 2, 12, 29). 1 burin of this type have a semi-steep dorsal retouched edge (Fig. 7. 29).

2. Angle burins on unmodified proximal parts of blades (2 items) (Fig. 7. 4, 7).

3. Bilateral angle burins on broken blades (2 items) (Fig. 7. 3, 6).

4. Dihedral angle burins on flakes (2 items) (Fig. 7. 1, 8).

5. Burin on concave faceted flake (Fig. 7. 9). This tool may represent a modified scraper.

There are 12 burinated pieces. The thickness of tools of this group is 0,1 – 0,3 cm.

1. Angle burins on broken blades (8 items) (Fig. 7. 2, 10-11, 14-15, 31, 34, 36). 1 burin of this type have a semi-steep dorsal retouched edge (Fig. 7. 29).

2. Bilateral angle burin on broken blades (Fig. 7. 19).

3. Angle burin on unmodified proximal parts of blade (2 items) (Fig. 7. 5).

4. Double angle burins on broken blades (2 items) (Fig. 7. 13, 35).

Four scrapers were found in complex. There are end-scraper on blade with removed proximal part (Fig. 7. 30), round scraper on blade (Fig. 7. 26), 2 scrapers on flakes (Fig. 7. 27-28).

There are 5 fine retouched blades (Fig. 7. 16, 24-25), 5 notched bladelets (Fig. 4. 17-18, 32). One of the notched blades is a denticulated piece (Fig. 7. 32). There is a notched flake (Fig. 7. 23) in the complex.

Only 3 microliths were found. One of them is the medial segment of backed bladelet (Fig. 7. 21). There is 1 proximal segment of bladelet with partly backed edge (Fig. 7. 33). This microlith is not a finished implement. One of the microliths is a burinated piece. It's medial segment of backed blade with negative of short burin spall (Fig. 7. 20).

There is very rare tool in complex. This tool is titled “Kashkashok side-blow blade-flakes”¹ or “thin section”.²

¹ Nishiaki, *Side-blow blade-flakes*, pp. 311-325.

² Hole, *The Jarmo Chipped Stone*, pp. 233-284.

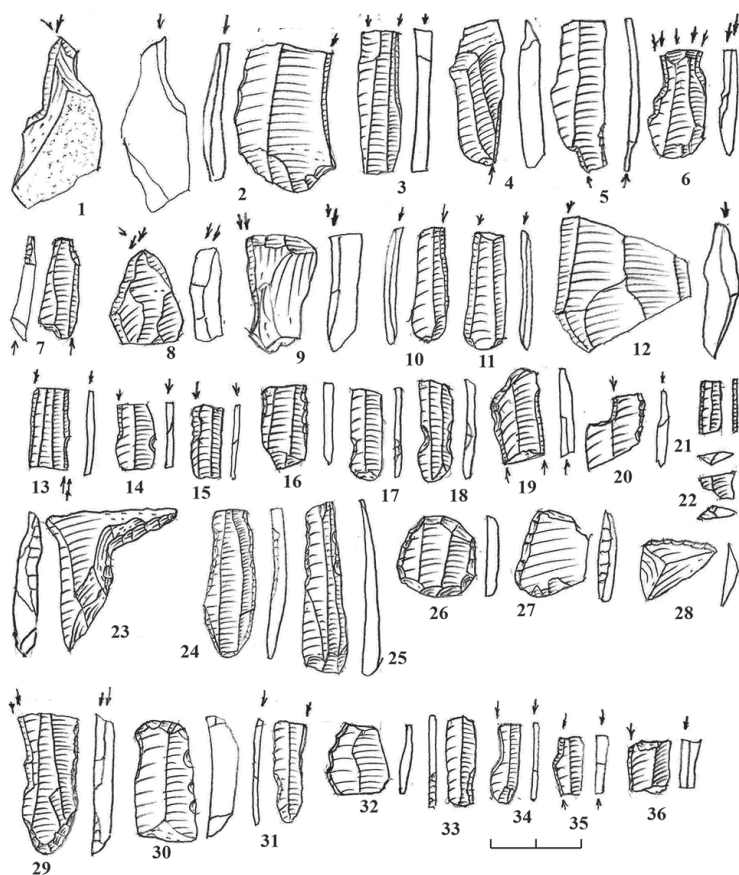

Fig. 7.

The obsidian complex has 184 artefacts (Table 2). Only one one-platform bullet-like core was found (Fig. 8. 36). This core is associated with the final stage of knapping. There are 2 tablets from the conic cores.

Twenty-three blades, bladelets and their segments are present in the complex (Table 3). All of them were made using pressure-flaking techniques. The most numerous are bladelets (14 items), 10 of which are the proximal segments. Only 66 secondary flakes, 35 cheeps and chunks were recovered.

There are 50 modified pieces in the complex.

Twenty-four burins were found. These artefacts are divided into 2 groups.

The first group includes tools that function as true burins (5 items). All of them are 0,6 to 0,7 cm thick. The following types can be noted:

1. Angle burins on broken blades (3 items) (Fig. 8. 5, 7, 24). 1 burin of this type has a semi-steep ventral retouched edge (Fig. 6. 7).
2. Burin on concave faceted massive flake (Fig. 8. 8).
3. Transverse burin on massive blade (Fig. 8. 42).

The artefacts of group 2 (19 items) are all made on blades or bladelets and are between 0.1 and 0.3 cm in thickness.

1. Angle burins on broken blades and bladelets (12 items) (Fig. 8. 6, 11, 13, 16-19, 21, 23, 25, 44-45). 2 burins of this type have notches (Fig. 8. 17, 19).

2. Double angle burin on proximal or medial segments of blade (2 items) (Fig. 8. 14, 20).

3. Bilateral angle burins on broken blades (5 items) (Fig. 8. 9-10, 12, 15, 22).

There are 4 scrapers in the complex. Two end-scrapers were made on massive flakes (Fig. 8. 1-2). One end-scraper (Fig. 8. 3) and one oval scraper (Fig. 8. 4) were made on massive blades.

There are 11 fine retouched blades (Fig. 8. 26, 29, 31-35), 10 notched bladelets (Fig. 8. 27-28, 30, 37, 39-40, 43). One of the notched blades is a denticulated piece (Fig. 8. 28).

There are 2 bladelets and 1 microblade with abrupt retouch (Fig. 8. 38, 41, 46).

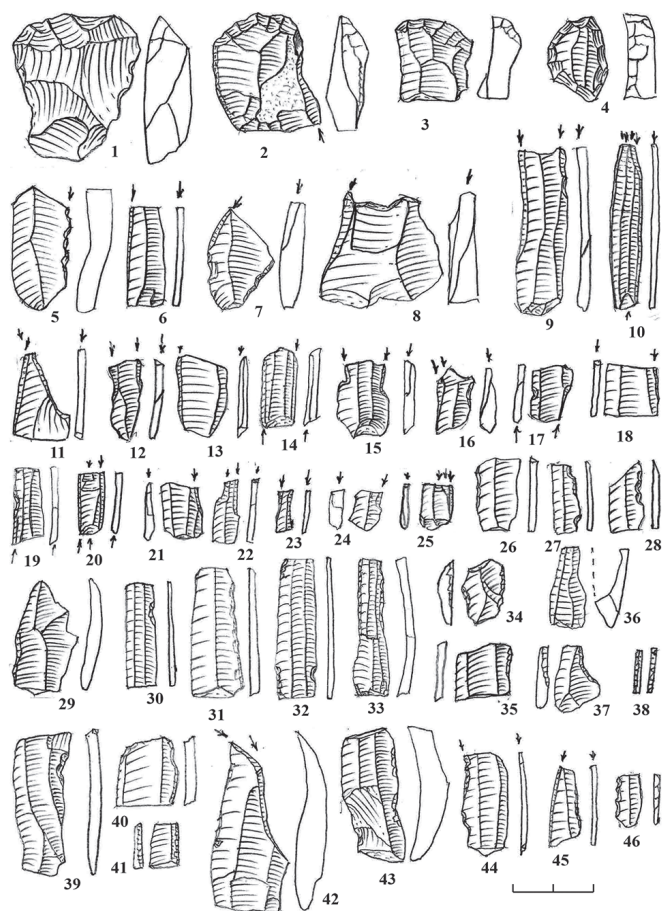

Fig. 8.

Flint and obsidian complexes of Layer 4 were studied on a very small square near a stone wall (Fig. 9). The thickness of the layer is not more than 5 cm. In this respect, we are not sure that the small number of artefacts is unrelated to layer 3. The artefacts could simply have been trampled into the underlying lithological layer. In any case, the character of the finds fully corresponds to layer 3.

Fig. 9.

There are 10 flint and 10 obsidian blades, bladelets and their segments, 6 flint and 4 obsidian modified pieces. Obsidian burinated piece (Fig. 10. 1) and 3 medial segments of abruptly retouched bladelets (Fig. 10. 2-4) were found. One of these microliths has bipolar retouch (Fig. 10. 4). There is a flint oval scraper on a massive primary flake (Fig. 10. 5), 1 notched blade (Fig. 10. 6), 2 burinated pieces (Fig. 10. 7-8), proximal segments of abrupt retouched microblade (Fig. 10. 9) and bladelet (Fig. 10. 10).

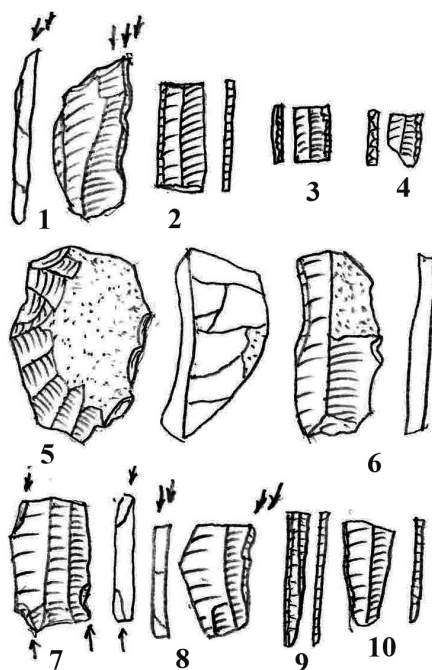

Fig. 10.

Some Remarks about Kobuletian Stone Industry

It should be noted that our observations on the peculiarities of flint and obsidian use have shown that there are no such peculiarities. Both the knapping technique and the typology of the tools are practically identical. One gets the impression that the Kobuletian stone industry was traditionally more associated with obsidian raw material. The number of unused flint blades far exceeds the number of unused obsidian blades. It is likely that many flint blades were considered defective, unsuitable for further use. Overall, the percentage of each type of flint and obsidian tool is about the same. This applies to both the microlith complex and the associated complex of burinated pieces.

Regarding the use of pressing flaking, we observe the use of modes 2 and 3 according to the classification of P. J. Wilke.¹ Not excluded is the use of a wooden grooved fixator for the treatment of conical and bullet-like cores using the methods described by J. Pelegrin.²

¹ Wilke, *Bullet-Shaped Microblade Cores*, pp. 289–310.

² Pelegrin, *New Experimental Observations*.

Discussion

As we have seen, the stone industry of layer 3 and the hypothesized layer 4 is characterized by pressure-flaked blades, the use of conical and bullet-like cores, and the production of microliths that were inserted into grooved bone points.

If we analyze the economic characteristics of layer 3, it is a very pronounced so-called kill site. In layer 3 we see a large number of microliths (36 items) and burinated pieces (48 items). Thus, 84 out of 173 modified pieces are directly related to the hunting process. The analysis of other tools in the complex confirms this hypothesis. Burins, whose role was related to the production of grooved bone points, predominate. The very small number of scrapers indicates that the site was not used for the processing of skins.

An important place in the conclusions regarding the interpretation of the site as a kill site is the statement that the burinated pieces are associated with the hunting weapon equipment complex. This statement is based on impression rather than analysis. It cannot be said that such an approach is not scientific. One way or another, objective factors such as the thickness of the product considered. Nevertheless, we are obliged to find objective criteria for such a classification. To this end, a graph has been drawn of the relationship between the width and thickness of the items classified as “real burins” and “burinated pieces”.

As can be seen, out of 125 artefacts with negatives of burin spalls, 98 have a thickness up to 3 mm. All microliths with negatives of burin spalls are included in this number. Thus, we can assume that backed bladelets and burinated pieces can be associated with the fulfilment of the same function. The presence of burinated pieces with bending fracture (Fig. 1. 12; 3. 4, 10; 5. 6; 6. 10, 16, 20, 25) further convinces us of the fairness of the stated hypothesis. Thus, the assumption arises that the negatives of burin spalls could abruptly destroy retouched edges of microliths. Finds of microliths with partially destroyed, abruptly retouched edges once again confirm the hypothesis. Finally, there is a find of burin spalls with abruptly retouched edges (Fig. 8. 38).

It is not excluded that some of the burinated pieces could fulfil some other functions. This is a question of further study of the described phenomenon. In any case, it will not cancel the observed tendency.

Thus, the number of microliths in the complex may not be less than 125, i.e. more than half of all modified pieces. At least two-thirds of microliths have macrofracture traces, which appear on microliths as a result of their use. It is quite obvious that we can observe such a picture only on kill-sites. It should be noted that the interpretation of the site as a kill site does not imply that it represents a single hunting event. The finds are scattered throughout the area, and some of them are associated with deopened objects. Rather, we are talking about the repeated use of the site for hunting. Unfortunately, we cannot state the exact number of visits, but it cannot be excluded

that it was the constant visit to this site that led to the appearance of the stationary structures of layer 2.

The connection of the complex of layer 3 and hypothetical layer 4 with Kobuletian culture, which has been repeatedly described recently,¹ is undoubted. The presence of pressing flaking, bullet-like cores, tablets of conic cores, and segments of abruptly retouched bladelets convinces us of this.

At the same time, for the first time we find evidence of the connection between the early Kobuletian culture and the local Epigravettian. This connection is illustrated by the presence of a series of segments of bipolar retouched bladelets in the complex (Fig. 5. 4, 8; 3. 41-42, 51, 61; 5. 38). Such microliths appear in the South Caucasus in the Late Palaeolithic. One of the earliest sites with such artefacts is Satsurbliia.² Microliths with bipolar retouched edges were found in all layers of site. The first appearance of microliths with bipolar retouch was fixed in Layers B/III and B/II. These layers have dates in frames of 25-24 mill. BP cal. (Table 3. 3-5). The production of such microliths had a long tradition. Large series of such wares are present in layer B/I, which is dated in Allerød frames (Table 3. 6). The layer B of the Dzudzuana site,³ whose complex microliths with bipolar retouching were also found, has similar dates (Table 3. 7-9). It is noteworthy that the date of the upper layers of Satsurbliia, Dzudzuana and date of Pit 9 of Kobuleti (Table 3. 1) practically coincide.

Unfortunately, we cannot date Kobuleti stratum 3 in frames of the Allerød period. The date of pit 9 cannot be reliably linked to the complex of layer 3. This date can be linked to layer 4 with traces of stone constructions. The date of pit 9 rather gives us a lower limit for the dating of possible contacts between the bearers of the Epigravettian and Kobuletian cultures. The data of the relative chronology do not allow us to accept this date as the only possible one. The Epigravett traditions in the South Caucasus survived until the beginning of the Holocene. This is confirmed by the materials of the lithic complex of layer B of the Kotias Klde. This complex is dated to the very end of Dryas III and the Preboreal (Table 3. 10-13). This complex is synchronous with Kobuleti layer 2 (Table 3. 2). The materials of layer B of the Kotias Klde⁴ are also associated with serial finds of microliths with bipolar retouching.

Thus, the absolute and relative chronology data suggest that the Kobuleti layer 3 dates to between the Late Allerød and the Middle Preboreal. As for the date of layer 4, there is every reason to believe that the date of pit 9 may be related to this layer.

Is there any possibility that such an early date could be related to the Kobuleti culture? As already mentioned, the dates of the upper layers of Satsurbliia, Dzudzuana and the lower layers of Kobuleti are very close. At the same time, in the complex of

¹ Manko, Chkhatarashvili, *The Stone Industry of Kobuleti*, pp. 94-106; Manko, Chkhatarashvili, *Transcaucasia and Neolithic*, pp. 19-52.

² Pinhasi (et al.), *New Insights of Human Response*; Jones (et al.), *Upper Palaeolithic genomes*.

³ Bar-Yosef (et al.), *Dzudzuana: An Upper Palaeolithic cave*, pp. 331-349.

⁴ Meshveliani (et al.), *Mesolithic Hunters at Kotias Klde*, pp. 47-58.

Dzudzuana layer B we have finds of microliths on thin obsidian abruptly retouched microblades. This circumstance allows us to assume that contacts between the bearers of the Epigravettian and Kobuletian cultures were bilateral.

Does the fact of the coexistence of the Epigravettian and Kobuletian traditions in the South Caucasus imply the possibility of their genetic connection? We categorically reject this possibility. A comparison of the synchronous complexes from Kotias Klde and Kobuleti reveals contrasting traditions. In Kotias Klde the pressure flakes are absent, as are conical and bullet-like cores. On the other hand, asymmetrical triangles, which are found in the Kotias Klde complex, are absent from the Kobuleti complex. Thus, we can only speak of the possibility of cultural contacts between the bearers of two completely different industries. Such contacts led to the appearance of bipolar retouching on microliths from Kobuleti and to the appearance of microliths on micropalates in the late Epigravettian complexes.

The fact of interaction and coexistence of the traditions of two cultures occupying practically the same territory has been noted not only in Kobuleti. Finds that can be associated with two cultures at the same time were made during the excavation of layer 5 of the Darkveti site.¹ The finds of conical cores for pressing bladelets, pressed blades and bladelets, abruptly retouched bladelets, burinated pieces are associated with Kobuletian industry. The finds of asymmetrical triangles relate to the traditions of the B layer of the Kotias Klde. Thus, intercultural interaction was not unusual at the end of the Pleistocene and the beginning of the Holocene in the Southern Caucasus.

The idea of the origin of Kobuletian culture on the basis of M'lefaatian has already been proposed.² The conclusion about the migration of the M'lefaatian population was based on the similarity of the Kobuletian and M'lefaatian stone complexes. The question arises about the possibility of the existence of M'lefaatian in the Allerød period. The question is controversial, but the data of absolute chronology allow us to admit such a possibility. The most indicative is the series of radiocarbon dates obtained for the M'lefaat site (Table 3. 14-20). As we can see, the range of dates extends from Dryas I to the Preboreal. It is noteworthy that the M'lefaat complex is not mixed and contains artefacts associated with a single industry. Therefore, the possibility of migration of M'lefaatian carriers to the South Caucasus at the end of the Pleistocene cannot be excluded.

The question of the origin of the microburin technique in the Kobuletian cultural complexes, including Kobuleti layer 3, is important. The use of the microburin technique was not necessary to produce abruptly retouched bladelets. In most M'lefaatian complexes such a technique is absent. Accordingly, there is a possibility of contact with bearers of another culture. The appearance of the microburin technique was probably caused by contacts between the bearers of the Kobuleti and Kotias Klde indus-

¹ Nebieridze, *Multilayer Rock Shelter Darkveti*; Korobkova, *The Neolithic Chipped Stone*, pp. 57-90.

² Manko, Chkhatarashvili, *Transcaucasia and Neolithic*, pp. 19-52.

ries. Three microburins were found in the complex of layer B of the Kotias Klde. This assumption is highly likely, since layer B is synchronous with layer 2 of Kobuleti. If we assume an earlier age of layer 3, we cannot exclude the Zarzian origin of the microburin technique.

The likelihood of the latter scenario is very high. The fact is that the early M'lefaatians were in contact with the late Zarzians. Traces of interaction between the two cultures are most clearly represented in the Karim Shahir complex.¹ Conical and bullet-like cores, abruptly retouched bladelets, lunates and microburins were found together in this complex. This is undoubtedly evidence of contacts between the carriers of M'lefaatian and Zarzian industry.

Contacts between the M'lefaatian and Zarzian industries are further supported by analyses of Late Zarzian complexes. There are known parallels between M'lefaatian complexes and complexes from the Zarzian sites of Zavi Chemi Shanidar² and Warvasi³ (1996). The authors of these publications do not even exclude the possibility of a M'lefaatian origin based on Zarzian industry. Such an idea could only have arisen at a time when the database on M'lefaatian chronology was still very poor. The appearance of a series of dates from the eponymous site of M'lefaat rules out such a possibility. We can only say that the M'lefaatian and Zarzian industries coexisted at the very end of the Pleistocene. As a result, we can only speak of the mutual influence of the two cultures, but not of a genetic link between them. Thus, the migration of M'lefaatian carriers to the South Caucasus at the end of the Pleistocene may explain the appearance of microburin techniques in the Kobuletian complexes.

Conclusion

1. The complexes of layer 3 and layer 4 are associated with the Kobuletian culture of South Caucasus. These complexes share common features with all other Kobuletian culture complexes (Khutsubani, Bavra Ablari, Bavra, Anaseuli I, etc.), including: the use of hand pressure technique for obtaining blades, bladelets, and microblades; the use of conic and bullet-like cores; the presence of abrupt retouched bladelets and truncated faceted blades and bladelets; the use of burins of various types and the presence of so named "burinated pieces"; the use of end-, round and oval scrapers; the presence of notched and denticulated blades, blades with fine retouch, perforators, chisels.

2. The complex of layer 3 was formed as a result of repeated visits to the territory of the site. Analyses of the flint and obsidian complex suggest that the site can be interpreted as a kill-site.

¹ Howe, *Karim Shahir*, pp. 23-154.

² Kozłowski, *From Zavi Chemi to M'lefaat*, pp. 175-182.

³ Olszewski, *The Lithic Transition to the Early Neolithic*, pp. 183-192.

3. The estimated age of layer 3 may range from Late Allerød to Middle Preboreal.

4. The complexes of the Kobuleti layers 3 and 4 are synchronous with the late Epigravett complexes of the South Caucasus (Satsurbliia, layer B/I; Dzudzuana, layer B). The appearance of bipolar retouched bladelets in the Kobuleti complex was caused by contacts with the Epigravettian population.

5. The appearance of microburin techniques in Kobuletian complexes could be related to contacts of the carriers of M'lefaatian and Kobuletian cultures with the Zarzian population.

6. The formation of Kobuletian culture began in the final Pleistocene as a result of the migration of M'lefaatian populations to the South Caucasus. The early stages of cultural development are related to contacts with the carriers of other cultural traditions.

7. The beginning of the development of the Kobuletian culture led to the formation of a large network connecting the territories of the South Caucasus and the Middle East. The emergence of such a network could have become a prerequisite for the further spread of Middle Eastern innovations, including the Neolithic way of life.

Acknowledgement

I would like to thank my wife, Manko Irina Georgievna. All microliths were found only for the reason that she heroically washed all sediments. She was my only assistant in the two-month excavation of the Kobuleti site in the season of 2023.

Table 1. Radiocarbon dates.

Number	Lab. index	Site	Sample	BP, uncalibrated	BC calibrated (95,4%; IntCal 20)	Context	References
1.	SPb-3620	Kobuleti	Charcoal	11473±200 BP	11841-11047	Pit 9	In first
2.	FTMC-ZL16-4	Kobuleti	Charcoal	9655±37	9245-8846	Object 40	Manko, Chkhatarashvili 2020
3.	OxA-29124	Satsurblia	Bone	20580±120	23181-22395	Layer B/III	Golovanova, Doronichev 2020
4.	OxA-29123	Satsurblia	Bone	20860±120	23648-22871	Layer B/III	Golovanova, Doronichev 2020
5.	OxA-29121	Satsurblia	Bone	20610±120	23224-22420	Layer B/II	Golovanova, Doronichev 2020
6.	OxA-34632	Satsurblia	Bone	11415 ± 50	11461-11225	Layer B/I	Jones (et al.), 2015
7.	RTT-3282	Dzudzuana	Bone	11500±75	11553-11236	Unit B	Bar-Yosef (et al.), 2011
8.	RTT-3821	Dzudzuana	Bone	13250±70	14202-13749	Unit B	Bar-Yosef (et al.), 2011
9.	RTT-3278	Dzudzuana	Bone	13860±90	15117-14583	Unit B	Bar-Yosef (et al.), 2011
10.	RTT-4698	Kotias Klde	Bone	9270±60	8693-8304	Layer B	Meshveliani (et al.), 2007
11.	RTT-4702	Kotias Klde	Bone	9840±70	9656-9164	Layer B	Meshveliani (et al.), 2007
12.	RTT-4699	Kotias Klde	Bone	9940±80	9781-9265	Layer B	Meshveliani (et al.), 2007
13.	RTT-4703	Kotias Klde	Bone	10,400±60	10648-10047	Layer B	Meshveliani (et al.), 2007
14.	Gd-4658	M'lefaat	Charcoal	12360±280	13505-11668		Kozłowski 1994
15.	Gd-6149	M'lefaat	Charcoal	10290±180	10715-9451		Kozłowski 1994
16.	Gd-6150	M'lefaat	Charcoal	10890±140	11153-10677		Kozłowski 1994
17.	Gd-4465	M'lefaat	Charcoal	10850±200	11286-10242		Kozłowski 1994
18.	Gd-4652	M'lefaat	Charcoal	13860±300	15811-14021		Kozłowski 1994
19.	Gd-6363	M'lefaat	Charcoal	13540±180	14990-13881		Kozłowski 1994
20.	Gd-6356	M'lefaat	Charcoal	9630±130	9305-8634		Kozłowski 1994

Table 2. Kobuleti. Flint and obsidian artefacts.

Types of artefacts			Layer 3					Pit 53					Layer 3 (total)						
	Flint	%	Obsidian	%	Total	%		Flint	%	Obsidian	%	Total	%	Flint	%	Total	%		
Cores, products of knapping. Tools	Cores	6	0.52%	2	0.79%	8	0.57%	0	0.00%	1	0.54%	1	0.14%	6	0.37%	3	0.69%	9	0.44%
	Tablets	4	0.35%	0	0.00%	4	0.28%	0	0.00%	2	1.09%	2	0.27%	4	0.25%	2	0.46%	6	0.29%
	Blades	8	0.69%	0	0.00%	8	0.57%	5	1.08%	0	0.00%	5	0.68%	13	0.80%	0	0.00%	13	0.63%
	Proximal parts of blades	25	2.16%	2	0.79%	27	1.92%	16	3.44%	1	0.54%	17	2.30%	41	2.53%	3	0.69%	44	2.14%
	Medial parts of blades	25	2.16%	1	0.40%	26	1.85%	12	2.58%	1	0.54%	13	1.76%	37	2.28%	2	0.46%	39	1.90%
	Distal parts of blades	4	0.35%	0	0.00%	4	0.28%	2	0.43%	1	0.54%	3	0.41%	6	0.37%	1	0.23%	7	0.34%
	Bladelets	8	0.69%	0	0.00%	8	0.57%	7	1.51%	1	0.54%	8	1.08%	15	0.93%	1	0.23%	16	0.78%
	Proximal parts of bladelets	57	4.93%	3	1.19%	60	4.26%	21	4.52%	10	5.43%	31	4.19%	78	4.81%	13	2.98%	91	4.42%
	Medial parts of bladelets	73	6.31%	14	5.06%	87	6.18%	17	3.66%	3	1.63%	20	2.71%	90	5.55%	17	3.90%	107	5.20%
	Distal parts of bladelets	7	0.61%	0	0.00%	7	0.50%	5	1.08%	0	0.00%	5	0.68%	12	0.74%	0	0.00%	12	0.58%
	Microblades	2	0.17%	1	0.40%	3	0.21%	1	0.22%	0	0.00%	1	0.14%	3	0.19%	1	0.23%	4	0.19%
	Proximal parts of microblades	16	1.38%	2	0.79%	18	1.28%	5	1.08%	2	1.09%	7	0.95%	21	1.30%	4	0.92%	25	1.22%
	Medial parts of microblades	33	2.85%	2	0.79%	35	2.49%	8	1.72%	4	2.17%	12	1.62%	41	2.53%	6	1.38%	47	2.28%
	Distal parts of microblades	7	0.61%	0	0.00%	7	0.50%	0	0.00%	0	0.00%	0	0.00%	7	0.43%	0	0.00%	7	0.34%
	Primary flakes	8	0.69%	1	0.40%	9	0.64%	6	1.29%	0	0.00%	6	0.81%	14	0.86%	1	0.23%	15	0.73%
	Secondary flakes	217	18.77%	35	13.89%	252	17.90%	121	26.02%	66	35.87%	187	25.30%	338	20.85%	101	23.17%	439	21.34%
	Chunks	489	42.30%	89	35.32%	578	41.05%	169	36.34%	34	18.48%	203	27.47%	658	40.59%	123	28.21%	781	37.97%
Cheeps	43	3.72%	5	1.98%	48	3.41%	16	3.44%	1	0.54%	17	2.30%	59	3.64%	6	1.38%	65	3.16%	
Burin spalls	36	3.11%	10	3.97%	46	3.27%	12	2.58%	7	3.80%	19	2.57%	48	2.96%	17	3.90%	65	3.16%	
Modified pieces	88	7.61%	85	33.73%	173	12.29%	42	9.03%	50	27.17%	92	12.45%	130	8.02%	135	30.96%	265	12.88%	
Total	1156	82.10%	252	17.90%	1408	100.0	465	71.65%	184	28.35%	649	100.0	1621	78.80%	436	21.20%	2057	100.0	

Table 3. Modified pieces.

Tools	Layer 3					Pit 53					Total				
	Flint	%	Obsidian	%	Total	%	Flint	%	Obsidian	%	Total	%	Flint	%	Total
Burns	37	42,05%	30	35,29%	67	38,73%	22	52,38%	22	44,00%	44	47,83%	59	45,38%	111
Scrapers	1	1,14%	0	0,00%	1	0,58%	4	9,52%	4	8,00%	8	8,70%	5	3,85%	9
Retouched blades	17	19,32%	9	10,59%	26	15,03%	5	11,90%	11	22,00%	16	17,39%	22	16,92%	42
Notched blades	18	20,45%	16	18,82%	34	19,65%	6	14,29%	10	20,00%	16	17,39%	24	18,46%	50
Perforators	1	1,14%	1	1,18%	2	1,16%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	0,77%	2
Splintered pieces	1	1,14%	0	0,00%	1	0,58%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	0,77%	1
Truncated blades	1	1,14%	3	3,53%	4	2,31%	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	0,77%	4
Retouched flakes	2	2,27%	4	4,71%	6	3,47%	1	2,38%	0	0,00%	1	1,09%	3	2,31%	7
Backed bladelets and microblades	10	11,36%	22	25,88%	32	18,50%	3	7,14%	3	6,00%	6	6,52%	13	10,00%	38
Thin section	0	0,00%	0	0,00%	0	0,00%	1	2,38%	0	0,00%	1	1,09%	1	0,77%	1
Total	88	7,61%	85	33,73%	173	12,29%	42	9,03%	50	27,17%	92	12,45%	130	8,02%	265
															12,88%

Cited Sources and Literature

- Bar-Yosef (et al.), *Dzudzuana: An Upper Palaeolithic cave*** – Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A., Mesheviliani T., Jakeli N., Bar-Oz G., Boaretto E., Goldberg P., Kvavadze E., Matskevich Z., *Dzudzuana: An Upper Palaeolithic cave site in the Caucasus foothills (Georgia)*, “Antiquity”, 85, 2011, pp. 331-349.
- Berdzenishvili, Nebieridze, *Stone Age sites*** – Berdzenishvili L., Nebieridze L., *Stone Age sites in Kintrishi Gorge*, Tbilisi, 1964 (in Georgian).
- Chkhatarashvili, Glascock, *Obsidian at Kobuleti*** – Chkhatarashvili G., Glascock M. D., *Obsidian at Kobuleti (Western Georgia): Evidence for early human contact in Western Transcaucasia during the early Holocene*, “Archaeological Research in Asia”, 29, 2022, pp.1-8.
- Chkhatarashvili, Manko, *Kobuleti site*** – Chkhatarashvili G., Manko V., *Kobuleti site: the evidence of Early Holocene occupation in Western Georgia*, “Documenta Praehistorica”, 47, 2020, pp. 28-35.
- Ckhatarashvili (et al.), *South-East Black Sea Coast*** – Ckhatarashvili G., Manko V., Kakhidze A., Esakiya K., Chichinadze M., Kulkova M., Streltcov M., *South-East Black Sea Coast in Early Holocene Period (According to interdisciplinary archaeological investigations in Kobuleti site)*, “Sprawozdania Archeologiczne”, 72(2), 2020, pp. 213-230.
- Gerasimenko, *Prirodnaia sreda*** – Gerasimenko N. P., *Prirodnaia sreda obitaniia cheloveka na iugo-vostoke Ukrainy v pozdnelednikov’e i golocene (po materialam paleogeograficheskogo izuchenija arheologicheskikh pamiatnikov)*, “Arheologicheskii al’mannah”, 6, 1997, pp. 3-64 (in Russian).
- Gogitidze, *The Archaeological Sites*** – Gogitidze S., *The Archaeological Sites of the Stone Age in the Kintrishi Valley*, Batumi, 2008 (in Georgian).
- Gogitidze, *The Neolithic culture*** – Gogitidze S., *The Neolithic culture of the South-Eastern Black Sea Littoral*, Tbilisi, 1977 (in Georgian).
- Golovanova, Doronichev, *Environment, Culture and Subsistence*** – Golovanova L. V., Doronichev V. B., *Environment, Culture and Subsistence of Humans in the Caucasus between 40,000 and 10,000 Years Ago*, Cambridge, 2020.
- Hole (et al.), *Prehistory and human ecology*** – Hole F., Flannary K. V., Neely J. A., *Prehistory and human ecology of Deh Luran Plain. An Early Village Sequence from Khuzistan, Iran*, Ann Arbor, Michigan, 1969.
- Hole, *Studies in the archeological history*** – Hole F., *Studies in the archeological history of the Deh Luran plain: the excavation of Chagha Sefid*, Contributions by M. J. Kirkby & C. Renfrew, Ann Arbor, Michigan, 1977.
- Hole, *The Jarmo Chipped Stone*** – Hole F., *The Jarmo Chipped Stone*, In: Braidwood R. J., Braidwood L. S., Howe B., Reed C. A., Watson P. J., (eds.), “Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks”, Chicago, 1983, pp. 233-284.

Howe, Karim Shahir – Howe B., *Karim Shahir*, In: Braidwood R. J., Braidwood L. S., Howe B., Reed C. A., Watson P. J., (eds.), “Prehistoric Archaeology Along the Zagros Flanks”, Chicago, 1983, pp. 23-154.

Jones (et al.), Upper Palaeolithic genomes – Jones E. R., Gonzalez-Fortes G., Connell S., Siska V., Eriksson A., Martiniano R., McLaughlin R. L., Gallego Llorente M., Cassidy L. M., Gamba C., Meshveliani T., Bar-Yosef O., Mueller W., Belfer-Cohen A., Matskevich Z., Jakeli N., Higham T., Currat M., Lordkipanidze D., Hofreiter M., Manica A., Pinhasi R., Bradley D., *Upper Palaeolithic genomes reveal deep roots of modern Eurasians*, “Nature Communications”, 2015, pp.1-8. DOI:10.1038/ncomms991.

Korobkova, The Neolithic Chipped Stone – Korobkova G. F., *The Neolithic Chipped Stone Industries of the South Caucasus*, In: Gebel H. G., Kozłowski S. K., (eds.), “Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, and Their Contemporaries in Adjacent Regions”, Berlin, 1996, pp. 57-90.

Kozłowski, From Zavi Chemi to M’lefaat – Kozłowski S. K., *From Zavi Chemi to M’lefaat*, In: Gebel H. G., Kozłowski S. K., (eds.), “Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, and Their Contemporaries in Adjacent Regions”, Berlin, 1996, pp. 175-182.

Kozłowski, Radiocarbon dates from aceramic Iraq – Kozłowski S. K., *Radiocarbon dates from aceramic Iraq*, In: Bar-Yosef O., Kra R. S., (eds.), “Late Quaternary Chronology and Palaeoclimates of the Eastern Mediterranean”, 1994, pp. 255-264.

Manko, Chkhatarashvili, The Stone Industry – Manko V. O., Chkhatarashvili G., *The Stone Industry of Kobuleti Site*, “Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy”, 4 (37), 2020, pp. 94-106 (In Ukrainian).

Manko, Chkhatarashvili, Transcaucasia and Neolithic – Manko V., Chkhatarashvili G., *Transcaucasia and Neolithic, Transcaucasia and Neolithic of South of Eastern Europe*, “Arheologia”, 2, 2022, pp. 19-52.

Meshveliani (et al.), Mesolithic Hunters at Kotias Klde – Meshveliani T., Bar-Oz G., Bar-Yosef O., Belfer-Cohen A., Boaretto E., Jakeli N., Koridze I., Matskevich Z., *Mesolithic Hunters at Kotias Klde, Western Georgia: Preliminary results*, “Paléorient”, 33(2), 2007, pp. 47-58.

Nebieridze, Multilayer Rock Shelter Darkveti – Nebieridze L., *Multilayer Rock Shelter Darkveti*, Tbilisi, 2007 (in Georgian).

Nishiaki, Lithic technology of Neolithic Syria – Nishiaki Y., *Lithic technology of Neolithic Syria. A series of analyses of flaked stone assemblages from Douara Cave II, Tell Damishilya, Tell Nebi Mend, and Tell Kashkashok II*, London, 1992.

Nishiaki, Neolithic flaked stone assemblages – Nishiaki Y., *Neolithic flaked stone assemblages from Göytepe*, In: Nishiaki Y. and Guliyev F., (eds.), “Göytepe, Neolithic Excavations in the Middle Kura Valley, Azerbaijan”, Oxford, 2020, pp. 169-190.

Nishiaki, Side-blow blade-flakes – Nishiaki Y., *Side-blow blade-flakes from Tell Kashkashok II, Syria: A technological study*, In: Kozłowski S. K., Gebel H. G. K., (eds.), “Neolithic chipped stone industries of the Fertile Crescent and their contem-

poraries in adjacent regions”, Proceedings of the 2nd workshop on PPN chipped lithic industries, Warsaw, 3rd-7th April 1995 (SENEPSE 3), Berlin, pp. 311-325.

Olszewski, *The Lithic Transition* – Olszewski D., *The Lithic Transition to the Early Neolithic in Zagros Region: Zarzian and M'lefaatian Industries*, In: Gebel H. G., Kozłowski S. K., (eds.), “Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, and Their Contemporaries in Adjacent Regions”, Berlin, 1996, pp. 183-192.

Pelegriin, *New Experimental Observations* – Pelegriin J., *New Experimental Observations for the Characterization of Pressure Blade Production Techniques*, In: Desrosiers P. M. (ed.), “The Emergence of Pressure Blade Making: From Origin to Modern Experimentation”, 2012.

Pinhasi (et al.), *Satsurbliia: New Insights of Human Response* – Pinhasi R., Meshveliani T., Matskevich Z., Weissbrod L., Miller C., Wilkinson K., Lordkipanidze D., Jakeli N., Kvavadze E., Higham T., Belfer-Cohen A., *Satsurbliia: New Insights of Human Response and Survival across the Last Glacial Maximum in the Southern Caucasus*, “PLoS ONE”, 9, 2014. e111271. 10.1371/journal.pone.0111271.

Wilke, *Bullet-Shaped Microblade Cores* – Wilke P. J., *Bullet-Shaped Microblade Cores of the Near Eastern Neolithic: Experimental Replicative Studies*, In: Kozłowski S. K. & Gebel H. G., (eds.), *Neolithic Chipped Stone Industries of the Fertile Crescent, and Their Contemporaries in Adjacent Regions*, Berlin, 1996, pp. 289-310.

Kobuleti: Flint and Obsidian Complexes of Layers 3 and 4

Summary

Excavations carried out in 2023 made it possible to locate and study the earliest layers of the Kobuleti site. These layers date back to the Late Pleistocene or the Pleistocene-Holocene boundary. The complex of layer 3 is represented by materials from the ancient Holocene soil, located in the eastern part of the site, and materials from pit 53. The materials from the soil are exclusively related to the hunting activities of the site's inhabitants. The materials from Pit 53 are more diverse. Layer 4 was located only in the north-eastern part of the site and is associated with the remains of a stone wall and some demolished stone structures. The stratigraphic position of layer 4 is associated with a black colored soil, probably associated with the Allerød Interstadial.

Obsidian and flint were raw materials for the manufacture of stone tools. The Chikiani Mountain location was a major source of obsidian. It should be noted that the percentage of obsidian artefacts in layers 3 and 4 is much lower than in the later layers. This is probably due to the difficulty of obtaining obsidian in conditions of poor knowledge of the area. This may suggest that layers 3 and 4 represent the initial phase of the Kobuleti industry in the South Caucasus.

It is very interesting that all the archaeological layers of the site show cultural similarities. All the complexes, including the earliest, are associated with the use of pressing flaking, conic and bullet-like cores, with finds of backed blades and burinated pieces. The materials of the site are related to the so-called Kobuletian culture, which developed in the South Caucasus in the XI-VII millennia BC. The origin of this culture is related to the migration of bearers of M'lefaatian culture of the Middle East.

The materials of layers 3 and 4 show that the Kobuletian population was in contact with the Late Epigravettian population of Imeretia. The presence of blade-lets with abrupt bipolar retouching in the complex shows that there was an exchange of technologies between the bearers of two synchronous cultures. The emergence of the Kobuletian culture led to the formation of an extensive network linking the South Caucasus and the Middle East. The emergence of such a network could have become a prerequisite for the further spread of Middle Eastern innovations, including the Neolithic way of life.

ქობულეთი: მე-3 და მე-4 ფენების კაჟისა და ობსიდიანის კომპლექსები

რეზიუმე

2023 წელს ჩატარებული გათხრების დროს გამოვლინდა და შესწავლილ იქნა ქობულეთის ნამოსახლარის უძველესი კულტურული ფენები, რომლებიც თარიღდება გვიანი პლეისტოცენით ან პლეისტოცენიდან ჰოლოცენზე გარდამავალი პერიოდით. მე-3 ფენა წარმოდგენილია ძეგლის აღმოსავლეთ სექტორში ჰოლოცენის უძველეს ნიადაგში და ასევე 53-ე ორმოში ნაპოვნი მასალებით. ნიადაგში აღმოჩენილი კომპლექსი შეიცავს მხოლოდ ნადირობასთან დაკავშირებულ არტეფაქტებს, ხოლო 53-ე ორმოში ნაპოვნი ნივთები უფრო მრავალფეროვანია. მე-4 ფენა, რომელიც შემონახულია მხოლოდ ძეგლის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, წარმოდგენილია ქვის კედლის ნაშთებით და დანგრეული ქვის ნაგებობების ფრაგმენტებით. სტრატиграფიულად იგი უკავშირდება შავი ფერის ნიადაგს, რომელიც, სავარაუდოდ, ალეროიდის ინტერსტადიალის ფაზას განეკუთვნება.

იარაღის წარმოების ძირითადი ნედლეული ობსიდიანი და კაჟი იყო. ობსიდიანის მთავარი საბადო ჭიკიანის მთებში მდებარეობდა. თუმცა, ადრეულ ფენებთან შედარებით, მე-3 და მე-4 ფენებში იგი საგრძნობლად მცირე რაოდენობით გვხვდება. აღნიშნულ სიმწირეს შესაძლოა განაპირობებდა ობსიდიანის მოპოვების სირთულე იმგვარ ვითარებაში, როდესაც გარშემო ტერიტორიას სავარაუდოდ არ იცნობდნენ სათანადოდ. აქედან ალბათ დასაშვებია ვივარაუდოთ: მე-3 და მე-4 ფენები, როგორც ჩანს, სამხრეთ კავკასიაში ქობულეთის ქვის ინდუსტრიის საწყის ეტაპს უნდა განეკუთვნებოდნენ.

უაღრესად ნიშანდობლივია, რომ ადგილზე გამოვლენილი ყველა არქეოლოგიური შრე ამჟღავნებს კულტურულ მსგავსებებს. არტეფაქტების ყველა კომპლექსისთვის, უაღრესი ნიმუშების ჩათვლით, დამახასიათებელია წნევით ატკეჩის ტექნოლოგია, კონუსური და ტყვიისებრი ბირთვები, ბლაგვპირიანი და საჭრისის ტიპის ნივთები, რომლებიც ასოცირდება სამხრეთ კავკასიის ქობულეთურ კულტურასთან (ძვ. წ. XI–VII ათასწლეულები). ამ კულტურის წარმოშობა დაკავშირებულია ახლო აღმოსავლეთიდან მღეფათის კულტურის მატარებელ ჯგუფთან მიგრაციასთან.

ამავდროულად, მე-3 და მე-4 ფენების მასალები მიუთითებს ქობულეთის მოსახლეობასა და იმერეთის გვიან ეპიგრავეტის ჯგუფებს შორის კონტაქტებზე. ბიპოლარული მკვეთრი რეტუშით დამუშავებული ფირფიტები მიაწინებს, რომ სინქრონული კულტურული ტრადიციების მატარებელ აღნიშნულ ხალხებს შორის ადგილი ჰქონდა ტექნოლოგიური ცოდნის

გაცვლას. ამგვარად, ქობულეთის კულტურის წარმოშობამ შექმნა ფართო ქსელი, რომელიც აკავშირებდა სამხრეთ კავკასიასა და ახლო აღმოსავლეთს. ამ ქსელმა, სავარაუდოდ, საფუძველი ჩაუყარა ახლოაღმოსავლური ინოვაციების, მათ შორის ნეოლითური ცხოვრების წესის, შემდგომ გავრცელებას.

Figures

Fig. 1. Kobuleti site, view from the left bank of Kintrishi.

Fig. 2. Kobuleti, Layer 3.

Fig. 3. Kobuleti, Pit 53.

Fig. 4. Kobuleti, layer 3. Flint complex.

Fig. 5. Kobuleti, layer 3. Flint microliths.

Fig. 6. Kobuleti, layer 3. Obsidian complex.

Fig. 7. Kobuleti, pit 53. Flint complex.

Fig. 8. Kobuleti, layer 3. Obsidian complex.

Fig. 9. Kobuleti, layer 4. Stone wall.

Fig. 10. Kobuleti, layer 4. Flint (1-4) and obsidian (5-10) complexes.

ილუსტრაციები

სურ. 1. ქობულეთის ნამოსახლარი,
ხედი კინტრიშის მარცხენა სანაპიროდან.

სურ. 2. ქობულეთი, მე-3 ფენა.

სურ. 3. ქობულეთი, ორმო 53.

სურ. 4. ქობულეთი, მე-3 ფენა. კაჟის კომპლექსი.

სურ. 5. ქობულეთი, მე-3 ფენა. კაჟის მიკროლითები.

სურ. 6. ქობულეთი, მე-3 ფენა. ობსიდიანის კომპლექსი.

სურ. 7. ქობულეთი, ორმო 53. კაჟის კომპლექსი.

სურ. 8. ქობულეთი, მე-3 ფენა. ობსიდიანის კომპლექსი.

სურ. 9. ქობულეთი, მე-4 ფენა. ქვის კედელი.

სურ. 10. ქობულეთი, მე-4 ფენა. კაჟის (1-4) და
ობსიდიანის (5-10) კომპლექსები.

არქეოლოგიური გათხრები
ილმაზლოს მრავალფენიან ნამოსახლარზე

ნამოსახლარი, რომლის შესახებაც გვექნება საუბარი, მდებარეობს მარნეულის მუნიციპალიტეტის სოფ. ილმაზლოსთან, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ორ შემადგენელ ბორცვზე და მათ მიმდებარე ტერიტორიაზე (ტაბ. I₁₋₂). აქ რამდენიმე სეზონის განმავლობაში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგად გაირკვა, რომ ათეულობით ჰექტარზე გაშლილი ნამოსახლარი მოიცავს სხვადასხვა პერიოდის კულტურულ ფენებს ადრეული ბრინჯაოს ხანიდან მოყოლებული IX-X სს-ის ჩათვლით.¹

2024 წელს ნამოსახლარზე ჩატარებულმა გათხრებმა გამოავლინა ახალი მასალები, რომლებიც მნიშვნელოვანი წყაროა ქვემო ქართლის ადრეული შუა საუკუნეების ისტორიის რიგი საკითხების შესასწავლად.

ნამოსახლარის ჩრდილოეთი ბორცვის თხემის გათხრებისას გამოვლინდა ადრეული შუა საუკუნეების მძლავრი კულტურული ფენა, რომელიც რამდენიმე სამშენებლო დონითაა წარმოდგენილი. სულ ზედა I დონეზე, რომელიც საკმაოდ დარღვეული იყო, აღმოჩნდა არაბული მონეტა. იგი ცუდადაა შემორჩენილი და ვერ ისაზღვრება ფულის მომჭრელი ხალიფას სახელი, მოჭრის ადგილი თუ თარიღი. თუმცა, სრულიად აშკარაა, რომ იგი VIII-IX სს-ის ქუფური ფელსია² (ტაბ. XI_{23a}). ამავე დონეზეა გამოვლენილი: IX ს-ის მოჭიქული კერამიკის ნატეხები, ფაცეტებიანი მინის ჭურჭელი, მარმარილოს ჯამი, ალიზის აგურები, ნალესობის ანაბეჭდები, ღარიანი და ბრტყელი კრამიტები, ბაზალტის ხელსაფქვავეები და სახურავები, რიყის ქვის საბეგველები, სახეხ-სანაყები და სხვ.

აღნიშნული დონის ქვეშ გამოვლინდა II დონე, წარმოდგენილი საკმაოდ დაზიანებული ნაგებობის ნაშთებითა და სამეურნეო ორმოთი (ტაბ. IV_{1,3}). ნაგებობაში გამართული იყო ქვევრი, რომელსაც ბაზალტის სარქველი ეხურა. იატაკზე აღმოჩნდა: ქოთნები, ჯამი, ქვის გახვრეტილი დისკო და სხვ. (ტაბ. IV_{1,3}, XI₁). ნაგებობის კედლების დაფიქსირება ვერ მოხერხდა. როგორც ჩანს, კედლები ფიცრითა და სარ-ლასტით იყო განწყობილი და ალიზით შე-

¹ გოგოჭური, ანტიკური ხანის მასალები, გვ. 107-141; გოგოჭური, კალანდაძე, მნიშვნელოვანი აღმოჩენები, გვ. 21; გოგოჭური, ბერძენიშვილი, ტახის/ლორის კულტი, გვ. 10-37; მურვანიძე, გოგოჭური, მინდორაშვილი, ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული, გვ. 50-65; მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, არქეოლოგიური ძიებანი, გვ. 203-206.

² მონეტის შესახებ ცნობა მოგვანოდა ნუმიზმატმა მ. ქორიძემ.

ლესილი. შენობის ბანური სახურავი ხის სვეტებზე ყოფილა დაყრდნობილი. ამაზე მიუთითებდა იატაკში ჩაჭრილი ორმოები, რომლებიც სახურავის საყრდენი სვეტებისთვის იყო განკუთვნილი. ნაგებობაში ტიხრებად სარ-ლას-ტი გამოუყენებიათ.

ნაგებობის კუთვნილია N1 სამეურნეო ორმო, რომელშიც აღმოჩნდა: ქვევრის, ქოთნისა და მინის ჭურჭლის ნატეხები, ქვის სანაყები და სხვ. (ტაბ. IV₂, VII₁). ამავე დონეს ეკუთვნის N13 ორმო. მასში გამოვლინდა ქვევრის რამდენიმე ნატეხი და მინის ჭურჭელი (ტაბ. VII₂). ნაგებობა ხანძრითაა განადგურებული.

აღწერილი დონის ქვეშ გაიწმინდა III დონე. აქ გამოვლენილი ნაგებობის თიხით შელესილი კედლები და ხის სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოები დაზიანებულია. იატაკზე აღმოჩნდა სარ-ლასტის მცირე ზომის ფოსოები და კერის კვალი (ტაბ. IV₂, V₁). ნაგებობაში გამოვლინდა კეცის ნატეხები და ტყავის არტეფაქტი. ნაგებობა არაერთხელ გადაუკეთებიათ. იატაკში ჩაჭრილ N2 ორმოში¹ აღმოჩნდა: ქოთნები, ქილა, დერგი, ჯამი, თიხის დისკო, მინის ჭურჭელი, კრამიტი და სხვ. (ტაბ. IV_{2,4}). N3-8 ორმოებში გამოვლინდა: ქვევრის ნატეხები, ქოთნები, დოქები, სარდიონის ბეჭედი, სადაფისნატეხები, რკინის დანა, ბრინჯაოს საკინძი, მინის ჭურჭელი და სხვ. (ტაბ. V_{1,2}).

III დონის ქვეშ დაფიქსირდა IV დონე, რომელსაც ეკუთვნის ალიზის აგურებისგან (40X40X10-12 სმ.) ნაშენი ნაგებობა. იგი ზედა დონის კუთვნილი ორმოებითაა დაზიანებული (ტაბ. III₁, VI₂). ნაგებობის მინატკეპნილი იატაკი, რომელზეც სარ-ლასტისათვის განკუთვნილი ფოსოებია შემორჩენილი, რამდენჯერმე განუახლებიათ (ტაბ. VI₂).²

ალიზის ნაგებობის გარეთ (ჩრდილოეთით) გამოვლინდა თიხის კერა. კერასთან რამდენიმე ორმო გაიწმინდა (ტაბ. VI₂). N14 ორმოში აღმოჩნდა: თაბაშირზე გამოყვანილი მცენარეული ორნამენტის ნატეხები, ქვევრის, ქოთნების, ბადიის, დოქების, ჯამის ნატეხები, გამოუწვავი თიხისგან დამზადებული ხუფი, ძვლის ტარი, ჭურჭლის სახურავებად გამოყენებული რიყის ქვები, ატმის კურკა და სხვ. უფრო მრავალრიცხოვანია N16 ორმოს მასალა, რომელშიც გვხვდება: ქვევრის, დერგების, სადღვებლის, ჩაფების, ქოთნის, ბადიის, ჯამის ნატეხები და სხვ.

გათხრებისას ელინისტური (და უფრო ადრეული ხანის) უძრავი კულტურული ფენები არ დაფიქსირებულა. ისინი საგრძნობლად იყო დაზიანებული ადრეული შუა საუკუნეების ნაგებობებით. თუმცა, სხვადასხვა სიღრმეზე ჩნდებოდა თეთრი ანგობით მოხატული ელინისტური ხანის თიხის ჭურჭლის ნატეხები (ტაბ. XI₂₁₋₂₂). მსგავსი კერამიკა ილმაზლოს ნამოსახ-

¹ N2 და N14 ორმოების მასალა ნახშირის სინჯის მიხედვით, V ს-ეს მიეკუთვნა. კვლევები ჩატარდა ვილნიუსის რადიოკარბონულ ლაბორატორიაში.

² IV დონის ქვეშ დაფიქსირდა უფრო ადრეული კულტურული ფენების ნაშთები. ძლიერი დაზიანების გამო, მათი ინტერპრეტაცია რთულია.

ლარზე ადრეც იყო გამოვლენილი.¹ ანგობით მოხატული კერამიკა მრავ-
ლადაა ცნობილი: სამადლოში, ციხიაგორაზე, უფლისციხეში, მცხეთაში,
თბილისში, არაგვის ხეობისა თუ ქვემო ქართლის ძეგლებზე.² ელინისტუ-
რი ხანის ნაწარმია ერთი წითელპრიალა ფიალა (ტაბ. XI₂₄). მსგავსი ფორმის
ჭურჭელი ადრეც აღმოჩნდა ილმაზლოს N13 სამარხში.³ ფიალის ანალოგები
გვხვდება მცხეთის ძვ. წ. IV-III სს-ის სამარხების მასალაშიც.⁴

ამრიგად, მიუხედავად იმისა, რომ თხრილში ელინისტური ხანის უძრა-
ვი კულტურული ფენები არ გამოვლენილა, ნამოსახლარზე სხვადასხვა დროს
მიკვლეული მასალების მიხედვით დაბეჯითებით შეიძლება ითქვას, რომ ეს
ტერიტორია ანტიკურ ხანაშიც ინტენსიურად ყოფილა დასახლებული.⁵

გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალის ადრეული ნიმუშები ძი-
რითადად V-VI სს-ს, გვიანდლები კი IX ს-ეს განეკუთვნება. შესაბამისად,
კულტურული ფენის თარიღი ზოგადად V-IX სს-ით განისაზღვრა. ამასთან,
IV-II დონეების თარიღი V-VIII სს-ის ფარგლებში ექცევა. IX ს-ით თარიღდება
სულ ზედა – I დონე, რომელშიც ზოგჯერ ადრეული ხანის მასალაცაა გამო-
რეული. თუმცა, მასში IX ს-ზე უფრო მოგვიანო პერიოდის არტეფაქტები არ
აღმოჩენილა. ზედა დონე კარგად თარიღდება აქ გამოვლენილი VIII-IX სს-ის
ქუფური მონეტითა და IX ს-ის მოჭიქული კერამიკის მიხედვით.

კულტურული ფენის II დონეზე შეინიშნება ნახშირისა და ნაცრის
კვალი, რაც იმაზე მიუთითებს, რომ ნამოსახლარი ხანძრით განადგურებუ-
ლა. რამდენად შეიძლება დაუკავშირდეს მისი განადგურება VIII ს-ის 30-იან
წლებში მურვან ყრუს გამანადგურებელ ლაშქრობას, ძნელი სათქმელია.
ასეც რომ იყოს, ჩანს, დასახლება მალევე განუახლებიათ. ილმაზლოს სხვა-
დასხვა უბნის არქეოლოგიურ მასალაში გვხვდება IX ს-ის სადა და მოჭიქული
კერამიკა, მაგრამ მასში არ ჩანს X და შემდგომი საუკუნეების არტეფაქტები,
რაც იმაზე მეტყველებს, რომ IX ს-ში ან X ს-ის საწყის წლებში აქ არსებუ-
ლი ვრცელი სამოსახლოს დიდი ნაწილი არსებობას წყვეტს. ნასახლარის გა-
ნადგურების შემდეგ, აქ გაუმართავთ მსუბუქი კონსტრუქციის ნაგებობები.
ბორცვებზე და მათ მიმდებარე ტერიტორიებზე ცხოვრება განვითარებულ
შუა საუკუნეებშიც გრძელდებოდა. თუმცა, არა ისეთი ინტენსივობით, რო-
გორც ადრე. განვითარებული შუა საუკუნეების შემდეგ, აქ ცხოვრების კვა-
ლი ქრება.

კულტურული ფენის სხვადასხვა დონეზე გამოვლენილი შენობები
მარტივი კონსტრუქციისაა. ერთი შენობა ნაგებია ალიზის აგურებით. კედ-

¹ გოგოჭური, ანტიკური ხანის მასალები, გვ. 112.

² გოგოჭური, ანტიკური ხანის მასალები, გვ. 112. ლიტ. იხ. იქვე.

³ გოგოჭური, ანტიკური ხანის მასალები, გვ. 111.

⁴ Апакидзе, Николайшвили (и др.), *Михетская экспедиция*, ტაბ. 178₂₅.

⁵ გოგოჭური, კალანდაძე, *მნიშვნელოვანი აღმოჩენები*, გვ. 21; გოგოჭური, ანტიკური
ხანის მასალები, გვ. 115; მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, *არქეოლოგიური
ძიებანი*, გვ. 205.

ლების გასწვრივ არსებულ სხვადასხვა დიამეტრის ორმოებში იდგმებოდა ხის სვეტები, რომლებსაც ბანური სახურავი ეყრდნობოდა. სიმტკიცისათვის სვეტებს გარშემო უწყობდნენ რიყის ქვებს. მცირერიცხოვანი ღარიანი და ბრტყელი კრამიტების ნატეხები იმაზე მეტყველებს, რომ ზოგიერთი შენობა კრამიტით იყო დახურული (ტაბ. XI₃₉₋₄₁). ნაგებობების შიდა სივრცე სარ-ლასტით ყოფილა გატიხრული. ტიხრები თიხამინით შეუღესავთ.

ალიზით მშენებლობის ტრადიცია ფართოდაა გავრცელებული აღმოსავლეთ საქართველოს შუა საუკუნეების ძეგლებზე. ალიზის შენობები გამოვლენილია ძალისაში,¹ ურბნისის ნაქალაქარზე, სადაც ცალკეული შენობების გარდა, ალიზით ზღუდის კედელიც აუგიათ.² V-VI სს-ის ალიზით ნაშენი სასახლეა აღმოჩენილი ილმაზლოს სიახლოვეს სოფ. მეორე ქესალოსთან³ და სხვ.

ძეგლზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა საკმაოდ მრავალრიცხოვანია. ქვევრები დაბალყელიანია პროფილირებული ბრტყელი ძირით (ტაბ. X₁₋₈). ნაწილი გლუვია (ტაბ. X₁). ზოგიერთს შემოუყვება სადა ან „თოკისებრი“ სარტყლები (ტაბ. X_{7,9,12}). ერთი მათგანი შემკულია ამოღარული ვარსკვლავის გამოსახულებით, მეორე – ურთიერთგადამკვეთი ხაზებით (ტაბ. X₁₀₋₁₁). ქვევრები ჩაკირული არაა. არსებული მოსაზრების თანახმად, ქვევრების ჩაკირვა საქართველოში XI ს-ის 80-იან წლებში მომხდარი მიწისძვრის შემდეგ იწყება.⁴

დერგებს პირს ქვემოთ დაუყვება მოყავისფრო წერნაქის ზოლები. მხარი შემკულია ნაჭდევების სარტყელით. თიხა მკვრივია. გამომწვარია მოჩალისფროდ (ტაბ. X₁₃₋₁₅). ილმაზლოს დერგების დაახლოებით მსგავსი ფორმის ჭურჭელი აღმოჩენილია ურბნისის „დამწვარ ნაგებობაში“, რომელიც V ს-ის მიწურულითა და VI ს-ის დასაწყისით თარიღდება.⁵ დერგები გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს მცხეთაში, ბებრისციხეზე მიკვლეულ IV-VI სს-ის ჭურჭელთან.⁶

სადღვებლები ნატეხებითაა წარმოდგენილი (ტაბ. X_{16,18}). ერთი შედარებით სრულად შემორჩენილი ჭურჭელი გამოვლინდა ქვედა IV დონეზე არსებულ კერასთან (ტაბ. X₁₇). მსგავსი სადღვებლები ცნობილია ურბნისის ნაქალაქარის VI-VIII სს-ის მასალიდან.⁷

ქოთნების ნაწილი ხასიათდება მოყრილი პირით. ზოგიერთი შემკულია ამოღარული ტალღოვანი ხაზებითა და ირიბი ნაჭდევებით (ტაბ. XXIII₂₅₋₃₃). დაძვრნილი აქვთ გახვრეტილი ყურები (ტაბ. X₃₂₋₃₃). მსგავსი

¹ ნარიმანიშვილი, *ნაქალაქარი ძალისა*, გვ. 246.

² ჭილაშვილი, *ურბნისი*, გვ. 106.

³ მურვანიძე, მინდორაშვილი, გოგოჭური, ელოშვილი, *ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები*, გვ. 354.

⁴ ბოხოჩაძე, *მევენახეობა-მელვინეობა*, გვ. 143.

⁵ ჭილაშვილი, *ურბნისი*, სურ. 40.

⁶ ნიკოლაიშვილი (და სხვა), *ბელტისციხე*, ტაბ. XIII₂.

⁷ სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, გვ. 49.

ფორმის ქოთნები ცნობილია: ნაგზაურის (დმანისი) სამონასტრო კომპლექსიდან, რომელიც V ს-ის მიწურულს თუ VI ს-ის დასაწყისში დაუარსებულია.¹

განსხვავებული ფორმისაა ქოთნები გაშლილი პირითა და დაბალი ყელით (ტაბ. X_{35-44,51,52,54}). ქოთნების სხვა ჯგუფისთვის დამახასიათებელია ბრტყელი განიერი პირი და დაბალი ყელი (ტაბ. X₄₅₋₅₀). მსგავსი ქოთნები ცნობილია: ურბნისიდან,² აგრეთვე რუსთავის ადრეული შუა საუკუნეების განათხარი მასალიდან.³ ყურიანი ქოთნების ნაწილი მოზრდილია. შემკულია ამოღარული ხაზების კომბინაციით, ნაჭდევებით, წრეებით, კოპებით და სხვ. (ტაბ. X_{34,56,57}).

სამზარეულო კერამიკას განეკუთვნება ტაფისებრი ჭურჭელი (ტაბ. X₁₉₈). მსგავსი ფორმის ცეცხლზე სადგამი კერამიკა ცნობილია ურბნისის ნაქალაქარის VI-VIII სს-ის არქეოლოგიური მასალიდან.⁴

ჩაფები დიდი ორყურა ჭურჭელია, გაშლილი პირითა და ნიბოიანი ყელით (ტაბ. X₁₉₋₁₉₃). მათი ანალოგები გვხვდება: ურბნისში,⁵ ზღუდერში,⁶ მცხეთაში,⁷ ლოჭინში,⁸ რუსთავში⁹ და არაერთ სხვა ძეგლზე.

ერთი შედარებით კარგად შემორჩენილი ჩაფი სტრატეგრაფიულად უფრო ადრეულ N16 ორმოში გამოვლინდა (ტაბ. X₁₉₃). პარალელური მასალებისა და აღმოჩენის ვითარების მიხედვით ჩაფი VI ს-ის ნაწარმი ჩანს.

ბადიები ღრმა და ფართოძირიანი ჯამებია ბრტყელი პირ-ტუჩით, რომლებსაც ხშირად კოპები ამკობს (ტაბ. X₂₁₋₂₃). ზოგიერთს პირს ქვემოთ სითხის გადმოსაღვრელი მოკლე მილი აქვს დაძერწილი (ტაბ. X₂₄). ბადიები ფართოდაა გავრცელებული ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე. ისინი მიკვლეულია: ურბნისში, მცხეთაში,¹⁰ თბილისში,¹¹ გლდანში,¹² რუსთავში,¹³ თელავში,¹⁴ უჯარმაში,¹⁵ ივრის ხეობაში¹⁶ და სხვ.

¹ კახიანი (და სხვა), *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი*, გვ. 96, ტაბ. 8₁₀.

² სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, ტაბ. VI-VIII.

³ პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 95, N106, გვ. 98, N112.

⁴ სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, გვ. 54, ტაბ. XIV.

⁵ ჭილაშვილი, *ურბნისი*, გვ. 93, ტაბ. XXX1; სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, გვ. 56, ტაბ. X₁₋₃.

⁶ ნემსაძე, *ზღუდრის არქეოლოგიური*, გვ. 56.

⁷ აფაქიძე (და სხვა), დიდი მცხეთა, გვ. 45, სურ. 246, 248.

⁸ აბრამიშვილი, ჭილაშვილი, *ლოჭინის ნასოფლარის*, გვ. 198.

⁹ პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 98.

¹⁰ სინაურიძე, *აღმოსავლეთ საქართველოს*, გვ. 50, ტაბ. IV-V.

¹¹ გძელიშვილი, ტყეშელაშვილი, *თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები*, ტაბ. 21, სურ. 47.

¹² Артилаква (и др.), *Отчёт о полевой работе*, ტაბ. 91.

¹³ პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 95, სურ. 106.

¹⁴ ჩიკოიძე, *თელავი*, გვ. 29.

¹⁵ მამაიაშვილი, *ჭერემი*, ტაბ. 54-55.

¹⁶ ჯორბენაძე, *ერწო-თიანეთი*, გვ. 41, სურ. 4.

ქილებს აქვს ბრტყელი პირი, ცილინდრული ყელი და მომაღლო ტანი (ტაბ. X₂₀). ჭურჭელი აღმოჩნდა III დონის კუთვნილ N2 ორმოში. ანალოგიური ქილა ილმაზლოზე ადრეცაა აღმოჩენილი (N166).

სუფრის ჭურჭელში მრავალრიცხოვანია მოჩალისფროდ გამომწვარი დოკები, მრგვალი ან ტუჩიანი პირით. ზოგიერთს ყელზე შემოუყვება ნიბო. შემკულია კოპებით, მორგვისეული ხაზებით ან ნაჭდევი სარტყლებით (ტაბ. XI₁₋₁₅). სუფრის ჭურჭელს ეკუთვნის მოჩალისფროდ გამომწვარი ყური ცხოველის (ცხვრის?) თავის გამოსახულებით (ტაბ. XI₂₀).

ცალკე გამოიყოფა შავად გამომწვარი ჭურჭლის ძირის ერთი ნატეხი, რომელზეც შტამპის მეშვეობით რელიეფური „ბორბალია“ გამოსახული (ტაბ. XI₂₃). ჭურჭელი შემკულობით თუ თიხის სტრუქტურით განსხვავდება ადგილობრივი კერამიკული ნაწარმისგან. ჭურჭლის ძირების შემკობა „ბორბლის“ გამოსახულებით ძალზე დამახასიათებელია ჩრდილოეთ კავკასიის ადრეული შუა საუკუნეების კერამიკისთვის.¹ ამგვარი ორნამენტით შემკული შავად გამომწვარი კერამიკა აღმოჩენილია დარიალის ხეობაშიც – ჩიმისა² და ლარსის სამარხებში, დარიალის ციხეზე და სხვ. მათი თარიღი ძირითადად VI-VIII სს-ით ისაზღვრება.³ აღწერილი ბორბლისგამოსახულებიანი ჭურჭელი სავარაუდოდ, ჩრდილოკავკასიური ნაწარმი უნდა იყოს და ილმაზლოს ნასახლარზე სავაჭრო-ეკონომიკური კავშირების შედეგად ჩანს მოხვედრილი.

ჯამები მცირერიცხოვანია, მოყრილი ან გაშლილი პირით, დაბალი კალთითა და ფართო ძირით (ტაბ. XI₂₄₋₃₈). შედარებით სრულადაა შემორჩენილი II დონის ნაგებობის იატაკზე აღმოჩენილი პატარა ჯამი, რომლის პირი შემკულია ნაჭდევებითა და კოპებით. ფსკერზე გამოყვანილია წრიული ჩაღრმავებები (ტაბ. XI₃₆).

სუფრის ჭურჭლიდან აღსანიშნავია N16 ორმოდან მომდინარე მოჩალისფროდ გამომწვარი პირგაშლილი ფართოძირიანი ჯამი, რომლის შიდა-პირი წერნაქის ზოლებითაა მოხატული (ტაბ. XI₃₀). ზოგადად, ადრეული შუა საუკუნეების თიხის ჭურჭლისათვის მოხატვა არ არის დამახასიათებელი. სავარაუდოდ, ჯამი გვიანანტიკური ხანის მოხატული კერამიკის ტრადიციების გვიანდელი გამოძახილი შეიძლება იყოს.

არქეოლოგიურ მასალაში გვხვდება თიხის გამოუნვავი ხუფები. თიხის ნედლი გუნდა ეფარებოდა სამზარეულო თუ სუფრის ჭურჭლის პირებს. არტეფაქტების ქვედა მხარეს შემორჩენილია ჭურჭლის პირების ანაბეჭდი. სახურავებად თიხის ჭურჭლის ნატეხებიდან დამზადებული დისკოებიც ყოფილა გამოყენებული.

¹ Ловпаче, *Погребальный обряд*, ტაბ. 63-4, 6. 76-7, 9, 10, 12; Ковалевская, *Кавказ*, გვ. 126.

² აღნიშნული პუნქტი, საიდანაც წერილობითი წყაროების მიხედვით ქართული მიწები იწყებოდა, ვახუშტი ბაგრატიონთან არაერთხელ მოხსენიებულია როგორც – ჩიმი და არა ჩმი, როგორც მას ახლა უწოდებენ. შდრ. „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 357¹⁰, 633²², 642^{1,3,7,12}, 643^{14,21}, 648²¹.

³ Ковалевская, *Кавказ*, გვ. 126; ნითლანაძე, *ხევის არქეოლოგიური*, გვ. 67, ტაბ. XXXVI.

ლარიანი კრამიტების ორიოდ ნიმუშია გამოვლენილი. შედარებით მეტია ბრტყელი კრამიტების ნატეხები (ტაბ. XI₃₉₋₄₁). ერთ მათგანს ეტყობა წერნაქით შეღებვის კვალი (ტაბ. XI₃₉). კრამიტებზე შემორჩენილია ცხვრისა თუ თხის ჩლიქების ანაბეჭდები. ზოგიერთს ხელოსნის თითების ანაბეჭდი ეტყობა. ილმაზლოს კრამიტები იმეორებს ადრეული შუა საუკუნეების სხვადასხვა ძეგლზე (ურბნისი, მცხეთა, რუსთავი, უჯარმა) აღმოჩენილი კრამიტების ფორმას.

მოჭიქული კერამიკიდან ორი ჯამია, სამი – სამარილე. ჯამის შიშველი კეცი სოსნისფერი და თეთრი ზოლებითაა შემკული. გადავლებული აქვს მწვანე ჭიქური (ტაბ. XI₆₃). მეორე ჯამის შიშველი კეცი მოხატულია სოსნისფერი და ანგობის თეთრი ზოლებით. გადავლებული აქვს კრიალა ჭიქური (ტაბ. XI₆₄). IX ს-ით დათარიღებული ანალოგიური ორნამენტის მქონე ჯამები აღმოჩენილია: თბილისში, უჯარმაში, რუსთავში, დმანისში,¹ უფლისციხეში² და სხვ.

სამარილეებიდან ერთი სოსნისფრად, ორი – ყვითლად და მწვანედაა მოჭიქული (ტაბ. X₆₅₋₆₆). სამარილეების თარიღი სხვა თანმხლები მოჭიქული კერამიკის მიხედვით IX ს-ით განისაზღვრება.

მინის ჭურჭელი წარმოდგენილია ყალიბში ჩამოსხმული ფიალისებრი სასმისების ნატეხებით. ჭურჭლის ტანის ქვედა ნაწილი ნახევარსფერულია, ძირი – მრგვალფოსოიანი. შემკულია მრგვალი, ოვალური ან ხუთკუთხა ფაცეტებით (ტაბ. XI₅₁₋₅₈). ფაცეტებიანი მინის ჭურჭლის იმპორტული ნიმუშები ჩვენში უკვე II-III და IV ს-ში გვხვდება – სოხტა, ზღუდერი, ქერემი.³ ადრეული შუა საუკუნეების მინის ნაწარმის არსებული კლასიფიკაციის თანახმად, ილმაზლოს ფაცეტებიანი სასმისები ყალიბში ჩამოსხმული ჭურჭლის I ტიპში ერთიანდება.⁴ ილმაზლოს ფაცეტებიანი ჭურჭლის ანალოგები გვხვდება: ურბნისში,⁵ უფლისციხეში,⁶ მცხეთაში, თბილისში, თრელის ნასოფლარზე, რუსთავის ნაციხარსა და ნაქალაქარზე,⁷ ბოლნისში,⁸ ხოპისის ნამოსახლარზე,⁹ ხორნაბუჯის მიდამოებში¹⁰ და სხვ. მსგავსი ჭურჭელი ცნობილია: ჩრდილოეთ კავკასიის, სომხეთისა და აზერბაიჯანის ძეგლებიდან, ირანიდან, ბი-

¹ მინიშვილი, *მოჭიქული ჭურჭელი*, გვ. 16.

² მინდორაშვილი, *უფლისციხე*, ტაბ. XV₁₁.

³ Сланов, *Стеклянные сосуды*, გვ. 3-8; ნემსაძე, *ზღუდრის არქეოლოგიური*, გვ. 47; საგინაშვილი, *გვიანრომაული მინის ფიალა*, გვ. 69; მამაიაშვილი, *ქერემი*, გვ. 32.

⁴ შდრ. ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ. 13.

⁵ ჭილაშვილი, *ურბნისი*, სურ. 53.

⁶ მინდორაშვილი, *უფლისციხე*, გვ. 27, ტაბ. XVII₂₅.

⁷ ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ. 13-14; ჩხატარაშვილი, *მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი*, გვ. 83.

⁸ ამირანაშვილი, *ადრეფეოდალური ხანის*, ტაბ. XV; ჩხატარაშვილი, *მინის ნაწარმი*, გვ. 125.

⁹ თუშიშვილი (და სხვა), *ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური*, გვ. 60-64.

¹⁰ სინაურიძე, *ქიზიყის 1938-1939 წწ. არქეოლოგიური*, გვ. 75-76.

ზანტიიდან და სხვ.¹ რუსთავსა და თბილისში აღმოჩენილი ფაცეტებიანი სასმისები სტრატეგრაფიული მონაცემების, თანმხლები მასალისა თუ ანალოგების მიხედვით, ძირითადად VI-VIII სს-ით თარიღდება.²

განსხვავებული ტიპისაა მინის სასმისის ძირ-ქუსლი (ტაბ. XI₄₉). მსგავსი ფორმის სასმისები არსებული კლასიფიკაციით, თავისუფლად გამობერილი ჭურჭლის V ტიპის მე-2 ქვეტიპში ერთიანდება.³ ანალოგიური სასმისები აღმოჩენილია: რუსთავში, დმანისში, ტირიტაკში (VIII-IX სს.), ნისაში (IX-X სს.), ჩიმის სამაროვნის 21-ე კატაკომბაში, ბაქოში და სხვ. რუსთავ-დმანურ ნიმუშებს პარალელური მასალების მიხედვით VIII-X სს-ით ათარიღებენ.⁴ ილმაზლოს სასმისის თარიღიც ამავე პერიოდით შეიძლება განისაზღვროს.

სამაჯურებიდან ერთი ლურჯი მინისაა, სადა, მრგვალგანივკვეთიანი (ტაბ. XI₄₈). მეორე შავია, წმინდად გრეხილი (ტაბ. XI₄₇). მრგვალგანივკვეთიანი სადა სამაჯურები ფართოდაა გავრცელებული მინის სამაჯურების არსებობის მთელ მანძილზე IX ს-დან XIV ს-ის ჩათვლით.⁵ ამგვარი სამაჯურები აღმოჩენილია VIII-IX სს-ით დათარიღებულ ორბეთის მინის საწარმოში,⁶ თბილისში, შენაქოში.⁷

წმინდად გრეხილი სამაჯურებიც ხანგრძლივი დროის მანძილზე მზადდებოდა. ისინი დიდი რაოდენობითაა აღმოჩენილი ორბეთის მინის სახელოსნოში.⁸ მინის სამაჯურების დამზადების ქვედა ქრონოლოგიურ ზღვარად IX ს-ეს მიიჩნევენ.⁹ მ. ჩხატარაშვილი გამოთქვამდა ვარაუდს, რომ რუსთავში მინის სამაჯურები VI თუ არა VII ს-დან მაინც ჩნდება და ამ მოვლენას ქალაქის თავისებურებად მიიჩნევდა.¹⁰ თუმცა, ის გარემოება, რომ სხვაგან, მათ შორის ურბნისში, რომლის განადგურების თარიღად VIII ს-ის 30-იანი წლებია მიჩნეული და განსაკუთრებით სამთავროს გვიანდელ (VII-VIII სს-ის) სამარხებში მინის სამაჯურების არარსებობა, ჯერჯერობით მაინც ანგარიშგასაწიევი ფაქტია.¹¹

ილმაზლოს მინის სამაჯურები უფრო IX ს-ის არტეფაქტებია. ამაზე მეტყველებს ის გარემოება, რომ ისინი გამოვლენილია ნასახლარის ზედა – I დონეზე IX ს-ის მოჭიქულ ჯამებთან ერთად.

¹ ჩხატარაშვილი, *მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი*, გვ. 84-85. ლიტ. იხ. იქვე.

² ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ. 14-15.

³ შდრ. ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ. 21-23.

⁴ ჩხატარაშვილი, *მინის ჭურჭელი*, გვ. 23.

⁵ დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ. 105.

⁶ უგრელიძე, *მინა*, გვ. 10.

⁷ დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ. 105.

⁸ უგრელიძე, *მინა*, გვ. 10; დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ. 110-111.

⁹ დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ. 101.

¹⁰ ჩხატარაშვილი, *მინის ათი ბეჭედი*, გვ. 61.

¹¹ დოლაბერიძე, *საქართველოს მინის სამაჯურები*, გვ. 100.

ყურადღებას იქცევს თაბაშირის ორნამენტი, რომელიც შროშანის ყვავილების სტილიზებული გამოსახულებაა (2 ერთეული) (ტაბ. XI₄₅). ორნამენტი რაღაც გამოსახულების მოჩარჩოება უნდა იყოს. შროშანი, როგორც ყვავილი-ინსიგნია, გარკვეული პატივის ნიშანი, ფართოდ იყო გავრცელებული ირანულ კულტურაში. ჩვენში ეს სიმბოლო ირანიდან ჯერ კიდევ წინაქრისტიანულ ხანაში ვრცელდება.¹ შროშანის ორნამენტულ-სიმბოლური მოტივი ადგილობრივ ტრადიციებთან ასიმილირდა. მან განსაკუთრებული მნიშვნელობა შეიძინა ქრისტიანულ ხელოვნებაში. შროშანი გამოისახებოდა: ჯვრებზე, სტელებზე, კაპიტელებზე. სხვადასხვა რელიეფებზე წარმოდგენილი საზოგადოების მაღალი წრის წევრებს ხშირად ხელში შროშანის ყვავილი უკავიათ, რაც მათ პრივილეგიებულ მდგომარეობას უსვამს ხაზს.² შროშანის გამოსახულებით შემკული ჯვრები, სტელები, კაპიტელები, რელიეფები, ხშირად გვხვდება ქვემო ქართლის ადრეული შუა საუკუნეების ძეგლებზე: დამბლუტისწყლის ხეობის პატარა ეკლესია, კიზილ-ქილისა, ბალიჭი, ბუჩურაშენი (V-VI სს.), ბოლნისი (VI ს.),³ ბაღჩალარი (VI-VII სს.),⁴ ნაგზაურის სამონასტრო კომპლექსი (VI ს.),⁵ დმანისი (VI ს.)⁶ და სხვ.

განათხარ მასალაში საინტერესოა მარმარილოს ჯამი (ტაბ. XI₄₄). მარმარილოს ჯამი აღმოჩენილია ჭაბუკაურის (ნეკრესის) ბაზილიკაში. ნივთი IV-V სს-ით თარიღდება.⁷ ჭაბუკაურის ჯამი ფორმით განსხვავდება ილმაზლოს ჯამისგან. უკანასკნელი ძეგლის დარღვეული კულტურული ფენიდან მომდინარეობს. იგი სავარაუდოდ V-VI სს-ის არტეფაქტია.

ხელსაფქვავეები ბაზალტისაა (ტაბ. XI₄₂₋₄₃). ისინი ზოგადად VI-VIII სს-ით თარიღდება. ბაზალტისგანაა დამზადებული ქვევრის სარქველები. არტეფაქტებზე არსებული ნახვრეტი იმაზე მეტყველებს, რომ ისინი ქვევრებს ყურძნის ტკბილის დუღილისას ეფარათ. ჭურჭლის სახურავებადაა გამოყენებული სხვადასხვა დიამეტრის მქონე რიყის მრგვალ-ბრტყელი ქვები. N14 ორმოში ამგვარი სახურავის 20-მდე ნიმუში აღმოჩნდა. ქვის ნივთებში მრავლადაა სალესავები და სანაყები.

ძვლის ნივთებიდან გვხვდება წვერნათლილი ირმის რქები (N995, 999). მსხვილფეხა საქონლის ლულოვანი ძვლისგანაა დამზადებული იარაღის ტარი, სამანჭვლე ნახვრეტი (N982).

¹ Мачабели, *Позднеантичная торевтика*, გვ. 112-114. ლიტ. იხ. იქვე.

² ჯაფარიძე, *ადრეული შუა საუკუნეების*, გვ. 93; კახიანი (დასხვა), *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი*, გვ. 68.

³ ამირანაშვილი, *ადრეფეოდალური ხანის*, სურ. 6, 8, 20, 21; ჩუბინაშვილი, *ქვემო ქართლის*, ტაბ. 4, 5.

⁴ ჯავახიშვილი, *ადრეფეოდალური ხანის*, ტაბ. VI, XVI₁₋₂.

⁵ კახიანი (დასხვა), *ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი*, გვ. 35-36.

⁶ ჯაფარიძე, *ადრეული შუა საუკუნეების*, გვ. 76-77, 81, 83-84, 92-94, ტაბ. XVI₂₋₃, XVII₁₋₂, XVIII₁, XXIII₁, XXXIV₁, XLVIII₁₋₂, LXVI₂, LXXIV₁, LXXXV₁.

⁷ ბახტაძე (დასხვა), *ნაქალაქარ ნეკრესის*, გვ. 69, ტაბ. III₄.

N5 ორმოში გამოვლინდა ბრინჯაოს საკინძი, შემკული მინის მილაკი-სებრი მძივით (ტაბ. XI₅₀). ანალოგიური საკინძები ცნობილია: სამთავროდან (VI ს-ის I ნახ.),¹ ქვემო ალევინი (VI ს.),² მატანიდან (VI ს.),³ რუსთავიდან (VI-VII სს.),⁴ ვაშლაჯვარადან (VI-VII სს.).⁵ პარალელური მასალების მიხედვით, საკინძი VI ს-ს შეიძლება მივაკუთვნოთ.

N5 ორმოშია აღმოჩენილი სარდიონის ბეჭედიც. ბეჭდის რკალი ერთ ადგილას წაკვეთილია და ქმნის ბრტყელ ფარაკს (ტაბ. XI₄₆). ანალოგიური ფორმის ინტალიო და სადა ბეჭდები ცნობილია: სამთავროდან,⁶ არმაზისხევიდან,⁷ ქვემო ალევის VI ს-ის სამარხიდან,⁸ ედისიდან (ჯავის მუნიციპალიტეტი).⁹ ფორმის მიხედვით, მათ IV-V სს-ს მიაკუთვნებენ.¹⁰ თუმცა, ამგვარი ბეჭდები ძირითადად V-VII სს-ის, ზოგჯერ კი VII-VIII ს-ის დასაწყისით დათარიღებულ სამარხებშიც გვხვდება.¹¹ ანალოგიური ბეჭედი გამოვლენილია ივრის ხეობაში, ჯიჯეთის VI-VII სს-ის სამაროვანზე.¹² ილმაზლოს ბეჭედი ყველაზე მეტად ემსგავსება რუსთავის VI-VIII სს-ის სამაროვნებზე მიკვლეულ აქატისა და სარდიონის ბეჭდებს.¹³ სავარაუდოდ, ბეჭდის თარიღი VI-VII სს-ით უნდა განისაზღვროს.

როგორც ვნახეთ, ადრეული შუა საუკუნეების კულტურულ ფენაში გამოვლენილი მასალა ძირითადად V-VIII სს-ით თარიღდება. IX ს-ეს განეკუთვნება ზედა I დონიდან მომდინარე მოჭიქული კერამიკის ნიმუშები. გათხრებისას არ გამოვლენილა X და შემდგომი საუკუნეების მასალა, რაც გვაძლევს საფუძველს ვამტკიცოთ, რომ ნასახლარი IX ს-ის შემდგომ აღარ ფუნქციონირებდა.

განათხარი მასალა მნიშვნელოვანი წყაროა ადრეული შუა საუკუნეების ქვემო ქართლის ამ კუთხის სამეურნეო სახის წარმოსადგენად. ირკვევა, რომ მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი ძირითადი დარგი იყო მარცვლეული კულტურების მოყვანა, რაზედაც მიუთითებს ნაგებობებში გამართული ორმოები. მათ უმეტესობას მარცვლეულის შესანახად იყენებდნენ. მარცვლეული კულტურების წარმოება-მოხმარების სათანადო

¹ აფხაზავა, ადრეული შუა საუკუნეების, ტაბ. XV₁₇.

² აფხაზავა, ქვემო ალევი, ტაბ. XXXII₇₆.

³ Рамишвили, *Исследование*, სურ. 6₁₋₂.

⁴ Иващенко, *Руставский могильник*, გვ. 71-86, ტაბ. XXVIII₄.

⁵ ნიკოლაიშვილი, *ვაშლაჯვარის სამაროვანი*, ტაბ. XVI_{33,51}.

⁶ რამიშვილი, *სასანური გემები*, გვ. 41, ტაბ. XIII_{17,50,83}, XV₉.

⁷ აფაქიძე (და სხვა), *არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები*, ტაბ. XV₁₅.

⁸ აფხაზავა, *ქვემო ალევი*, გვ. 29, 110, ტაბ. XVIII₃₈, XXXV₂₀.

⁹ Дзаттиаты, *Раннесредневековый могильник*, ნახ. 210.

¹⁰ რამიშვილი, *სასანური გემები*, გვ. 41.

¹¹ რამიშვილი, *სასანური გემები*, გვ. 100, 126-127; აფხაზავა, ადრეული შუა საუკუნეების, ტაბ. XXXV₃₄, XXXVIII₅₆, XLIII₄.

¹² ჯორბენაძე, *ერწო-თიანეთი*, გვ. 77, ტაბ. XVIII, 332.

¹³ პაჭიკაშვილი, *ძველი რუსთავი*, გვ. 90, 97-98.

დონეზე მიუთითებს ქვის ხელსაფქვავეები, საბეგველები თუ სასრეს-სანაყე-
ბი, თიხის კეცები.

გათხებისას აღებული პალეოეთნობოტანიკური და პალინოლოგიუ-
რი ნიმუშების კვლევამ მნიშვნელოვანი დასკვნების გაკეთების შესაძლებ-
ლობა მოგვცა (ნ. რუსიშვილი, მ. ჭიჭინაძე). ნიადაგის ნიმუშებში კულტურუ-
ლი მცენარეებიდან გამოვლენილია ხორბლის ორი სახეობა, კილიანმარცვ-
ლიანი ქერი, ფეტვი, ვაზი, სელი, ბარდა, ოსპი, უგრეხელი, ცერცვი და ატამი.

იდენტიფიცირებულია ხორბლის ორი სახეობა: შიშველმარცვლიანი
ხორბალი (*Triticum aestivum-durum*) და კულტურული ორმარცვალა (*Triticum
dicoccum Schrank ex. Schubl.*). რბილი ხორბალი (*Triticum aestivum L.*) მიეკუთ-
ვნება ჰექსაპლოიდურ შიშველმარცვლიან ($2n=42$) სახეობას. კულტურული
ორმარცვალა მხოლოდ ერთ ნიმუშში გამოვლინდა. მასალის სიმცირის გა-
მო, ძნელია მსჯელობა რბილი ხორბლის და ორმარცვალას დამოუკიდებე-
ლი ნათესების შესახებ. შესაძლოა ნამოსახლარის აგრიკულტურაში არსე-
ბობდა როგორც რბილი ხორბლის ასევე ორმარცვალას დამოუკიდებელი
ნათესები. რბილ ხორბალს უფრო მაღალი ცხობითი ღირებულება აქვს, ხო-
ლო ორმარცვალა უკეთესია საკორკოტედ. პალინოლოგიურმა კვლევებმა
ნიადაგის სინჯებში ხორბლის როგორც ცალკეული, ისე გუნდებად შეკრუ-
ლი მტვრის მარცვლები გამოავლინა.

კილიანმარცვლიანი ქერი (*Hordeum vulgare L.*) ნაპოვნია სამ ნიმუშში.
N8 ორმოში ქერის მტვრის მარცვლებიც აღმოჩნდა. ქერის ფქვილს არ გააჩ-
ნია მაღალი ცხობითი ღირებულება. მისგან გამომცხვარი პური მტვრევა-
დია და არ ახასიათებს ფორიანობა. პურის გამოსაცხობად ადამიანი უფრო
ქერის და ხორბლის ნარევს იყენებდა. კილიანმარცვლიანი ქერი ფართოდ
გამოიყენება, როგორც ლუდის წარმოებაში, ასევე ცხოველების გამოსაკვე-
ბად. ქერს განსაკუთრებული ადგილი უკავია ცხენების და ხარების საკვებ
რაციონში.

ილმაზლოს ნამოსახლარზე კულტურული ფეტვი (*Panicum miliace-
um L.*) შედარებით მეტი სიხშირით და ასევე შედარებით მეტი რაოდენობით
გვხვდება. პარკოსანი მცენარეებიდან იდენტიფიცირებულია ბარდა (*Pisum
sativum L.*), ოსპი (*Lens culinaris Medik*), ცერცვი (*Vicia faba L.*) და უგრეხელი
(*Vicia erilia Willd*). მათ დიდი ადგილი ეკავათ ძველი სამყაროს მოსახლეო-
ბის საკვებ რაციონში. ამჟამად ისინი ჩანაცვლებულია ლობიოს ამერიკული
ფორმებით. პარკოსანი მცენარეების ნარევი ნაპოვნია კულტურული ფენის
II დონეზე გამოვლენილ ქოთანში. პარკოსნები წარმოადგენენ მცენარეული
ცილის მნიშვნელოვან წყაროს. აღმოჩენილ პარკოსნების ნარევში დომინი-
რებს ბარდის თესლი, ხოლო ცერცვი, ოსპი და უგრეხელი შენარევის სახით
გვხვდება.

საინტერესოა აღნიშნულ ნარევში სელის თესლის მნიშვნელოვა-
ნი რაოდენობით დაფიქსირება. კულტურული სელი (*Linum usitatissimum L.*)
ასევე ნაპოვნია N7 ორმოს ფსკერიდან აღებულ ნიმუშში. სელის, როგორც

საზეთე, ისე საბოჭკოვე ფორმებს საქართველოს აგრიკულტურაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა. ნამოსახლარზე აღმოჩენილი სელი კულტურულ სახეობას მიეკუთვნება და შესაძლოა ამ კულტურის ნათესები ნამოსახლარის აგრიკულტურაში არსებობდა. პარკოსან მცენარეებთან ერთად სელის თესლის მნიშვნელოვანი რაოდენობით დაფიქსირება ასევე შესაძლებელია უკავშირდებოდეს კერძის მომზადების გარკვეულ წესს, სადაც გამოყენებული იყო სელის საზეთე ფორმა.

პალინოლოგიური კვლევებით ნიადაგის სინჯებში ქსოვილის ბოჭკოებიდან სელი და ბამბაა დაფიქსირებული. სელის მტვრის მარცვლებია მიკვლეული ქვევრშიც. სელის ბოჭკოებისა და ერთეული კანაფის ბოჭკოს ნაშთები აღმოჩნდა ალიზის აგურებში. საკვლევ ნიმუშებში სელის, ბამბისა და კანაფის ბოჭკოების აღმოჩენით ირკვევა, რომ ილმაზლოს მოსახლეობა სელისა და კანაფის ქსოვილს ფართოდ მოიხმარდა.

ამრიგად, არქეობოტანიკური მასალის მიხედვით, ადრეული შუა საუკუნეების ქვემო ქართლის მოსახლეობის საკვებ რაციონში არსებობდა მარცვლოვნების რამდენიმე სახეობა – ხორბალი, ქერი, ფეტვი. აგრეთვე პარკოსანი მცენარეები – ბარდა, ცერცვი, ოსპი, უგრეხელი. შესაბამისად, უნდა ვიგულისხმოთ მათი ადგილობრივი წარმოებაც. გარდა პარკოსნებისა, მოსახლეობას მოჰყავდა ბამბა.

მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის მნიშვნელოვანი დარგია მევენახეობა-მელვინეობა. გათხრებისას მიკვლეული ქვევრები იმაზე მეტყველებს, რომ ქვემო ქართლის ამ ნაწილში, სადაც მევენახეობა-მელვინეობის კულტურა სადღეისოდ დავინწყებულია, ადრეული შუა საუკუნეებისთვის სრულიად განსხვავებული ვითარება იყო.

ქვემო ქართლის ამ რეგიონის მევენახეობა-მელვინეობის ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანია პალეობოტანიკური კვლევებიც. კულტურული ფენის IV დონის ნაგებობის იატაკზე ვაზის შვიდი წიპნა გამოვლინდა. მასალა არ იძლევა საშუალებას უფრო სიღრმისეული კვლევისათვის. მხოლოდ ის შეიძლება აღინიშნოს, რომ მორფოლოგიური ნიშნების მიხედვით, წიპნები მიეკუთვნება ვაზის კულტურულ სახეობას – *Vitis vinifera L.*

პალეობოტანიკურ კვლევებთან ერთად ამ რეგიონში ვაზის კულტურის მაღალ დონეზე მეტყველებს პალინოლოგიური ძიებანი, რომლის შედეგად ორმოებიდან და ქვევრიდან აღებულ სინჯებში ვაზის მტვერი გამოვლინდა.

ატმის (*Prunus persica L.*) კურკის აღმოჩენა N14 ორმოში იმაზე მეტყველებს, რომ მოსახლეობა მებალეობითაც იყო დაკავებული. ატმის კურკა გამოვლენილია ძალისას გვიანანტიკური ხანის ძეგლზე. XII-XIII სს-ით თარიღდება ჯოხთანისხევის (გლდანის) ნასოფლარი, სადაც ასევე ატმის კურკაა აღმოჩენილი.¹ გვაქვს საფუძველი ვამტკიცოთ, რომ ჩვენში ატმის კულტურას დიდი ხნის ისტორია აქვს. ხოლო V-VI სს-ის ქვემო ქართლში, მებალე-

¹ მურვანიძე, მინდორაშვილი, *ჯოხთანისხევის ნასოფლარი*, გვ. 39-61.

ობის ამ დარგის არსებობა უკვე ფაქტობრივი მონაცემებით დასტურდება. საინტერესოა, რომ ნიადაგის ერთ-ერთ სინჯში კაკლის მტვერიც დადასტურდა.

როცა ქვემო ქართლის ამ კუთხის მოსახლეობის სამეურნეო საქმიანობის შესახებ ვსაუბრობთ, უნდა გავიხსენოთ ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობაც, რომელიც გარკვეულწილად ავსებს არქეოლოგიური, პალეობოტანიკური და პალინოლოგიური კვლევის შედეგებს. ვახუშტი ბაგრატიონის მიხედვით – ქვემო ქართლში ხარობდა: ვენახი, ლელვი, ბროწეული, ხილი, ბრინჯი, ბამბა. კანაფი კი „უმუშაკოდ“ მოდიოდა.¹

გათხრებისას აღმოჩენილი წვრილფეხა და მსხვილფეხა საქონლის მრავალრიცხოვანი ძვლები, თიხის სადღვებლები, ბადიები (სარძევე ჭურჭელი), იმაზე მეტყველებს, რომ მოსახლეობას საქონლის საკმაო რაოდენობა ჰყოლია და მათი სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი დარგი მესაქონლეობა იყო. საკითხში უფრო მეტი სიცხადე შეიტანა ზოოარქეოლოგიურმა კვლევამ (ნ. ვანიშვილი). ოსტეოლოგიურ კოლექციაში განისაზღვრა 307 ძვალი. ძვლოვანი მასალა ხერხემლიან ცხოველთა ცხრა ტაქსონს ეკუთვნის: ცხვარი ან თხა (*Ovis/Capra*); ძროხა (*Bos taurus*); ღორი (*Sus scrofa*); ცხენი (*Equus caballus*); კეთილშობილი ირემი (*Cervus elaphus*); კურდღელი (*Lepus europaeus*); თახვი (*Castor fiber*); გაზელა (*Gazella subgutturosa*) და მტკნარი წყლის კუ (*Emys orbicularis*). მასალის ძირითადი ნაწილი – 95,44% შინაურ ცხოველებს ეკუთვნის, გარეული ცხოველები ძვლოვანი ნაშთების 4,56%-ით არის წარმოდგენილი.

ინდივიდების მინიმალური რაოდენობის თვალსაზრისით დომინირებს წრილფეხა რქოსანი პირუტყვი. ძვლოვანი მასალის რაოდენობით ცხვარი/თხის ჯგუფი უმნიშვნელოდ აღემატება ძროხის ნაშთების რაოდენობას (*Ovis/Capra* – 38,76%, *Bos taurus* 37,79%), მაგრამ ინდივიდების მინიმალური რაოდენობით ცხვარი/თხის ჯგუფი (41,18%) თითქმის ორჯერ აღემატება ძროხის (23,53%) ინდივიდების მინიმალურ რაოდენობას. ღორის იდენტიფიცირებული ძვლოვანი ნაშთები ორჯერ ნაკლებია (17,92%) რქოსანი პირუტყვის მასალასთან შედარებით, თუმცა ინდივიდების მინიმალური რაოდენობით (21,57%) ღორი უმნიშვნელოდ ნაკლებია ძროხის მინიმალური ინდივიდების რაოდენობაზე.

გარეულ ტაქსონებს შორის მასალის რაოდენობით ჭარბობს კეთილშობილი ირემი, რომელიც მხოლოდ ორ ინდივიდს ეკუთვნის. ფაუნის სხვა წარმომადგენლები მცირე რაოდენობის მასალით (NISP) და ინდივიდების მინიმალური რაოდენობით (MNI) არიან წარმოდგენილი: ცხენი NISP – 0,98%, MNI – 1,96%; გაზელა, კურდღელი, თახვი და მტკნარი წყლის კუ NISP – 0,33%, MNI – 1,96%.

ჩატარებული ზოოარქეოლოგიური კვლევის შედეგები ვერ იქნება უნივერსალური ქვემო ქართლის ვრცელი რეგიონისთვის, თუმცა საკვლევ ტერიტორიაზე ადრეულ შუა საუკუნეებში მცხოვრები მოსახლეობის ისეთი

¹ „ქართლის ცხოვრება“, გვ. 328₂₂₋₂₄; ბერძენიშვილი, ნარკვევები, გვ. 9-10.

სამეურნეო საქმიანობის შესწავლისათვის, როგორცაა მესაქონლეობა, ძალზე საყურადღებოა. ირკვევა, რომ აღნიშნული პერიოდისთვის რეგიონის ამ მხარის მოსახლეობა ზემოთ უკვე მითითებულ სხვადასხვა სამეურნეო დარგებთან (მემინდვრეობა, მებოსტნეობა, მებალეობა, მევენახეობა-მელვინეობა და სხვ.) ერთად მესაქონლეობას უპირატესად კი წვრილფეხა რქოსანი საქონლის (ცხვარი-თხა) მოშენებას მისდევდა. მესაქონლეობაში, შედარებით, ნაკლები ხვედრითი წონა ჰქონდა მსხვილფეხა პირუტყვს, კიდევ უფრო ნაკლები – ღორს.

გარეული ცხოველების ძვლების პროცენტული მაჩვენებელი მცირეა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ მოსახლეობის მოთხოვნილება ხორცზე უპირატესად შინაური საქონლით კმაყოფილდებოდა.

ხელოსნობისა და შინამრეწველობის სხვადასხვა დარგის შესახებ ნაკლები მასალა მოგვეპოვება. თიხის კვირისტავეები საფეიქრო საქმეს უკავშირდება, რქის სახვრეტები – ტყავის დამუშავებას (ტაბ. XI⁵⁹⁻⁶²). ამ საქმიანობისთვის საჭირო ნედლეული, როგორც არქეოლოგიური მონაცემებისა და წერილობითი წყაროების მიხედვით ჩანს, მატყლის, ბამბის, სელისა თუ ტყავის სახით, ადგილზე არსებულა. საფეიქრებელია, რომ შინამრეწველობის ეს ორივე დარგი ძირითადად საოჯახო მოთხოვნილებების დაკმაყოფილებას ემსახურებოდა.

როდის ან ვის მიერ განადგურდა ილმაზლოს ნამოსახლარი? ამ ვრცელი დასახლების აოხრება სავარაუდოდ არაბთა შემოსევებს შეიძლება დაუვკავშიროთ. როგორც ზემოთ არაერთხელ აღინიშნა, ილმაზლოს ნამოსახლარზე არ ჩანს XI ს-ის და უფრო მოგვიანო ხანის არქეოლოგიური მასალა, რაც იმაზე მეტყველებს, რომ XI ს-ში ნამოსახლარი (ყოველ შემთხვევაში მისი დიდი ნაწილი) უკვე განადგურებულია. IX-X სს-ში აღმოსავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე ადგილი ჰქონდა არაბთა ორ დიდ ლაშქრობას, რომელთა მარშრუტები სწორედ მტკვრის მარჯვენა ნაპირის ჩვენთვის საინტერესო მონაკვეთზე გადიოდა. ამდენად, დასახლების განადგურება დიდი ალბათობით არაბთა შემოსევებთან უნდა იყოს დაკავშირებული.

852-854 წლებში ხალიფა მუთავაქილის სარდალი ბუღა თურქი სახალიფოსგან განდგომილი თბილისის ამირა ისჰაკ იბნ-ისმაილის დასასჯელად სამხრეთ კავკასიაში შემოიჭრა. თუ ბუღა თურქის ლაშქრობის მარშრუტს მივადევნებთ თვალს, ვნახავთ, რომ როგორც ქვეყანაში შემოსვლისას, ისე ქვეყნიდან გასვლისას, არაბებს ხუნანიდან ვიდრე ტფილისამდე მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ არსებული ის გზა გამოუყენებიათ, სადაც ილმაზლოს ნამოსახლარია განლაგებული.¹

რაც შეეხება აზერბაიჯანის ამირა აბულ-კასიმის ქართლში 914 წლის ლაშქრობას, ამ შემოსევის მარშრუტიც ტფილისამდე მდ. მტკვრის მარჯვენა ნაპირს მიუყვებოდა.²

¹ საქართველოს ისტორიის, გვ.11.

² საქართველოს ისტორიის, გვ.12.

ამდენად, IX-X სს-ში როგორც ბულა თურქის, ისე აბულ-კასიმის ლაშქრობები არსებითად ერთი მიმართულებით – მტკვრის მარჯვენა ნაპირის გასწვრივ განხორციელდა. ამ გზაზე არსებული ილმაზლოს დიდი დასახლების განადგურება აღნიშნული ლაშქრობებიდან ერთ-ერთს, სავარაუდოდ უფრო აბულ-კასიმის 914 წლის შემოსევას შეიძლება დაუკავშიროთ.

დამონმებული წყაროები და ლიტერატურა Cited Sources and Literature

აბრამიშვილი, ჭილაშვილი, ლოჭინის ნასოფლარის – აბრამიშვილი რ., ჭილაშვილი ლ., ლოჭინის ნასოფლარის არქეოლოგიური გათხრები, სსმმ, ტ. XIII-ბ, 1962, გვ. 197-206

(Abramishvili, Chilashvili, *Lochini Ancient Village* – Abramishvili R., Chilashvili L., *Archaeological Excavations of Lochini Settlement*, “Bulletin of the Georgian State Museum”, Vol. 13-B, 1962, pp. 197-206).

ამირანაშვილი, ადრეფეოდალური ხანის – ამირანაშვილი ჯ., ადრეფეოდალური ხანის ქართული არქიტექტურისა და რელიეფური ქანდაკების ძეგლები, თბილისი, 1968

(Amiranashvili, *The Early Feudal* – Amranashvili J., *The Early Feudal Period Georgian Architctural Sites and Relief Sculptures*, Tbilisi, 1968).

აფაქიძე (და სხვა), არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები – აფაქიძე ა., გობეჯიშვილი გ., კალანდაძე ალ., ლომთათიძე გ., არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლები, მცხეთა I, თბილისი, 1955

(Apakidze A. [et al.], *Armaziskhevi Archaeological Sites* – Apakidze A., Gobejishvili G., Kalandadze Al., Lomtadze G., *Armaziskhevi Archaeological Sites*, Mtskheta 1, Tbilisi, 1955).

აფაქიძე (და სხვა), დიდი მცხეთა – აფაქიძე ა., ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ა., ბიბილური თ., გიუნაშვილი გ., ირემაშვილი შ., მანჯგალაძე გ., სადრაძე ვ., ხეცურიანი ლ., დიდი მცხეთა, 1981. საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები, მცხეთა IX, თბილისი, 1989, გვ. 40-76

(Apakidze [et al.], *The Greater Mtskheta* – Apakidze A., Nikolaishvili V., Sikharulidze A., Bibiluri T., Giunashvili G., Iremashvili Sh., Manjgaladze G., Sadradze V., Khetsuriani L., *The Greater Mtskheta*, 1981, *The Results of the Field Archaeological Researches*, Mtskheta, Vol. 9, Tbilisi, 1989, pp. 40-76).

აფხაზავა, ადრეული შუა საუკუნეების – აფხაზავა ნ., ადრეული შუა საუკუნეების აღმოსავლეთ საქართველოს ნივთიერი კულტურა, თბილისი, 1979 (Apkhazava, *The Early Medieval* – Apkhazava N., *The Early Medieval Period East Georgian Material Culture*, Tbilisi, 1979).

აფხაზავა, ქვემო ალევი – აფხაზავა ნ., ქვემო ალევი ადრეულ შუა საუკუნეებში, თბილისი, 1988

(**Apkhazava, Lower Alevi** – Apkhazava N., *Lower Alevi Village in the Early Medieval Period*, Tbilisi, 1988).

ბახტაძე (და სხვა), ნაქალაქარ ნეკრესის – ბახტაძე ნ., მამიაშვილი ვ., გაბეხაძე ბ., ჩხვიმიაიანი ჯ., ნაქალაქარ ნეკრესის უძველესი ქრისტიანული ტაძრები, თბილისი, 2020

(**Bakhtadze [et al.], Nekresi Settlement** – Bakhtadze N., Mamiashvili V., Gabekhadze B., Chkhvimiani J., *Early Christian Temples of the Nekresi Settlement*, Tbilisi, 2020).

ბერძენიშვილი, ნარკვევები – ბერძენიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიიდან, ქვემო ქართლი, თბილისი, 1979

(**Berdzenishvili, Studies** – Berdzenshvili D., *Studies on Georgia's Historical Geography, Lower Kartli*, Tbilisi, 1979).

ბოხოჩაძე, მევენახეობა-მელვინეობა – ბოხოჩაძე ა., მევენახეობა-მელვინეობა ძველ საქართველოში არქეოლოგიური მასალების მიხედვით, თბილისი, 1963

(**Bokhochadze, Viticulture and Winemaking** – Bokhochadze A., *Viticulture and Winemaking in Ancient Georgia Based on Archaeological Evidence*, Tbilisi, 1963).

გოგოჭური, ანტიკური ხანის მასალები – გოგოჭური გ., ანტიკური ხანის მასალები მარნეულის მუნიციპალიტეტიდან, „იბერია-კოლხეთი“, 15, 2019, გვ. 107-141

(**Gogochuri, Classical Period Materials** – Gogochuri G., *Classical Period Materials from Marneuli Municipality*, „Iberia-Colchis“, 15, 2019, pp. 107-141).

გოგოჭური, ბერძენიშვილი, ტახის/ლორის კულტი – გოგოჭური გ., ბერძენიშვილი ირ., ტახის/ლორის კულტი ქართულ არქეოლოგიასა და ეთნოკულტურაში, სპმმ, ტ. 50-ბ, 2014, გვ. 10-37

(**Gogochuri, Berdzenishvili, The Cult of Wild Boar/Swine** – Gogochuri G., Berdzenishvili Ir., *The Cult of Wild Boar/Swine in Archaeology and Ethno Culture*, „Bulletin of the Georgian National Museum“, Vol. 50-B, 2014, pp. 10-37).

გოგოჭური, კალანდაძე, მნიშვნელოვანი აღმოჩენები – გოგოჭური გ., კალანდაძე ნ., მნიშვნელოვანი აღმოჩენები მარნეულის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზე, სპმმ, ტ. IV, 49-ბ, 2013, გვ. 18-66

(**Gogochuri, Kalandadze, Significant Discoveries** – Gogochuri, Kalandadze, *Significant Discoveries on the Territory of Marneuli Municipality*, „Bulletin of the Georgian National Museum“, Vol. 4, 49-B, 2013, pp. 18-66).

გძელიშვილი, ტყეშელაშვილი, თბილისის მატერიალური კულტურის – გძელიშვილი ი., ტყეშელაშვილი ო., თბილისის მატერიალური კულტურის ძეგლები, თბილისი, 1961

(**Gdzelishvili, Tkeshelashvili, Tbilisi Material Culture** – Gdzelishvili I., Tkeshelashvili O., *Tbilisi Sites of Material Culture*, Tbilisi, 1961).

დოლაბერიძე, საქართველოს მინის სამაჯურები – დოლაბერიძე რ., საქართველოს მინის სამაჯურები, სსმმ, ტ. XXVIII-ბ, 1969, გვ. 98-115

(**Dolaberidze, Glass Bracelets in Georgia** – Dolaberidze R., *Glass Bracelets in Georgia*, “Bulletin of the Georgian State Museum”, Vol. 28-B, 1969, pp. 98-115).

თუშიშვილი (და სხვა), ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური – თუშიშვილი ნ., ამირანაშვილი ჯ., ბერძენიშვილი დ., თოდრია თ., მირცხულავა გ., ალგეთის ხეობის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის ძირითადი შედეგები, „საველე-არქეოლოგიური კვლევა-ძიება 1973 წელს“, თბილისი, 1974, გვ. 60-64 (**Tushishvili [et al.], The Algeti River Gorge Archaeological** – Tushishvili N., Amiranashvili J., Berdzenishvili D., Todria T., Mirtskhulava G., *The Main Results of the Algeti River Gorge Archaeological Expedition*, In: “Field Archaeological Researches in 1973”, Tbilisi, 1974, pp. 60-64).

კახიანი (და სხვა), ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი – კახიანი კ., ჭანიშვილი გ., კოპალიანი ჯ., მაჩაბელი კ., ალექსიძე ზ., ლლიღვაშვილი ე., პატარიძე ნ., ადრექრისტიანული საეკლესიო კომპლექსი დმანისიდან, თბილისი, 2012

(**Kakhiani [et al.], The Early Christian Church Complex** – Kakhiani K., Chanishvili G., Kopaliani J., Machabeli K., Aleksidze Z., Ghlighvashvili E., Pataridze N., *The Early Christian Church Complex at Dmanisi Town*, Tbilisi, 2012).

მამაიაშვილი, ჭერემი – მამაიაშვილი ნ., ქალაქი ჭერემი, თბილისი, 2004

(**Mamaiashvili, Cheremi** – Mamaiashvili N., *Cheremi Town*, Tbilisi, 2004).

მინდორაშვილი, უფლისციხე – მინდორაშვილი დ., უფლისციხე შუა საუკუნეებში, თბილისი, 2024

(**Mindorashvili, Uplistsikhe** – Mindorashvili D., *Uplistsikhe in the Medieval Period*, Tbilisi, 2024).

მინდორაშვილი, მურვანიძე, გოგოჭური, არქეოლოგიური ძიებანი – მინდორაშვილი დ., მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., არქეოლოგიური ძიებანი მარნეულის მუნიციპალიტეტში, „კავკასიის არქეოლოგიის საკითხები“, თბილისი, 2021, გვ. 203-227

(**Mindorashvili, Murvanidze, Gogochuri, Archaeological Researches** – Mindorashvili D., Murvanidze B., Gogochuri G., *Archaeological Researches in Marneuli Municipality*, In: “Issues of the Caucasian Archaeology”, Tbilisi, 2021, pp. 203-227).

მურვანიძე, მინდორაშვილი, ჯოხთანისხევის ნასოფლარი – მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., ჯოხთანისხევის ნასოფლარი, სსმმ, ტ. IX, 54-ბ, 2020, გვ. 39-61

(**Murvanidze, Mindorashvili, Jokhtaniskhevi Rural Settlement** – Murvanidze B., Mindorashvili D., *Jokhtaniskhevi Settlement*, “Bulletin of the Georgian National Museum”, Vol. 9 (54-B), 2020, pp. 39-61).

მურვანიძე, გოგოჭური, მინდორაშვილი, ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული – მურვანიძე ბ., გოგოჭური გ., მინდორაშვილი დ., ქვემო ქართლში 2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარი-

ში, „2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული“, თბილისი, 2021, გვ. 50-65

(Murvanidze, Gogochuri, Mindorashvili, *Archaeological Excavations in Lower Kartli in 2020* – Murvanidze B., Gogochuri G., Mindorashvili D., *A Brief Report on the Results of Archaeological Excavations Carried Out in Lower Kartli in 2020*, In: “A Collection of Short Reports on Archaeological Excavations in 2020”, Tbilisi, 2021, pp. 50-65).

მურვანიძე, მინდორაშვილი, გოგოჭური, ელოშვილი, ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები – მურვანიძე ბ., მინდორაშვილი დ., გოგოჭური გ., ელოშვილი მ., ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ქვემო ქართლში, „ქრონოსი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი“, 5, 2024, გვ. 351-374

(Murvanidze, Mindorashvili, Gogochuri, Eloshvili, *Recent Archaeological Discoveries* – Murvanidze B., Mindorashvili D., Gogochuri G., Eloshvili M., *Recent Archaeological Discoveries in Lower Kartli*, “Chronos: Journal of the Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology”, 5, 2024, pp. 351-374).

მიწიშვილი, მოჭიქული ჭურჭელი – მიწიშვილი მ., მოჭიქული ჭურჭელი ძველ საქართველოში, თბილისი, 1969

(Mitsishvili, *Glazed Ware* – Mitsishvili M., *Glazed Ware in Ancient Georgia*, Tbilisi, 1969).

ნარიმანიშვილი, ნაქალაქარი ძალისა – ნარიმანიშვილი გ., ნაქალაქარი ძალისა (მასალები საქართველო-ირანის ურთიერთობისთვის ახ. წ. III-IV საუკუნეებში), „ქრონოსი: ივანე ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის ჟურნალი“, 3, 2022, გვ. 241-267

(Narimanishvili, *Dzalisa Settlement* – Narimanashvili G., *Dzalisa Settlement [Materials for the Study of Georgian-Iranian Relations in the 3rd-4th Centuries AD]*, “Chronos: Journal of the Ivane Javakhishvili Institute of History and Ethnology”, 3, 2022, pp. 241-267).

ნემსაძე, ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის – ნემსაძე გ., ზღუდრის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 1964-1965 წწ. ჩატარებული მუშაობის შედეგები, სსმპ, ტ. I, 1969, გვ. 45-56

(Nemsadze, *Zghuderi Archaeological Expedition* – Nemsadze G., *The Results of Zghuderi Archaeological Expedition Carried Out in 1964-5*, “Archaeological Expeditions of the Georgian State Museum”, Vol. 1, 1969, pp. 45-56).

ნიკოლაიშვილი, ვაშლაჯვარის სამაროვანი – ნიკოლაიშვილი ვ., ვაშლაჯვარის სამაროვანი (1972 წლის განათხარის მიხედვით), „საქართველოს არქეოლოგიის საკითხები“, კრ. 1, თბილისი, 1978, გვ. 63-77

(Nikolaishvili, *Vashlajvari Cemetery* – Nikolaishvili V., *Vashlajvari Cemetery [According to the Excavations in 1972]*, “Issues of Georgian Archaeology”, Vol. 1, Tbilisi, 1978, pp. 63-77).

ნიკოლაიშვილი (და სხვა), ბელტისციხე – ნიკოლაიშვილი ვ., სიხარულიძე ა., დიღმელაშვილი ქ., პაპიძე ი., პაპიძე მ., *ბელტისციხე-ბებრისციხე*, თბილისი, 2009

(Nikolaishvili [et al.], *Beltitsikhe* – Nikolaishvili V., Sikharulidze A., Dighmelashvili K., Papidze I., Papidze M., *Beltitsikhe-Bebristsikhe*, Tbilisi, 2009).

პაჭიკაშვილი, ძველი რუსთავი – პაჭიკაშვილი ნ., *ძველი რუსთავი*, თბილისი, 2014

(Pachikashvili, *Ancient Rustavi* – Pachikashvili N., *Ancient Rustavi*, Tbilisi, 2014).

რამიშვილი, სასანური გემები – რამიშვილი ქ., *სასანური გემები საქართველოში*, თბილისი, 1979

(Ramishvili, *Sassanian Gems* – Ramishvili K., *Sassanian Gems in Georgia*, Tbilisi, 1979).

საგინაშვილი, გვიანრომაული მინის ფიალა – საგინაშვილი მ., *გვიანრომაული მინის ფიალა ჭერემიდან*, „ძიებანი“, 2, 1998, გვ. 68-71

(Saginashvili, *The Late Roman Glass Vial* – Saginashvili M., *The Late Roman Glass Vial From Cheremi*, “Dziebani” [“Studies”], 2, 1998, pp. 68-71).

საქართველოს ისტორიის ატლასი – საქართველოს ისტორიის ატლასი, მეორე, შევსებული და გადამუშავებული გამოცემა, მთავარი რედაქტორი: აკად. დ. მუსხელიშვილი, თბილისი, 2016

(*Historical Atlas of Georgia* – *Historical Atlas of Georgia*, Second, expanded and revised edition, General editor: Acad. D. Muskhelishvili, Tbilisi, 2016).

სინაურიძე, აღმოსავლეთ საქართველოს – სინაურიძე მ., *აღმოსავლეთ საქართველოს ადრეფეოდალური ხანის კერამიკა*, „მასალები საქართველოს მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის“, ტ. I, თბილისი, 1966

(Sinauridze, *East Georgian* – Sinauridze M., *The Early Feudal Period East Georgian Pottery*, “Studies on the History of Georgian Material Culture”, Vol. 1, Tbilisi, 1966).

სინაურიძე, ქიზიკის 1938-1939 წწ. არქეოლოგიური – სინაურიძე მ., *ქიზიკის 1938-1939 წწ. არქეოლოგიური ექსპედიციის მასალები*, სსმმ, ტ. XXV-ბ, 1968, გვ. 47-86

(Sinauridze, *Qiziki 1938-9 Expedition* – Sinauridze M., *Materials from the 1938-1939 Kiziki Archaeological Expedition*, “Bulletin of the Georgian State Museum”, Vol. 25-B, 1968, pp. 47-86).

უგრელიძე, მინა – უგრელიძე ნ., *მინა ძველ საქართველოში*, თბილისი, 1961.

(Ugreliдзе, *Glass* – Ugreliдзе N., *Glass in Ancient Georgia*, Tbilisi, 1961).

„ქართლის ცხოვრება“ – „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბილისი, 1973

(“The Life of Kartli” – “The Life of Kartli”, Text established according to all major manuscripts by S. Qaukhchishvili, Vol. 4, Tbilisi, 1973).

ჩიკოიძე, თელავი – ჩიკოიძე ც., *ქალაქი თელავი (ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა)*, თბილისი, 1979

(**Chikoidze, Telavi** – Chikoidze Ts., *The Town of Telavi [A Historical-Archaeological Study]*, Tbilisi, 1979).

ჩუბინაშვილი, ქვემო ქართლის – ჩუბინაშვილი ნ., *ქვემო ქართლის სტელა-ჯვრები*, ძმ, 30, 1972, გვ. 34-49

(**Chubinashvili, Lower Kartlian** – Chubinashvili N., *Stela-Crosses of Kvemo Kartli*, “Dzeglis Megobari”, 30, 1972, pp. 34-49).

ჩხატარაშვილი, მინის ქურჭელი – ჩხატარაშვილი მ., *მინის ქურჭელი შუა საუკუნეთა საქართველოში*, თბილისი, 1978

(**Chkhatarashvili, Glass Wares** – Chkhatarashvili M., *Glass Wares in the Medieval Georgia*, Tbilisi, 1978).

ჩხატარაშვილი, მინის ნაწარმი – ჩხატარაშვილი მ., *მინის ნაწარმი ლამაზი გორიდან*, ფსპდ, ტ. IV, 1982, გვ. 123-137

(**Chkhatarashvili, Glass Product** – Chkhatarashvili M., *Glass Product Coming From Lamazi [Nice] Gora*, “Archaeological Sites in Feudal-Period Georgia”, Vol. 4, 1982, pp. 123-137).

ჩხატარაშვილი, მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი – ჩხატარაშვილი მ., *მცხეთაში, სვეტიცხოვლის ტაძართან აღმოჩენილი მინის ნაწარმი (1958-1964)*, ფსპდ, ტ. V, 1987, გვ. 78-97

(**Chkhatarashvili, Glass Wares from Mtskheta Swetitskhoveli Cathedral** – Chkhatarashvili M., *Glass Wares Uncovered at Mtskheta Swetitskhoveli Cathedral [1958-64]*, “Archaeological Sites in Feudal-Period Georgia”, Vol. 5, 1987, pp. 78-97).

ჩხატარაშვილი, მინის ათი ბეჭედი – ჩხატარაშვილი მ., *მინის ათი ბეჭედი რუსთავიდან*, „საქართველოს შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები“, ტ. 2, თბილისი, 2008, გვ. 55-69

(**Chkhatarashvili, Ten Glass Finger rings** – Chkhatarashvili M., *Ten Glass Finger Rings Found in Rustavi*, “The Medieval Period Archaeological Sites in Georgia”, Vol. 2, Tbilisi, 2008, pp. 55-69).

წითლანაძე, ხევის არქეოლოგიური ძეგლები – წითლანაძე ლ., *ხევის არქეოლოგიური ძეგლები, II (მასალის პუბლიკაცია)*, თბილისი, 2004

(**Tsitlanadze, Archaeological Sites of Khevi** – Tsitlanadze L., *Archaeological Sites of Khevi, II (published artifacts)*, Tbilisi, 2004).

ჭილაშვილი, ურბნისი – ჭილაშვილი ლ., *ნაქალაქარი ურბნისი*, თბილისი, 1964

(**Chilashvili, Urbnisi** – Chilashvili L., *Urbnisi Ancient Town*, Tbilisi, 1964).

ჯავახიშვილი, ადრეფეოდალური ხანის – ჯავახიშვილი გ., *ადრეფეოდალური ხანის ქართული სტელები*, თბილისი, 1998

(**Javakhishvili, The Early Feudal Period** – Javakhishvili G., *The Early Feudal Period Georgian Stelae*, Tbilisi, 1998).

ჯაფარიძე, ადრეული შუა საუკუნეების – ჯაფარიძე ვ., ადრეული შუა საუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები ქვემო ქართლიდან, თბილისი, 1982
(**Japaridze, *The Early Medieval*** – Japaridze V., *The Early Medieval Archaeological Sites in Lower Kartli*, Tbilisi, 1982).

ჯორბენაძე, ერწო-თიანეთი – ჯორბენაძე ბ., ერწო-თიანეთი შუა საუკუნეებში, თბილისი, 1982
(**Jorbenadze, *Ertso-Tianeti*** – Jorbenadze B., *Ertso-Tianeti in the Medieval Period*, Tbilisi, 1982).

Апакидзе, Николайшвили (и др.), Мцхетская экспедиция – Апакидзе А. М., Николайшвили В. В., Нариманишвили Г. Н., Давлианидзе Р. В., Садрадзе В. Г., Хецуриани Д. Г., Мелитаури К. Н., Иремашвили Ш. А., Нанеишвили А. И., *Мцхетская экспедиция*, ПАИ в 1987 г., Тбилиси, 1995, გვ. 83-89

(**Apakidze, Nikolaishvili [et al.], *Mtskheta Expedition*** – Apakidze A., Nikolaishvili V., Narimanishvili G., Davlianidze R., Sadradze V., Khetsuriani D., Melitauri K., Iremashvili Sh., Naneishvili A., *Mtskheta Expedition*, In: “Field Archaeological Investigations” in 1987, Tbilisi, 1995, pp. 83-89).

Артилаква (и др.), Отчёт о полевой работе – Артилаква В., Иремашвили Ш., Годзиашвили Н., Гочалеишвили М., *Отчёт о полевой работе глданской археологической экспедиции*, ПАИ в 1976 г., Тбилиси, 1979, გვ. 197-204

(**Artalakva [et al.], *Report on Field Works*** – Artalakva V., Iremashvili Sh., Godziashvili N., Gochaleishvili M., *Gldani Archaeological Expedition, Report on Field Works*, In: “Field Archaeological Investigations” in 1976, Tbilisi, 1979, pp. 197-204).

Дзаттиаты, Раннесредневековый могильник – Дзаттиаты Р. Г., *Раннесредневековый могильник в селении Едыс*, СА, 1986, №2, გვ. 198-209

(**Dzatiati, *The Early Medieval Cemetery*** – Dzatiati R., *The Early Medieval Cemetery at Edis Village*, “Sovetskaya arkheologiya”, 1986, No2, pp. 198-209).

Иващенко, Руставский могильник – Иващенко М. М., *Руставский могильник (археологические раскопки в 1946 г.)*, კრ. „რუსთავი“, I, თბილისი, 1988, გვ. 71-86

(**Ivashchenko, *Rustavi Cemetery*** – Ivashchenko M., *Rustavi Cemetery (archaeological excavations in 1946)*, Collection of articles “Rustavi”, I, Tbilisi, 1988, pp. 71-86).

Ковалевская, Кавказ – Ковалевская В. Б., *Кавказ и Аланы*, Москва, 1984

(**Kovalevskaja, *The Caucasus*** – Kovalevskaja V., *The Caucasus and the Allans*, Moscow, 1984).

Ловпаче, Погребальный обряд – Ловпаче Н. Г., *Погребальный обряд средневековых адыгов V-IX веков и место керамики в сопровождающем инвентаре*, Сб. “Вопросы археологии Адыгеи”, Ред. Н. В. Анфимов, П. У. Аутлев, Майкоп, 1984

(Lovpache, *The Funeral Rite* – Lovpache N., *The Funeral Rite of the Early Medieval Adyghe [5th-9th Centuries] and the Place of Ceramics in the Grave Goods*, Collection of articles: “Issues of Adyghe Archaeology”, Ed. by N. V. Anfimov, P. U. Autlev, Maikop, 1984).

Мачабели, Позднеантичная торевтика – Мачабели К. Г., *Позднеантичная торевтика Грузии*, Тбилиси, 1976

(Machabeli, *The Late Antique Period Toreutics* – Machabeli C., *The Late Antique Period Georgian Toreutics*, Tbilisi, 1976).

Рамишвили, Исследование раннефеодального могильника – Рамишвили Р. М., *Исследование раннефеодального могильника “Иагсари”*, ТКАЭ, т. I, Тбилиси, 1969, 83. 111-127

(Ramishvili, *Investigation of the Early Feudal Period Cemetery* – Ramishvili R., *Investigation of the Early Feudal period “Iaghsari” Cemetery*, In: “Works of Kakheti Archaeological Expedition”, Vol. 1, Tbilisi, 1969, pp. 111-127).

Сланов, Стекланные сосуды – Сланов А. Х., *Стекланные сосуды из позднеантичных памятников Юго-Осетии*, “Известия Юго-Осетинского научно-исследовательского Института”, Вып. XXII, Тбилиси, 1977, 83. 3-8

(Slanov, *Glass Vessels* – Slanov A., *Glass Vessels from Late Antique Sites in South Ossetia*, “Proceedings of the South Ossetian Scientific Research Institute”, Vol. 22, Tbilisi, 1977, pp. 3-8).

**Archaeological Excavations
at the Ilmazlo Settlement**

Summary

The settlement is located near the village of Ilmazlo in the Marneuli Municipality, on the right bank of the Mtkvari River (Fig. I_{1,2}). Excavations conducted at the site on multiple occasions have revealed cultural layers from various periods, spanning from the Early Bronze Age to the 9th-10th centuries CE.

In 2024, different levels of the cultural layer dating to the Early Middle Ages were revealed at the settlement, where remains of wooden and mudbrick structures, hearths, and storage pits were uncovered (Fig. II-IX). The majority of artifacts were ceramic vessels. Glassware and glass bracelets were also found. Among the stone materials, notable finds include millstones and stone lids, as well as a marble basin. From the category of jewellery, a bronze pin and a carnelian ring were discovered (Tab. X-XI).

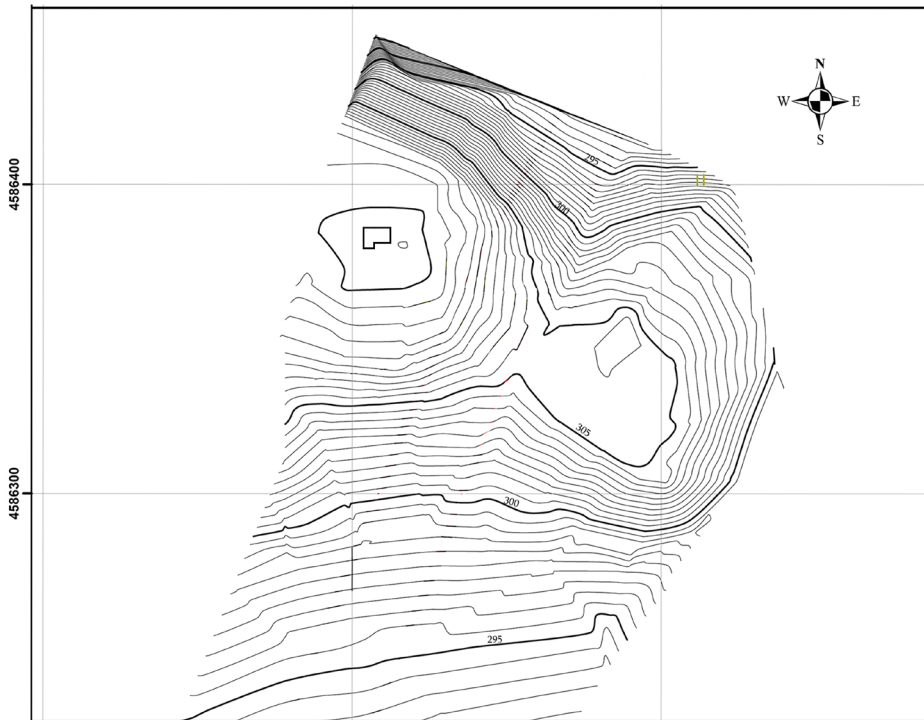
The material dates from the 5th to 9th centuries CE. During excavation, samples of ceramics from the Classical period were frequently encountered; however, no intact cultural layers from this period were identified (Fig. XI_{21,22,24}). Nevertheless, it can be assumed that there was a relatively intensive settlement here during the 4th-3rd centuries BCE.

The excavated material represents a significant source for reconstructing the economic life of the population of Kvemo Kartli during the Early Middle Ages. Soil samples revealed the presence of two species of wheat, barley, millet, grapevine, flax, pea, lentil, ervil, broad bean, cotton, hemp, peach, and walnut. The analysis of osteological material indicates that, alongside other branches of agriculture, the population primarily engaged in the husbandry of small ruminants (sheep and goats). Cattle were kept to a lesser extent, while pigs were even less common. The proportion of wild animal remains is low, suggesting that the community's demand for meat was met predominantly through the exploitation of domestic livestock. The settlement was affected by fire. Its destruction is presumably linked to the Arab commander Abul Qasim's invasion in the South Caucasus in 914 CE.

I

1

2

II

1

2

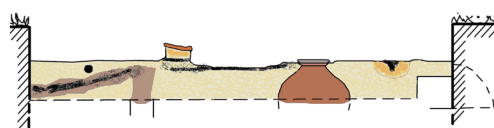
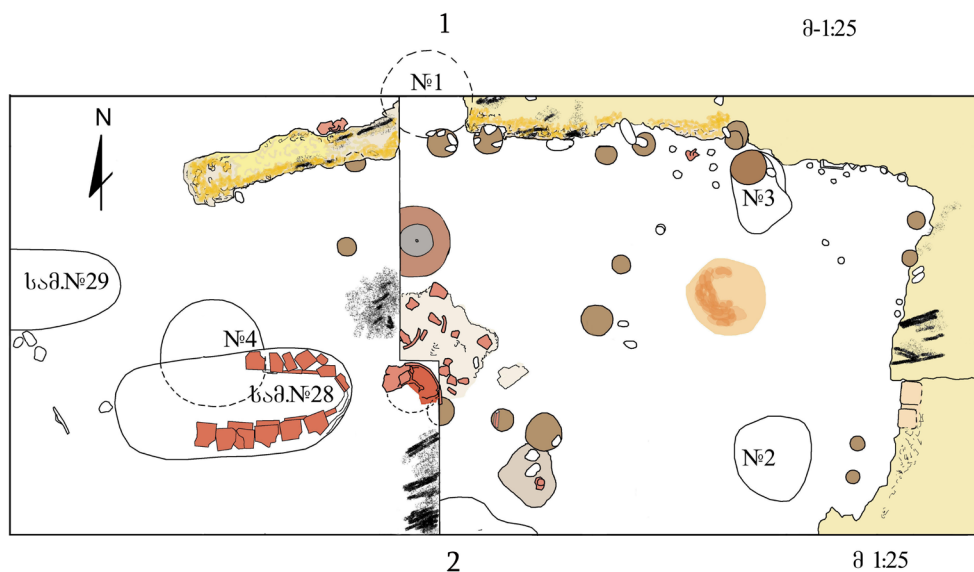
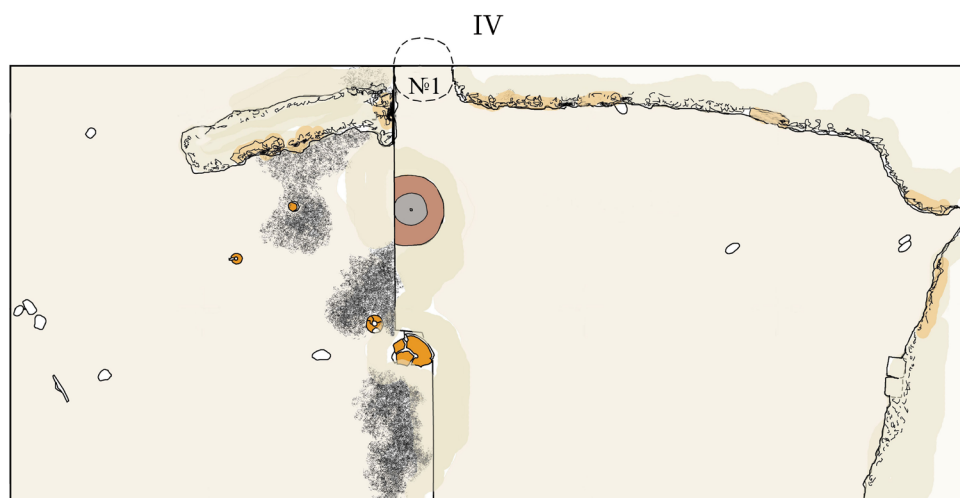
III

1

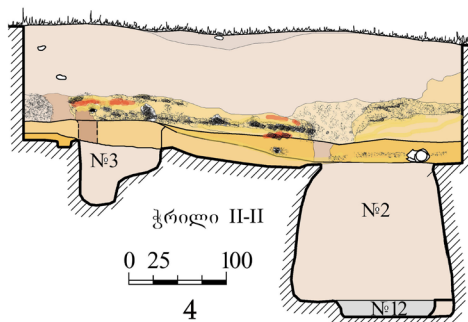
2

ჭრილობა I-I მ-1:25

0 25 100

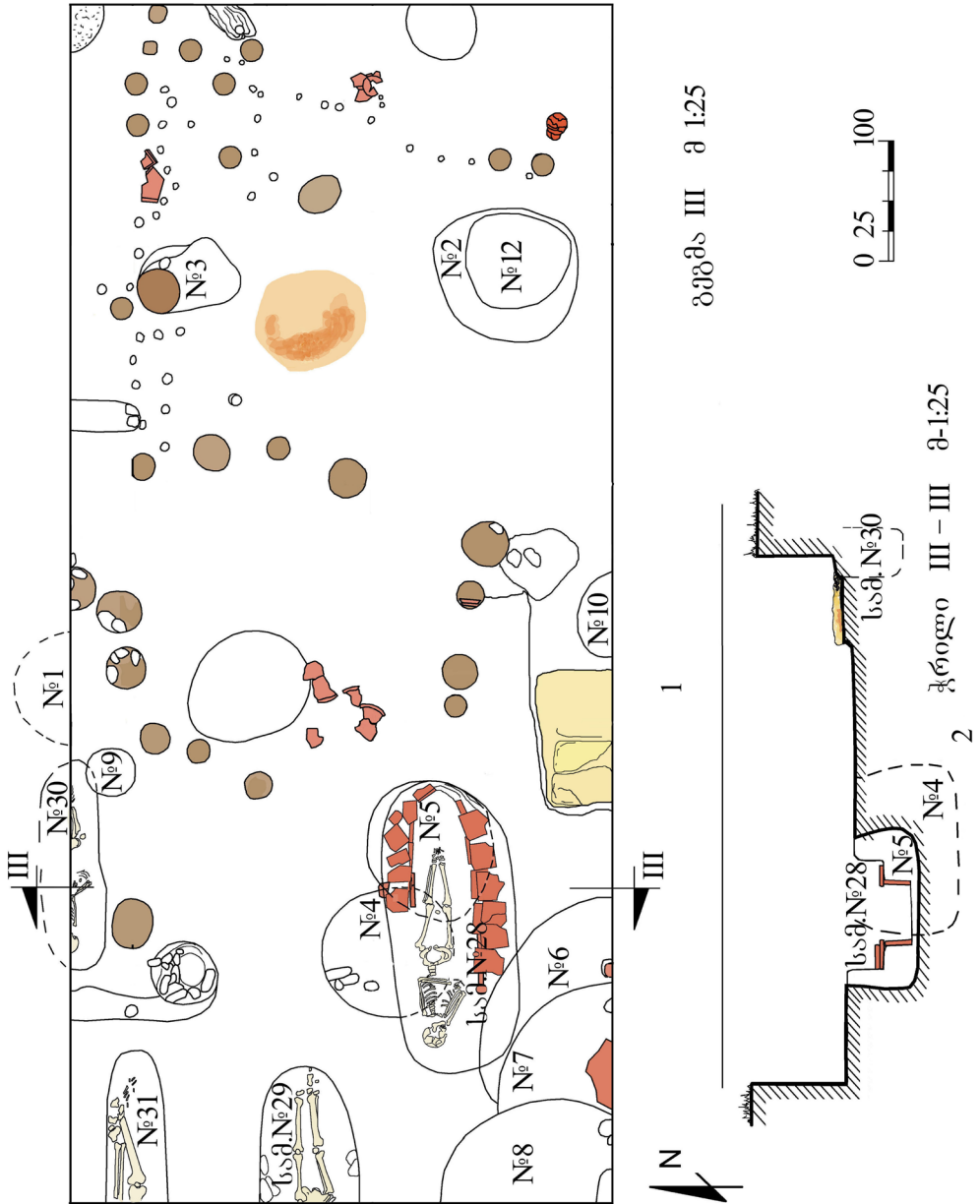
3

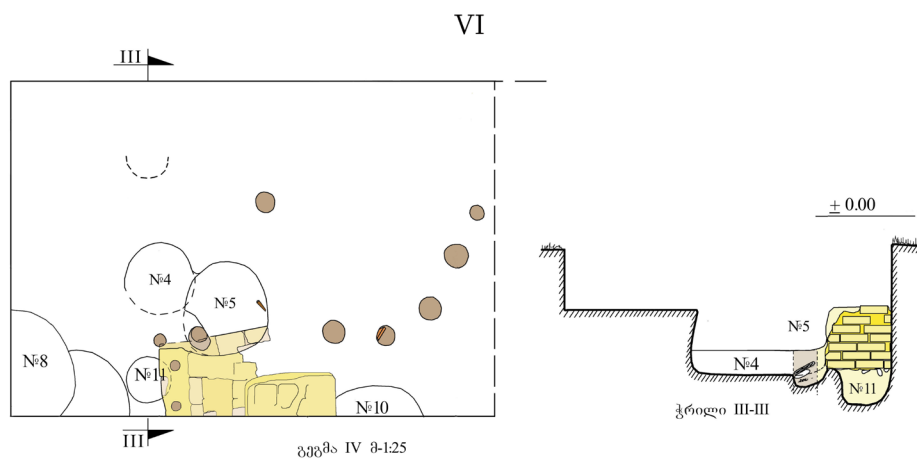

0 25 100

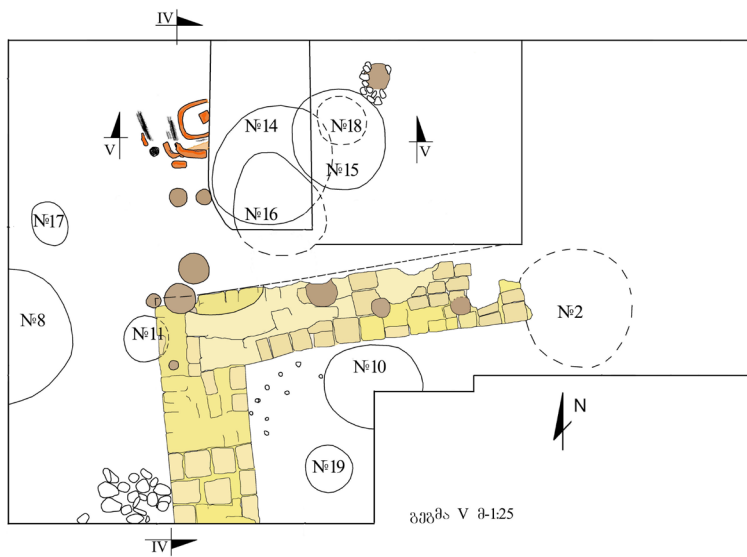
4

V

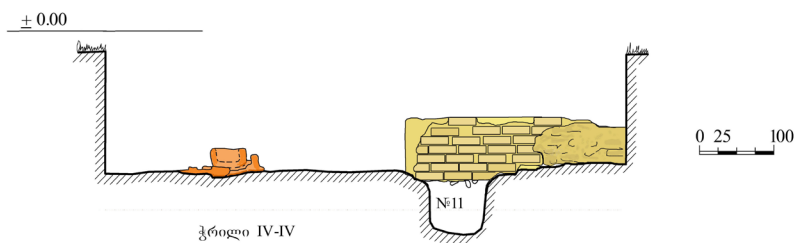

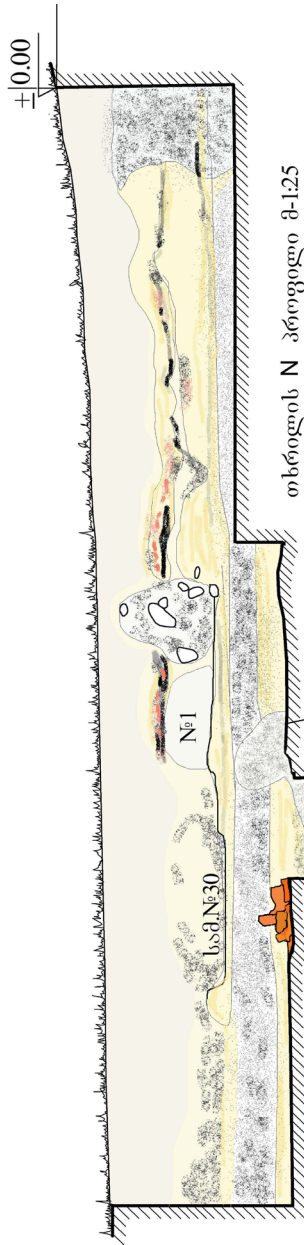
1

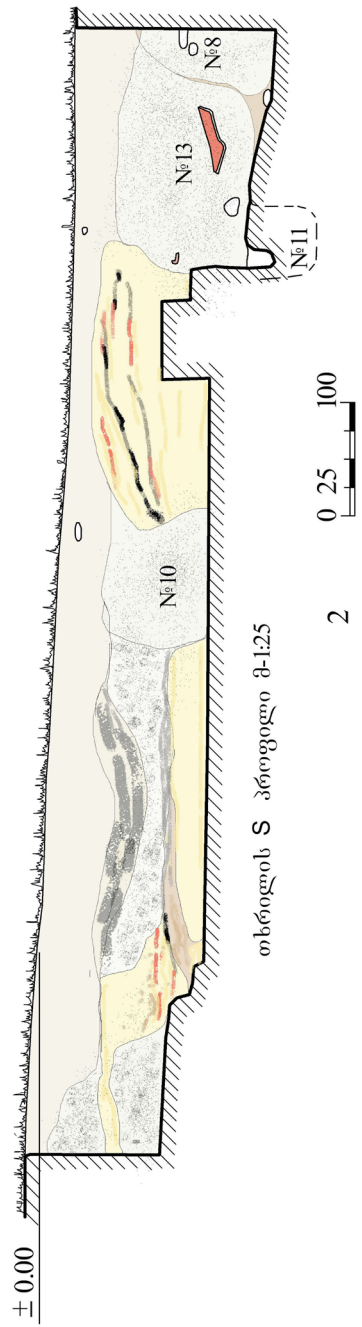
2

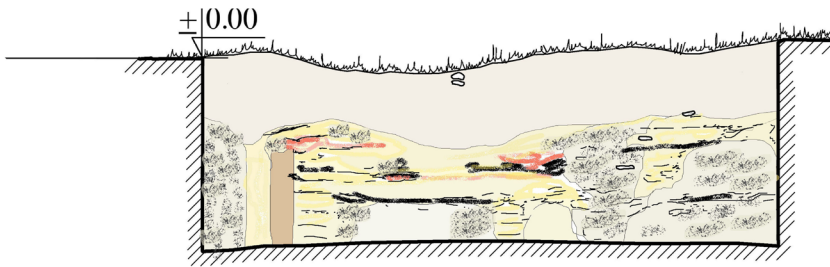
3

პროექტი V-V მ-125

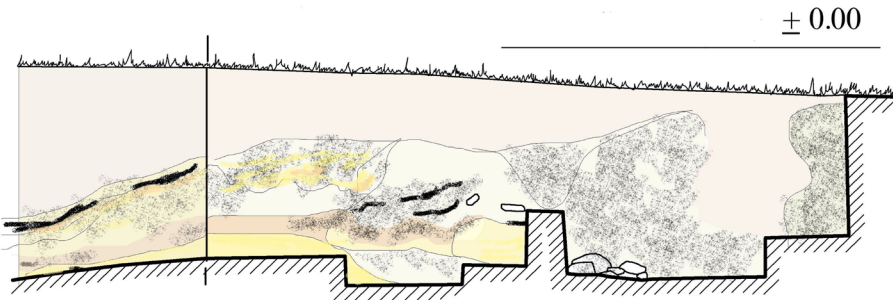

VIII

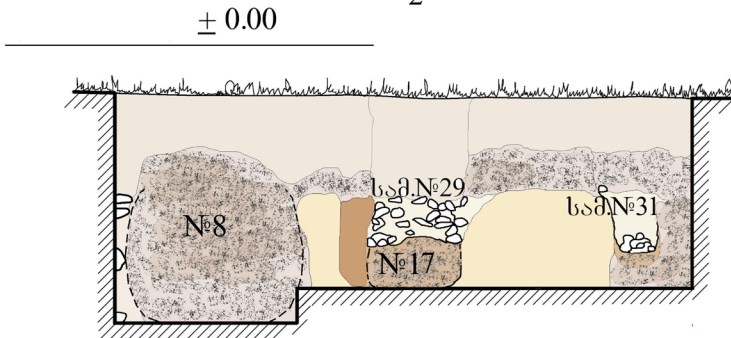
№1 თხრილის E პროფილი

1

№1 თხრილის S პროფილი

2

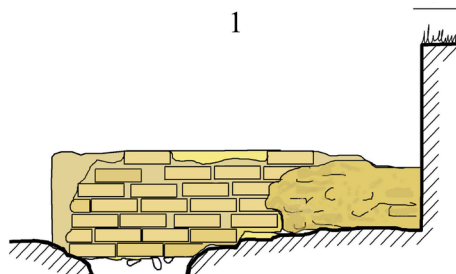
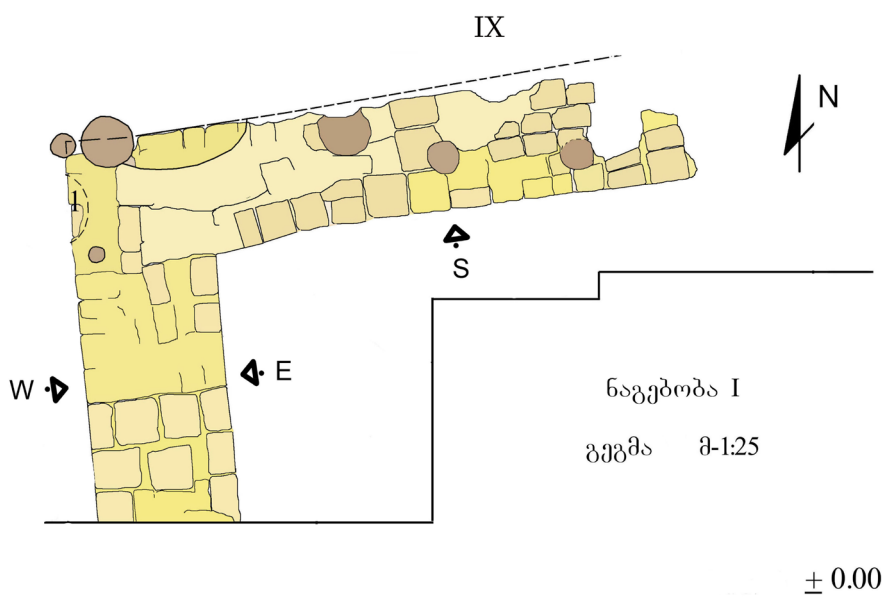

3

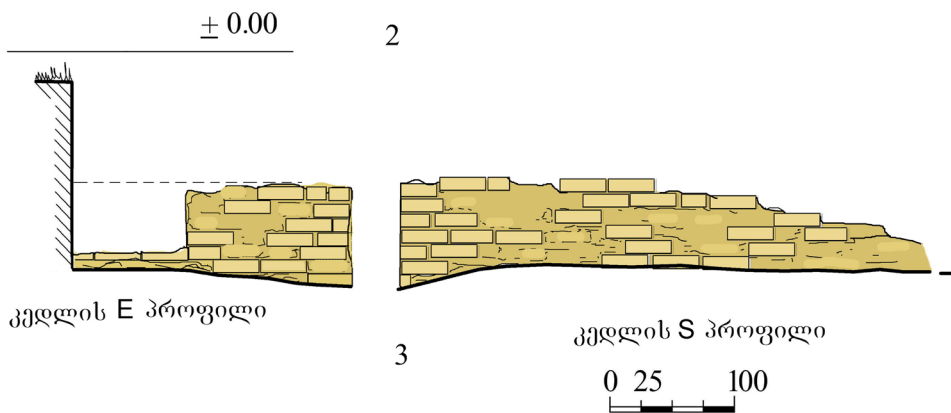
№1 თხრილის W პროფილი მ-1:25

0 25 100

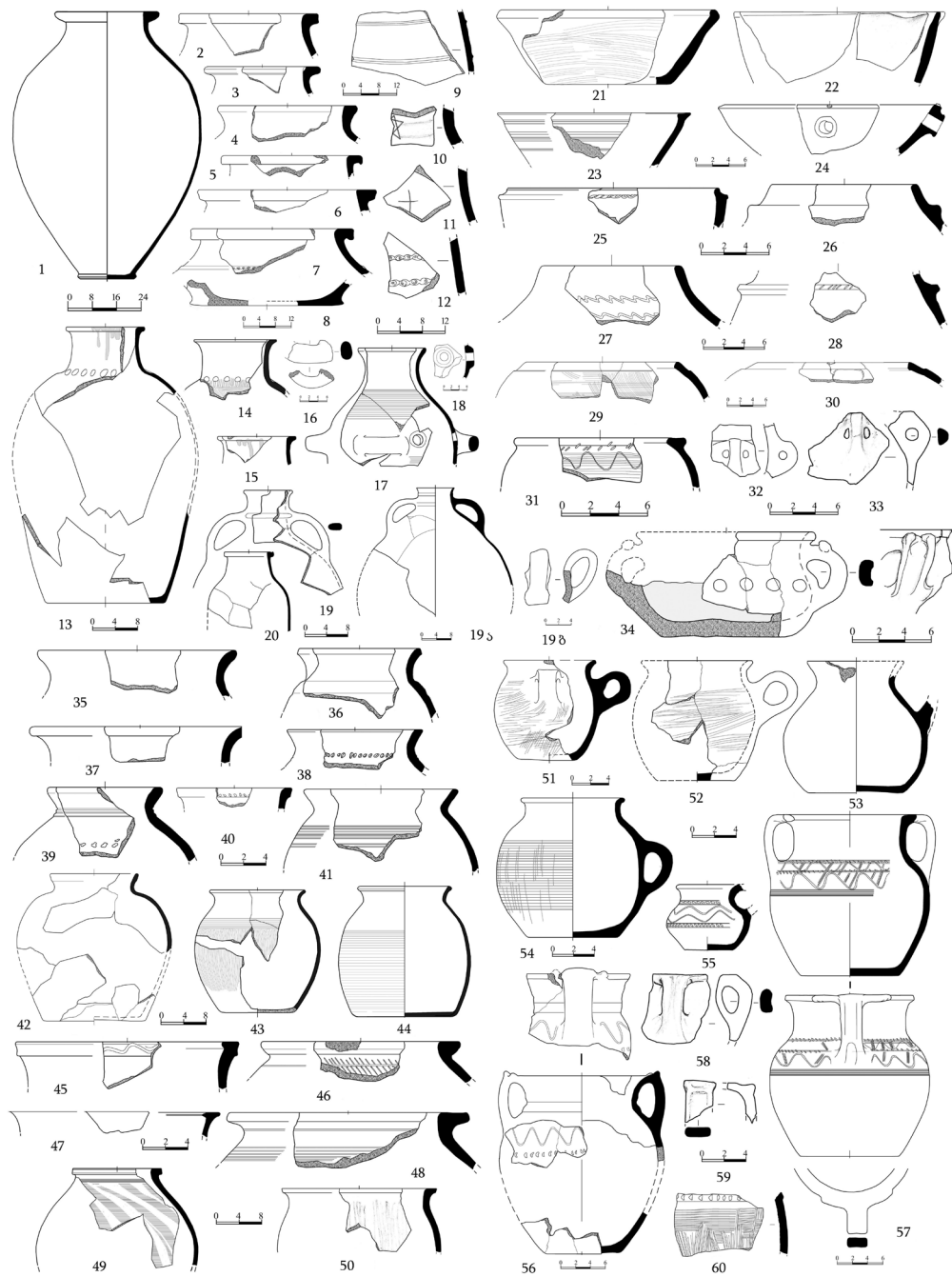
3

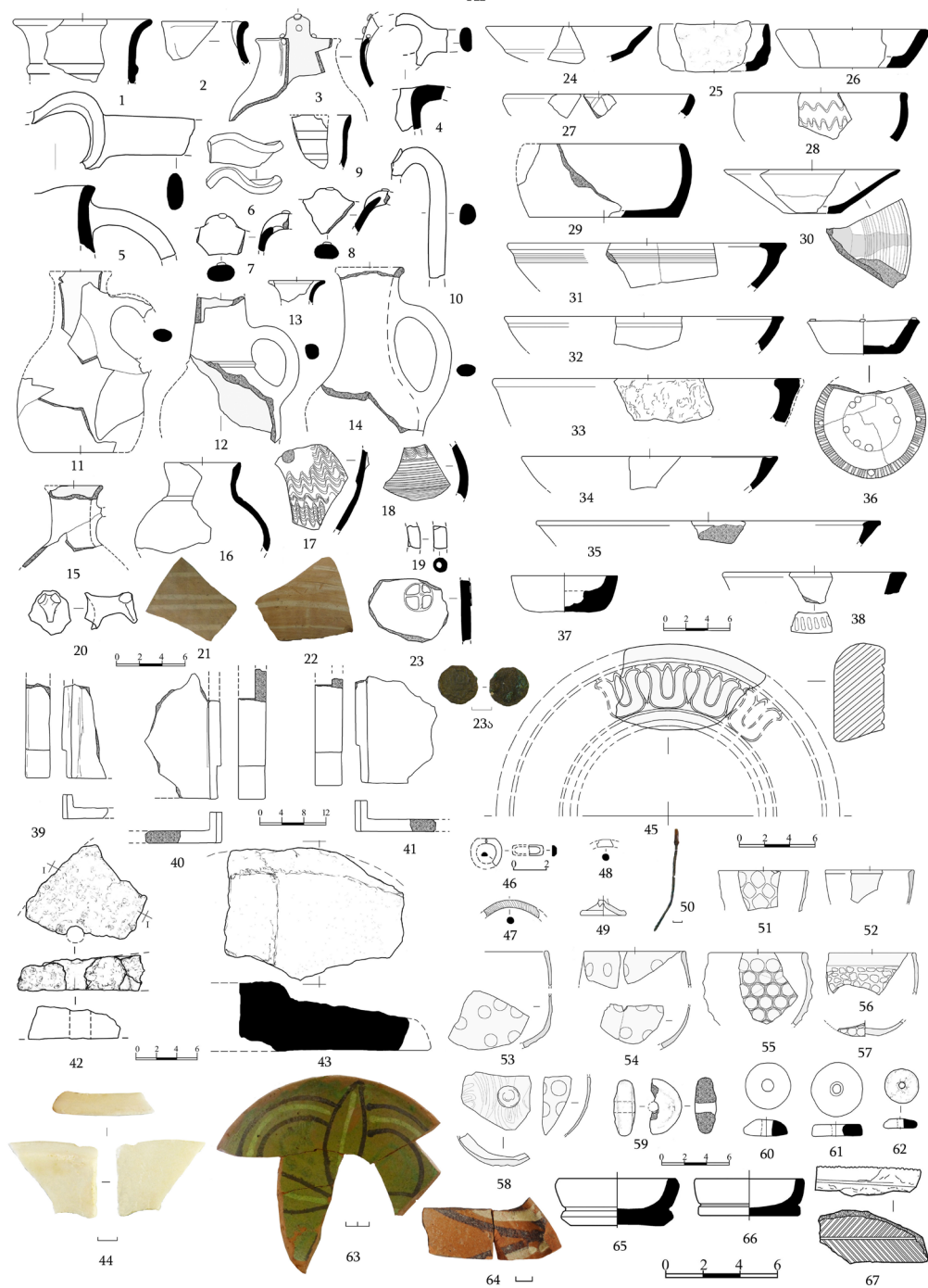

კედლის W პროფილი

X

ტაბულების აღწერა

- I. 1. ილმაზლოს ნამოსახლარი. ხედი სამხრეთიდან. 2. იგივე. ტოპოგეგმა.
- II. 1. კულტურული ფენის III დონის ნაგებობა და ორმოები. 2. მინატკეპნილ იატაკში ჩაჭრილი სარ-ლასტის ფოსოები.
- III. 1-2. კულტურული ფენის IV დონის ალიზისკედლიანი ნაგებობა.
- IV. 1. კულტურული ფენის II დონე. გეგმა. 2. კულტურული ფენის III დონე. გეგმა. 3-4. კულტურული ფენის ჭრილები.
- V. 1. კულტურული ფენის III დონე. 2. III დონის ჭრილი.
- VI. 1-2. კულტურული ფენის IV დონის ალიზისკედლიანი ნაგებობა და ორმოები. 2. ალიზისკედლიანი ნაგებობის ჭრილი.
- VII-VIII. 1-2. კულტურული ფენის ჭრილები.
- IX. 1. ალიზისკედლიანი ნაგებობა. გეგმა. 2-3. ალიზისკედლიანი ნაგებობის ჭრილები.
- X-XI. კულტურული ფენის სხვადასხვა დონეებზე მიკვლეული არქეოლოგიური მასალა.

Description of the Figures

- I. 1. Ilmazlo Settlement, view from the south. 2. Ilmazlo Settlement, topographic plan.
- II. 1. Structure and pits of Level III of the cultural layer. 2. Postholes intended for a wattle-and-daub wall, cut into a rammed earth floor.
- III. 1-2. Structure with adobe walls from Level IV of the cultural layer.
- IV. 1. Level II of the cultural layer. Plan. 2. Level III of the cultural layer. Plan. 3-4. Stratigraphic sections of the cultural layer.
- V. 1. Level III of the cultural layer. 2. Stratigraphic section of Level III.
- VI. 1-2. Structure with adobe walls and pits from Level IV of the cultural layer. 2. Stratigraphic section of a structure with adobe (mudbrick) walls.
- VII-VIII. 1-2. Stratigraphic sections of the cultural layer.
- IX. 1. Plan of a structure with adobe walls. 2-3. Stratigraphic sections of the adobe-walled structure.
- X-XI. Archaeological material identified at various levels of the cultural layer.

დავით სულხანიშვილი, სოლომონ იორამაშვილი მადონა მშვილდაძე, დავით გოგუაძე, გიორგი ბურჯანაძე

გოხნარის წმ. გიორგის ეკლესიის ტერიტორიაზე არსებული სამარხების არქეოლოგიური კვლევის შედეგები

წმ. გიორგის დარბაზული ეკლესია და სამაროვანი მდებარეობს ქვემო ქართლის რეგიონის, თეთრიწყაროს მუნიციპალიტეტის, სოფ. გოხნარში (ისტორიული სახელწოდება აძიკვი, ახალსოფლის თემის საკრებულო. ზღ.დ. 1368 მ.), ალგეთის მარჯვენა შენაკადის მდ. ბზისწყლის ხეობაში,¹ ადმინისტრაციული ცენტრიდან 47 კილომეტრის დაცილებით.² სამეცნიერო წრეებში, აღნიშნული ძეგლი არაერთხელ გამხდარა განხილვის საგანი. კვლევის ინტერესს, ძირითადად წმ. გიორგის დარბაზული ეკლესიის არქიტექტურულ-ეპიგრაფიკული შესწავლა, ეზოში განფენილ სამარხთა ქვებზე არსებულ კომპოზიციათა კვეთის ტექნოლოგია და მათი მემორიალური კუთვნილების განსაზღვრა წარმოადგენდა.

სურ. 1 (Fig. 1)

¹ მდინარეს „ბზის წყალს“ ადგილობრივები უწოდებენ, ხუთ ვერსიან რუკაზე ის „ლაკვის წყლად“ მოიხსენიება, ხოლო ერთ ვერსიან რუკაზე – „ზიმოვნიჩკად“, იხ. თათარაშვილი, ჰიდრო-გეოლოგიური მიმოხილვა, გვ. 99.

² ციციშვილი, გოხნარი, გვ. 240.

ეკლესიის სამშენებლო ქვებზე დატანილ ასომთავრულ წარწერებს, თავდაპირველად ყურადღება ე. თაყაიშვილმა¹ მიაქცია. წარწერები მოგვიანებით შეისწავლეს ნ. შოშიაშვილმა და ნ. ბერძენიშვილმა.² მნიშვნელოვანია აღინიშნოს, რომ სწორედ ეკლესიის სამხრეთი მინაშენის დასავლეთ კედელში განთავსებულ ასომთავრულ ტექსტში ნახსენები კლდეკარის მფლობელთა სახელების საფუძველზე, ა. ბაქრაძემ გამოთქვა აზრი კლდეკარის საერისთავოს გოხნარამდე გავრცელებაზე, ვინაიდან იგი წარმოადგენს უკიდურეს აღმოსავლეთ პუნქტს, სადაც ეპიგრაფიკულ მასალაში კლდეკარის მფლობელთა სახელებს ვხვდებით. ეკლესია არქიტექტურული, ეპიგრაფიკული და ისტორიული მონაცემების გათვალისწინებით XI-XII სს-ებით დათარიღდა,³ გამოითქვა ვარაუდი, რომ სამაროვანიც შესაძლოა ამავე პერიოდის, X-XI-XII საუკუნეების კუთვნილი ყოფილიყო.⁴

სურ. 2 (Fig. 2)

¹ Такайшвили, IV. *Тифлисский уезд*, გვ. 174-175, სურ. 17, 19.

² ბერძენიშვილი, *აძიკვის წარწერის გამო*, გვ. 272-275.

³ ბაქრაძე, *თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები*, გვ. 58; კვიციანი, *აძიკვის (გოხნარის) წმინდა გიორგის ეკლესია*, გვ. 156-161.

⁴ ნადირაძე, *საქართველოს მემორიალური კულტურა*, გვ. 289.

სურ. 3 (Fig. 3)

სურ. 4 (Fig. 4)

სამარხებთან დაკავშირებით, 2018 წლამდე, ცალკე არქეოლოგიური კვლევა არ ჩატარებულა, რაც გამოთქმულ მოსაზრებას გაამყარებდა. აღნიშნული ძეგლები კვლევითი თვალსაზრისით გამორჩეულია იმ მხრივაც, რომ ორივე მათგანი გამართულია მეგალითურ ნანგრევებზე, რომლებიც არქეოლოგიურად ასევე შეუსწავლელია და ამჟამად მთლიანად ხე-მცენარეებითაა დაფარული.¹

სურ. 5 (Fig. 5)

სურ. 6 (Fig. 6)

¹ გოხნარში არსებულ მეგალითურ ნაგებობებთან დაკავშირებით იხ. ლომთათიძე, გრძელიშვილი, *თრიალეთში 1949 წ. მივლინების ანგარიში*, გვ. 330-334; თათარაშვილი, ჰიდრო-გეოლოგიური მიმოხილვა, გვ. 100, 105-106; ბურჯანაძე, *სააღრიცხვო ბარათი*.

სამაროვანზე დაფიქსირებულ მემორიალურ სიუჟეტებს, XX ს-ის 60-იანი წლების ბოლოს, ხელოვნებათმცოდნეთაგან, საინტერესო სტატია მიუძღვნა რ. შმერლინგმა. მან, სოფლების ბზისა (დღევანდელი ახალსოფელი) და აძიკვის სამარხ ქვებზე არსებული მხატვრული გაფორმებები ახსნა გარდაცვლილის პროფესიის, ხელობის მტკიცებულებად, ხოლო ნაწილი დაუკავშირა ადგილობრივი მოსახლეობის რელიგიურ წარმოდგენებს, რომელთა გვერდით წარმართული რწმენის ამსახველ ნიშნებსაც ხედავდა.¹ სიუჟეტების ახსნისას, შმერლინგი იზიარებდა ქრისტიანული სიმბოლიკის მკვლევარის გრაფი უვაროვის შეხედულებას, რომელმაც ადრექრისტიანული ევროპული ძეგლებისა და ქრისტიანული აღმოსავლეთის მრავალფეროვანი მემორიალური კულტურის მაგალითზე, გამოთქვა მოსაზრება, რომ: „საფლავის ქვებზე გარდაცვლილის ყოველი ხელობა, თანამდებობა და ნებისმიერი საქმიანობა აისახებოდა ამ ხელობისთვის ან თანამდებობისთვის აუცილებელი მთავარი ნივთით“.²

გოხნარის სამარხი ქვების მაღალმხატვრულ ღირებულებებზე ყურადღება გამახვილებული აქვს ნ. ბერძენიშვილსაც. მის აღწერებში, საყოფაცხოვრებო და სამხედრო სიუჟეტებთან ერთად, ნახსენებია სოლებიანი თვლებით გაფორმებული ურემი. მისივე ხელშეწყობით, გამორჩეული ქვების ნაწილი არმაზისხევის საველე მუზეუმსა და თბილისის ეთნოგრაფიული მუზეუმის (ლია ცის ქვეშ) არქეოლოგიურ განყოფილებაში გადაუტანიათ.³ XX ს-ის 70-იან წლებში, ახალსოფლისა და გოხნარის უეპიტაფიო სამარხის ქვებზე საინტერესო აღწერილობა აქვს შემოთავაზებული ზ. მაისურაძეს, რომლის მიხედვითაც სამაროვნებზე საზოგადოებრივი დიფერენციაციის გარეშე, ერთად არიან დაკრძალულნი სხვადასხვა სოციალური სტატუსის წარმომადგენლები: „მეომრები და მიწის მუშაკნი, გვაროვანნი და უგვარონი“.⁴ 2000 წელს, დასახელებულ სოფლებში არსებული საფლავის ქვები დაფიქსირდა და აღიწერა დ. გოგუაძის მიერ პუბლიკაციაში: „საქართველოს პეტროგლიფების დიდი კატალოგი“.⁵

რელიგიური სიუჟეტების (რომლებიც ძირითადად მეომრის აღჭურვილობას წარმოადგენენ) ახსნის მცდელობის გარდა, ბუნებრივია ჩნდება სხვა მნიშვნელოვანი კითხვებიც, კერძოდ: რომელი პერიოდიდან იწყება სამაროვნის ფორმირება? რამდენად უნიკალურია ქვაზე თლის შესრულება და სტილისტიკა? უკავშირდება თუ არა აღნიშნული სამარხები რაიმე კონკრეტულ მოვლენას? ძირითადად რა საქმიანობას ეწეოდნენ აქ დაკრძალული

¹ Шмерлинг, *Архитектурные памятники*, გვ. 105-131; ნადირაძე, *საქართველოს მემორიალური კულტურა*, გვ. 41-42.

² Уваров, *Христианская символика*, გვ. 97, 101.

³ ნადირაძე, *საქართველოს მემორიალური კულტურა*, გვ. 73; ბერძენიშვილი, *აძიკვის წარწერის გამო*, გვ. 273.

⁴ მაისურაძე, *ისტორიის*, გვ. 65.

⁵ გოგუაძე, *დიდი კატალოგი*, გვ. 140-146.

პირები? შესაძლებელია თუ არა ვივარაუდოთ „საძმო სასაფლაო“? რომელ ეთნოს(ებ)ს ეკუთვნიან აქ დამარხულნი? კლდეკარის საერისთავო ყოველთვის აქტიურად იყო ჩართული როგორც ცალკეულ სამეფო-სამთავროთა შორის პოლიტიკურ დაპირისპირებებში, ისე ქვეყნის საგარეო პოლიტიკაში,¹ თუ აღნიშნულ ისტორიულ ფონს გავითვალისწინებთ, გოხნარის სამაროვანზე სავსებით დასაშვებია ვივარაუდოთ როგორც ადგილობრივი, ისე საქართველოს ტერიტორიაზე კომპაქტურად მცხოვრები არაქართველი მეომრების განსასვენებელი.

სწორედ, ამ კითხვებზე პასუხის გაცემის მიზანს წარმოადგენდა 2018-2020 წლებში, ა(ა)იპ „ხვამლის ამქარი“-ს მიერ (ხელმძღვანელი დ. სულხანიშვილი), სოფ. გოხნარის ეკლესიის ეზოში მცირე მასშტაბიანი გათხრების და განმენდითი სამუშაოების განხორციელება.² პირველ ეტაპზე მოხდა ეკლესიის ეზოს მცირე მონაკვეთის განმენდა და ერთი სამარხის ნაწილობრივ³ შესწავლა. სამარხში გამოვლინდა ორი მიცვალებული, რომელთა ძვლებიც ერთმანეთში იყო არეული. სამარხი ორმოს საზღვრები არ იკვეთებოდა, რაც ქმნიდა შთაბეჭდილებას, რომ საფლავის ქვები ერთ დიდ კოლექტიურ სამარხზე იყო განთავსებული.

განმენდითი სამუშაოების დროს, ერთ-ერთ საფლავის ქვაზე გამოვლინდა ასომთავრული წარწერა,⁴ სავარაუდოდ მიძღვნა, რომელიც სტილისტურად XIII ს-ის უნდა ეკუთვნოდეს.⁵ უნდა აღინიშნოს, რომ რიგებად განლაგებულ საფლავის ქვებზე, აღნიშნული წარწერა ერთადერთი გამო-ნაკლისია, დანარჩენ შემთხვევაში, როგორც ეს არაერთხელაა სამეცნიერო პუბლიკაციებში ნახსენები, ყველაზე გავრცელებული სიუჟეტებია: ხელთ-პყრობილი მშვილდი, ხმალი, შუბი, ფარი, საბრძოლო ნაჯახი, შურდული, მნათობთა გამოსახულებიანი ორნამენტები და საკრალური მნიშვნელობის სხვა უცნობი სიმბოლოებიც. ათეულობით, მინის ზედაპირზე გამოვლენილი მაღალმხატვრული ოსტატობით შესრულებულ საფლავის ქვებიდან, ქრისტიანული სიმბოლიკა, კერძოდ, პიედესტალზე აღმართული ჯვრის გამოსა-

¹ ჯავახიშვილი, *ქართველის ერის ისტორია*, წგნ. II, გვ. 133, 283; *მატიანე ქართლისა*, გვ. 301.

² სამუშაოებს წინ უძღოდა სავსე დაზვერვებიც, რომლის დროსაც ექსპედიციის წევრებმა, ბედენის ზეგანთან დამაკავშირებელი გზის სიახლოვეს, მიაკვლიეს „პატარალდოვანის“ სახელით ცნობილ მეგალითურ კომპლექსს. იხ. სულხანიშვილი, *მოკლე ანგარიში*, გვ. 153-155.

³ ობიექტური მიზეზების გამო, აღნიშნულ სეზონზე ვერ მოხერხდა სამარხის სრულყოფილი შესწავლა.

⁴ აღნიშნული წარწერის არსებობის შესახებ ექსპედიციას ინფორმაცია მიაწოდა ადგილობრივმა მცხოვრებმა, ახალსოფლის საჯარო სკოლის ქართული ენის პედაგოგმა ჟუჟუნა აფციაურმა.

⁵ სულხანიშვილი, *მოკლე ანგარიში*, გვ. 154; 2020 წელს, გოხნარის ეკლესიის ეზოში წარმოებული არქეოლოგიური ექსპედიციის ფარგლებში (ხელმძღვანელი ზ. კვიციანი), წარწერის წაკითხვა სცადა გიორგი ოთხმეზურმაც, იხ. კვიციანი, *აძიკვის (გოხნარის) წმინდა გიორგის ეკლესია*, გვ. 158.

ხულება, მხოლოდ ერთ შემთხვევაში დასტურდება. სამარხის ქვებზე¹ გამო-
სახულებები თითქმის არ არის დაზიანებული.

სურ. 7, 8, 9 (Fig. 7, 8, 9)

¹ მასალად გამოყენებულია კარგად დამუშავებული ბაზალტი და ანდეზიტი, რომელსაც მოსახლეობაში ალგეთის ქვას უწოდებენ.

2020 წელს, გათხრითი სამუშაოები ორ სამარხზე განხორციელდა. პარალელურად, მიცვალებულთა წარმომავლობის, გარდაცვალების სავარაუდო მიზეზისა და სამაროვნის დათარიღების მიზნით, მოხდა ძვლოვანი ნიმუშების აღება. იმისათვის, რომ უფრო ნათლად ავსახოთ შესწავლილი სამარხების ტიპოლოგია და არქეოლოგიური სამუშაოების სურათი, მოგვყავს მონაცემები სავსელ საანგარიშო დოკუმენტაციიდან.¹ სამუშაოების პირველ ეტაპზე შემოისაზღვრა 3მ.х4მ.-ზე კვადრატი (ნაკვეთის ტეხვის ნერტილები: 1. X 443480.6695 Y 4611480.443; 2. X 443483.2695 Y 4611480.443; 3. X 443483.2695 Y 4611479.643; 4. X 443482.8695 Y 4611479.643; 5. X 443482.8695 Y 4611478.643; 6. X 443480.6695 Y 4611478.643). ყოველ ეტაპზე წარმოებდა მოპოვებული მასალის დოკუმენტირება, ველის ფოტოფიქსაცია და ფოტოგრამეტრიის მეთოდის გამოყენებით მოდელის აწყობა. განხორციელებული სამუშაოები ამოიხაზა GIS ინსტრუმენტის საშუალებით და შეიქმნა ერთიანი სურათის ამსახველი თემატური რუკაც.

სურ. 10, 11 (Fig. 10, 11)

¹ სულხანიშვილი, ბურჯანაძე, მშვილდაძე, *მოკლე ანგარიში*, გვ. 173-177.

ორივე სამარხის გათხრისას ჰუმუსური ფენიდანვე დაფიქსირდა კერამიკის (კრამიტისა და თიხის ჭურჭლის) ნატეხები, ხოლო ჰუმუსის მოხსნის შემდგომ ადამიანის ფრაგმენტირებული ძვლები და ცხოველის რამოდენიმე კბილი. N1 სამარხში, რომელზეც დატანილია ზემოაღნიშნული წარწერა და უცნობი საკრალური სიმბოლო, მიწის ზედაპირიდან 35-40 სანტიმეტრში, სამხრეთ და ჩრდილოეთ ჭრილებთან გამოვლინდა ორი ახალშობილის, ანატომიურად არასრული ჩონჩხი. N1 და N2 სამარხში ზედაპირიდან 40-60 სმ-ის სიღრმეში, ჭრილის დასავლეთ და აღმოსავლეთ მონაკვეთებში მიხვეტილი იყო ადამიანის ძვლები (პირველი დონე). ხოლო, 57-60 სმ-ზე დაფიქსირდა ქვებით ამოყვანილი დასაკრძალავი კამერა, რომელიც გადახურული იყო შედარებით მოზრდილი ფლეთილი ქვებით (მეორე დონე).

სურ. 12 (Fig. 12)

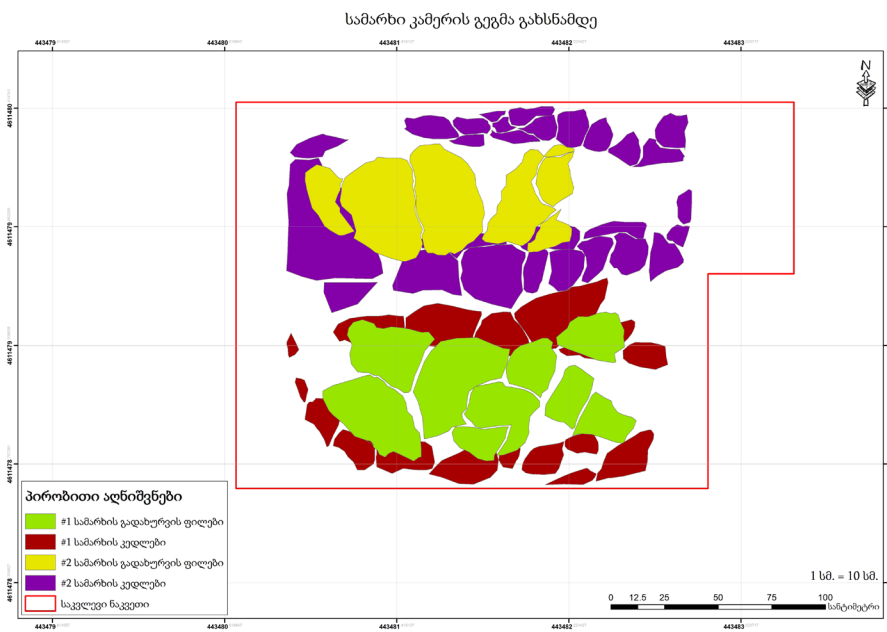
აღსანიშნავია რომ N2 სამარხის გადახურვის ფილების პრეპარაციისას აღმოჩნდა დამუშავებული, ორმხრივრეტუშირებული ობსიდიანის საფხეკიც. თითოეულ სამარხს ოთხივე მხრიდან ქვით ამოყვანილი კედლები აქვს. N1 სამარხის შიდა ზომებია 180x46სმ., N2 სამარხის – 185x50სმ. პრეპარაციის შემდეგ ორივე სამარხში დაფიქსირდა ანატომიურად სრული, თითო მიცვალებული, დაკრძალულნი გაშოტილ პოზაში, აღმოსავლეთ-დასავლეთის ღერძზე, თავით დასავლეთით. მიცვალებულები ორივე სამარხში ნიველირებულ თიხატკეპნილზე იყვნენ დასვენებულნი.

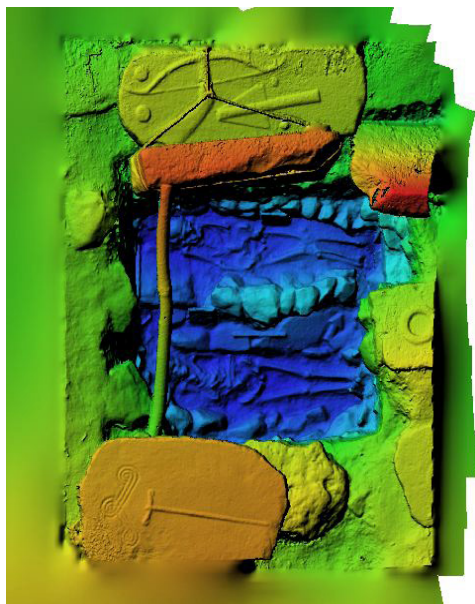
სურ. 13 (Fig. 13)

სურ. 14 (Fig. 14)

სურ. 15, 16 (Fig. 15, 16)

სურ. 17 (Fig. 17)

იმის დასადგენად, ვრცელდებოდა თუ არა კულტურული ფენები აღნიშნული დონის ქვემოთაც, N2 სამარხში მოხდა ნიველირებული თიხატკეპნილის მოხსნა.

აღნიშნული ფენის ქვემოთ გამოვლინდა ადრეული პერიოდის, მოზრდილი ქვებით გადახურული მეორე სამარხი (მესამე დონე). ქვედა სამარხის კონტურების გამოსავლენად მოიხსნა მოგვიანებით ამოყვანილი სამარხის სამხრეთ კედელი, რამაც დაგვანახა, რომ ქვედა დონის სამარხი კამერა არ ემთხვეოდა ზემოდან გამართული სამარხი კამერის ზომებს, ვრცელდებოდა ზედა სამარხის ნახევრამდე და სრულდებოდა მოზრდილი

სურ. 18 (Fig. 18)

სურ. 19 (Fig. 19)

ჩამკეტი ლოდით. ქვედა დონის სამარხში პრეპარაციის დროს გამოვლინდა ერთმანეთზე დაკრძალული სამი მიცვალებული და ორი თავის ქალა.

მიწის ზედაპირიდან 1 მეტრის სიღრმეზე N1 სამარხის ზედა დონის სამარხი კამერის ჩრდილოეთ კედელში, აღმოსავლეთ ჭრილთან დაფიქსირდა ბავშვის ძლიერ ფრაგმენტირებული ძვლები. N2 სამარხის გათხრისას გამოვლენილმა სიტუაციამ განაპირობა მსგავსი სამუშაოების ჩატარება N1 სამარხშიც, სადაც ანალოგიური სურათი დადასტურდა. აქაც, N2 სამარხის მსგავსად, მესამე დონის სამარხი არ იმეორებდა მეორე დონის სამარხის კონფიგურაციას. იმის გამო, რომ სამარხის ნახევარი ვრცელდებოდა ჭრილის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, მისი ბოლომდე შესწავლა ვერ მოხერხდა. მესამე დონის სამარხების სრულფასოვნად შესასწავლად აუცილებელია მოხდეს საკვლევი არეალების გაზრდა და ერთიან კონტექსტში გააზრება. არქეოლოგიური სამუშაოებით ნათლად გამოიკვეთა, რომ სამარხები მიცვალებულთა დასაკრძალად

სურ. 20 (Fig. 20)

სურ. 21 (Fig. 21)

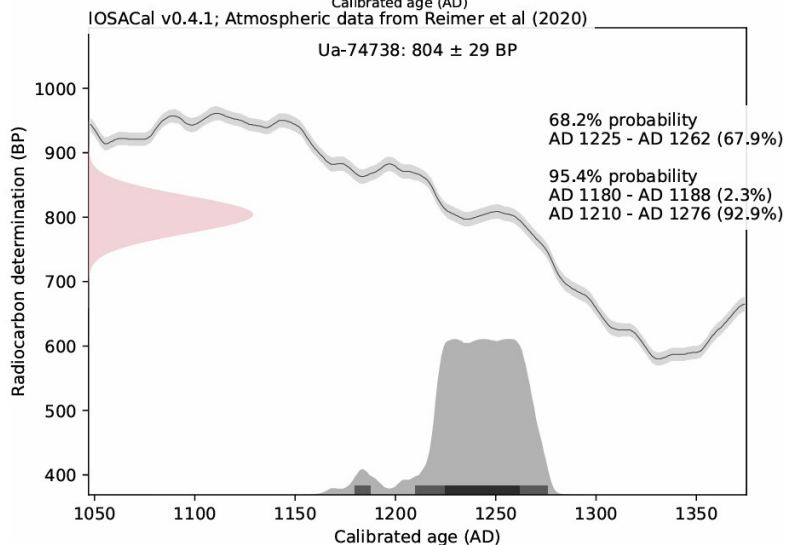
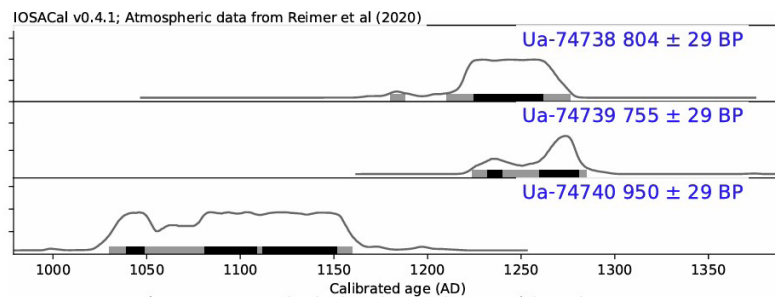
რამდენჯერმე გამოუყენებიათ დროის სხვადასხვა მონაკვეთში. ამას ადასტურებს N1 სამარხში, მიწის ზედაპირიდან 40 სმ-ის სიღრმეზე გამოვლენილი ორი ახალშობილის არასრულად შემორჩენილი ძვლები, ზედა დონის სამარხი კამერების გადახურვაზე მიხვეტილი მიცვალებულები, N1 სამარხის ზედა დონის ჩრდილოეთ კედელთან გამართული ბავშვის სამარხი და ზემოთ აღწერილი, ქვებით ამოყვანილი დასაკრძალავი კამერები. იმ ფაქტს, რომ სამარხები სხვადასხვა პერიოდში აქტიურად გამოიყენებოდა, ადასტურებს ის გარემოებაც, რომ გათხრების პროცესში გამოვლენილი ფრაგმენტირებული კერამიკული მასალიდან არცერთი ყოფილა “insitu” მდგომარეობაში.

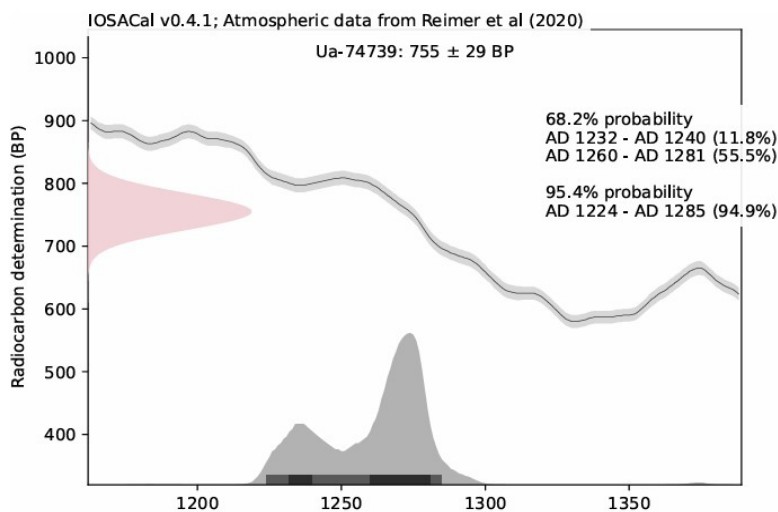
სურ. 22 (Fig. 22)

არქეოლოგიური სამუშაოებით მიღებული შედეგების გასამყარებლად, ლაბორატორიული კვლევებისათვის, სამივე დონის სამარხებიდან მოხდა ძვლოვანი ნიმუშების აღება. რადიოკარბონული ანალიზისთვის, თითო ნიმუში გადაიგზავნა შვედეთში, უპსალას უნივერსიტეტის Tandem-ის ლაბორატორიაში (Tandem Laboratory, Uppsala University). რადიოკარბონული კალიბრაციისათვის გამოყენებული იქნა IOSACal v0.4.1 (2020) პროგრამა, რომლის საფუძველზეც, მესამე დონის სამარხიდან აღებული ძვლოვანი მასალა განისაზღვრა 950 ± 29 (BP) წლის წინანდელი პერიოდით (რაც 68.2%-ით შესაბამისობაში მოდის შემდეგ წლებთან: ახ.წ. 1039-1049 [9.1%], ახ.წ. 1081-1190 [24.0%], ახ.წ. 1112-1152 [33.8%], ხოლო 95.4%-ით: ახ.წ. 1030-1160 [95.2%]). მეორე დონიდან აღებული ნიმუში – 755 ± 29 (BP) წლის წინანდელი პერიოდით (რაც 68.2%-ით შესაბამისობაში მოდის შემდეგ წლებთან: ახ.წ. 1232-1240 [11.8%], ახ.წ. 1260-1281 [55.5%], ხოლო 95.4%-ით: ახ.წ. 1224-1285 [94.9%]). პირველი, ზედაპირული ფენის ნიმუშიდან კი მივიღეთ 804 ± 29 (BP) წლის წინანდელი დროის მონაკვეთი (რაც 68.2%-ით შესაბამისობაში მოდის შემდეგ პერიოდებთან: ახ.წ. 1225-1262 [67.9%], ხოლო 95.4%-ით: ახ.წ. 1180-1188 [2.3%], ახ.წ. 1210-1276 [92.9%]).

Calibration curves

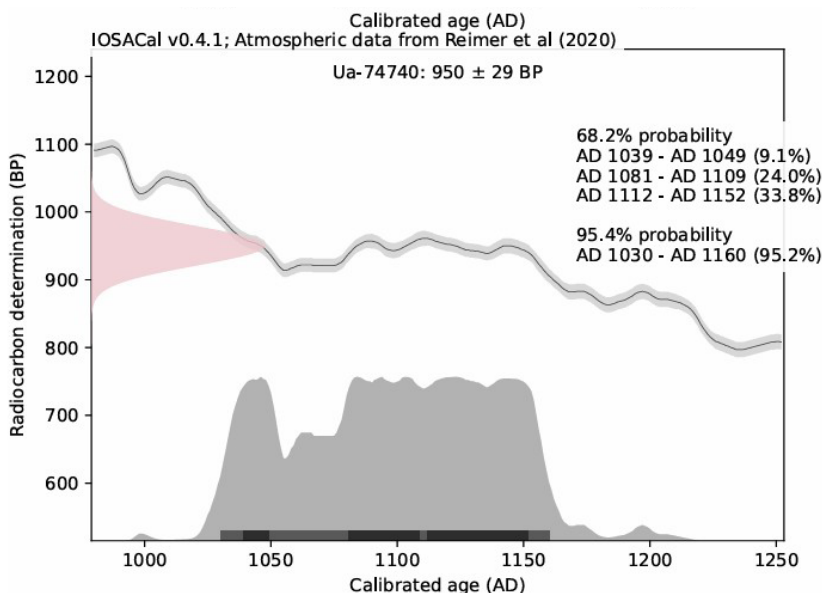

ტაბ. 1 (Tab. 1)

ტაბ. 2 (Tab. 2)

(ტაბ. 2-ის მომდევნო ნაწილი იხ. გვ. 235-ზე)

რადიოკარბონული კვლევით მიღებული თარიღები, მნიშვნელოვანი რამდენიმე მიზეზით აღმოჩნდა. ანალიზით დადგინდა, რომ ჩვენ მიერ შესწავლილი ყველაზე ადრეული სამარხეული დონის დათარიღება X-XI საუკუნეების მიჯნიდან იწყება, ხოლო გვიანი XII-XIII საუკუნეებით სრულდება. აღნიშნული მონაცემები კიდევ ერთხელ ამყარებს სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულ მოსაზრებას როგორც ეკლესიის აგების პერიოდზე, ისე სამაროვნისა და გოხნარის წმ. გიორგის ეკლესიის თანადროულობაზე.

მიღებული შედეგებით, კალიბრაციის მეთოდებს შორის ცდომილებათა გათვალისწინებით, კიდევ ერთი გარემოება დასტურდება უტყუარად, კერძოდ, ზედა დონის მიცვალებულნი უფრო ადრეულ პერიოდს განეკუთვნებიან, ვიდრე მეორე დონის, მოწესრიგებულ სამარხში დაკრძალულნი, ანატომიურად სრული მიცვალებულები, რომლებისთვისაც თითქოს მიძღვნილია ზედაპირზე არსებული საფლავის ქვები. მეორე დონის სამარხისათვის მემორიალური საფლავის ქვის მიკუთვნება მხოლოდ ერთადერთ, მეორადად გამოყენების შემთხვევაში შეიძლება მომხდარიყო. აღნიშნულ მოსაზრებას ამტკიცებს თუნდაც ის ფაქტი, რომ საბრძოლო იარაღის გამოსახულებით შემკული ქვა განთავსებული იყო მეორე დონის მოწესრიგებული საფლავის თავზე, სადაც არქაული დნმ-ის კვლევით დადასტურებული ქალის ჩონჩხი გამოვლინდა.

არქაული დნმ-ის ლაბორატორიული კვლევა შვედეთის სახელმწიფო SciLifeLab ლაბორატორიაში (უძველესი დნმ-ის განყოფილება, პალეოგენეტიკის ცენტრი) განხორციელდა.¹ საანალიზოდ გაიგზავნა 13 ნიმუში, აქე-

¹ აღნიშნული სამუშაოების ფინანსური მხარდაჭერისათვის, ა(ა)იპ „ხვამლის ამქარი“ მადლობას უხდის Frederik Paulsen-ს.

დან 11 – სამივე დონის სამარხებიდან და 2 ნიმუში ბავშვების ძვლოვანი მასალიდან. გენეტიკური ინფორმაციის მიღება ვერ მოხერხდა ერთ-ერთი ახალშობილის ნიმუშზე. მეორე ახალშობილის ნიმუში აღმოჩნდა ბიჭის, რომლის Y ქრომოსომული ჰაპლოჯგუფი განისაზღვრა როგორც R1a1a1[~]. დანარჩენი ზრდასული ადამიანის 11 ნიმუშიდან შესაძლებელი გახდა სამი Y ქრომოსომული დნმ-ის ჰაპლოჯგუფის გაშიფვრა, სამივე მათგანი არის R1b1a1b. გასათვალისწინებელია, რომ სამივე მამაკაცი აღმოჩნდა პირველი დონის, მიხვეტილ ძვლებს შორის. ორ ნიმუშში ქრომოსომის გამოვლენა ვერ მოხერხდა, რაც სამწუხაროდ არ იძლევა სქესის განსაზღვრის საშუალებას. 5 ნიმუშით დადასტურდა ქალი, ერთიდან დნმ-ის სეკვენირება ვერ განხორციელდა.

Ancient DNA unit ID	User specimen ID	Human DNA in data (%)	Average human genome coverage (x)	Average human mitochondria genome coverage (x)	Sex chromosomes	Mitochondrial haplogroup	Y-chromosome haplogroup
A189-001	10.09.2020-2.3-S	43.29	0.150	11.915	XX	H6a1b	No Y chromosome
A189-001	10.09.2020-2.3-S	43.22	0.157	12.319	XX	H6a1	No Y chromosome
A189-002	16.09.2020-1.Co	34.98	0.166	21.782	XX	J1c16	No Y chromosome
A189-002	16.09.2020-1.Co	34.98	0.167	22.360	XX	J1c16	No Y chromosome
A189-003	15.09.2020-2. CoM	64.35	0.238	17.696	XY	W3a1	R1b1a1b
A189-003	15.09.2020-2. CoM	64.25	0.250	18.241	XY	W3a1	R1b1a1b
A189-004	15.09.2020-2.Co-S	61.24	0.349	20.840	XX	H6b2	No Y chromosome
A189-004	15.09.2020-2.Co-S	61.11	0.301	19.087	XX	H6b2	No Y chromosome
A189-005	15.09.2020-2.Co	58.05	0.776	50.376	XY	U1a1c1	R1b1a1b
A189-005	15.09.2020-2.Co	57.91	0.741	49.265	XY	U1a1c	R1b1a1b
A189-006	10.09.2020. 2.1. Sk	1.53	0.008	2.270	XY	H2a2a ²	ND ³
A189-006	10.09.2020. 2.1. Sk	1.52	0.008	2.134	XY	H2a2a1g ²	ND ³
A189-007	11.09.2020. 1. Sk	11.47	0.057	10.294	XX	U3b2a1a	No Y chromosome
A189-007	11.09.2020. 1. Sk	11.17	0.066	11.499	XX	U3b2a1a	No Y chromosome
A189-008	13.09.2020. 2. -S	0.80	0.004	2.607	XY	U1a1a ²	ND ³
A189-008	13.09.2020. 2. -S	0.78	0.004	2.545	XY	U1a1a+16129 ²	ND ³

ტაბ. 3 (Tab. 3)

(ტაბ. 3-ის მომდევნო ნაწილი იხ. გვ. 237-ზე)

Ancient DNA unit ID	User specimen ID	Human DNA in data (%)	Average human genome coverage (x)	Average human mitochondria genome coverage (x)	Sex chromosomes	Mitochondrial haplogroup	Y-chromosome haplogroup
A189-009	10.09.2020.1.Ph.T.M	3.81	0.026	5.422	XX	U3b2a1a ²	No Y chromosome
A189-009	10.09.2020.1.Ph.T.M	3.68	0.025	5.685	XX	U3b2a ²	No Y chromosome
A189-010	10.09.2020.2.2.M	36.41	0.149	9.817	XY	W3a1 ²	R1b1a1b
A189-010	10.09.2020.2.2.M	36.35	0.132	8.874	XY	W3a1 ²	R1b1a1b
A189-011	7.09.2020.2.Sk	13.25	0.036	1.587	XX	ND ¹	No Y chromosome
A189-011	7.09.2020.2.Sk	13.18	0.036	1.609	XX	ND ¹	No Y chromosome
A189-012	6.09.2020.1.C	34.67	0.176	27.271	XY	W3a1a	R1a1a1~
A189-012	6.09.2020.1.C	34.37	0.164	25.916	XY	W3a1a	R1a1a~

შესაძლებელი გახდა ბავშვის დედის ჰაპლოჯგუფის განსაზღვრა – W3a1a. მიტოქონდრიული დნმ-ის მსგავსი ჯგუფი W3a1 გამოვლინდა ორ მამაკაცშიც, მესამე მამაკაცის მიტოქონდრიული ჰაპლოჯგუფი იყო Ia1c1.

სამაროვანზე გამოვლენილი ქალების მიტოქონდრიული ჰაპლოჯგუფები მრავალფეროვნებით ხასიათდება. ლაბორატორიული კვლევით დადასტურდა შემდეგი ტიპები: H6a1b, J1c16, H6b2, U3b2a1a, U3b2a1a2.

ნიმუშებში, სადაც ვერ მოხერხდა ქრომოსომის გამოყოფა, მათი მიტოქონდრიული დნმ-ია: H2a2a1g2, U1a1a.

მეტი სიცხადისათვის, აქვე მოგვყავს ზოგადი ინფორმაცია კვლევით მიღებულ ჰაპლოჯგუფთა რეგიონალურ გავრცელებასა და ეთნიკურ კუთვნილებაზე.

ქრომოსომის ჰაპლოჯგუფი R1a1a1~ (= R-417), რომელიც ბავშვის ნიმუშში აღმოჩნდა, დაკავშირებულია სხვადასხვა ეთნიკურ ჯგუფთან და ფართოდ არის გავრცელებული როგორც აღმოსავლეთ ევროპაში, ისე ცენტრალურ და სამხრეთ აზიაში. გენეტიკური კვლევებისა და ისტორიული მიგრაციების შესწავლის საფუძველზე, დასახელებული ჰაპლოჯგუფი ასოცირდება ეთნიკური პოპულაციის ფართო სპექტრთან, როგორიცაა სლავური (პოლონელები, რუსები, უკრაინელები), ბალტიისპირეთის (ლიეტუვა, ლატვია), სკანდინავიის (ნორვეგია, შვედეთი), ინდო-ირანული, ინდო-არიული, ძირძველი ციმბირისა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიის მოსახლეობა.

ქრომოსომის ჰაპლოჯგუფი R1b1a1b (=R-M269), რომელიც სამივე მამაკაცის ნიმუშში დადასტურდა, დასავლეთ ევროპულ პოპულაციას უკავშირდება და ძირითადად, იმ ეთნიკურ ჯგუფებს აკუთვნებენ, რომელთაც კავშირი აქვთ ინდოევროპულ მიგრაციებთან. აღნიშნული ჰაპლოჯგუფი ხშირია კელტურ, გერმანულ, ბასკურ მოსახლეობაში, ხოლო მცირე რაოდენ-

ნობით სკანდინავიის, პირენეის ნახევარკუნძულისა და ზოგიერთ სლავურ პოპულაციაში.

ორი მამაკაცის ნიმუშში გამოვლენილი მიტოქონდრიული ჰაპლოჯგუფი W3a1 კონკრეტულ ეთნოსთან არ არის დაკავშირებული. ფართოდ გვხვდება როგორც ევროპაში, ასევე დასავლეთ, სამხრეთ, ცენტრალურ თუ სამხრეთ-აღმოსავლეთ აზიაში.

მესამე მამაკაცის ნიმუშში აღმოჩენილი მიტოქონდრიული ჰაპლოჯგუფის 1a1c1 პირველად რეგიონებად ძირითადად მიჩნეულია ახლო აღმოსავლეთი და კავკასია (საიდანაც გავრცელება უნდა მომხდარიყო სამხრეთ აზიის გარკვეულ რეგიონებში).

დადასტურებული ხუთი ქალიდან ორში გამოვლინდა 3 მიტოქონდრიული ჰაპლოჯგუფი (U3b2a1a, U3b2a1a2). აღნიშნული ჯგუფი დაკავშირებულია ახლო აღმოსავლეთის, სამხრეთ კავკასიისა და ჩრდილოეთ აფრიკის რეგიონებში მცხოვრებ მოსახლეობასთან.

H6 მიტოქონდრიული ჯგუფიც ორ ნიმუშში დადასტურდა. აქედან 6a1b ჯგუფი მიჩნეულია, რომ გეოგრაფიული გავრცელების თვალსაზრისით ხშირია აღმოსავლეთ ევროპის, კავკასიისა და ცენტრალური აზიის, იშვიათად კი დასავლეთ ევროპის მოსახლეობაში. რაც შეეხება 6b2 ჯგუფს, მისი იშვიათობიდან გამომდინარე ზუსტი ეთნიკური ჯგუფი განსაზღვრული არ არის, თუმცა არსებული მონაცემებით, უმეტესად დაკავშირებულია აღმოსავლეთ ევროპის (უკრაინელები, რუსები, პოლონელები), სკანდინავიის (ნორვეგიელები, შვედები, დანიელები), კავკასიის (ქართველები, სომხები), ახლო აღმოსავლეთისა (ირანელები) და ცენტრალური აზიის მოსახლეობასთან (ყაზახები, უზბეკები).

დადასტურებული ხუთი ქალიდან ერთში გამოვლინდა J1c16 მიტოქონდრიული ჰაპლოჯგუფი. გენეტიკურ მონაცემებზე დაყრდნობით, ფართოდაა გავრცელებული მთელ ევროპაში, კავკასიის რეგიონსა და ახლო აღმოსავლეთში.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ქრომოსომის გამოყოფა ვერ მოხერხდა ორ ნიმუშში, რომელთა მიტოქონდრიული დნმ-ია 2a2a1g2 და 1a1a. დამკვიდრებული მოსაზრებით, 2a2a1g2 ჰაპლოჯგუფი განსაკუთრებული სიხშირით გვხვდება დასავლეთ და ცენტრალურ ევროპაში, იშვიათად ახლო აღმოსავლეთში, კავკასიაში (20%-ის სიხშირით), ჩრდილოეთ აფრიკასა და ცენტრალურ აზიაში. ხოლო 1a1a ჯგუფი, გენეტიკური კვლევების მიხედვით, ხშირ შემთხვევაში დასტურდება სამხრეთ აზიაში, ახლო აღმოსავლეთში, ანატოლიაში, აღმოსავლეთ ევროპაში, კავკასიაში, იშვიათად ჩრდილოეთ და დასავლეთ ევროპაში.

ამ ეტაპზე, ცხრა ნიმუშიდან მიღებული არქაული დნმ-ის პასუხებით ჩანს, რომ მამაკაცები დიდი ალბათობით ევროპული წარმომავლობისანი არიან. აღნიშნული ჰაპლოჯგუფები გავრცელებული არ არის ადგილობრივ პოპულაციაში. ქალების შემთხვევაში კი პირიქით, უმეტესობა შესაძლოა

სამხრეთ კავკასიის რეგიონიდან იყოს. მათ შორისაა, ზემოთ აღნიშნული, მეორე დონის მონესრიგებულ სამარხში, ქრისტიანული წესით დაკრძალული ერთი ქალბატონი, რომელსაც საბრძოლო იარაღის გამოსახულებიანი საფლავის ქვა ადევს.

2018-2020 წლებში წარმოებული მცირემასშტაბიანი არქეოლოგიური კვლევების ლაბორატორიული ანალიზის საფუძველზე შესაძლებელი გახდა სამეცნიერო წრეებში გამოთქმული ზოგიერთი მოსაზრება გაგვემყარებინა და ზემოთ დასმულ კითხვებზეც გვემსჯელა, კერძოდ:

არქიტექტურულ, პალეოგრაფიულ და არქეოლოგიურ მონაცემებზე დაყრდნობით ადრე გამოთქმული მოსაზრება, სამაროვნისა და ეკლესიის თანადროულობასთან მიმართებით, რადიოკარბონული კვლევებითაც დადასტურდა (X-XIII საუკუნეების ქრონოლოგიურ ჩარჩოში).

გოხნარის წმ. გიორგის ეკლესიის ტერიტორიაზე არსებული სამაროვანი შესაძლოა მართლაც წარმოადგენდეს კლდეკარის საერისთავოში არაქართველი, ევროპელი მეომრების საძმო სასაფლაოს. გენეტიკური კვლევა და რადიოკარბონული დათარიღება იძლევა საშუალებას, რომ სამარხები შესაძლოა დაკავშირებული იყოს დიდგორის ომში 200 ჯვაროსნის მონაწილეობის ისტორიულ მოვლენასთან. თუმცა, აქ ეჭვს ბადებს ის გარემოება, რომ ეკლესიის ეზოში, ვიზუალურად ხილვად მემორიალურ ქვაზე ჯვრის გამოსახულება ერთგან გვხვდება. ასევე, ამ ეტაპზე გამოვლენილ ძვლოვან მასალაზე არ შეინიშნება იარაღით მიყენებული დაზიანების კვალი.

საძმო სასაფლაო შესაძლოა უკავშირდებოდეს მეორე ისტორიულ მოვლენასაც, კერძოდ XI ს-ის შუა ხანებში შემოსული ვიკინგების 700 კაციან რაზმს, რომლებიც სასირეთის ბრძოლაში აქტიურად იღებდნენ მონაწილეობას. აღნიშნულ ვარაუდს, მეტნაკლებად, საგაში (ინგვარ შორს მოგზაურის საგა)¹ არსებული მონაცემებიც ამყარებს, რომლის მიხედვითაც ვიკინგების დიდი ნაწილი საბრძოლო მოქმედებების არეალში გარდაიცვალნენ.

აღნიშნულ პერიოდში მიმდინარე ისტორიული პროცესების გათვალისწინებით, სამაროვანზე ყივჩაღების დაკრძალვის ალბათობაც შეიძლება განგვეხილა, თუმცა ამ ეტაპზე მიღებული არქაული დნმ-ის პასუხებით ეს არ იკვეთება. ქრომოსომული ჰაპლოჯგუფების გენეტიკური ანალიზის მიხედვით ყივჩაღთა პოპულაციისთვის დამახასიათებელია R1b-M73 ჰაპლოჯგუფი, ჩვენ შემთხვევაში კი R1b-M269 ჯგუფია გამოვლენილი.

ამ ეტაპზე, არქეოლოგიური სამუშაოების მასშტაბი და ოსტეოლოგიურ ნიმუშებზე წარმოებული ლაბორატორიული ანალიზები საკმარისი არ არის ყველა კითხვაზე პასუხის გასაცემად, შესაბამისად, ჩვენ მიერ გამოთქმული მოსაზრებები მხოლოდ პირველადი ხასიათისაა. სამაროვნის სრულყოფილი გამოვლენა-შესწავლის მიზნით, მნიშვნელოვანია გაგრძელდეს ფართომასშტაბიანი, კომპლექსური კვლევითი სამუშაოები, რომელთა შორის იგულისხმება: სამაროვნის ტერიტორიაზე არსებული ყველა საფლავის

¹ Larsson, Ingvar *the Fartravellers Journey*, გვ. 48.

ქვის გამოვლენა; სამარხ ქვებზე არსებული რელიეფური გამოსახულებების შესწავლა და სისტემატიზაცია; მიმდებარე არეალში არსებული მსგავსი ტიპის საფლავის ქვების კვლევა; გამოვლენილი ოსტეოლოგიური მასალის რადიოკარბონული დათარიღება; სტრონციუმის ანალიზი და ლაბორატორიული კვლევებით გარდაცვალების მიზეზ(ებ)ის დადგენა.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა Cited Sources and Literature

ბაქრაძე, თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები – ბაქრაძე ა., თრიალეთისა და ატენის ეპიგრაფიკული ძეგლები როგორც ისტორიული წყარო, სსმმ, XX-B, 1959, გვ. 55-78

(**Bakradze, Epigraphic monuments of Trialeti and Ateni** – Bakradze A., *Epigraphic monuments of Trialeti and Ateni as historical sources*, “Bulletin of the Simon Janashia Georgian State Museum”, XX-B, 1959, pp. 55-78).

ბერძენიშვილი, აძიკვის წარწერის გამო – ბერძენიშვილი ნ., აძიკვის წარწერის გამო, წიგნში: მისივე, საქართველოს ისტორიის საკითხები, წგნ. I, ისტორიული გეოგრაფია, თბილისი, 1964, გვ. 272-282

(**Berdzenishvili, Regarding the Adzikvi Inscription** – Berdzenishvili N., *Regarding the Adzikvi Inscription*, In the book: Idem, *Issues in the History of Georgia*, Book I, *Historical Geography*, Tbilisi, 1964, pp. 272-282).

ბურჯანაძე, სააღრიცხვო ბარათი – ბურჯანაძე გ., კულტურული მემკვიდრეობის უძრავი ობიექტის/ძეგლის სააღრიცხვო ბარათი, 38190, 2020

(**Burjanadze, Registration Card** – Burjanadze G., *Registration Card for Immovable Cultural Heritage Object/Monument*, N38190, 2020).

გოგუაძე, დიდი კატალოგი – გოგუაძე დ., საქართველოს პეტროგლიფების დიდი კატალოგი (შოთა რუსთაველის ეროვნული სამეცნიერო ფონდი), თბილისი, 2000

(**Goguadze, Big Catalogue** – Goguadze D., *Big Catalogue of Georgia Petroglyphs* [Shota Rustaveli National Science Foundation], Tbilisi, 2000).

თათარაშვილი, ჰიდრო-გეოლოგიური მიმოხილვა – თათარაშვილი კ., გოხნარის მიდამოების მოკლე ჰიდრო-გეოლოგიური მიმოხილვა, სმმ, ტ. III, 1926, 1927, გვ. 99-108

(**Tatarashvili, Hydro-Geological overview** – Tatarashvili K., *A brief Hydro-geological overview of the Gokhnari Area*, “Bulletin of the Georgian Museum”, 1927, pp. 99-108).

კვიციანი, აძიკვის (გოხნარის) წმინდა გიორგის ეკლესია – კვიციანი ზ., აძიკვის (გოხნარის) წმინდა გიორგის ეკლესია და სამაროვანი (უახლესი არქეოლოგიური აღმოჩენები), აკადემიკოს კონსტანტინე წერეთლის დაბადე-

ბიდან მე-100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საერთაშორისო კონფერენცია, თეზისები, თბილისი 2021, გვ. 156-161

(Kvitsiani, *St. George's Church in Adzikvi* – Kvitsiani Z., *St. George's church and cemetery in Adzikvi [Gokhnari] [Nearest Archaeological Discoveries]*, International conference dedicated to the 100th anniversary of the birth of academician Konstantine Tsereteli, Abstracts, Tbilisi, 2021, pp. 156-161).

ლომთათიძე, გრძელიშვილი, თრიალეთში 1949 წ. მივლინების ანგარიში – ლომთათიძე გ., გრძელიშვილი ი., *თრიალეთში 1949 წ. მივლინების ანგარიში*, „მიმომხილველი“, II, 1951, გვ. 330-334

(Lomtadze, Grdzelishvili, *Report on the 1949 Expedition to Trialeti* – Lomtadze G., Grdzelishvili I., *Report on the 1949 Expedition to Trialeti*, “Mimomkhilveli”, II, 1951, pp. 330-334).

მაისურაძე, ისტორიის – მაისურაძე ზ., *ისტორიის ქვის ფურცლები*, ძეგლის მეგობარი, ძმ, 20, 1970, გვ. 64-70

(Maisuradze, *Stone Pages of History* – Maisuradze Z., *Stone Pages of History*, “Dzeglis Megobari”, 20, 1970, pp. 64-70).

მატიანე ქართლისა – *მატიანე ქართლისა*, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. I, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1955, გვ. 249-317

(*Chronicle of Kartli* – *Chronicle of Kartli*, „Kartlis Tskhovreba” [“The Georgian Chronicle”], Vol. I, Text established according to all major manuscripts by S. Qaukhchishvili, Tbilisi, 1955, pp. 249-317).

ნადირაძე, საქართველოს მემორიალური კულტურა – ნადირაძე ე., *საქართველოს მემორიალური კულტურა*, თბილისი, 2001

(Nadiradze, *Memorial Culture of Georgia* – Nadiradze E., *Memorial Culture of Georgia*, Tbilisi, 2001).

სულხანიშვილი, მოკლე ანგარიში – სულხანიშვილი დ., *2018 წელს გობნარში ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარიში*, „2018 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული“, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, თბილისი, 2019, გვ. 153-155

(Sulkhanishvili, *A short report* – Sulkhanishvili D., *A short report on Gokhnari archaeological expedition works implemented in 2018*, “Collection of brief reports on archaeological excavations conducted in 2018”, National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, Tbilisi, 2019, pp. 153-155).

სულხანიშვილი, ბურჯანაძე, მშვილდაძე, მოკლე ანგარიში – სულხანიშვილი დ., ბურჯანაძე გ., მშვილდაძე მ., *სოფ. გობნარის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიის ტერიტორიაზე ჩატარებული არქეოლოგიური სამუშაოების მოკლე ანგარიში*, „2020 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების მოკლე ანგარიშების კრებული“, საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტო, თბილისი, 2021, გვ. 173-177

(Sulkhanishvili, Burjanadze, Mshvildadze, *A short report* – Sulkhanishvili D., Burjanadze G., Mshvildadze M., *A short report of archaeological works conducted on the territory of Saint George church in village Gokhnari*, “Collection of brief reports on archaeological excavations conducted in 2020”, National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia, Tbilisi, 2021, pp. 173-177).

ციციშვილი, გოხნარი – ციციშვილი ი., გოხნარი, ძსპ, ტ. 3, თბილისი 1978, გვ. 240

(Tsitsishvili, *Gokhnari* – Tsitsishvili I., *Gokhnari*, “Georgian Soviet Encyclopedia”, Vol. 3, Tbilisi, 1978, p. 240).

ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წგნ. II – ჯავახიშვილი ივ., *ქართველი ერის ისტორია*, წიგნში: მისივე, *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტ. II, თბილისი, 1983

(Javakhishvili, *History of the Georgian Nation, Book II* – Javakhishvili Iv., *History of the Georgian Nation*, Book II, In the book: Idem, *Works in twelve volumes*, Vol. II, Tbilisi, 1983).

Larsson, Ingvar the Fartravellers Journey – Larsson G., *Ingvar the Fartravellers Journey: historical and archaeological sources*, In: G. Larsson (ed.), “Between East and West: Early Contacts between Scandinavia and Caucasus”, Uppsala/Rimbo, 2013, pp. 36-48, <http://www.diva-portal.org> (accessed: October 23, 2018).

Такаишвили, IV. Тифлисский уезд – Такаишвили Е., IV. *Тифлисский уезд. Манглись и его окрестности*, В кн.: Его же, *Археологические экскурсии, Разыскания и Замѣтки*, Вып. IV, Тифлис, 1913

(Takaishvili, IV, *Tiflis governorate* – Takaishvili E., *Tiflis governorate. Manglisi and its Surroundings*, In the book: Idem, *Archaeological Excursions, Investigations and Notes*, Issue IV, Tiflis, 1913).

Уваров, Христианская символика – Уваров А. С., *Христианская символика*, Часть первая, Москва, 1908

(Uvarov, *Christian Symbolism* – Uvarov A. S., *Christian Symbolism*, Part one, Moscow, 1908).

Шмерлинг, Архитектурные памятники – Шмерлинг Р., *Архитектурные памятники древних селений Адзикви и Бза*, მაცნე სამეცნიერო, 1969, N2, გვ. 105-131

(Shmerling, *Architectural monuments* – Shmerling R., *Architectural monuments of the ancient settlements of Adzikvi and Bza*, “Matsne: Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, Social Science Series”, 1969, N2, pp. 105-131).

**David Sul Khanishvili, Solomon Ioramashvili,
Madona Mshvildadze, David Gogvadze, Giorgi Burjanadze**

**Results of Archaeological Research
on Burials at St. George's Church in Gokhnari**

Summary

The archaeological study of the cemetery located in the courtyard of St. George's Church in Gokhnari holds particular significance. This monument has repeatedly become the subject of discussion in scientific circles due to the relief compositions present on the tombstones. Until 2018, the main purpose of research was to explain the carving technology and determine their memorial attribution through observation of the subjects. As for archaeological excavations, no work had been conducted in this direction.

The article presents the results of archaeological investigations conducted by "Khvamlis Amqari" in 2018-2020. In the first season, the expedition conducted field surveys, small-scale cleaning work, and studied one of the burials existing in the church courtyard. It should be noted that the precise boundaries of the grave could not be determined during this phase. Consequently, it was hypothesised that the relief-carved tombstones might have marked a single, large collective burial. Accordingly, the purpose of the work planned for the second field season was to verify the expressed assumptions and many other hypotheses based on additional archaeological excavations and analysis of osteological material.

In 2020, archaeological excavations were conducted on two burials adjacent to the south-west of the grave uncovered during the first season. Excavation revealed that the burials had been reused multiple times for interments across different periods, which was confirmed by bone remains revealed at three distinct levels and the presence of stone-built burial constructions.

To assess the revealed archaeological picture, bone samples were submitted for radiocarbon dating at the Tandem Laboratory of Uppsala University and Ancient DNA analysis at Sweden's national SciLifeLab.

The radiocarbon results indicated that the earliest burial layer (lowest level) dates from the turn of the 10th-11th centuries, while the late (upper level) corresponds to the 12th-13th centuries. Notably, it was established that the disarticulated skeletal remains in the upper level predate the anatomically intact individual interred in an orderly manner in the so-called middle level. These findings further support scholarly claims regarding the contemporaneity of St. George's Church and the Gokhnari cemetery, dating to the transition from the 10th to 11th centuries.

Regarding ancient DNA research, 13 samples were submitted for analysis to Sweden's national SciLifeLab. For most of them, Y chromosome and mitochondrial

DNA haplogroups were deciphered, enabling us to determine the sex of the individuals and to infer aspects of their ethnic or regional background.

The scale of the archaeological field work and the results of laboratory data of osteological material at our disposal are, of course, insufficient for constructing a comprehensive understanding or drawing definitive conclusions. Accordingly, continued multidisciplinary research is essential for the full investigation and interpretation of the cemetery.

ილუსტრაციები

სურ. 1. სიტუაციის ამსახველი თემატური რუკა (თემატური რუკა GIS ინსტრუმენტის საშუალებით აენჭო გ. ბურჯანაძის მიერ).

სურ. 2. გოხნარის წმ. გიორგის ეკლესია (XI-XII სს.) (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

სურ. 3. გოხნარის წმ. გიორგის ეკლესიის სამხრეთი კედლის დასავლეთ ნაწილში არსებული ქტიტორთა გამოსახულებიანი ბარელიეფი ასომთავრული წარწერით (ფოტო: მ. მშვილდაძე).

სურ. 4. წარწერა გოხნარის წმ. გიორგის ეკლესიის ჩრდილოეთ კედლის პილასტრზე (ფოტო: მ. მშვილდაძე).

სურ. 5-6. მეგალითური ნაგებობები წმ. გიორგის ეკლესიის სამხრეთით (ფოტო: მ. მშვილდაძე).

სურ. 7-9. გოხნარის სამაროვანზე არსებული რელიეფურგამოსახულებიანი სამარხი ქვები (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

სურ. 10. არქეოლოგიური სამუშაოების პირველი ეტაპი, არეალის დაკვადრატება (3x4 მ.) (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

სურ. 11. არქეოლოგიური სამუშაოების პირველი ეტაპი, სამარხის გახსნა (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

სურ. 12. მეორე დონის ქვით ამოყვანილი სამარხები (გახსნამდე) (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

სურ. 13. N1 და N2 სამარხების პრეპარაცია (ფოტო: ზ. კობახიძე).

სურ. 14. N1 და N2 სამარხები პრეპარაციის დასრულების შემდგომ (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

სურ. 15. N1 და N2 სამარხების მოდელი (ფოტოგრამეტრიის მეთოდის გამოყენებით მოდელი შეიქმნა გ. ბურჯანაძის მიერ).

სურ. 16. N1 და N2 სამარხების გეგმა (ფოტოგრამეტრიის მეთოდის გამოყენებით გეგმა შეიქმნა გ. ბურჯანაძის მიერ).

სურ. 17. N1 და N2 სამარხების სიმაღლეების ციფრული მოდელი (DEM) (ფოტოგრამეტრიის მეთოდის გამოყენებით მოდელი შეიქმნა გ. ბურჯანაძის მიერ).

სურ. 18. N2 სამარხის ნიველირებული თიხატკეპნილი (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

სურ. 19. N2 სამარხი თიხატკეპნილი ფენის მოხსნის შემდგომ (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

სურ. 20. მესამე დონის სამარხების მოდელი (ფოტოგრამეტრიის მეთოდის გამოყენებით მოდელი შეიქმნა გ. ბურჯანაძის მიერ).

სურ. 21. სამუშაოების დროს მოპოვებული არქეოლოგიური მასალა (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

სურ. 22. არქეოლოგიური სამუშაოების დასასრული (ფოტო: გ. ბურჯანაძე).

ტაბ. 1-2. რადიოკარბონული კვლევის შედეგები (Tandem Laboratory, Uppsala University).

ტაბ. 3. SciLifeLab ლაბორატორიიდან მიღებული კვლევის შედეგების ცხრილი.

Illustrations

Fig. 1. Thematic map depicting the situation (created by G. Burjanadze using GIS tools).

Fig. 2. St. George's church of Gokhnari (11th-12th centuries) (photo by G. Burjanadze).

Fig. 3. Bas-relief with images of ktitors (founders) with Asomtavruli inscription on the western section of the southern wall of St. George's church of Gokhnari (photo by M. Mshvildadze).

Fig. 4. Inscription on the pilaster of the northern wall of St. George's church of Gokhnari (photo by M. Mshvildadze).

Fig. 5-6. Megalithic structures south of St. George's church of Gokhnari (photo by M. Mshvildadze).

Fig. 7-9. Burial stones with relief images from the Gokhnari cemetery (photo by G. Burjanadze).

Fig. 10. First stage of archaeological work, gridding the area (3x4 m) (photo by G. Burjanadze).

Fig. 11. First stage of archaeological work, opening the burial (photo by M. Mshvildadze).

Fig. 12. Second level stone-built burials (before opening) (photo by G. Burjanadze).

Fig. 13. Preparation on burials N1 and N2 (photo by Z. Kobakhidze).

Fig. 14. Burials N1 and N2 after completion of preparation (photo by G. Burjanadze).

Fig. 15. Model of burials N1 and N2 (created by G. Burjanadze using photogrammetry).

Fig. 16. Plan of burials N1 and N2 (created by G. Burjanadze using photogrammetry).

Fig. 17. Digital elevation model (DEM) of burials N1 and N2 (created by G. Burjanadze using photogrammetry).

Fig. 18. Levelled clay floor of burial (photo by G. Burjanadze).

Fig. 19. Burial N2 after removal of the clay floor layer (photo by G. Burjanadze).

Fig. 20. Model of third level burials (created by G. Burjanadze using photogrammetry).

Fig. 21. Archaeological material obtained during the works (photo by G. Burjanadze).

Fig. 22. End of archaeological works (photo by G. Burjanadze).

Tab. 1-2. Results of Radiocarbon analyses (Tandem Laboratory, Uppsala University).

Tab. 3. Results from SciLifeLab Ancient DNA unit.

ჩვილედ ღმრთისმშობლის სახე სვეტიცხოვლის დასავლეთ ტიმპანის მხატვრობაში და მისი მომგებლის საკითხის შესწავლისათვის

სვეტიცხოვლის ტაძრის წიაღში დავანებული უდიდესი საქრისტიანო სინმოდის – უფლის კვართის წყალობით, ტაძარს მომლოცველნიც, შემწირველნიც, მომგებელნიც, მოღვაწენიცა და სამწუხაროდ, მტერნიც არ ელეოდა, ყოველივეს ინახავს მისი დღევანდელი სახე და იერი. მისი არქიტექტურა, ქვაზე კვეთის ნიმუშები, კედლის მხატვრობის შემორჩენილი ნაშთები ტაძრის ისტორიის მთხრობელია, რომელიც იმავე დროს, შუა საუკუნეების პერიოდის ქვეყნის ისტორიასთან იყო გადაჯაჭვული.

სხვეტიცხოვლის შემორჩენილ მხატვრობებზე, არცთუ ბევრია დაწერილი, თუმცა, ასეა თუ ისე, გარკვეული სურათის აღდგენა შესაძლებელია. აქ იგულისხმება: საკურთხეველის, გუმბათის ყელის, სამხრეთი კედლის, დასავლეთი მკლავის ჩრდილოეთი პირის, კათოლიკოსის საყდრისა და სვეტიცხოვლის (სამირონე) მოხატულობანი. მათ შესახებ სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია გარკვეული მოსაზრებანი. რაც შეეხება დასავლეთ კარიბჭეში, შესასვლელს ზემოთ ტიმპანზე აღბეჭდილ სატრიუმფო კომპოზიციას – აღსაყდრებული დედა ღმრთისა ჩვილი ქრისტეთი და ფლანკირებული მთავარანგელოზთა გამოსახულებებით – მას დღემდე არცერთი გამოკვლევა არ მიძღვნიდა. ჩემი ნაშრომის მიზანია, შევისწავლო აღნიშნული სცენა, განვსაზღვრო მისი შესრულების დრო და დავაზუსტო მომგებლის ვინაობა.

ტრიუმფალური თაღით შემოფარგლულ არეს ცენტრში უმაღლეს რაოდენობას იქცევს მკვეთრ ლურჯ ფონზე გამოკვეთილი მსხვილი მასშტაბის, ძლიერი ფრონტალური ფიგურა საყდარზე დაბრძანებული ღმრთისმშობლისა, რომლის კალთაშიც წარმოდგენილია ყრმა ქრისტე მაკურთხებელი მარჯვენითა და მარცხენაში კი, დახვეული გრაგნილით. ტახტის ორსავე მხარეს გამოსახული მთავარანგელოზები მიქაელი და გაბრიელი ნიშნად თაყვანისცემისა, ღმრთეებრივი ტახტისკენ ოდნავ შებრუნებულან და თავები დაუხრიათ. მარიამს მოსავს ცისფერი სტოლა და მენამული მაფორი-

ონი, ხოლო ქრისტეს მუქი ფერის (რუხი) ქიტონი და სადაფისფერი ჰიმატიონი. მარიამი და ქრისტე ერთ ღერძზე, ცენტრში არიან წარმოდგენილნი, ღმრთისმშობელს მარცხენა ხელი ღმრთაებრივი შვილის მხართან მიუტანია, ხოლო მარჯვენა – მის მარჯვენა მუხლთან. მთავარანგელოზების ღორატიული სამოსლის სადაფისფერი გრადაციები, სამეფო ღორონის მოოჭვილი ნაწილები: მანიაკიონი, მისი წინ ჩამოშვებული ზოლი, ფართო ყოშები და ქობა, მეტად სადღესასწაულო გარემოს ქმნიან. საზეიმო კომპოზიცია გვაგონებს, ერთის მხრივ, ქართულ და, მეორეს მხრივ, ბიზანტიურ, ქრისტიანული აღმოსავლეთის ხელოვნებაში გამოსახულ ანალოგიურ სახეებს. წარმოდგენილი ხატება ჩვილადი ღმრთისმშობლისა საოცრად ჰგავს განთქმულ ნიკოპეის ტიპს, თუმცა, აქ იგი აღსაყდრებულადაა წარმოდგენილი. ამგვარ იკონოგრაფიულ ტიპს თ. ვირსალაძის განმარტებით, „პანახრანტას“ ანუ „კიპრიოტისას“ სახელით იცნობენ.¹ ქართულ ხელოვნებაში ამგვარი გამოსახულებანიც მეტ-ნაკლებად დამკვიდრებულია.² თუმცა, აქვე უნდა ითქვას, რომ მისი შეხედვისთანავე მყისიერად ალავერდის საკურთხევლის კონქის კომპოზიცია გვახსენდება,³ ამასთანავე, აშკარაა ათონურ⁴ სახეებთან კავშირიც, რასაც ქვემოთ მივუბრუნდებით.

როგორც თ. ვირსალაძე აღნიშნავდა, ორთავე (ნიკოპეას და პანახრანტას) ტიპი სადღესასწაულო, იერატიული ხასიათით გამოირჩეოდა. სახელობრ, ნიკოპეას სახე, რომელსაც წინა სახესავით „ძლევის მომტანის“ საზრისი ჰქონია, იმპერატორის ლაშქრის პალადიუმი (Palladium), ბარბაროსებზე მისი ტრიუმფის სიმბოლო გახდა.⁵ ამ მხრივ ყურადღებას იპყრობს ნიკოპეას ტიპის ღმრთისმშობლის ხატი სან მარკოდან.⁶ იგი ცნობილი ხატია, რომელიც კონსტანტინოპოლის მფარველად ითვლებოდა. მას ბიზანტიის იმპერატორები თან დააბრძანებდნენ ხოლმე საომარი მოქმედებების დროს. როგორც ა. ვეილ კარი აღნიშნავს, მარიამის გამოსახულებამ ჩაანაცვლა გამარჯვების ქალღმერთის (ვიქტორიას, ნიკეს) გამოსახულება. მას ეკავა ფარი (clipeate) იმპერატორის პორტრეტით, ღმრთისმშობელს კი, ხელთ უჭერია ფარი თავისი ძის გამოსახულებით, ვითარცა ნიშანი მარადიული გამარჯვებისა. მათი მფარველობით მოსახლეობა ახალახალ წარმატებებს აღწევდა.⁷

¹ ვირსალაძე, *ქართული მხატვრობის ისტორიიდან*, გვ. 140.

² მისი ნიმუშებია: ეძანის რელიეფი (VI ს.), ხანდისის სტელის რელიეფი (VI ს.), ყინწვისის წმიდა ნიკოლოზის (XIII ს.), ბერთუბნის (XIII ს.), იკორთის (XIII ს.), ახტალას (XIII ს.), ზარზმის (XIV ს.), ლიხნეს (XIV ს.), მარტვილის (XIV ს.), ალავერდის (XV ს.), ფშაურის (XIV ს.), ნეკრესის (XVI ს.) ტაძრების მოხატულობები. დიდებულიძე, *ღმრთისმშობლის გამოსახვის ტრადიცია*, გვ. 227-228.

³ ბურჭულაძე, *მეფეთა პორტრეტები*, სურ. 1.

⁴ Melvani, *The Middle Byzantine*, სურ. 9.

⁵ ვირსალაძე, *ქართული მხატვრობის ისტორიიდან*, გვ. 140.

⁶ Weyl Carr, *The Mother of God*, სურ. 208.

⁷ Weyl Carr, *The Mother of God*, გვ. 325. თ. ვირსალაძე ა. გრაბარის შრომებს ეყრდნობა, რომლებსაც, სამწუხაროდ, მე არ ვიცნობ და ამ საკითხზე აქვე ვუთითებ თ.

მკვლევარი იქვე აღნიშნავს, რომ ერთიანად ოქროში მოსილი იესო ქრისტე მსგავსად იმპერატორებისა, ფლანკირებული ანგელოზებით, ვითარცა ღმერთი, უაღრესად ახლობელი, უკავშირდება ზეციურ დედოფალს, წარმოდგება შუამავლად მასსა და მის ანგელოზებს შორის.¹

ვენეციის სან მარკოს ხატი მკვლევართა მიერ პალადიუმად არის მიჩნეული. „ნიკოპეაზე“, როგორც კომნენოსთა დინასტიის პალადიუმზე, მიგვანიშნებს, კონსტანტინოპოლის აია სოფიას სამხრეთი გალერეის მოზაიკა (1118 წ.), რომელზეც ვხედავთ იოანე II კომნენოსსა და დედოფალ ირინეს ღმრთისმშობლის ორსავ მხარეს. როგორც ვარაუდობენ, იგივე მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა „ნიკოპეას“ სტუდენიცაში, ნემანიას სამეფო დინასტიისთვის.² თ. ვირსალაძე აღნიშნავს, რომ ატენსა და გელათში ნიკოპეის ხატებას სამეფო სახლის იდეას უკავშირებდნენ.³ ეს არის ქვეყნიერებასთან მიმართებაში „დაუსაბამოესა ყრმისა“ ვითარცა გამარჯვებისა და მეოხების სიმბოლოდ წარმოდგენა. ამ ტიპის ღმრთისმშობელი, ჩვეულებრივ, მკაცრად ფრონტალურია, მკერდთან ფარზე, შარავანდედის წიაღ ანდა დედის ხელებზე დაბრძანებულ მაცხოვართან ერთად. განსაზღვრულია მისი ხელების განთავსებაც. განურჩევლად იმისა, თუ როგორაა გამოსახული ქრისტე, ღმრთისმშობელს მარჯვენა ხელი ყრმის მარჯვენა ხელზე აქვს ხოლმე დადებული, ანდა მის მკერდთან მიტანილი, მარცხენა კი – მის მარცხენა მუხლთან.⁴

მართლაც ერთობ საინტერესოა წარმოჩენილი საკითხი სამეცნიერო ლიტერატურაში და, ბუნებრივია, ჩნდება კითხვა, იყო თუ არა, სვეტიცხოვლის ტიმპანის კომპოზიცია ბაგრატიონთა სამეფო გვარის საომარი პალადიუმი და საქართველოს დამცველი? ცხადია, თუ გავითვალისწინებთ საქართველოში ღმრთისმშობლის განსაკუთრებულ როლს, რომელიც ადრეული ხანიდანვე დამკვიდრდა, აღნიშნული გარემოება ამის ნათელი დასტურია. ქრისტეს პირველ განცხადებას ჩვენში ადგილი ჰქონდა უფლის კვართის სახით, რომელიც სწორედ სვეტიცხოველშია დასაძირკვლებული. იგი, საეკლესიო გადმოცემებით, სწორედ დედა ღმრთისას მოქსოვილი იყო.⁵ მარიამის ბიბლიური წინასახეები კარგადაა წარმოჩენილი ქართულ მონუმენტურ მხატვრობაში და ხატებზე.⁶ მას ეძღვნება საგალობლები, ლოცვები და შესაბამისად, სახვითადაც გამოიხატება მარიოლოგიური თემატიკა. განსაკუთრებით, უნდა აღინიშნოს, რომ დედა ღმრთისას სახელზე ეკურ-

ვირსალაძის ნაშრომს, სადაც მკვლევარი ფართოდ მსჯელობს აღნიშნულ საკითხზე. ვირსალაძე, *ქართული მხატვრობის ისტორიიდან*, გვ. 139-140.

¹ Weyl Carr, *The Mother of God*, გვ. 325.

² სიმონიშვილი, *ნიკოპეის ტიპის ღმრთისმშობლის*, გვ. 191 (ნაშრომში განხილულია ნიკოპეის ტიპის გენეზისი არსებული სამეცნიერო ლიტერატურის კონტექსტში).

³ ვირსალაძე, *ქართული მხატვრობის ისტორიიდან*, გვ. 143.

⁴ ხუსკივაძე, *გელათის მოზაიკა*, გვ. 17.

⁵ ბუბულაშვილი, *საქართველოს ეკლესიის სინმინდეები*, გვ. 27-36.

⁶ Studer-Karlen, *Old Testament Prefigurations*, გვ. 89-114; ბურჭულაძე, *უბისის მონასტრის ხატები*.

თხება ტაძრები, გამოისახება მისი ცალკეული სახეხატი, იგი ასევე ქრისტეს ცხოვრებასთან დაკავშირებულ სცენებში იმკვიდრებს ადგილს, აღნიშნული ყოველივე კი, უკავშირდება 431 წელს ეფესოს საეკლესიო კრების შემდგომ პერიოდს, თუმცა, მანამდეც დასტურდება მარიამის თაყვანისცემა.¹

თითქოს, გასაკვირიც არ უნდა იყოს ქვეყნის მთავარ ტაძარში დედა ღმრთისას გამოსახვა შესასვლელს ზემოთ, აღნიშნული საკითხი მსჯელობის საგანი არ არის. აღვნიშნავ, რომ ტაძართან მოსულ მკვლევარს, ტიმპანზე ერთი თვალის შევლებითვე თვალწინ გაურბენს მარიამის სახეხატება უძველესი დროიდან გვიან ხანობამდე და მისი კავშირი ქვეყნის ისტორიასთან. სწორედ, ზებუნებრივი დიდებით შემოსილი მისი ხატება შეგვიძღვება ტაძარში. ნიშანდობლივია, რომ საუკუნეთა მანძილზე მარიამის ხატებს სასწაულთმოქმედი ბუნება ჰქონდა, რაც მის კულტს უფრო აღვივებდა და აძლიერებდა. ადრეულ ხანაში უფლის მტვირთველი დედა ღმრთისას სახე, მოგვიანებით, „ზეციური მფარველის“ ხატება, ვიზუალური ანალოგი გახდა, რომელიც გამარჯვებასთან, მეოხებასთან და ხსნასთან ასოცირდებოდა. ამდენად, სრულიად ბუნებრივად, როგორც პალადიუმი ქვეყნისა და სამეფო გვარისა, ვიზუალურად ჩნდება სვეტიცხოველში და ისმება კითხვა, კონკრეტულად რა დროიდან და ვის სახელს უკავშირდება მისი გამოსახვა?

გარკვეული ვარაუდების გამოთქმის საშუალებას გვთავაზობენ, მაგ., XIX საუკუნის მეორე ნახევრის სიძველისმოყვარულები. კერძოდ, ერთერთი პირველი, ვინც ჩამოვიდა მცხეთაში და ჩაინერა თავისი შთაბეჭდილებები, ა. მურავიოვი იყო.² იგი აღნიშნავდა, რომ „კარიბჭეში გამოსახულია ბლაქერნის ღმრთისმშობლის მონათესავე ხატი, რომელიც მოგვაგონებს ჩვენს პეჩორისას. ის თითქმის, აუცილებელი მცველია საქართველოს ყველა ეკლესიისა და ტყუილად არ ჰქვია კარისა, რადგან თავად ივერიის ხატია, მისი მფარველობა უყვარს და სწამს ივერიის კეთილმორწმუნე ერს“.³ ცოტა მოგვიანებით, ა. ნატროშვილმა თავის მონოგრაფიაში სვეტიცხოველზე, რომელიც XIX საუკუნის ბოლოს გამოაქვეყნა, აღნიშნა, რომ ივერიის ღმრთისმშობლის ხატი აუცილებელი მცველია ქართული დიდი კათედრალების და ტყუილად არ ჰქვია კარისა (ეს სასწაულთმოქმედი ხატი – ათონის ერთერთი უდიდესი სინმიდეა, რომელმაც სასწაულებრივად მიაღწია ზღვით ათონის ივერთა სავანეში 999 წელს და მიიღო ღირსმა გაბრიელ ათონელმა. ის დაბრძანებულია ივერიის ქართველთა სავანეში კარიბჭეში, ათონზე. მისი დღესასწაული აღინიშნება ბრწყინვალე შვიდეულის სამშაბათს). მისი მფარველობა სწამდათ ივერიის კეთილმორწმუნე მკვიდრთ.⁴

¹ Бельтинг, *Образ и Культ*.

² Муравьев, *Грузия и Армения*, ნაწილი I.

³ იქვე, გვ. 220-221.

⁴ Натроев, *Михетъ и его Соборъ Свети-Цховели*, გვ. 182.

ამდენად, XIX საუკუნის ისტორიკოსების თვალთ, სვეტიცხოვლის ტიმპანზე აღბეჭდილი ჩვილადი ღმრთისმშობელი მთავარანგელოზებით, განთქმულ ივირონის კარის ღმრთისმშობელს დაუკავშირდა, იქნებ არც შემთხვევით. აქვე წარმოვადგენ შესაბამისი კვლევითი ლიტერატურის მიმოხილვას ივერთა მონასტრის უდიდეს სინმინდესთან დაკავშირებით. მასზე წერდნენ, როგორც ქართველი, ისე ევროპელი მეცნიერები. ერთერთ უადრეს ნაშრომში ივერიის ხატის საწაულებრივად ათონზე გამოჩენა ხატმებრძოლობის პერიოდს უკავშირდება.¹ ცოტა მოგვიანებით გამოქვეყნდა ა. ნატროშვილის ნაშრომი, სადაც ავტორი ასევე მოგვითხრობს ათონის ივერთა მონასტრის შესახებ, აღწერს მის სინმიდებს და მანამდე არსებულ ლიტერატურასაც ეყრდნობა.²

უკანასკნელ ხანს გამოქვეყნდა ნ. ჭიჭინაძის ნაშრომი, სადაც ასევე წარმოდგენილია უახლესი ბიბლიოგრაფია ივირონის ქართველთა მონასტრის შესახებ.³ ზოგადად იმ ფაქტს, რომ ქართველი მონესეები ადრეული ხანიდანვე ჩანან ათონის მთაზე, ცხადია, მოწმობს მრავალრიცხოვანი აღწერები პილიგრიმებისა, მოგზაურებისა და სიძველეთმოყვარულებისა.⁴

აქვე შედარებით ვრცლად შევჩერდები კ. ხრისოხოიდისის პუბლიკაციაზე, რომელიც ათონის ივირონის მონასტერს და უშუალოდ პორტაიტისას ხატს, ათონზე მის კულტს ეხება.⁵ ნაშრომში მოცემულია ძირითადად, ტექსტობრივი, ლიტერატურული კვლევა მონასტრის მთავარი სინმიდის შესახებ, ასევე მისი შესაბამის დროში ლოკალიზაციის მცდელობა. ხატმებრძოლი იმპერატორის თეოფილეს დროს ღმრთისმოსავი ქვრივი და მისი ვაჟი ფლობდნენ ღმრთისმშობლის ხატს (ბითვინიის ნიკეაში), იძულებულნი გახდნენ ზღვისთვის მიენდოთ ხატი, რათა გადაერჩინათ. ხატი მრავალი წლის შემდეგ გამოჩენილა კვლავ წმიდა კლიმენტის მონასტრის ყურეში, ცეცხლოვანი სვეტის შუაგულში, მომავალი ივირონის ადგილზე, ათონზე. ბერებმა ამაოდ სცადეს მასთან მიახლოება, ღმრთისმშობელმა თავად ნიშანი მისცა ილუმენს, ხატი მონასტრის კათოლიკონში მიაბრძანა თავმდაბალმა ასკეტმა ბერმა, სახელად გაბრიელმა. ღმრთისმშობლის კიდევ ერთი ნიშნის შემდეგ ხატი განათავსებინა პარეკლესიონში (Parekklesion), რომელიც ამ მიზნით იყო აშენებული მონასტრის შესასვლელთან, რათა ყოფილიყო მისი მფარველი და დამცველი, საიდანაც მიიღო სახელი „პორტაიტისა“ (კარის ღმრთისმშობელი). ეს არის მოკლე ისტორია ათონზე, ალბათ, ყველაზე სახელგანთქმული ღმრთისმშობლის

¹ Bury, *Iveron and our Lady*, გვ. 71-72.

² Натроев, *Иверский Монастырь на Афоне*.

³ ჭიჭინაძე, *ათონის მთის ივირონის ქართველთა მონასტერი*, გვ. 213-224.

⁴ აღნიშნული ჩანაწერები და აღწერილობები გამოქვეყნებული თუ დამონებულია ბოლო დროის პუბლიკაციათა უმრავლესობაში, ამიტომ სტატიის ფარგლებში მათ აღარ შევხები.

⁵ Chryssochoidis, *The Portaitissa icon*.

ხატის შესახებ, რომელიც ჯერ კიდევ ივირონში ინახება და მოქმედებს, როგორც მონასტრის პალადიუმი.¹

1355-1356 წლებში, პატრიარქმა კალისტო I ნინამძღვრობა (hegoumeneia) პორტაიტისას ეკლესიაში მონასტრის კათოლიკონის ბერძენ ბერებს დაავალა, იქ თავიანთი წმიდა ჰიმნოდიების (ἐκτελεσῶσι καὶ οἱ αὐτοὶ ἐν αὐτῇ τὰς ἱερὰς ὑμνωδίας) შესრულება კი – იბერიელებს. მკვლევარი აღნიშნავს, რომ ბიზანტიურ ხანაში ტაძარში უცნობია აკოლუთიების (akolouthiai) ლიტურგიკული ტიპიკონი, თუმცა, XVI საუკუნის პირველ წლებში, ბერები აკურთხეს. კ. ხრისოხოიდისი, ზ. სხირტლადის შესაბამისი ნაშრომის საფუძველზე, აგრეთვე აღნიშნავს, რომ დაახლოებით იმავე დროს ხატი დაიფარა ძვირფასი საფარით, რაც გახლდათ ძღვენი, გაღებული ქართველი არისტოკრატიული წარმომავლობის დიდებულის, ამბროსის მიერ² (აღნიშნულ საკითხს ქვემოთ შევეხები კიდევ ერთხელ). რამდენიმე წლის შემდეგ, დაახლოებით 1517 წელს ვლახეთის მმართველის ნეაგოე ბასარაბის მეუღლემ ძვირფასი Podea (ხატების ან საკურთხევლის წინ დასაფენი ძვირფასი ქსოვილი, რომელიც ოქროთი ან ვერცხლითაა ნაქარგი) შესწირა მას. ხატის კულტი გავრცელდა ბალკანეთსა და რუსეთში, განსაკუთრებით XVI საუკუნიდან და შეიქმნა მრავალი ასლი. მკვლევარი პარალელს ავლებს კიდევ ერთ ათონურ ხატთან და აღნიშნავს, რომ ანალოგიურ ფენომენთან გვაქვს საქმე. ეს არის Theotokos Kariotissa, ამჟამად ცნობილი როგორც Ἁγία Ἐστί. იგი დაბრძანებულია და მას თაყვანს სცემენ კარესის³ (Karyes) პროტატონის ეკლესიაში. მისი დათარიღება სადავოა, ზოგიერთი მკვლევარი, კ. ხრისოხოიდისის მიხედვით, მას XIII საუკუნის დასასრულით ათარიღებს და პროტატონის სამხატვრო სკოლის სახელოსნოს ნამუშევრად თვლის, სხვა მკვლევარები კი მას XIV საუკუნეს მიაკუთვნებენ. თხრობა ხატზე ზეპირი სახით უნდა არსებულიყო და წერილობითი სახე მხოლოდ XVI საუკუნის დასაწყისში მისცა მას სერაფიმმა,

¹ იქვე. მკვლევარის მითითებით, ხატი პირველად ისტორიულ წყაროებში ივირონის სინოდიკონში 1170 და 1183-1184 წლებში დანამდვილებითაა მოხსენიებული, როდესაც ნინამძღვარმა პავლემ განაახლა პორტაიტისას ეკლესიის პარეკლესიონის კარები, სადაც დაბრძანებული იყო, აშკარად, ამ სახელწოდების ხატი. მკვლევარი ვარაუდობს, რომ იგი უნდა აშენებულიყო რამდენიმე წლით ადრე, შესაძლოა XI საუკუნეშიც, რადგან ის არ არის მოხსენიებული დამაარსებლების, იოანეს და ექვთიმეს (ეფთვიმეს) ან ნინამძღვარ გიორგის ცხოვრებაში, რომელიც 1056 წელს გარდაიცვალა. შემდეგ განხილულია ხატის უფრო ადრეული და შედარებით მოგვიანო ხანით დათარიღების ვერსიები (იგულისხმება IX ს. ან 980 წ. იოანესა და თორნიკეს მიერ მონასტრის დაარსების დრო, ადრეული XII ს., ასევე გაცილებით გვიანი პერიოდი XIII ს.) და აღნიშნულია: XIII საუკუნისთვის ხატი იმდენად პოპულარული იყო, რომ ოფიციალურ დოკუმენტებშიც კი, ივირონს მიენიჭა დამატებითი დასახელება, „მონასტერი ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობლისა“, რომელსაც ჰქვია Portaitissa – Portiatissa – Portiotissa.

² სხირტლადე, *ივერიის ღმრთისმშობლის*; შესაბამისი საკითხის შესახებ იხ. აგრეთვე: Skhirtladze, *The Original Cladding*, გვ. 162-163.

³ ტიმოთე გაბაშვილი ამ მონასტერს უწოდებს ქარესს და რამდენჯერმე მოიხსენიებს მას, იხ. გაბაშვილი, *მიმოსლვა*, გვ. 34-37 და 49.

ათონის ჰიერომონაქოსმა, რომელმაც შეადგინა ათონის მთის თანამედროვეთა ცხოვრება. ათონის მონასტრების ისტორია ეფექტურად გადაიწერა, რადგან შესაბამის ვითარებაში აუცილებელი გახლდათ ისტორიის შექმნა, რომელშიც აისახებოდნენ სახელგანთქმული ფუძემდებლები და დიდებული წარსულის მქონე სასწაულებრივი ხატები, ისტორიულ უზუსტობებს, აშკარა ქრონოლოგიურ შეუსაბამობებს და წინააღმდეგობებს, მოცემულ შემთხვევაში მნიშვნელობა აღარ ჰქონდა. მთავარი მიზანი იყო, XV საუკუნეში ოსმალეთის იმპერიის მიერ ოკუპაციის პირობებში წარმოქმნილი კრიზისისა და დაპირისპირების შემდეგ, წმიდა ადგილი თავიდან აღმოეჩინათ თავისი წარსული დიდებით და პრესტიჟით აღმოსავლურ ქრისტიანულ სამყაროში. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, ეს ახალი ლეგენდარული ისტორია მონასტრებისა, რომელნიც დაფუძნდნენ კონსტანტინე დიდის, თეოდოსის და პულქერიას დროიდან, გადმოცემულია ნაწილობრივ ფაქტებით, მაგრამ ნაშრომში ძირითადად წარმოდგენილია წარმოსახვითი დაარსების ქრონიკები. აქ შერწყმულია ძველი და ახალი გადმოცემები სასწაულმოქმედი ხატების შესახებ, რომლებიც ალბათ, ზეპირად საუკუნეების მანძილზე ტრიალებდა. სწორედ პატრიდოგრაფიკული მწერლობის დარგს ეკუთვნის ივირონის პორტაიტისას ხატზე ნარატივი, ყოველ შემთხვევაში მის ბერძნულ წერილობით ვერსიაში.

XVI საუკუნეში ეს პატრიდოგრაფიკული ტექსტები თვალსაჩინო ადგილს ანიჭებს ათონის ნახევარკუნძულის მცველს, მფარველსა და სულიერ მფლობელს. თეოტოკოსის კულტი გადმოვიდა წინა პლანზე, რადგან ათონის მცხოვრებთა საერთო ეკლესია, პროტატონი, რომელიც, ალბათ, IX საუკუნისთვის ფუნქციონირებდა, დაარსების დროიდან ღმრთისმშობლისადმი უნდა ყოფილიყო მიძღვნილი. ასევე მას უკავშირდებოდა X საუკუნეში დაარსებული სამი დიდი კოინობიის (ლავრა, ივირონი და ვატოპედი) კათოლიკონი.

ამ ვრცელ თხრობაში ათონურ მონასტრებზე წერილობითი წყაროები, როგორც ვნახეთ, კ. ხრისოხოიდისის მიერ XVI საუკუნეს უკავშირდება, რასაც თავისი გარკვეული წინაპირობები ჰქონდა. ჩვენთვის მნიშვნელოვანია ის გარემოება, რომ ივირონის ქართველთა მონასტერი გაცილებით ადრე არსებობდა და მისი ცნობილი ღმრთისმშობლის სასწაულთმოქმედი მფარველი ხატი პორტაიტისა შედევრია პოსტხატმებრძოლეობის დროისა. ხატის შესახებ ბევრი დაიწერა, მაგრამ დღეისათვის რჩება აგრეთვე ბევრი კითხვა. უაღრესად საყურადღებოა აგრეთვე კ. ვაფეიადესის ნაშრომი.¹ მკვლევარი აღნიშნავს: გავრცელებულია რწმენა, რომ X საუკუნეში აიგო ათონზე პირველი ეკლესიები, თუმცა, არაფერი ვიცით მათი იმდრიონდელი ფერწერული დეკორის შესახებ.

კ. ვაფეიადესი ასევე ეხება საკითხს, რომ ივირონის მონასტერში დაცული იყო მხატვრობის ფრაგმენტები, წმ. იოანე ნათლისმცემლის ეკლესიის ქვემოთ, საფლავის ტერიტორიაზე არსებულ ორსართულიან ეკლესია-

¹ Vapheiadēs, *A reassessment of Middle*, გვ. 79-102.

ში, რომელიც წარმოადგენს ჩანერილი ჯვრის ტიპის ნაგებობას. 980 წლის შემდეგ იბერიელებმა – მონასტრის ქტიტორებმა, განაახლეს ეკლესია წმიდა კლიმენტის ღვთისმეტყველის ადრე არსებულ ნანგრევებზე. ცნობილია, რომ წმ. იოანე (†1005), მისი ვაჟი წმ. ექვთიმე (†1028) და მონასტრის თანადამფუძნებლები ქართველთა მიერ მოციქულთა სწორებად იქნენ აღიარებულნი. ავტორი ცდილობს სტილისტური თვალსაზრისით განიხილოს საძვალის მხატვრობაში შემორჩენილი ნიმუშები (აფსიდში დეისისია) და პარალელი გაავლოს, რის საფუძველზეც გამოაქვს დასკვნა, რომ აშკარაა შესრულების მაღალი დონე. გასხივოსნებული თვალეზი, სიბრტყობრივი სამოსი, სახეთა კონტურები გამოხატავს აბსტრაქტულ სტილისტურ ტენდენციას, რომელიც ფართოდ იყო გავრცელებული IX-XI საუკუნეების ბიზანტიაში. კიდევ სხვა ნიმუშს წარმოადგენს ათენის ბიზანტიური მუზეუმის კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები.¹

ზემოთ აღნიშნული სტილის შესახებ მონაცემების ფრთხილად გათვალისწინებით, მივდივართ მოსაზრებამდე, რომ ივირონის საძვალის ვრცელი მხატვრული პროდუქცია უნდა მიეკუთვნებოდეს ხატმებრძოლეობასა და XI საუკუნის შუა ხანებს შორის პერიოდს. გარდა ამისა, მხატვრული მიმართულება, რომელიც ამ ნიმუშებში გვხვდება არისტოკრატიული პატრონაჟით არის შესრულებული. საფუძვლიანია დავასკვნათ, რომ ის არ არის პროვინციული და პერიფერიული ხასიათის. თუ ეს ასეა, ივირონის საძვალის ფრესკები გამოხატავს დედაქალაქურ გემოვნებას იბერიელი დამფუძნებლებისა და კერძოდ, თავად იოანეს დროს, რომელიც წინამძღვარი (979/980-1005) იყო და მხატვრობაც მაშინ უნდა შესრულებულიყო.²

თუმცა, გასათვალისწინებელია დამატებითი ასპექტები საკითხის შესახებ კვლევიდან. ივერიის მონასტრის სასწაულთმოქმედი მფარველი ხატი, პოსტხატმებრძოლეობის შედეგია და პირველად მოიხსენიება XII ს-ის II ნახ. წყაროებში, თუმცა, ხატი ცნობილი იყო XI ს-ის შუა ხანებში. პ. ვოკოტოპოულოსის თანახმად, სტილის საფუძველზე, შესაძლებელი უნდა იყოს ხატის ადრეული დათარიღება, X-XI სს-თა მიჯნით.³

კ. ვაფეიადესი შენიშნავს, რომ პორტაიტისას ხატისა და საძვალის მოხატულობა დღემდე არავის შეუდარებია სტილურად, მიუხედავად იმისა,

¹ ბიზანტიური მუზეუმის კედლის მხატვრობის ფრაგმენტები (X-XI საუკუნეები) და კიდევ კასტორიის ანარგიროის ეკლესიის ნარტექსში, ქვედა ფენის მხატვრობა, შესაძლოა, დედაქალაქურ ნიმუშს მისდევს (გვიანი X და ადრეული XI სს.). ბევრია საერთო, სიახლოვე ივირონის ფრესკებსა და გვიანი X-XI საუკუნეთა მხატვრობას შორის, მაგ.: ბეოტიის წმ. ლუკას მონასტერში ღმრთისმშობლის ეკლესიის, ამავე მონასტრის კათოლიკონისა და საძვალის – კრიპტის (1022-1035), პანაღია პროტოთრონოსში, ნაქსოსის (X საუკუნის ბოლო და XI საუკუნის დასაწყისი) და თესალონიკის წმ. სოფიის ეკლესიის ნარტექსის სამონასტრო წმიდანთა ციკლის (XI საუკუნის II მეოთხედი).

² Vapheïades, *A reassessment of Middle*, გვ. 81.

³ Vokotopoulos, *Note sur l'icone*, გვ. 27-30.

რომ კედლის მხატვრობის წინანდელი მდგომარეობა არ გვაძლევს საბოლოო დასკვნების გამოტანის საშუალებას. იმის შესაძლებლობა, რომ სასწაულთმოქმედი ხატი ნაწარმოებია კონკრეტული მხატვრის თუ სახელოსნოსი, უნდა იქნეს შემდგომში შესწავლილი, ამასთან, მყარი სტილური კავშირი უნდა იქნეს შემოთავაზებული.¹

როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ივერთა მონასტრის ხატი ოქროცურვილი ჭედური პერანგითაა შემოსილი. ზ. სხირტლაძის გამოკვლევის თანახმად, ხატი შესაბამისი პერანგით დაფარეს 1500-1504 წლებში, სამცხის ათაბაგების ქაიხოსროსა და მზეჭაბუკის საფასით.² ივერიის დედა ღმრთისას ხატი, თავისი სასწაულთმოქმედი ბუნებით, მთელ საქრისტიანოში და საკუთრივ, საქართველოში, განსაკუთრებული თაყვანისცემის საგანი გახდა. ის იკონოგრაფიული სქემითაც გამორჩეულია, მკვლევართა მითითებით, იგი ოდიგიტრიის ერთერთ კონკრეტულ სახეს წარმოადგენს.³ ხატის მრავალი პირი იქნა შესრულებული, რაც მარიამს წარმოადგენდა ვითარცა პალადიუმს; ნ. ჭიჭინაძე უშგულის XI საუკუნის პირველი ნახევრის ოდიგიტრიის ტიპის ღმრთისმშობლის ხატის განხილვისას შენიშნავს, რომ იგი ახლოსაა XI საუკუნის ბიზანტიურ მხატვრობასთან, მასსა და ივირონის ხატის დედა ღმრთისას სახეთა შორის დიდი მსგავსებაა.⁴ ათონური სახეები, ჩანს, განსაკუთრებით იზიდავდა მართლმადიდებლურ სამყაროს, განსაკუთრებით, პოსტბიზანტიური ხანიდან, როდესაც მთლიანად ათონზე გადაინაცვლა არსებულმა საეკლესიო და სამხატვრო ცენტრებმა. როგორც სამეცნიერო ლიტერატურიდან არის ცნობილი, ათონის მონასტრებში კონქი, როგორც წესი, უკავია ოდიგიტრიას. ღმრთისმშობელი ზის ფართო ტახტრევანზე ჩვილ ქრისტესთან ერთად კალთის მარცხენა მხარეს, ფლანკირებული ორი მთავარანგელოზით. ეს არის ყოველთვის მშვენიერი ახალგაზრდა ქალის ტიპი (იხ.: პროტატონი, დოხიარიუ, დიონისიატე, ლავრა-კათოლიკონი და სხვა მრავალი).⁵ უკანასკნელ პერიოდში უკვე საკმაოდ ბევრი პუბლიკაცია ქვეყნდება ათონის მონასტრების მოხატულობების შესახებ და ილუსტრაციების საშუალებით შესაძლებელი ხდება ათონურ სახეებზე დაკვირვება, მათი შესწავლა.⁶ განსაკუთრებით პროტატონის (მაცხოვრისა და ღმრთისმშობლის) ხატები იქცევენ ყურადღებას, ერთგვარ, თუ შეიძლება ითქვას, რეფრენად გასდევენ ათონურ სახეებს.⁷ კარესის მონასტრის პროტატონის

¹ იქვე, გვ. 81.

² სხირტლაძე, *ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის*, გვ. 27. როგორც გამოკვლევის ავტორი აღნიშნავს, ხატი 1819 წელს ივირონის მონასტრის კრებულის დაკვეთით, ახალი, რუსული საფარით მოუჭედავთ, რასაც რუსული საქტიტორო წარწერაც მოწმობს.

³ ჭიჭინაძე, *კონსტანტინოპოლის სასწაულთმოქმედი სახეები*, გვ. 77.

⁴ ჭიჭინაძე, *შუა საუკუნეების ქართული ხატწერა*, გვ. 7-8, ილ. 1.

⁵ ვაჩნაძე, *ლევან კახთა მეფე*, გვ. 132.

⁶ Melvani, *The Middle Byzantine*, სურ. 9.

⁷ Kalopissi-Verti, *The Proskinetarion of the Templon*, გვ. 107-134, ილ. 2-3.

ეკლესიის კედლის მხატვრობანი ათონური ხელოვნების ბრწყინვალე ნიმუშებს წარმოადგენენ და ისინი ათონური სულიერების უზენაესი გამოხატულებაა. ამავედროულად, ცნობილია, რომ სამეცნიერო ლიტერატურაში დღემდე არ არის დაზუსტებული მათი შექმნის დრო და მხატვართა სავარაუდო ვინაობის, პროტატონისა და ე.წ. „მაკედონიური სკოლის“ ურთიერთმიმართების, მხატვრების, მანუელ პანსელინოსის, ევტიქიოსისა და მიქაელ ასტრაპას ღვანლის საკითხები.¹ თუმცა, შემორჩენილი ნაშთებიც კი ცხად-ჰყოფენ, თუ როგორი აქტუალური იყო შუა საუკუნეების მხატვრობაში, ასე ვთქვათ, მათი ზეგავლენით დამკვიდრებული სახეხატები.

ათონური გავლენებით, ასე ვთქვათ, გამდიდრდა პოსტიზანტიური პერიოდის ხელოვნება, შესაბამისმა ზემოქმედებამ მისი წრის ქვეყნებში და რასაკვირველია, საქართველოშიც იჩინა თავი. სათანადო გავლენის მაგალითები ვლინდება არა მხოლოდ მონუმენტურ, არამედ – სამინიატიურო მხატვრობაშიც, შემორჩენილია მრავალი ნიმუში, თუმცა მათი უმრავლესობა კვლავაც ელის კვლევას, რაც მეტ საკითხს მოჰფენს ნათელს. სვეტიცხოვლის დასავლეთ ტიმპანის საზეიმო კომპოზიციის შესწავლა ერთერთი შემადგენელი ნაწილი იქნება ამგვარი ფართო სპექტრით გამოკვეთილი ნაშრომებისა და სიცხადეს შეიტანს საკვლევ საკითხებში.

ყურადღებას იპყრობს სვეტიცხოვლის ტაძრის დასავლეთი კარიბჭე, რომელსაც აშკარად გვიანი გადაკეთების კვალი ატყვია. თუმცა, მოცემული სურათის მიხედვით, შესაძლებელი უნდა იყოს ვარაუდი, რომ სამუშაოები სრულდებოდა გარკვეული ინტერვალებით. შესასვლელს ზემოთ წარმოდგენილია დიდი ზომის მხედრული წარწერა, სადაც განმარტებლად მოიხსენიება ვარლამ, ექსარქოსი, მცხეთისა და ყოვლისა საქართველოსა, ქსნის ერისთავის დავითის ძე, თარიღიცაა მითითებული – 1813 წლის 1 ოქტომბერი. ამ წარწერის ფოტო გამოქვეყნებული აქვს ა. ნატროშვილს. კარიბჭის სამხრეთ კედელში ჩართულია დომენტი კათოლიკოსის მოსახსენიებელი ქვა, რომელმაც მიიქცია ისტორიკოსთა და პალეოგრაფთა ყურადღება. ქვაზე აღნიშნულია კათალიკოსის გარდაცვალების თარიღი – 1676 წელი, ქორონიკონი 364, 22 სექტემბერი.² აღნიშნულმა ინფორმაციამ მკვლევარებს მისცა საფუძველი ქვეყნისა და საკუთრივ ტაძრის ისტორიის ცალკეული ფაქტების ნათელსაყოფად.

დომენტი III აღმოსავლეთ საქართველოს პატრიარქი 1660-1676 წლებში ყოფილა, ვახტანგ V შაჰნავაზის (1658-1675) მეფობის პერიოდში. ქრისტეფორე კათოლიკოსის გარდაცვალების შემდეგ „დასუა მეფემან ბიძაშვილი თჳსი დომენტი, კაცი ღირსი საყდრისა. ... სრულ საქმითა, რამეთუ ამან მათა სჯულსა და წესსა ეკლესიისასა“.³ მან ბევრი რამ შესძინა ეკლესი-

¹ Vapheïades, *The wall-paintings*, გვ. 113-128 (ნაშრომში მითითებულია საკითხის ირგვლივ ვრცელი ბიბლიოგრაფია).

² Натроев, *Михей и его Соборъ Свети-Цховели*, გვ. 182.

³ კაჭარავა, *საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები*, გვ. 111.

ას. განსაკუთრებულია მჭადიჯვრის ცენტრალურ გუმბათოვანი ეკლესიის აგება. ანჩის ხატი დააბრძანა თბილისის საპატრიარქო ტაძარში. განაახლა „შემუსრვილი“ ანჩისხატის ეკლესია, „კუალად“ დიდ, უგუმბათო, საკათოლიკოსო ტაძრად აქცია და 1675 წ. სამრეკლოც აუგო. იგი სვეტიცხოველში განისვენებს.¹

ბუნებრივია, იბადება კითხვა, რატომ ჩართო კათოლიკოსმა მოსახსენიებული ქვა, ერთგვარი ეპიტაფიით სვეტიცხოვლის დასავლეთ კარიბჭეში? რასაკვირველია, უნდა ვივარაუდოთ, რომ მის განახლებაში მიუძღვოდა წვლილი. სხვა მხრივ, აღნიშნულ ფაქტს ალბათ, ვერ ავხსნით. როგორც ა. ნატროშვილი წერს, 1892 წლის 30 აგვისტოს დადგენილებით, „კავკასიაში მართლმადიდებლური ქრისტიანობის აღდგენის საზოგადოებამ“ მხატვარ იოსებ პიჩს დაავალა ძველი მხატვრობის განახლება ტაძრის საკურთხეველში, აგრეთვე შესასვლელს ზემოთ, დედა ღმრთისას სახისა. მას მოჰყავს შემდეგი პირობები: 1. შეკეთება დაზიანებული მხატვრობისა კონკრეტულ ადგილებში, 2. განახლება და განმეინდა ძველი საღებაეებისა ჭუჭყისგან, ამასთან არ უნდა შეცვლილიყო გამოსახულებათა ტიპები, 3. მხატვრობისთვის გამოყენება საუკეთესო ხარისხისა და მუქი ტონის საღებაეების, დაუშვებელი გახლდათ კაშკაშა ფერები: წითელი და ყვითელი, 4. ხარაჩოები უნდა აეგოთ საკუთარი ხარჯებით.² რასაკვირველია, რესტავრაცია გარკვეული ხარჯის საფასად იქნა შესრულებული, ბატონ პიჩისთვის თავიანთი სახსრებიდან აღნიშნულ საზოგადოებას უნდა გადაეხადა 600 მან., რომელთაგანაც 100 მან. წინასწარ, ხოლო დანარჩენი სამუშაოს შესრულების შემდეგ უნდა ჩაერიცხათ.³ ყურადღებას იპყრობს შემდეგი გარემოება: კომისიის წევრები იყვნენ მხატვარი (ლუდვიგ) ლონგო, საქართველოს სინოდის კანტორის არქიმანდრიტი ნიკოლოზი და ეპარქიის არქიტექტორი ბ-ნი ბილფელდი.⁴

ვფიქრობ, ტიმპანზე აღბეჭდილი დედა ღმრთისას გლორიფიკაცია გაცილებით ადრეული ხანის ქმნილებაა, ამასთანავე, მარიოლოგიური თემის წინ წამოწევა საქართველოში ყოველთვის აქტუალური იყო. 1813 წელს, როგორც წარწერა გვამცნობს, მისი განახლება უნდა მომხდარიყო. XI საუკუნისა და XIX საუკუნის ქმნილებებს ერთი საზომით ვერ მიუდგებოდნენ რესტავრაციისას. ალბათ, ორივე კომპოზიცია თანაბრად დაზიანებული იყო და, ამდენად, თავიდან გადასანერი. თანაც, შეუძლებელია იმის დაშვებაც, რომ 1813 წლამდე ტიმპანის არე ცარიელი, მოურთავი ყოფილიყო. სავარაუდოა, საუკუნეების მანძილზე მისი განახლება ხდებოდა. რასაც, ის ფოტოც მოწმობს, რომელსაც ა. ნატროშვილი ურთავს თავის მონოგრაფი-

¹ ოთხმეზური, *სვეტიცხოვლის ეპიგრაფიკა*, გვ. 143.

² Натроев, *Михетъ и его Соборъ Свети-Цховели*, გვ. 270. 1892 წელს გადაიწერა საკურთხევლისა და დასავლეთის კარის ტიმპანის მხატვრობა (მხატვარი ი. პიჩი), იხ.: ანდლულაძე (და სხვა), *სვეტიცხოვლის კომპლექსი*, გვ. 262.

³ Натроев, *Михетъ и его Соборъ Свети-Цховели*, გვ. 270.

⁴ იქვე, გვ. 270-271.

ას სვეტიცხოველის შესახებ. მისი ავტორი დიმიტრი ერმაკოვია. ფოტოგრაფია, ჩანს, გადაღებულია 1892 წლამდე, რადგან მასზე აღბეჭდილი და დღევანდელი სურათი მკვეთრად განსხვავდება ერთმანეთისგან. თუ დავაკვირდებით, დღეისათვის მთავარანგელოზებს სახეები „არ აქვთ“, ანუ არ არის სახის ნაკვთები მკაფიოდ ამონერილი, მხოლოდ სახის კონტურია მონიშნული და ასე ვთქვათ, ერთიანად შეფერილი; ფოტოზე კი, მკვეთრადაა ნაწერი მთავარანგელოზთა სახეები, მიქაელისა და გაბრიელის სხვადასხვა ტიპი სახისა აშკარაა. ყოველივე აღნიშნული კი, მიუთითებს, რომ მართლაც მომხდარა მხატვრობის განახლება.

ამასთან, ვინ უნდა ყოფილიყო ამ მხატვრობის მომგებელი, ბუნებრივია, ჩნდება ასეთი კითხვა, რომლის პასუხიც არ იქნება რთული, თუ გავითვალისწინებთ იმ რეალობას, რომლის წინაშეც იდგა მაშინ საზოგადოება. დასავლეთ პორტალში ჩრდილოეთ კედელზე შიგნით გამოკვეთილია, ძველი შუა საუკუნეობრივი ტრადიციებით ჯვარი. თუმცა, ჩანს, იგი გვიანი ხანის ნიმუშია და აშკარად, XVII საუკუნეში უნდა იყოს შექმნილი, ანუ როდესაც პორტალი განახლდა. აღნიშნული საკითხის შესახებ ა. ნატროშვილი წერს: იგი ნიშანია იმისა, რომ აქ მონამეობრივად აღესრულებოდნენ ქრისტეს რწმენისათვის.¹

სვეტიცხოველის ტაძრის განახლებებზე სხვადასხვა მნიშვნელოვან გამოკვლევას ვხვდებით, განსაკუთებით მარიამ დედოფლის ღვანლის შესახებ. მისი პორტრეტი ვაჟთან, ოტიასთან ერთად, ღმრთისმშობლის მფარველობით, ტაძრის სამხრეთ ბურჯთან საკურთხეველთან მიმდებარედ არის წარმოდგენილი.² მარიამ დედოფალმა (1634-1680) მრავალი ტაძარი და სინმიდე განაახლა, როგორც საქართველოში, ისე მის ფარგლებს გარეთ. როგორც ბერი ეგნატაშვილი მოგვითხრობს, „რომლისა [იგულისხმება მარიამ დედოფალი] მსგავსი თამარ მეფისა შემდგომად არღარავინ...“³ საყურადღებოა აგრეთვე ამავე ეპოქის ერთერთი ქართველი დიდებულის, აშოთანის ღვანლი. იგი უნდა იყოს კათოლიკოს დომენტი III ძმა, პირთა ანოტირებული ლექსიკონის შესაბამისად.⁴ აშოთანის ღვანლის შესახებ საისტორიო ნაშრომები იუნყებიან. მისი მოღვაწეობა სათანადოდ არის აგრეთვე შესწავლილი სამეცნიერო ლიტერატურაში. ტიმოთე გაბაშვილის „მიმოსლვაში“ აშოთანთან დაკავშირებით ხელნაწერის სამივე რედაქციაში აღნიშნულია, რომ მას (აშოთანს) პორტაიტისას ხატისთვის გუმბათიანი მცირე ეკლესია აღუ-

¹ Натроев, *Михей и его Соборъ Свети-Цховели*, გვ. 183.

² ჩიხლაძე, *სვეტიცხოველის მოხატულობანი*, გვ. 242-243; ნაცვლიშვილი, *მარიამ დადიანი და არქიტექტურული*, გვ. 225-256; მისივე, *Queen Consort Mariam*, გვ. 52-78.

³ ბერი ეგნატაშვილი, *ახალი ქართლის ცხოვრება. პირველი ტექსტი*, გვ. 441. ტომის რედაქტორი მიუთითებს, რომ აქ ტექსტი ნაკლულია და დედანში თხრობა აღარ გრძელდება. თუმცა, მიუხედავად ტექსტის ნაკლულობისა, აზრი მაინც მკაფიოდაა გამოხატული და იგულისხმება, რომ თამარ მეფის შემდეგ მისი მსგავსი მარიამ დედოფლის გარდა, არავინ ყოფილა.

⁴ *პირთა ანოტირებული ლექსიკონი*, გვ. 230-231.

შენებია, რომელშიც თვითონ და მისი ძე არიან გამოსახულნი. A და B რედაქციებში მისი ვაჟიშვილის სახელი ეზეკიელია, ხოლო C-ში – იესე. B და C რედაქციებში ხატის (პორტაიტისას) მომჭედველი ყვარყვარე ათაბაგის და დედისიმედის ძე, წმიდა ქეთევან დედოფლის დისწულია.¹ „...ამა მონასტერში ნათლისმცემლის ტაძარი სხვა არის, ეფთვიმისაგან აღშენებული, ოთხს მწვანეს არღავანის სვეტზე აღშენებული. ოდეს წმიდას ათანასე ათონელს ლავრიდამ გამოეყარნენ, მაშინ აღაშენეს სხვა გუმბათიანი ტაძარი პორტაიტისა, – აღშენებული აშოთანის მიერ მუხრანის ბატონისა. ან პორტაიტისა ღმთისმშობლისათვის ვიტყოდეთ, რომელ არს კარისა ღმთისმშობელი“.² ტიმოთე გაბაშვილთან აგრეთვე ვკითხულობთ: „...საზოგადოებრივი ტრაპეზი თავისის ჯომლითა და განყობილობით აღუშენებია აშოთანს მუხრანის ბატონს“.³ „...ქოლგა მძიმედ ნაკერი, აშოთან მუხრან ბატონისა მიერ შემონირული“.⁴ აშოთან ბატონიშვილი ხშირად ფიგურირებს ქართველ ისტორიკოსთა ნაშრომებში და ჩანს, თავისი დროის ცნობილი პიროვნებაა.⁵ კ. კეკელიძე სამეცნიერო ლიტერატურაზე დაყრდნობით, აღნიშნავს, რომ 1672 წ. მოუხატავთ მონასტრის სატრაპეზო, რომელშიაც გაუკეთებიათ კამარები წარსაგებელითა საქართველოდან უგანათლებულესის ბატონის აშოთანი-სა. არსებობს მეორე ცნობა, თითქოს 1680 წელს აშოთან მუხრან-ბატონს აეშენებინოს მონასტრის კარიბჭესთან ახალი ეკლესია, რომელშიაც გადმოუსვენებიათ პორტაიტისას ხატი.⁶ ლ. მენაბდე, აშოთანთან მიმართებით, იზიარებს კ. კეკელიძის მოსაზრებებს.⁷ აშოთანის მოღვაწეობას მიეძღვნა ასევე სპეციალური კვლევა.⁸ მასში წარმოდგენილია ქართველთა კვალი და ღვაწლი ათონზე, ივირონის აღსადგენად და გადასარჩენად. მონასტრის ქართველი ძმობის მიერ წარმოებულ შემონირულობათა წერილობითი აღწერა-დაფიქსირების წყალობით, იგულისხმება ქრონიკები, ცნობილი ხდება იმ ქართველ მეფე-დედოფალთა სახელები, რომელთაც დიდი წვლილი შეიტანეს ივერთა მონასტრის კვლავ აღორძინებაში.⁹ კვლევისას მიღებული შედეგების მიხედვით, ათონზე მუხრანბატონთა უკვდავსაყოფად ორი ადამიანი იღწვის და თან ორივე სახელით – აშოთანი. ისინი ერთმანეთისგან თითქმის ერთი საუკუნით არიან დაშორებულნი. მათი სახელები ხშირად ჩანს „ქართლის ცხოვრების“ ფურცლებზე, როგორც იმდროინდელი საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული ისტორიის შექმნის მონაწილეებისა. პირ-

¹ გაბაშვილი, *მიმოსლვა*, გვ. 043-044.

² იქვე, გვ. 18.

³ იქვე, გვ. 21.

⁴ იქვე, გვ. 23.

⁵ გვრიტიშვილი, *ფეოდალური საქართველოს სოციალურ*; ნინიძე, *ბაგრატიონთა სამეფო სახლის განშტოებათა ისტორია*.

⁶ კეკელიძე, *მიტაცება ბერძენთა მიერ*, გვ. 79-80.

⁷ მენაბდე, *ძველი ქართული მწერლობის კერები*, გვ. 230.

⁸ დავითაშვილი, *ორი აშოთან მუხრანბატონის*, გვ. 9-16.

⁹ იქვე, გვ. 9-10.

ველად აშოთანის სახელი 1560 წელს კარის ღმრთისმშობლის ხატისათვის შეწირული სახარების ვერცხლის ნაჭედ ყდაზეა მოხსენიებული. იგი უნდა იყოს ლუარსაბ მეფის ბიძაშვილი და შემდგომში მთელი საქრისტიანოსთვის ცნობილი წმიდა ქეთევან წამებულის მამა. ხშირად მოიხსენიება „ქართლის ცხოვრებაში“, როგორც ირკვევა, იგი 1561 წელს გარდაცვლილა სულთან შაჰ-ვერდისთან ბრძოლაში.¹

მეორე აშოთანის მოღვაწეობის პერიოდი ათონზე 1672-1687 წლები უნდა იყოს; იგი, როგორც ქტიტორი, სხვადასხვა დოკუმენტში ხშირად ჩანს. აშოთანი თავისი ეპოქის ერთერთი ქველმოქმედია – იგი დიდძალ საფასს გასცემს თურქთაგან გაღარიბებული ათონის ივერთა მონასტრისთვის.² ერთერთი საფასი, რომელიც აშოთანმა გაიღო არის საჩრდილობელი ქოლგისთვის ივერიის ღმრთისმშობლის ხატისა, რომელიც დღეს დაცულია ივერთა მონასტრის საგანძურში.³ მითითებულ ნაშრომში ეს მხატვრული ქმნილება საფუძვლიანადაა შესწავლილი, მხოლოდ იმას დავძენდი, რომ აშოთანი, აქაც როგორც ქტიტორი, ანუ მომგებელი, ისე მოიხსენიება, ქართულ ტექსტს ბერძნული წარწერაც ახლავს. მასთან ერთად გამოუსახავთ მისი უფროსი ვაჟი ქაიხოსრო. წარწერა კი იუწყება, რომ ბატონიშვილი აშოთანი ღვთივგვირგვინოსანი ქართველი მეფის გიორგის ბიძაშვილია. ცხადი ხდება, რომ მეფე გიორგი, გიორგი XI უნდა იყოს. მეცნიერთა მითითებით, აშოთანი სამუხრანბატონოს 1688-1692 წლებში განაგებდა. მას უცხოვრია „ორიანობის“ (ურთიერთდაპირისპირების) პირობებში, გიორგი XI-ის და ერეკლე I-ის დროს. ირანის შაჰს კახეთის ბაგრატიონთა შთამომავალი, ერეკლე I (1688-1703) გაუმეფებია. ერეკლე I-მა დაამდაბლა მეფე გიორგი XI-ის ერთგული მუხრანელები.⁴ ს. დავითაშვილი ლოგიკურად ასკვნის, რომ აშოთან მუხრანბატონი ათონისთვის დიდძალი საფასის გაღებას მხოლოდ 1688 წლამდე პერიოდში მოახერხებდა, მაშინ როდესაც მისი გვარი გიორგი XI-ის წყალობით, ჯერ კიდევ სათანადო ძალას ფლობდა, სახელდობრ, 1672-1687 წწ.⁵

ვფიქრობ, სწორედ აშოთან მუხრანბატონი, დომენტი III კათოლიკოსის ძმა და ქართლის მეფე გიორგი XI-ის ბიძაშვილი, უნდა იყოს მომგებელი სვეტიცხოვლის ტაძრის დასავლეთი ტიმპანის მხატვრობისა, სადაც ღმრთისმშობელია აღბეჭდილი.

¹ ჟორდანია, *ქრონიკები*, ტ. II, გვ. 402.

² დავითაშვილი, *ორი აშოთან მუხრანბატონის*, გვ. 10-11.

³ დავითაშვილი, *ათონის ივერიის ღმრთისმშობლის*, გვ. 313-346.

⁴ ნინიძე, *ბაგრატიონთა სამეფო სახლის*, გვ. 184; *ქართლის ცხოვრება*, ტ. IV, გვ. 465.

⁵ დავითაშვილი, *ათონის ივერიის ღმრთისმშობლის*, გვ. 323. აშოთანს 1678 წელს, ქართლის მეფე გიორგი XI და იმერეთის მეფე არჩილთან ერთად, გუმბათებისა და პალატების აღდგენისთვის, ხარჯი გაუღია ათონის კარაკალუს მონასტრისთვისაც. იხ. იქვე, გვ. 325; ტიმოთე გაბაშვილი ამ მეფეთა და აშოთანთან ერთად ამ კონტექსტში მოიხსენიებს ვახტანგს, ქართველთა ბატონს, „და დღითი დღე არს მათი მოწესენება“. გაბაშვილი, *მიმოსლვა*, გვ. 38.

როგორც ვნახეთ, ათონზე მისი მომგებლობით მრავალი სინმიდე აღდგა, გაკეთდა მრავალი შეწირულობა და თითქოს, ბუნებრივად, უკავშირდება მისი სახელი დედა ღმრთისას ათონურ სახეს, რომელიც ქვეყნის მთავარ ტაძარშია აღბეჭდილი. ამასთან, ამავე პორტალში, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, დომენტი კათოლიკოსის მოსახსენიებელი ქვაა ჩართული და ამ პერიოდის განახლებების კვალი ატყვია მთლიან კარიბჭეს. თუმცა კარიბჭეზე ვხვდებით აგრეთვე, აქცენტირებული სახით, ვარლამ ექსარქოსის, განმანათლებლის, 1813 წელს შესრულებულ წარწერას. თუმცა, როდესაც მთლიანად კარიბჭე გავიაზრე და შევისწავლე, მისი ადგილი საქართველოს ისტორიასა და ხელოვნებაში, სრულიად სხვა სურათი წარმოჩნდა. ამკარაა, რომ მის მთლიან პროგრამაში, მხატვრულ დეკორში, ასახულია სწორედ XVII საუკუნის რეალობა. 1813 წელს მხოლოდ განმინდეს ფერები, სახეები. აქვე აღვნიშნავ ორნამენტული დეკორის შესახებ, რომელიც შესასვლელ კარს დაბალი რელიეფით, სწორკუთხედად შემოუყვება, რთული თავისი ბუნებით. თითქოს მასაც ამავე პერიოდის კვალი ატყვია. ერთმანეთთანაა დაკავშირებული მცენარეული და გეომეტრიული ნიშნები, რომელთაც, რასაკვირველია, ვერ შევადარებთ, თუნდაც დასავლეთ ფასადის ვაზის – სიცოცხლის ხის გამოსახულებებს. ამკარაა, წარმოდგენილია ორი სხვადასხვა ეპოქა, სხვა ისტორიული პირობებით და საშუალებით შექმნილი.

აშოთან მუხრანბატონის საფასით შექმნილ ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის საჩრდილობელ ქოლგაზე აღბეჭდილია დედა ღმრთისა, მის ერთ მხარეს მოცემულია „ღმრთისმშობლო შენ ხარ ვენახი ჭეშმარიტი“-ს კომპოზიცია, ხოლო მეორეზე – მაცხოვრის შობისადმი მიძღვნილი საგალობლის ამსახველი ილუსტრაცია. ორივე შემთხვევაში ნიშოვანი ღმრთისმშობელი, პლატიტერაა წარმოდგენილი და მის წიაღში აღბეჭდილ ქრისტეს კურთხევის ნიშნად, ორივე ხელი გაუპყრია.¹ მედალიონში გამოსახული ჩვილედ ღმრთისმშობლის გარშემო თავს იყრის თორმეტი მოციქული და სხვა წმიდანები, ამ მედალიონებს ერთმანეთთან ვენახის ყლორტები აკავშირებთ. ყურადღებას იპყრობს წმ. იოანე დამასკელის მიერ ღმრთისმშობლისადმი მიძღვნილ ლოცვათაგან შემდეგი საგალობელიც, რომელიც ქოლგის ამ მხარეს არსებულ კომპოზიციას შეესაბამება: „შენდამი იხარებს მიმადლებულო ყოველი დაბადებული, ანგელოზთა კრებული და კაცთა ნათესავი, ტაძარო სინმიდისაო, სამოთხეო პირმეტყველო, რომლისაგან სიტყვა განხორციელდა, და ყრმა იშვა – პირველსაუკუნეთა ღმერთი ჩვენი, რომელმან საშო შენი – საყდრად გამოაჩინა, და მუცელი შენი – ცათა უფრცვლეს-ჰყო, შენდამი იხარებს მიმადლებულო, ყოველი დაბადებული, დიდება შენდა“.² ანუ ამ საგალობელში დედა ღმრთისა გააზრებულია, ვითარცა ჭეშმარიტი პირველმეტყველი სამოთხე, რომელმაც შემოიკრიბა მისი თავყვანისმცემელნი.

¹ დავითაშვილი, ათონის ივერიის ღმრთისმშობლის, სურ. 7-8, 11-12.

² დავითაშვილი, ათონის ივერიის ღმრთისმშობლის, გვ. 331-332, სქ. 52.

ათონის სინმიდეების, ხელნაწერების შემსწავლელ მეცნიერთა მოსაზრებათა საფუძველზე, საკმაოდ საინტერესო პარალელების გავლებაა შესაძლებელი. ათონი სახელდებულია, ვითარცა „ღმრთისმშობლის ბაღი“, ¹ „სამოთხე მინაზე“, ² ათონის მთაზე ჩასვლა „ღმრთისმშობელ მარიამის ბაღში“ მოგზაურობაა. ³

როგორც კ. ხრისოხოიდისი აღნიშნავს, „პირველმა ქრისტიანმა ხელისუფალმა კონსტანტინე დიდმა, ‘უნოდა ათონს ღმრთისმშობლის ბაღი’ და დააწესა, რომ მთა ყველგან წმიდად უნდა იწოდოს. ათონის, როგორც ‘ღმრთისმშობლის ბაღის’ აღწერა, რომელიც დღემდე ფართოდ გამოიყენება, სათავეს XVI საუკუნის გარიჟრაჟზე იღებს. სასწაულთმოქმედი ღმრთისმშობლის ხატები, გადმოცემებით, ნარატივებით, რომლებსაც შეგვიძლია მივაკვლიოთ იმავე პერიოდის თხზულებებში, ამ ბაღის ყვავილებია“. ⁴

თუ გავიხსენებთ, „ცხოვრება წმიდისა ნინოჲსი“-ს ტექსტს, მეფის ბაღი სამოთხედ იწოდება – „სამოთხე სამეუფო“, ⁵ აქ გადაწყვიტა მეფემ ტაძრის აშენება და სწორედ აქ იქნა აღმოცენებული „სვეტი-ცხოველი“. ყურადღებას იპყრობს რ. სირაძის დაკვირვებანი. „სვეტი-ცხოველი“ დგას „სამოთხეში“. მართალია, ეს „სამოთხე“ სინამდვილეში მეფის ბაღია, მაგრამ მასში სიმბოლურად შეიძლება ვიგულისხმოთ სულიერი სამოთხეც. ასეთი რამ აღნიშნულიცაა ნაწარმოებში: წმიდა ნინომ ეს ბაღი სამოთხედ აქციაო. ბიბლიურ სამოთხეში ორი ხე იდგა: ხე ცხოვრებისა და ხე ცნობადისა კეთილისა და ბოროტისა. სვეტი-ცხოველი ცხოვრების ხეა, ამიტომაც მასზედაც ითქმის ის, რაც აპოკალიპსისში წერია: „ისმინენ, რასა ეტყვის სული ეკლესიათა: რომელმან სძლოს, მივსცე მას ჭამად ძელისა მისგან ცხოვრებისა, რომელ არს შორის სამოთხესა ღმრთისა ჩემისასა“ (გამოცხადება, 2,7). ⁶ როგორც „წმიდა ნინოს ცხოვრების“ ტექსტი გადმოგვცემს: „აჰა ესერა აქაცა მოსრულ არს დედაკაცი ესე და შეცვალოს ყოველი წესი ქუეყანისაჲ ამის’ და მომექცა და მრქუა: ჩუენებაჲ შენი არს ესე, რამეთუ ადგილი ესე სამოთხისაჲ შენ მიერ იქმნეს სამოთხე სადიდებელად ღმრთისა, რომლისაჲ არს დიდებაჲ აწ და მარადის და უკუნითი უკუნისამდე, ამენ“. ⁷ ამდენად, სრულიად ცხადად წერია, რომ ღმრთის განგებით უნდა ექცია წმიდა ნინოს

¹ Chryssochoidis, *The Portaitissa icon*.

² Matziris (et al.), *Gardens and trees*, გვ. 29.

³ Paliobeis, *Impressions of pilgrims*, გვ. 31.

⁴ Chryssochoidis, *The Portaitissa icon*.

⁵ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 81-163; ცხოვრება წმიდისა ნინოჲსი, გვ. 9-34.

⁶ სირაძე, „წმინდა ნინოს ცხოვრება“ და დასაწყისი ქართული აგიოგრაფიისა, გვ. 289.

⁷ მოქცევაჲ ქართლისაჲ, გვ. 124. ციტატა A რედაქციიდანაა, B რედაქციაში ტექსტი ასე უღერს: „ჩუენებაჲ შენი არს მსგავს ჩუენებასსა იაკობისსა, რამეთუ ადგილი ესე შენ მიერ იქმნეს სამოთხედ უკუნისამდე“. იქვე, გვ. 124.

ეს ბალი სამოთხედ.¹ სიმბოლურად თუ გავიაზრებთ, სულიერი სამოთხე იგულისხმება, სადაც იქადაგება ქრისტიანული მოძღვრება და მისი თანამიმდევრული დაცვა ახალ სამოთხეში შეგვიძლება.

რ. სირაძის დაკვირვებით, სვეტიცხოვლის ტაძარი ყოვლადწმიდა ღმრთისმშობელს გამოხატავდა, ვითარცა ადგილი ღმრთისა.² ის ხომ სიონადაც იწოდებოდა. მასალის სახისმეტყველური გააზრება ბევრ საინტერესო შრეს ათვალსაჩინოებს.

ამდენად, ცხადი ხდება, აზრობრივი კავშირი: ტრიუმფალური, საზეიმო კომპოზიცია დედა ღმრთისასი ქრისტესთან და მთავარანგელოზებთან ერთად, სამოთხისეული გლორიფიკაციის გამოხატულება, გვეგებება ტაძარში შესვლის წინ და შეგვიძლება იმ სამოთხეში, სადაც იქნა აღმოცენებული და დაფუძნებული „სვეტი-ცხოველი“, ვითარცა ახალი „ხე სიცოცხლისა“, სადაც უფლის კვართი დაიფლა, რომელსაც გადმოცემების მიხედვით, მეორედ მოსვლისას შეიმოსავს მაცხოვარი. „...დაჯდეს შეიმოსის კუალად კუართი იგი ზეით ქსოვილ ჴელითა უბინოთა ღ(ვ)თისმშობელისათა და მით შემოსილმან განიკითხის, განსაჯის ყოველი სოფელი“.³ სახე-სიმბოლოებით გაჯერებული ქრისტიანული სინმიდეები, სწორედაც რომ ერთმანეთს მჭიდროდ უკავშირდებიან და ერთნაირი სახისმეტყველებით მოიაზრებიან. სვეტიცხოვლის დასავლეთ ტიშპანზე აღბეჭდილი დედა ღმრთისას სახე, სწორედაც, რომ ათონური სინმიდის ივირონის „ბალის“ „ყვავილია“ დარგული მცხეთის „სამეფო ბაღში“ – სამოთხეში-სვეტიცხოველში. ინტერესს იწვევს თ. ყაუხჩიშვილის მიერ მოხსენიებული ისტორიული ხასიათის წარწერა, რომელიც არ შემონახულა. წარწერა, დიუბუას გადმოცემით, ტაძრის შესასვლელიდან მარცხენა ეკვდერში ყოფილა. ბერძნულ ტექსტში მოხსენიებულია „საღვთო და ყოვლად პატიოსანი ტაძარი ჩვენი დედოფლის, ღვთისმშობელის მარად ქალწულის მარიამისა...“, მისი ქტიტორი ყოფილა პებანპატო (?), ქაიხოსრო გურიელის ასული, რომელიც იყო წინამძღვარი ამ ტაძრის (?).⁴

¹ საბერძნეთიდან სასულიერო პირთა ჩამოსვლამდე წმიდა ნინოს მეფე ეკითხება: „‘სადა უშენო სახლი ღმერთსა?’ ხოლო ნეტარმან მან ჰრქუა: ‘სადაცა მეფეთა გონება მტკიცე არს’. ხოლო მეფემან ჰრქუა: ‘მიყუარან მაყუალნი ეგე შენნი და მუნ მინებს გონებითა, არამედ არა ესრჳთ, არამედ არა ვჰრიდო სამოთხესა მას სამეფოსა და ნაძუთა სიმაღლესა და ბაბილოთა მათ ნაყოფიერებასა და ყუავილთა მათ სულნელებასა, არამედ მას შინა აღვაშენო ტაძარი სალოცველად ჩემდა, რომელი ეგოს უკუნისამდე“.*მოქცევაჲ ქართლისაჲ*, გვ. 137-138.

² სირაძე, „წმინდა ნინოს ცხოვრება“, გვ. 284.

³ კაკაბაძე, *ისტორიული საბუთები*, წ. IV, გვ. 15-17.

⁴ ყაუხჩიშვილი, *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, გვ. 226. როგორც თ. ყაუხჩიშვილი აღნიშნავს, მ. ბროსეს შენიშვნით, XVII ს-ში ორი ქაიხოსრო გურიელი გახლდათ ცნობილი (1658 და 1685 წლებში). შესაბამისად, წარწერა, XVII ს-ის II ნახევრით უნდა დათარიღდეს.

ამდენად, სრულიად ბუნებრივია, სვეტიცხოვლის საკათედრო ტაძართან, რომელიც 12 მოციქულის სახელობის იყო და სიონადაც იწოდებოდა, დედა ღმრთისას სახელზე, არსებულიყო ნაკურთხი ეკლესია (რასაც დიუბუას მიერ დამოწმებული წარწერაც ცხადჰყოფს).¹ ლოგიკურია, რომ ღმრთისმშობლის სამყოფელი ქართველთა ყველა დროის უპირველეს სალოცავში – სვეტიცხოველში დამოუკიდებელ, საკრალურ სივრცედ იყო სახელდებული. დღეისათვის კი, მხოლოდ დასავლეთ შესასვლელს ზემოთ, ტიმპანზეა აღბეჭდილი დედა ღმრთისას დიდებული სახე, როგორც დაუჯდომელის ტექსტი უწოდებს მას, „ზეცის კიბე“ და „ხიდი წიაღ-მყუანებელი“² ანუ დამაკავშირებელი ქვეყნისა ცასთან, ვითარცა მორწმუნეთა მსასოებელი.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა Cited Sources and Literature

ანდლულაძე (და სხვა), სვეტიცხოვლის კომპლექსი – ანდლულაძე ნ., ბოხოჩაძე ა., დევდარიანი ფ., ვანიშვილი შ., ზაქარაია პ., *სვეტიცხოვლის კომპლექსი*, სიპძა, ტ. V, თბილისი, 1990, გვ. 261-269

(Andguladze [et al.], Mtskheta – Andghuladze N., Bokhochadze A., Devdariani F., Vanishvili Sh., Zakaraia P., *Svetitskhoveli Complex*, In: “Summa Historical and Cultural Monuments of Georgia”, Vol. V, *Regions of Gori, Kaspi, Mzkheta, Kareli, Khashuri*, Editors of the 5th Vol.: V. Dolidze, S. Kintsurashvili, U. Sidamonidze, G. Zkitishvili, Tbilisi, 1990, pp. 261-269).

ბერი ეგნატაშვილი, ახალი ქართლის ცხოვრება. პირველი ტექსტი – ბერი ეგნატაშვილი, *ახალი ქართლის ცხოვრება. პირველი ტექსტი*, „ქართლის ცხოვრება“, ტ. II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, თბილისი, 1959, გვ. 326-442

(Beri Egnatashvili, *The New Georgian Chronicle, The first text* – Beri Egnatashvili, *The New Georgian Chronicle, The first text*, In: “Kartlis Tskhovreba” [“The Georgian Chronicle”], Vol. II, The text is established from all major manuscripts by S. Qaukhchishvili, Tbilisi, 1959, pp. 326-442).

ბუბულაშვილი, საქართველოს ეკლესიის სინამდებეები – ბუბულაშვილი ე., *საქართველოს ეკლესიის სინამდებეები*, თბილისი, 2007

¹ თ. ყაუხჩიშვილი ბერძნული წარწერების კორპუსის თავდაპირველ ვერსიაში, რომელიც 1951 წელს გამოქვეყნდა, აღნიშნავდა, რომ, შესაძლოა, ეს ეკვტერი 1813 წელს ვარლამ ექსარქოსის მიერ განახლებას შეენირა და ჩვენამდე ამ მიზეზით ვერ მოაღწია. იხ. გვ. 220-221.

² დაუჯდომელი ღმრთისმშობლისა, *იკოსი: დ, გიხაროდენი ყოვლადწმიდისა ღმრთისმშობელისა ივერიისა*, გვ. 17.

(Bubulashvili, *Sacred Relics of the Georgian Church* – Bubulashvili E., *Sacred Relics of the Georgian Church*, Tbilisi, 2007).

ბურჭულაძე, უბისის მონასტრის ხატები – ბურჭულაძე ნ., უბისის მონასტრის ხატები და კედლის მხატვრობა, თბილისი, 2006

(Burchuladze, *Icons and Wall Paintings of Ubisi Monastery* – Burchuladze N., *Icons and Wall Paintings of Ubisi Monastery*, Tbilisi, 2006).

ბურჭულაძე, მეფეთა პორტრეტები – ბურჭულაძე ნ., მეფეთა პორტრეტები ალავერდის ტაძრის მოხატულობაში, „ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები“, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, კრ. 1, 2006, თბილისი, 2007, გვ. 53-62

(Burchuladze, *Royal Portraits* – Burchuladze N., *Royal Portraits in the Frescoes of Alaverdi Cathedral*, In: “Pages from the History of the Alaverdi Eparchy”, Materials of the scientific conference, Vol. 1, 2006, Tbilisi, 2007, pp. 53-62).

გაბაშვილი, მიმოსლვა – გაბაშვილი ტ., მიმოსლვა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებლები დაურთო ელ. მეტრეველმა, თბილისი, 1956

(Gabashvili, *Travel* – Gabashvili T., *Travel*, Prepared for publication with research, lexicon, and indexes by El. Metreveli, Tbilisi, 1956).

გვრიტიშვილი, ფეოდალური საქართველოს – გვრიტიშვილი დ., ფეოდალური საქართველოს სოციალურ ურთიერთობათა ისტორიიდან (ქართლის სათავადოები), თბილისი, 1955

(Gvritishvili, *Feudal Georgia* – Gvritishvili D., *From the History of Social Relations in Feudal Georgia [Principalities of Kartli]*, Tbilisi, 1955).

გიხაროდენი ყოვლადწმიდისა ღმრთისმშობელისა ივერიისა – გიხაროდენი ყოვლადწმიდისა ღმრთისმშობელისა ივერიისა, „მაყვლოვანი“, 7, 2012, გვ. 14-23

(Rejoice, *Most Holy Theotokos of Iveria* – Rejoice, *Most Holy Theotokos of Iveria*, “Makvlovani”, 7, 2012, pp. 14-23).

დავითაშვილი, ორი აშოთან მუხრანბატონის – დავითაშვილი ს., ორი აშოთან მუხრანბატონის მოღვაწეობის კვალი ათონის წმ. მთაზე, „ქრისტიანობის კვლევები“, 5, 2010, გვ. 9-16

(Davitashvili, *Two Lord of Mukhrani* – Davitashvili S., *Two Lord of Mukhrani with name Ashotan in the Ivron Monastery of Holy Mountain*, “Kristianobis kvlevedi” [“Christian Researches”], 5, 2010, pp. 9-16).

დავითაშვილი, ათონის ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის – დავითაშვილი ს., ათონის ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის საჩრდილობელი კარავი, სპ, 2, 2012, გვ. 313-346

(Davitashvili, *The Shade tent* – Davitashvili S., *The Tabernacle of the Iverian Icon of the Mother of God of Mount Athos*, “Saist’orio K’rebuli” [“Historical Collections”], 2, 2012, pp. 313-346).

დიდებულიძე, ღმრთისმშობლის გამოსახვის ტრადიცია – დიდებულიძე მ., ღმრთისმშობლის გამოსახვის ტრადიცია შუა საუკუნეების ქართულ ხელოვნებაში, „ლოგოსი“, 8, 2014, გვ. 224-231

(Didebulidze, *The Tradition of Depicting the Theotokos* – Didebulidze M., *The Tradition of Depicting the Theotokos in Medieval Georgian Art*, “Logosi”, 8, 2014, pp. 224-231).

ვაჩნაძე, ლევან კახთა მეფე – ვაჩნაძე მ., ლევან კახთა მეფე და პოსტბიზანტიური ქართული მონუმენტური ფერწერა XVI საუკუნის კახეთის მხატვრობის მაგალითზე, „ალავერდის ეპარქიის ისტორიის ფურცლები“, სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, კრ. 1, 2006, თბილისი, 2007, გვ. 123-137

(Vachnadze, *King Levan of Kakheti* – Vachnadze M., *King Levan of Kakheti and Post-Byzantine Georgian Monumental Painting: The Example of 16th-Century Kakhetian Art*, In: “Pages from the History of the Alaverdi Eparchy”, Materials of the scientific conference, Vol. 1, 2006, Tbilisi, 2007, pp. 123-137).

ვირსალაძე, ქართული მხატვრობის ისტორიიდან – ვირსალაძე თ., ქართული მხატვრობის ისტორიიდან, ატენის სიონის VII-VIII და XI საუკუნეების მოხატულობანი, თბილისი, 2007, გვ. 139-170

(Virsaladze, *From the History of Georgian Painting* – Virsaladze T., *From the History of Georgian Painting: Frescoes of Ateni Sioni from the 7th-8th and 11th Centuries*, Tbilisi, 2007, pp. 139-170).

კაკაბაძე, ისტორიული საბუთები – კაკაბაძე ს., ისტორიული საბუთები, წგნ. IV, თბილისი, 1913

(Kakabadze, *Historical Documents* – Kakabadze S., *Historical Documents*, Vol. IV, Tbilisi, 1913).

კაჭარავა, საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები – კაჭარავა ე., საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები ერთიანი სამეფოს დაშლის შემდეგ, წიგნში: „საქართველოს კათოლიკოს-პატრიარქები“, რედაქტორი: რ. მეტრეველი, თბილისი, 2000, გვ. 79-123

(Kacharava, *Catholicos-Patriarchs of Georgia* – Kacharava E., *Catholicos-Patriarchs of Georgia after the Dissolution of the Unified Kingdom*, In: “Catholicos-Patriarchs of Georgia”, Edited by R. Metreveli, Tbilisi, 2000, pp. 79-123).

კეკელიძე, მიტაცება ბერძენთა მიერ – კეკელიძე კ., მიტაცება ბერძენთა მიერ ქართული ლიტერატურული კერისა ათონზე და მისი მდგომარეობა XVI-XVII სს-ში, წიგნში: მისივე, ეტიუდები ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორიიდან, წგნ. III, თბილისი, 1971, გვ. 69-86

(Kekelidze, *The Seizure of the Georgian Literary* – Kekelidze K., *The Seizure of the Georgian Literary Center on Mount Athos by the Greeks and Its Condition in the 16th-17th Centuries*, In: Idem, *Etudes from the History of Old Georgian Literature*, Vol. III, Tbilisi, 1971, pp. 69-86).

მენაბდე, ძველი ქართული მწერლობის კერები – მენაბდე ლ., ძველი ქართული მწერლობის კერები, წგნ. II, თბილისი, 1980

(Menabde, *Centers of Old Georgian Literature* – Menabde L., *Centers of Old Georgian Literature*, Vol. II, Tbilisi, 1980).

ნაცვლიშვილი, მარიამ დადიანი და არქიტექტურული პატრონაჟი – ნაცვლიშვილი ნ., მარიამ დადიანი და არქიტექტურული პატრონაჟი შუა საუკუნეების საქართველოში, სს, 24, 2021, გვ. 225-256

(Natsvlishvili, *Mariam Dadiani and Architectural Patronage* – Natsvlishvili N., *Mariam Dadiani and Architectural Patronage in Medieval Georgia*, “Sakartvelos Sidzveleni” [“Georgian Antiquities”], 24, 2021, pp. 225-256).

ნინიძე, ბაგრატიონთა სამეფო – ნინიძე დ., ბაგრატიონთა სამეფო სახლის განშტოებათა ისტორია (XIII-XVIII საუკუნეები), თბილისი, 2004

(Ninidze, *History of the Branches* – Ninidze D., *History of the Branches of the Bagrationi Royal House (13th-18th Centuries)*, Tbilisi, 2004).

ოთხმეზური, სვეტიცხოვლის ეპიგრაფიკა – ოთხმეზური გ., სვეტიცხოვლის ეპიგრაფიკა, კრებული „სვეტიცხოველი“, რედაქტორი: გ. შარაშიძე, თბილისი, 2010, გვ. 130-149

(Otkhmezuri, *Epigraphy of Svetitskhoveli* – Otkhmezuri G., *Epigraphy of Svetitskhoveli*, In: Collection of Works “Svetitskhoveli”, Edited by G. Sharashidze, Tbilisi, 2010, pp. 130-149).

პირთა ანოტირებული ლექსიკონი – პირთა ანოტირებული ლექსიკონი: XI-XVII სს. ქართული ისტორიული საბუთების მიხედვით, ტ. I, გამოსაცემად მოამზადეს: დ. კლდიაშვილმა, მ. სურგულაძემ, ე. ცაგარეიშვილმა, გ. ჯანდიერმა, თბილისი, 1991

(Annotated Lexicon of Persons – *Annotated Lexicon of Persons: According to Georgian Historical Documents of the 11th-17th Centuries*, Vol. I, Prepared for publication by D. Kldiashvili, M. Surguladze, E. Tsagareishvili, G. Jandieri, Tbilisi, 1991).

ჟორდანია, ქრონიკები, წგნ. II – ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, შეკრებილი, ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანის მიერ, წიგნი II, ტფილისი, 1897

(Zhordania, *Chronicles, Book II* – *Chronicles and Other Materials of Georgian History and Literature*, Book II, Chronologically arranged and explained by T. Zhordania, Tbilisi, 1897).

სიმონიშვილი, ნიკოპეის ტიპის ღმრთისმშობლის – სიმონიშვილი ნ., ნიკოპეის ტიპის ღმრთისმშობლის გამოსახულებისა და ქტიტორთა ჯგუფური პორტრეტის ურთიერთმიმართების საკითხისათვის ატენის სიონის მოხატულობაში, კრებული: სამეცნიერო შრომების კრებული „ხელოვნებათმცოდნეობა“, 5, 2003, გვ. 189-211

(Simonishvili, *To the Interrelation of the Figure of the Nicopoio-type Virgin* – Simonishvili N., *To the Interrelation of the Figure of the Nicopoio-type Virgin and a Group Portrait of Donors at Ateni Sioni*, Collection of academic works: “Khelovnebatmzodneoba” [“Study of Art”], 5, 2003, pp. 189-211).

სირაძე, „წმინდა ნინოს ცხოვრება“ – სირაძე რ., „წმინდა ნინოს ცხოვრება“ და დასაწყისი ქართული აგიოგრაფიისა, სამეცნიერო კრებული: „წმინდა ნინო“, I, პროექტის ავტორი და ხელმძღვანელი: რ. სირაძე, თბილისი, 2008, გვ. 277-311

(Siradze, *The Life of Saint Nino* – Siradze R., *The Life of Saint Nino and the Beginning of Georgian Hagiography*, In: Scientific Collection “Saint Nino”, Vol. I, Project author and manager: R. Siradze, Tbilisi, 2008, pp. 277-311).

სხირტლაძე, ივერიის ღმრთისმშობლის – სხირტლაძე ზ., *ივერიის ღმრთისმშობლის ხატის მოჭედებულობა*, თბილისი, 1994

(Skhirtladze, *The Revetment of the Portaitissa Icon* – Skhirtladze Z., *The Revetment of the Portaitissa Icon*, Tbilisi, 1994).

ქართლის ცხოვრება, ტ. IV – ბატონიშვილი ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, „ქართლის ცხოვრება“, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. IV, თბილისი, 1973

(*Kartlis Tskhovreba*, Vol. IV – Vakhushti Bagrationi, *Description of the Kingdom of Georgia*, In: “Kartlis Tskhovreba”, Vol. IV, The text is established from all major manuscripts by S. Qaukhchishvili, Tbilisi, 1973).

ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული – ყაუხჩიშვილი თ., *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, თბილისი, 1951

(Qaukhchishvili, *Corpus of Greek Inscriptions* – Qaukhchishvili T., *Corpus of Greek Inscriptions of Georgia*, Tbilisi, 1951).

ყაუხჩიშვილი, საქართველოს ბერძნული – ყაუხჩიშვილი თ., *საქართველოს ბერძნული წარწერების კორპუსი*, თბილისი, 2009

(Qaukhchishvili, *Corpus of Greek Inscriptions* – Qaukhchishvili T., *Corpus of Greek Inscriptions of Georgia*, Tbilisi, 2009).

ჩიხლაძე, სვეტიცხოვლის მოხატულობანი – ჩიხლაძე ნ., *სვეტიცხოვლის მოხატულობანი*, კრებული: „სვეტიცხოველი“, რედაქტორი: გ. შარაშიძე, თბილისი, 2010, გვ. 237-262

(Chikhladze, *Paintings of Svetitskhoveli* – Chikhladze N., *Paintings of Svetitskhoveli*, In: “Svetitskhoveli”, Edited by G. Sharashidze, Tbilisi, 2010, pp. 237-262).

ცხოვრება წმიდისა ნინოჲსი – ცხოვრება წმიდისა ნინოჲსი, სამეცნიერო კრებული: „წმინდა ნინო“, I, პროექტის ავტორი და ხელმძღვანელი: რ. სირაძე, თბილისი, 2008, გვ. 9-34

(*The Life of Saint Nino* – *The Life of Saint Nino*, In: Scientific Collection “Saint Nino”, Vol. I, Project author and manager: R. Siradze, Tbilisi, 2008, pp. 9-34).

მოქცევაჲ ქართლისაჲ – მოქცევაჲ ქართლისაჲ, ძეგლები, წ. I (V-X სს.), თბილისი, 1963, რეპრ. 2020, გვ. 81-163

(*The Conversion of Kartli* – *The Conversion of Kartli*, In: “Monuments of Old Georgian Hagiographic Literature”, Book I (5th-10th centuries), Ed. by Il. Abuladze, Tbilisi, 1963, Reprint 2020).

ჭიჭინაძე, კონსტანტინოპოლის სასწაულმოქმედი სახეები – ჭიჭინაძე ნ., კონსტანტინოპოლის სასწაულმოქმედი სახეები და XI-XIV საუკუნეების ქართული ფერწერული ხატები, ნაკვ. მეორე, სს, 6, 2005, გვ. 73-88

(Chichinadze, *Miraculous Icons of Constantinople* – Chichinadze N., *Miraculous Icons of Constantinople and Georgian Painted Icons of the 11th-14th Centuries*, “Sakartvelos Sidzveleni” [“Georgian Antiquities”], 6, 2005, pp. 73-88).

ჭიჭინაძე, შუა საუკუნეების – ჭიჭინაძე ნ., შუა საუკუნეების ქართული ხატუნრა, XI-XIV საუკუნეების ფერწერული ხატები სვანეთიდან, თბილისი, 2011

(Chichinadze, *Medieval* – Chichinadze N., *Medieval Georgian Icon-Painting, 11th - 14th Century Painted Icons from Svaneti*, Tbilisi, 2011).

ჭიჭინაძე, ათონის მთის ივირონის – ჭიჭინაძე ნ., ათონის მთის ივირონის ქართველთა მონასტერი და მისი ხელოვნების რეპრეზენტაცია ტიმოთე გაბაშვილის „მიმოსლვა“-ში, სს, 24, 2021, გვ. 213-224

(Chichinadze, *Georgian Monastery of Iviron at Athos* – Chichinadze N., *Georgian Monastery of Iviron at Athos and Representations of its Arts in Timothe Gabashvili's Travels*, “Sakartvelos Sidzveleni” [“Georgian Antiquities”], 24, 2021, pp. 213-224).

ხუსკივაძე, გელათის მოზაიკა – ხუსკივაძე ლ., გელათის მოზაიკა, თბილისი, 2005

(Khuskivadze, *The Mosaic of Gelati* – Khuskivadze L., *The Mosaic of Gelati*, Tbilisi, 2005).

Bury, *Iveron* – Bury J. B., *Iveron and our Lady of the Gate*, “Hermathena”, Vol. 10, N23, 1897, გვ. (pp.) 71-72.

Chryssochoidis, *The Portaitissa icon* – Chryssochoidis K., *The Portaitissa icon at the Iveron monastery and the cult of the Virgin on Mount Athos*, In: M. Vassilaki (Ed.), “Images of the Mother of God”, Aldershot, 2005

https://www.myriobiblos.gr/texts/english/chryssochoidis_portaitissa.html

(გადამოწმების თარიღი: 10.03. 2025, Accessed: 10.03.2025).

Kalopissi-Verti, *The Proskinetarion of the Templon* – Kalopissi-Verti S., *The Proskinetarion of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception*, In: “Thresholds of the Sacred: Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West”, Ed. by S. Gerstel, Washington, D. C. 2006, გვ. (pp.) 107-134.

Matziris (et al.), *Gardens and trees* – Matziris E., Bakirtzi O. Ch., Papaioannou A., *Gardens and trees in the Garden of Virgin Mary*, In: “Abstracts of Prospective speakers for the third Scientific workshop of the Mount Athos Center”, Mount Athos Center, 2018, გვ. (p.) 29.

Melvani, *The Middle Byzantine* – Melvani N., *The Middle Byzantine Sanctuary Barriers of Mount Athos: Templon and Iconostasis*, Athen, 2015, გვ. (pp.) 305-336.

Natsvlshvili, *Queen Consort Mariam* – Natsvlshvili N., *Queen Consort Mariam Dadiani and Female Architectural Patronage in Late Medieval Georgia*, In: “Staging

the Ruler's Body in Medieval Cultures, A Comparative Perspective", Ed. by M. Bacci, G. Grigorian and M. Studer-Karlen, Turnhout, 2023, 83. (pp.) 52-78.

Paliobeis, *Impressions of pilgrims* – Paliobeis S., *Impressions of pilgrims and travelers from the "Visitors' Book" of the Holy Supervision of the Mount Athos from 1874 to 1912*, In: "Abstracts of Prospective speakers for the third Scientific workshop of the Mount Athos Center", Mount Athos Center, 2018, 83. (pp.) 31.

Skhirtladze, *The Original Cladding* – Skhirtladze Z., *The Original Cladding of the Portaitissa Icon*, OC, 89, 2005, 83. (pp.) 148-219.

Studer-Karlen, *Old Testament Prefigurations* – Studer-Karlen M., *Old Testament Prefigurations of the Mother of God in Medieval Georgian Iconography*, In: "Cultural Interactions in Medieval Georgia", Ed. by M. Bacci, T. Kaffenberger, M. Studer-Karlen, Wiesbaden, 2018, 83. (pp.) 89-114.

Vapheiadēs, *The wall-paintings* – Vapheiadēs K., *The wall-paintings of the Protaton Church revisited*, "Zograf", 43, 2019, 83. (pp.) 113-128.

Vapheiadēs, *A reassessment of Middle* – Vapheiadēs K., *A reassessment of Middle Byzantine monumental painting on Mount Athos. Patronage, dating and style*, "Zograf", 45, 2021, 83. (pp.) 79-102.

Vokotopoulos, *Note sur l'icone* – Vokotopoulos P. L., *Note sur l'icone de la Vierge Portaitissa*, "Zograf", 25, 1996, 83. (pp.) 27-30

(**Vokotopoulos, *Note on the icon*** – Vokotopoulos P. L., *Note on the icon of the Virgin Portaitissa*, "Zograf", 25, 1996, pp. 27-30).

Weyl Carr, *The Mother of God* – Weyl Carr A., *The Mother of God in Public*, In: "Mother of God Representations of the Virgin in Byzantine Art", Ed. by M. Vassilaki, Milan and Athens, 2000, 83. (pp.) 325-337.

Бельтинг, *Образ и Культ* – Бельтинг Х., *Образ и Культ*, Москва, 2002

(**Belting, *Image and Cult*** – Belting H., *Image and Cult*, Moscow, 2002).

Муравьев, *Грузия* – Муравьев А., *Грузия и Армения*, Часть I, Санкт-Петербург, 1848

(**Muravyov, *Georgia*** – Muravyov A., *Georgia and Armenia*, Part I, Saint Petersburg, 1848).

Натроев, *Мцхет и его Соборъ Свети-Цховели* – Натроев А., *Мцхет и его Соборъ Свети-Цховели*, Историко-археологическое описание, Тифлисъ, 1900

(**Natroev, *Mtskheta and It's Temple Sveti-Tskhoveli*** – Natroev A., *Mtskheta and It's Temple Sveti-Tskhoveli*, Historical-archeological Description, Tiflis, 1900).

Натроев, *Иверский Монастырь* – Натроев А., *Иверский Монастырь на Афоне въ Турции, на одномъ изъ выступовъ Халкидонскаго полуострова*, Тифлисъ, 1909

(**Natroev, *Iveron Monastery*** – Natroev A., *Iveron Monastery on Mount Athos in Turkey on one of the protrusions of Chalkidiki Peninsula*, Tiflis, 1909).

**The Image of the Virgin with Child in the Painting
of the Western Tympanum of Svetitskhoveli
and the Question of Its Donor**

Summary

The aim of this paper is to study the composition of the Virgin with Child depicted on the western tympanum of Svetitskhoveli Cathedral. Not much has been written about the icon in scientific literature. Researchers associated the image with the famous Portaitissa Icon from the Iveron Monastery on Mount Athos. However, no thorough research exists. The inscription in Mkhedruli script mentions that the entire gate was renovated by Varlam Exarchos (a Georgian by origin, son of David, the Duke of Ksani), and also records the date: October 1, 1813. I believe that, at the time, the appropriate course of action would have been to renew and restore the existing painting rather than to create an entirely new composition. This view is supported by a detailed study and analysis of the iconography, artistic technique, and historical evidence – particularly the identification of the donor as a 17th-century figure. The southern wall of the gate contains a stone commemorating Catholicos Domentius, indicating the date of his death as 1676. Paleographers and historians have identified him as Doment'ius III, Catholicos-Patriarch of Georgia (1660-1676) and a cousin of Vakhtang V, a representative of the Mukhrani branch of the Bagrationi dynasty. It appears that the painting on the western tympanum of the temple dates to this period and may, in fact, represent a copy or renewal of an earlier work. I attribute the donorship to Ashotan Mukhranbat'oni, the brother of Doment'ius III, who rose to prominence during the reign of George XI and was actively involved in activities on Mount Athos between 1672 and 1688. It is reasonable to assume that during this period, the Athonite type of the Virgin's iconography appeared in Svetitskhoveli, and its presence in the church known as Sioni is perceived as entirely natural. In 1892, the composition was repainted and restored together with the altar decoration.

In earlier periods, the image of the Virgin as the Theotokos (God-bearer) evolved into that of the Heavenly Queen, the “Supernatural Protector”, becoming a visual symbol associated with victory, intercession and salvation. This is why her icon was depicted at the main entrance of the church.

At the same time, it is important to note that at the beginning of the 16th century, a period of renewed activity and restoration also commenced on Mount Athos. Notably, between 1500 and 1504, under the patronage of the atabeg (governor) of Samtskhe, the icon of Portaitissa – also known as the Iveron icon – was adorned with a carved cover. This iconographic type, featuring the Archangels Michael and Gabriel worshipping the Virgin and the Christ Child, became widely disseminated. Scholars

who study the relics, manuscripts, and other artifacts of Mount Athos have identified compelling parallels in this context. Athos is called “The garden of the Virgin” (this name has been established since the early 16th century), and the icons of the Virgin, in miraculous traditions and narratives, are referred to as the “flowers of this garden”. If we recall, according to „The Life of Saint Nino“ the king decided to build a temple in the royal garden, and rightly so, the “pillar of life” was erected here.

Thus, it becomes clear that the conceptual connection between the triumphal, solemn composition of the Virgin with Christ and the Archangels serves as an expression of heavenly glorification, welcoming us before we enter the temple and guiding us toward that paradise, where the “pillar of life” sprouted and was established, like a new “tree of life.” There, the robe of the Lord was buried – an object that, according to tradition, the Savior will wear at the Second Coming.

სურ. 1 (Fig. 1)

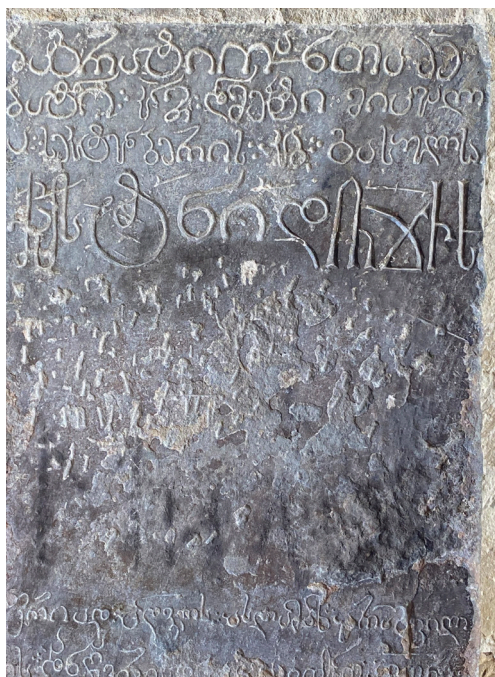
სურ. 2 (Fig. 2)

სურ. 3 (Fig. 3)

სურ. 4 (Fig. 4)

სურ. 5 (Fig. 5)

სურ. 6 (Fig. 6)

სურ. 7 (Fig. 7)

სურ. 8 (Fig. 8)

სურ. 9 (Fig. 9)

სურ. 10 (Fig. 10)

სურ. 11 (Fig. 11)

ილუსტრაციები

- სურ. 1. სვეტიცხოვლის საკათედრო ტაძარი, ხედი დასავლეთიდან.
- სურ. 2. დედა ღმრთისა ჩვილით, სვეტიცხოვლის ტაძრის დასავლეთი კარის ტიმპანი (XVII ს.).
- სურ. 3. დედა ღმრთისა ჩვილით, სვეტიცხოვლის ტაძრის დასავლეთი კარის ტიმპანი.
- სურ. 4. დედა ღმრთისა ჩვილით, სვეტიცხოვლის ტაძრის დასავლეთი კარის ტიმპანი (სქემა).
- სურ. 5. დომენტი III კათოლიკოსის მოსახსენიებელი, სვეტიცხოვლის ტაძრის დასავლეთი კარიბჭე (1676 წ.).
- სურ. 6. ნიკოპეის ტიპის ღმრთისმშობელი, ატენის სიონის საკურთხეველის მოხატულობა (XI ს.) (სერგო ქობულაძის სახელობის ხელოვნების ძეგლთა ფოტოფიქსაციის ლაბორატორია, გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი).
- სურ. 7. ნიკოპეის ტიპის ღმრთისმშობელი, ატენის სიონის საკურთხეველის მოხატულობა, დეტალი (სერგო ქობულაძის სახელობის ხელოვნების ძეგლთა ფოტოფიქსაციის ლაბორატორია, გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი).
- სურ. 8. ნიკოპეის ტიპის ღმრთისმშობელი, ატენის სიონის საკურთხეველის მოხატულობა, ფრაგმენტი – ქრისტე (სერგო ქობულაძის სახელობის ხელოვნების ძეგლთა ფოტოფიქსაციის ლაბორატორია, გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი).
- სურ. 9. ნიკოპეის ტიპის ღმრთისმშობელი, გელათის საკურთხეველის მოზაიკა (XII ს.) (სერგო ქობულაძის სახელობის ხელოვნების ძეგლთა ფოტოფიქსაციის ლაბორატორია, გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი).
- სურ. 10. ნიკოპეის ტიპის ღმრთისმშობელი, გელათის საკურთხეველის მოზაიკა, დეტალი (სერგო ქობულაძის სახელობის ხელოვნების ძეგლთა ფოტოფიქსაციის ლაბორატორია, გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი).
- სურ. 11. ნიკოპეის ტიპის ღმრთისმშობელი, გელათის საკურთხეველის მოზაიკა, ფრაგმენტი – ქრისტე (სერგო ქობულაძის სახელობის ხელოვნების ძეგლთა ფოტოფიქსაციის ლაბორატორია, გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის ეროვნული კვლევითი ცენტრი).

Illustrations

- Fig. 1. Svetitskhoveli Cathedral. View from the west side.
- Fig. 2. The Virgin with Child. The west Tympanum of Svetitskhoveli Cathedral (17th century).
- Fig. 3. The Virgin with Child. The west Tympanum of Svetitskhoveli Cathedral.
- Fig. 4. The Virgin with Child. The west Tympanum of Svetitskhoveli Cathedral (Scheme).
- Fig. 5. Epithapios of Doment'i III. The west Gate of Svetitskhoveli Cathedral (1676).
- Fig. 6. The Mother of God type of Nicopeia, Mural of Sanctuary of At'eni Sioni (11th century) (The Sergo Kobuladze Monuments Photo Recording Laboratory, the G. Chubinashvili National Research Center for Georgian Art History and Heritage Preservation).
- Fig. 7. The Mother of God type of Nicopeia, Mural of the Sanctuary of At'eni Sioni. Detail (The Sergo Kobuladze Monuments Photo Recording Laboratory, the G. Chubinashvili National Research Center for Georgian Art History and Heritage Preservation).
- Fig. 8. The Mother of God type of Nicopeia, Mural of the Sanctuary of At'eni Sioni. Fragment – Christ (The Sergo Kobuladze Monuments Photo Recording Laboratory, the G. Chubinashvili National Research Center for Georgian Art History and Heritage Preservation).
- Fig. 9. The Mother of God type of Nicopeia, Sanctuary Mosaic of Gelati (12th century) (The Sergo Kobuladze Monuments Photo Recording Laboratory, the G. Chubinashvili National Research Center for Georgian Art History and Heritage Preservation).
- Fig. 10. The Mother of God type of Nicopeia, Sanctuary Mosaic of Gelati. Detail (The Sergo Kobuladze Monuments Photo Recording Laboratory, the G. Chubinashvili National Research Center for Georgian Art History and Heritage Preservation).
- Fig. 11. The Mother of God type of Nicopeia, Sanctuary Mosaic of Gelati. Fragment – Christ (The Sergo Kobuladze Monuments Photo Recording Laboratory, the G. Chubinashvili National Research Center for Georgian Art History and Heritage Preservation).

ფოტოები 1-2 და 5 – ავტორისა.

3 – დ. ერმაკოვისა ა. ნატროევის წიგნიდან: *Михетъ и его Соборъ Свети-Цховели, Историко-археологическое описание*, 1900, გვ. 182-ს და 183-ს შორის.

4 – სქემა ნ. ჩიხლაძის ნაშრომიდან: *სვეტიცხოვლის მოხატულობანი*, 2010, გვ. 301.

Photos 1-2 and 5 – taken by the Author.

3 – Photo by D. Ermakov, Photo was taken from the book: A. Natroev, *Mtskheta and It's Temple Sveti-Tskhoveli, Historical-archeological Description*, 1900, Between pages 182 and 183.

4 – The Scheme taken from: N. Chikhladze, *Paintings of Svetitskhoveli*, 2010, p. 301.

ივანე ჯავახიშვილი და ქართული ხელოვნება

ქართველ მეცნიერთა შორის, რომლებმაც XX საუკუნის დასაწყისში არსებითად საფუძველი ჩაუყარეს ქართული მეცნიერების არაერთ დარგს, განსაკუთრებული, გამორჩეული ადგილი უკავია თანამედროვე ქართული საისტორიო მეცნიერების ფუძემდებლის, დიდი მეცნიერისა და მოღვაწის ივანე ჯავახიშვილის პიროვნებას. ფართოა ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო დიაპაზონი, კვლევითი ინტერესების მრავალმხრივობა. არ არსებობს ქვეყნის ისტორიის არცერთი სფერო, რომელსაც თავისი ღრმა გამოკვლევით არ შეხებოდა მეცნიერი.

სამეცნიერო მოღვაწეობის პირველივე ნაბიჯებიდან ცხადი იყო ივანე ჯავახიშვილის ინტერესების მასშტაბები: ქართველთა ეთნოგენეზისის საკითხები, წყაროთმცოდნეობა, ისტორიული გეოგრაფია, პოლიტიკური ისტორია, ქვეყნის სოციალური სტრუქტურა, ეთნოგრაფია, ეკონომიკის ისტორია, სამართლის ისტორია, არქეოლოგია, ნუმისმატიკა, პალეოგრაფია. იმავდროულად, ივანე ჯავახიშვილი – კულტურის ძეგლთა დაცვაზე და სამუზეუმო საქმეზე მზრუნველი, ქართული სამეცნიერო ტერმინოლოგიის დამდგენელი, ქართული უნივერსიტეტის ერთ-ერთი დამაარსებელი – სამეცნიერო, კულტურული და საზოგადოებრივი აქტიურობის იშვიათი მაგალითია. ივ. ჯავახიშვილის მოღვაწეობა თავისი მრავალმხრივობით, ისტორიული მეცნიერების არეალის გაფართოებით, კვლევის სიღრმით და მეთოდოლოგიით შორს გასცდა თავის დროს და მისი შრომები სავსებით თანხმიანია თანამედროვე სამეცნიერო კვლევათა პრობლემატიკისა და პრიორიტეტების.

ივ. ჯავახიშვილის – ისტორიკოსის – დამსახურება ქართული საისტორიო მეცნიერების განვითარებაში ფართოდ არის ცნობილი. ჩემი მიზანია შევეხო მის განსაკუთრებულ დამსახურებას ქართული ხელოვნების კვლევის სფეროში. მეცნიერმა თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობის პირველივე ნაბიჯებიდან დიდი ყურადღება დაუთმო ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიის ღრმად შესწავლის აუცილებლობას. თავის ნაშრომებში იგი არაერთგზის აღნიშნავდა ეროვნული ხელოვნების ძეგლების მნიშვნელობას ქვეყნის ისტორიაში. თავისი ერთ-ერთი ადრეული ნაშრომის შესავალში, რომელიც ძველ ქართულ სამშენებლო ხელოვნებას მიეძღვნა, იგი პირდაპირ ამბობს: „ჩვენი კვლევის საგანს ხელოვნების ისტორია შეადგენს“.¹ მეცნიერმა აუცილებელ პირობად მიიჩნია, რომ „კულტურის ისტო-

¹ ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის, I, გვ. 1.

რიის შესწავლა ორი მიმართულებით უნდა წარიმართოს: 1. წერილობითი წყაროების მიხედვით და 2. ნივთიერი ნაშთების გათვალისწინებით“.

ამ ნაშრომს წინ უძღოდა XX საუკუნის დასაწყისში, ივ. ჯავახიშვილის პეტერბურგში ყოფნისას ჟურნალში “Христианский Восток” გამოქვეყნებული გამოკვლევა “Термины искусства и главнейшія сведения о памятниках искусства и материальной культуры въ древнегрузинской литературе”.¹ ფაქტობრივად, ეს იყო პირველი სამეცნიერო პუბლიკაცია, რომელმაც ეროვნული ხელოვნების სხვადასხვა დარგის კვლევაში ქართული წერილობითი წყაროების უდიდესი მნიშვნელობა წარმოაჩინა. მეცნიერმა პირველწყაროებში მოიძია ძველი სახელოვნებო ტერმინები და ისინი ხელოვნების კონკრეტულ ძეგლებთან კავშირში განიხილა. ნაშრომში მოცემული იყო იმ წერილობით წყაროთა ჩამონათვალი, რომლითაც ხელმძღვანელობდა მკვლევარი ხელოვნებასთან დაკავშირებული ძველი ქართული ტერმინების მოპოვებისას. წერილობით წყაროებს შორის იყო წმინდანთა ცხოვრებანი, ისტორიული თხზულებები, ეპიგრაფიკული ძეგლები, პოეტური ქმნილებები, ისტორიული საბუთები (სიგელ-გუჯრები, ქრონიკები, სამონასტრო და საეკლესიო რეესტრები), წმინდა წერილის ქართული თარგმანები, სომეხი, ბიზანტიელი და ირანელი ისტორიკოსების თხზულებები, დასავლეთ ევროპელ მოგზაურთა აღწერები (არქანჯელო ლამბერტი, შარდენი, ტურნეფორი). ნაშრომის ავტორი ხსნის ძველ ქართულ ტერმინთა მნიშვნელობას და თვლის, რომ მის მიერ მოპოვებული მასალა ქართული ხელოვნების მკვლევრებს მნიშვნელოვნად გაუადვილებს მუშაობას ეროვნული ხელოვნების ძეგლთა შესწავლის საქმეში. მეცნიერმა ღრმა და სერიოზული კვლევის შედეგად მიაღწია დასახულ მიზანს – ხელოვნების შესახებ სიტყვების და ტერმინების შეკრებას და მათი მნიშვნელობის გამორკვევას.

ბ-ნ ივანეს ამ პუბლიკაციაში წარმოდგენილი იყო ხუროთმოძღვრებასთან დაკავშირებული ძველი ქართული ტერმინები. ნაშრომის დასაწყისშივე მეცნიერი სინანულს გამოთქვამს იმის გამო, რომ ლიტერატურაში, რომელიც ქართული ხელოვნების შესწავლას ეხება, ამ დრომდე არ იყო მოპოვებული ხელოვნებასთან დაკავშირებული ძველი ტერმინები, არ იყო გარკვეული მათი რეალური მნიშვნელობა. ამის გამო ძეგლების შესწავლისა და მათი შეფასებისას შეუძლებელი იყო სათანადოდ და ამომწურავად ყოფილიყო გამოყენებული საქართველოში მრავლად შემონახული ცნობები ხელოვნების ნიმუშების შესახებ, რომლებიც ეპიგრაფიკული მონაცემების სახით არსებობდა არქიტექტურულ ნაგებობებზე, ხატებზე, სხვადასხვა ნივთებზე, ისტორიულ და ლიტერატურულ თხზულებებში, ნაირგვარ საბუთებში.² ხელოვნებისა და მატერიალური კულტურის ძეგლების შესახებ ქართულ და უცხოურ წყაროებში ცნობების მოძიებას ივ. ჯავახიშვილი მთელი თავისი მოღვაწეობის განმავლობაში აგრძელებდა.

¹ Джавахов, *Термины искусства*, გვ. 17-31.

² იქვე, გვ. 17.

ივ. ჯავახიშვილმა ამ ნაშრომში მოგვცა ხუროთმოძღვრულ ტერმინთა მთელი წყების ზუსტად დადგენილი მნიშვნელობანი. ყოველი ტერმინის ახსნას თან ახლავს იმ ძეგლთა მიმოხილვა და დახასიათება, რომელთაც მოიხსენიებენ ძველი ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროები. ყოველი ტერმინის განსაზღვრას ახლავს ნაირგვარ საბუთთა მთელი სპექტრი.

მოვიყვან რამდენიმე მაგალითს: ნაშრომში მოცემულია ტერმინის – „რიგი“ განსაზღვრა, რომელიც ძველ ქართულ წერილობით წყაროებში გამოიყენებოდა „მხატვრული სტილის“ მნიშვნელობით, ამ დასკვნას მეცნიერი აკეთებს არაერთი ტექსტისა და მასთან დაკავშირებული ძეგლის მხატვრული ანალიზის საფუძველზე.¹

ტერმინ „სიონის“ განხილვისას მკვლევარი კონკრეტული არქიტექტურული ძეგლების მაგალითზე არკვევს, რომელი ტიპის რელიგიურ ნაგებობას აღნიშნავდნენ ძველ საქართველოში ამ ტერმინით. წერილობითი წყაროების შესწავლისა და კონკრეტული ტაძრების განხილვის შედეგად ასკვნის, რომ სიონის სახელით ბაზილიკური ტაძრები მოიხსენიებოდნენ.²

საინტერესოა ტერმინების – „ეკლესია“, „საყდარი“, „ტაძარი“ მნიშვნელობის დასაზუსტებლად მოხმობილი უამრავი ქართული და უცხოური საბუთების კრიტიკული განხილვით მოპოვებული მტკიცებულებები.

საყურადღებოა, როგორ არკვევს მკვლევარი ტერმინის „სტოვა“-ის („სტოა“, „შტოა“) მნიშვნელობას. მისი ზუსტი განსაზღვრისათვის იგი განიხილავს კონკრეტული არქიტექტურული ძეგლების სტრუქტურას და გამოაქვს დასკვნა, ტაძრის რომელ ნაწილს აღნიშნავს ეს ძველი ქართული ტერმინი. მისი მნიშვნელობის გასარკვევად ქართულ ტექსტებთან ერთად, ფართოდ არის გამოყენებული ბერძნული ტექსტების მონაცემები. ამ კვლევამ გაამდიდრა ჩვენი სამეცნიერო ლექსიკა წარსულში არსებული და მივიწყებული ტერმინებით.³

ივ. ჯავახიშვილს სამეცნიერო მოღვაწეობის პირველივე წლებიდან დასახული ჰქონდა ქართული ხელოვნების ისტორიის შექმნის გეგმა.⁴ ქართული ხელოვნებისა და მატერიალური კულტურის ძეგლების მიმართ განსაკუთრებულ ყურადღებას იგი მუდამ აქტიურად იჩენდა. მეცნიერი წლების განმავლობაში თბილისსა და ქუთაისში ატარებდა ლექციებს ქართული კულტურისა და ხელოვნების ისტორიის შესახებ, რასაც ქართველი საზოგადოებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ეროვნული მხატვრული კულტურის ისტორიის უფრო სრული აღქმისათვის.

ქართული ხელოვნების ისტორიის გაღრმავებული კვლევისათვის მნიშვნელოვანია ივ. ჯავახიშვილის ნაშრომი „მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში“, რომლის მიზანი ისტორიკოსს შემდეგნაირად აქვს

¹ იქვე, გვ. 20.

² იქვე, გვ. 23-24, 77-78.

³ იქვე, გვ. 25-28.

⁴ ამის შესახებ იხ. ჩუბინაშვილი, *ჯავახიშვილი (1876-1940)*, გვ. 207-214.

ჩამოყალიბებული: „ჩემს უმთავრეს მიზანს სწორედ ქართული ხელოვნების ძველი ტერმინების შეკრება და გამორკვევა შეადგენს, ხოლო შემდეგ ამ ტერმინების საშუალებით, ისტორიული ცნობებითა და შეკრებილი მასალების მიხედვით წარმოვადგინო ქართული ძველი ნივთიერი კულტურის დონე მის სხვადასხვა სფეროში“.¹

ფრაზა, რომლითაც მთავრდება ნაშრომის შესავალი ნაწილი, ზუსტად ახასიათებს მეცნიერის პიროვნებას, რომელიც ქართული კულტურისათვის მიძღვნილ ამ კოლოსალურ კვლევას ძალზე მოკრძალებულად აფასებს: „ამჟამად ჩვენ მხოლოდ იმას გადმოვცემთ, რისი გაკეთება შეუძლია ერთ ადამიანს და ისიც არა სპეციალისტს. ამ საკითხზე ვმუშაობდი მხოლოდ იმდენად, რამდენადაც ისტორიკოსმა უნდა იცოდეს წარსული ცხოვრების ხორცშესხმული სინამდვილე, რასაც მართო სიტყვიერი მასალით ისე კარგად ვერ წარმოიდგენს კაცი, როგორც ნივთიერი მასალით“.²

ნაშრომში განხილულია როგორც საერო, ისე საეკლესიო ნაგებობები. მოხმობილია უმდიდრესი მასალა ქართული და უცხოური წერილობითი წყაროებიდან (ბერძნული, ლათინური, სომხური, სპარსული), სადაც გვხვდება ცნობები და ტერმინები სხვადასხვა ნაგებობათა შესახებ, მოცემულია ყოველი მათგანის ახსნა. საერო ნაგებობებს შორის განიხილება საცხოვრებელი სახლების ნაირსახეობები, სხვადასხვა დანიშნულების შენობები, რომელთა ძველი სახელების მთელი მრავალფეროვნება არის მოცემული. მნიშვნელოვანია სასახლეებთან და მათ სტრუქტურასთან დაკავშირებული ტერმინები („სახლი სადედოფლო“, „გალიაკი“, „სახლი სალხინო“, „პალატი“, „დარბაზი“, „სრა“, „საუფლისწულო დარბაზი“), მოძიებულია სასახლეთა მშენებლობასთან დაკავშირებული ტერმინები.³ ცალ-ცალკე არის მოცემული სასახლეთა ნაწილების აღმნიშვნელი ტერმინები. ნაშრომში შესულია ქალაქის ნაგებობებთან და მშენებლობასთან დაკავშირებული ტერმინები, გარკვეულია მათი წარმომავლობა. ყურადღების მიღმა არ არის დარჩენილი ქალაქის ნაგებობათა არცერთი ტიპი.

დიდი ყურადღება დაეთმო საკულტო ნაგებობების აღმნიშვნელ ტერმინებს, რომლებიც განხილულია კონკრეტული არქიტექტურული ტიპების მიხედვით. უყურადღებოდ არ არის დატოვებული საკულტო დანიშნულების არცერთი ნაგებობა. საინტერესოა ეკლესიების ნაწილთა ტერმინების მოძიება, მათი ზუსტი მნიშვნელობის დადგენა („კამარა“, „შეკვრა კამარისა“, „თალი“, „პატრონიკე“, „ბჭე“, „საბურავი“ და მრავალი სხვა).⁴ მოვიყვან ერთ ცნობას, რომელსაც მეცნიერი განიხილავს ტერმინ „გვირგვინ-გუმბათთან“ დაკავშირებით. საბა ნინოშმინდელი მიტროპოლიტი თავის ერთ-ერთ გუჯარში აღწერს ეკლესიის დაზიანებული გუმბათის აღდგენის პროცესს. იგი

¹ ჯავახიშვილი, *მასალები ქართველი ერის*, I, გვ. 2.

² იქვე, გვ. 4.

³ იქვე, გვ. 10-19.

⁴ იქვე, გვ. 98-101.

აღნიშნავს დიდ ზიანს, რომელიც მიაყენა ეკლესიას დაძველებულმა გუმბათმა და ხაზს უსვამს გუმბათის აღდგენასთან დაკავშირებულ სირთულეებს. გუჯარში მოთხრობილია, რომ შეკეთებული გუმბათი სამუშაოს დასრულებამდე ჯერ შეამონმეს, რათა გაეგოთ, როგორ დაიცავდა იგი ეკლესიას წყლისაგან. პირველმა ცდამ არ გაამართლა და მოუხდათ მისი თავიდან აღმართვა. სამუშაო დასრულდა მხოლოდ მაშინ, როდესაც მეორედ შეამონმეს და დარწმუნდნენ კონსტრუქციის სანდოობაში.¹ კარგი იქნებოდა, რომ ხუროთმოძღვრული ძეგლების რესტავრაციის დროს ჩვენ ხანდახან მაინც ვიხსენებდეთ წინაპრების მიერ გამოყენებულ პრაქტიკას და უფრო დიდი ყურადღებით და პასუხისმგებლობით ვუვლიდეთ ჩვენამდე ღვთის წყალობითა და წინაპართა ზრუნვით მოღწეულ უნიკალურ ძეგლებს (!).

ნაშრომში გულდასმით არის განხილული ეკლესიის შიდა ნაწილების აღმნიშვნელი ტერმინები და მოცემულია ეკლესიის ინტერიერის ზუსტი აღწერა. ყურადღება დაეთმო ეკლესიის ყოველ ნაწილს, განისაზღვრა მათი ფუნქციები. ყოველ ტერმინს ახლავს იმ ნერილობით წყაროთა ჩამონათვალი, რომლებშიც იგი არის მოხსენიებული. ამგვარი მიდგომა ქმნის სრულწარმოდგენას აღნიშნული ტერმინის მნიშვნელობაზე. გასაოცარია შეკრებილი და დაზუსტებული სამშენებლო ტერმინების სიმრავლე, კონკრეტულ ძეგლებთან და ნაგებობათა ნაწილებთან მათი დაკავშირება, საკულტო ძეგლების ტიპებისა და მათი ნაწილების ანალიზი, რაც ახლავს ყოველ ტერმინს.

სასახლეებისადმი მიძღვნილ თავში ივ. ჯავახიშვილი ყურადღებას აჩერებს სასახლის ინტერიერების „შეკაზმვაზე“. მოყვანილია ნერილობით წყაროებში მოხსენიებული სასახლეების შემკულობაში გამოყენებული მარმარილოსა და ძვირფასი ქვების („ბივრილიონი“, „ლიგვირიონი“) ჩამონათვალი.² სამშენებლო მასალების ნაირგვარობის აღნიშვნასთან ერთად, მკვლევარი ეხება შუა საუკუნეების სასახლეებში მხატვრობის გამოყენების საკითხს. ამის უფლებას მას აძლევს ძველ ქართულ წყაროებში სასახლეებთან დაკავშირებით არაერთხელ ნახსენები „სრათა მოკაზმვა“.

ამ საკითხზე ყურადღების შეჩერებით ივ. ჯავახიშვილი შეეხო ქართული მხატვრობის ისტორიის ძალზე საინტერესო საკითხს – ისტორიული პორტრეტის შექმნის ვითარებას ძველ საქართველოში. ეს საკითხიც განიხილება ნერილობითი წყაროებისა და ლიტერატურული ნაწარმოებების მონაცემების საფუძველზე.³ მეცნიერს აქ უკვე დასახული აქვს ქართული ისტორიული პორტრეტის განვითარების კვლევის გეზი. იგი აუცილებლად თვლის, რომ ამ საკითხზე მუშაობისას გათვალისწინებული უნდა იყოს პორტრეტების ორი განსხვავებული ჯგუფი, რომელთაც თავისებური მიდგომა ესაჭიროება. ქართული მხატვრობის ისტორიის ეს მნიშვნელოვანი საკითხიც მეცნიერის მიერ ზუსტად არის ჩამოყალიბებული.

¹ იქვე, გვ. 113-114.

² იქვე, გვ. 135.

³ იქვე, გვ. 136-137.

მეცნიერი ზუსტად განსაზღვრავს ქართული კედლის მხატვრობის მთავარ მახასიათებლებს. იგი მეცნიერის განსაკუთრებული ინტუიციით გრძნობს ქართული ფრესკის სტილს და აღნიშნავს, რომ „ქართულ მხატვრობას მონუმენტურობისადმი, ძეგლებრივი, ფართო ასპარეზისადმი განსაკუთრებული მიდრეკილება“ ახასიათებს.¹ ამასთანავე, იგი მოკლედ მიმოიხილავს კედლის მხატვრობის განვითარების თავისებურებას და საგანგებოდ აღნიშნავს XII-XIII საუკუნეების „საეკლესიო მხატვრობის ხელოვნებაში ახალი ცხოველმყოფელი მიმართულების“ გაჩენას.²

ნაშრომი შორს გასცდა მეცნიერის მიერ დასახულ მიზანს და ძველ საქართველოში სამშენებლო ხელოვნების ისტორიის წარმოდგენასთან ერთად მასში მონიშნულია ქართული ხელოვნების კიდევ ერთი მნიშვნელოვანი სფეროს – კედლის მხატვრობის კვლევის აუცილებლობა.

ივ. ჯავახიშვილი ძველი ქართული ხუროთმოძღვრებისადმი მიძღვნილ ამ ნაშრომს განიხილავდა არა მხოლოდ როგორც ქვეყნის სამშენებლო ხელოვნების ისტორიის კვლევას, არამედ როგორც ახალი ქართული ხუროთმოძღვრების განვითარებისათვის აუცილებელ საფუძველს. „თანამედროვე განახლებულს ქართულ ხუროთმოძღვრებას სრული უფლება აქვს საეკლესიო ძეგლებში ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების ნიალიდგან შეთვისებული და დაცული ელემენტები [...] საერო განახლებული ქართული ხუროთმოძღვრებისთვის გამოიყენოს“ – წერდა ბ-ნი ივანე.³ ამასთანავე, მეცნიერი აუცილებლად მიიჩნევდა, რომ წარსულის ელემენტები ახალ მშენებლობაში „მიზანშეწონილად და მოხდენილად“ უნდა იყოს გამოყენებული.

ივ. ჯავახიშვილის ამ ნაშრომის პუბლიკაციის დამატებაში (დამატება II – „ძველი ქართული მემკვიდრეობის ათვისებისა და თანამედროვე ქართული ხელოვნების ამოცანები“),⁴ რომელიც თავისი შინაარსით წარმოადგენს დამოუკიდებელ ნაშრომს, მოკლედ და მკაფიოდ არის განხილული ისეთი პრობლემები, რომელთაც დღესაც არ დაუკარგავთ აქტუალობა. საუკუნის წინ დანერგულ ამ სტრიქონებში მკვლევარი არა მხოლოდ ხაზს უსვამს ძველი ქართული ხელოვნების ისტორიულ მნიშვნელობას, არამედ მკაფიოდ აყალიბებს თანამედროვე ეპოქაში ეროვნული მემკვიდრეობის პრაქტიკული გამოყენების შესაძლებლობებსა და ამოცანებს, განიხილავს ამ საკითხის როგორც თეორიულ, ასევე პრაქტიკულ მხარეს. ავტორი ზუსტად განსაზღვრავს ძველი ქართული ხუროთმოძღვრების დამახასიათებელ ნიშნებს, მათ შორის პროპორციულობის განსაკუთრებულ გრძნობას, ნაწილთა მიზანშეწონილობას. დასძენს, რომ ძველი მშენებლები ხელმძღვანელობდნენ არა მხოლოდ თავისი ნიჭიერებით და მხატვრული გემოვნებით, არამედ კარგად გათვლილი პროპორციების ზუსტი კანონებით. მეცნიერი დაასკვნის,

¹ იქვე, გვ. 201-202.

² იქვე, გვ. 202.

³ იქვე, გვ. 498-499.

⁴ იქვე, გვ. 191-211.

რომ ქართული ხუროთმოძღვრების ისტორიისა და თეორიის ცოდნა არის თანამედროვე ქართული მშენებლობის წარმატების აუცილებელი პირობა. მეცნიერის მიერ თანამედროვე ქართული ხელოვნების განვითარების ხელშესაწყობად დასახული გეგმა მომავლისკენ იყო მიმართული: „ჩვენი მოვალეობაა მიზანშეწონილი გეგმა გვქონდეს ქართული ხელოვნების ძველი მემკვიდრეობის ათვისებისა და თანამედროვე ხელოვნების ამოცანების განსახორციელებლად“.¹

ივ. ჯავახიშვილი აღნიშნავს ძველ ქართველ ხუროთმოძღვართა, მხატვართა, ოქრომჭედელთა, მინიატურისტთა ქმნილებებში „განუმეორებლობის კანონის“ მოქმედებას, რომელიც შემოქმედთათვის წარმატებული მუშაობისთვის დამატებით სტიმულს წარმოადგენდა და როგორც მეცნიერი ამბობს, „ახალ-ახალი სახეობის შექმნას უკარნახებდა“.² ამგვარი შემოქმედებითი მიდგომა ქართველ მშენებლებს შესაძლებლობას აძლევდა შეექმნათ ეროვნული ნიშნით აღბეჭდილი ნაგებობები. ქართული ხუროთმოძღვრების ღირსებების აღნიშვნისას მეცნიერი ზუსტ, მეტყველ და ცოცხალ დახასიათებებს იყენებს.

ისტორიკოსი მასშტაბურად ხედავს ძველ ქართულ სამშენებლო ხელოვნებას. ხუროთმოძღვრების ძეგლებზე მსჯელობას მოსდევს მათი შემამკობელი რელიეფური დეკორის მნიშვნელობის ხაზგასმა, ყურადღების შეჩერება შუა საუკუნეების ქართული ფრესკული მხატვრობის გამორჩეულ ნიმუშებსა და ხელნაწერი ნიგნების მინიატურულ მხატვრობაზე. მეცნიერი მაღალ შეფასებას აძლევს ძველ ქართველ მხატვართა შემოქმედებას და აღნიშნავს „მხატვრობის უაღრესად განვითარებული ტექნიკის ცოდნას“, რომელიც „ფერადოვნების გრძნობასთან და კეთილშობილური გემოვნების გამოსახულებებთან ჰარმონიულად არის შეხამებული“.³ ნაშრომში მოხილულია ქართული ხელნაწერი ნიგნების დამსურათებელ მხატვართა შემოქმედება. ნიგნის გაფორმების სფეროში მომუშავე თანამედროვე ქართველ მხატვრებს მეცნიერი ურჩევს კარგად გაეცნონ ნიგნის დასურათების ეროვნულ საგანძურს, გაითვალისწინონ და გააგრძელონ ეროვნული ტრადიცია.⁴

ბ-ნ ივანეს თავიდანვე ჰქონდა დაგეგმილი ქართველი ხალხის მატერიალური კულტურის სხვადასხვა სფეროსადმი მიძღვნილი ნაშრომების შექმნა, რომლებშიც აისახებოდა ერის კულტურის ისტორიის რეალური სურათი. საკმარისია იმის ჩამოთვლა, თუ რა საკითხებს შეეხო მეცნიერი ამ გამოკვლევებში, რომ ცხადი გახდეს, რა მასშტაბისა და რა მნიშვნელობის მასალები არის მის მიერ დამუშავებული. ამ საკითხთა შორის საგანგებოდ უნდა გამოვყო ქართული ისტორიული სამოსისადმი მიძღვნილი გამოკვლე-

¹ იქვე, გვ. 211.

² იქვე, გვ. 194.

³ იქვე, გვ. 201.

⁴ იქვე, გვ. 204.

ვა.¹ ქართული მატერიალური კულტურის ეს სფერო პირველად გახდა სამეცნიერო კვლევის საგანი. ნაშრომმა საქართველოს კულტურის ისტორიის ამ უმნიშვნელოვანესი საკითხისადმი სრულიად ახალი მიდგომა გვიჩვენა. მეცნიერი სვამს საკითხს ქართული ტანსაცმლის სათავეების შესახებ, განიხილავს საქართველოში არსებული სამოსის მრავალფეროვნებას და ამ სფეროს საგანგებო კვლევის აუცილებლობას უსვამს ხაზს. ქართული და უცხოური მრავალრიცხოვანი წერილობითი წყაროების გამოყენებით ნაშრომში განხილულია შუა საუკუნეების ქართულ რელიეფებსა და კედლის მხატვრობაში გამოსახულ პიროვნებათა კოსტიუმები, დადგენილია სამოსლის ფორმებისა და ჩაცმულობის ნაწილთა აღმნიშვნელი ტერმინები, სამოსლის შემკულობის ნაირსახეობები. ნაშრომში წარმოდგენილი არის საზოგადოების სხვადასხვა ფენაში გავრცელებული სამოსელი, მოცემულია არა მხოლოდ კოსტიუმების ტიპების აღმნიშვნელი ტერმინები, არამედ მათი თარგების, სამკაულების, თავსაბურავების, სხვადასხვა ქსოვილების ძველი სახელები.

საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს ბ-ნი ივანეს ღვაწლი საქართველოში სამუზეუმო საქმის განვითარებაში. 30-იანი წლებიდან იგი აქტიურად მუშაობს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში, ჯერ სამეცნიერო კონსულტანტად, შემდეგ ისტორიული განყოფილების გამგედ. ივ. ჯავახიშვილი გულმოდგინებით ჩაერთო სამუზეუმო საქმიანობაში, მისი ზრუნვა მუზეუმის ყველა დეტალს შეეხო, მისი ხელმძღვანელობა დაეტყო მუზეუმის მუშაობის ყველა სფეროს. იგი დიდ ყურადღებას აქცევდა სამუზეუმო ნივთების პროფესიულ კონსერვაციას. მას აუცილებლად მიაჩნდა, რომ ყოველი ნივთის გამოფენას წინ უნდა უსწრებდეს მისი სამეცნიერო კვლევა. მეცნიერი დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ექსპონატების გამოფენის პრინციპებს. საგანგებო საზრუნავი იყო სამუზეუმო საქმის პროფესიონალთა კადრების მომზადება. მას მიაჩნდა, რომ მუზეუმის თანამშრომელი, რომელსაც ეროვნული საგანძურის დაცვა ევალება, აუცილებლად უნდა იყოს მკვლევარი და იგი ძეგლთა დაცვის თეორიულ და პრაქტიკულ უნარს უნდა ფლობდეს, ერკვეოდეს საგამოფენო საქმიანობაში. მეცნიერის ღრმა რწმენით, მუზეუმში არის არა მხოლოდ სამეცნიერო, არამედ აღმზრდელობით-საგანმანათლებლო ცენტრი, რომელიც ქვეყნის კულტურულ ცხოვრებაში მნიშვნელოვან როლს უნდა ასრულებდეს.

ბ-ნი ივანე ცდილობდა საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში შემონახული ძველი ხელოვნების ქმნილებების გადარჩენასა და მუზეუმში მათ თავმოყრას. მან ყურადღება მიაქცია მარტვილის მონასტერში დაცულ ხელოვნ-

¹ ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის, III, IV.

ნების საგანძურს და აუცილებლად ჩათვალა მისი განთავსება საქართველოს მუზეუმში, რადგან თვლიდა, რომ ისტორიულად და მხატვრულად დიდად მნიშვნელოვანი სიძველეები სათანადო დაცვას, მოვლასა და შესწავლას საჭიროებენ. განსაკუთრებულ ზრუნვას იჩენდა მეცნიერი საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში ადგილობრივი ეთნოგრაფიული მუზეუმების შექმნაზე.¹

30-იან წლებში მუზეუმის წინაშე დიდი და რთული ამოცანა იდგა – „ვეფხისტყაოსნის“ 750 წლისთავის აღნიშვნასთან დაკავშირებით განზრახული იყო შოთა რუსთაველის ეპოქის ქართული მატერიალური კულტურის დიდი გამოფენის მოწყობა. ამ მიზნით შეიქმნა „შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის მუზეუმი“, რომელსაც სათავეში ივ. ჯავახიშვილი ჩაუდგა. მუზეუმმა დიდი მუშაობა ჩაატარა ქართული მატერიალური კულტურის სფეროში მასალის შესაგროვებლად. ამ მიზნით ივ. ჯავახიშვილის ინიციატივით არქეოლოგიური ექსპედიციები მოეწყო დმანისში, ბოლნისში, გუდარეხში, გეგუთში. ექსპედიციებმა დიდი ისტორიული მნიშვნელობის მასალა მოიპოვეს, რომელიც სამეცნიერო კვლევებისათვის ფართო შესაძლებლობებს იძლეოდა. არსებითად, ივ. ჯავახიშვილმა ამ ექსპედიციების მოწყობით საქართველოში საფუძველი ჩაუყარა შუა საუკუნეების არქეოლოგიას. მეცნიერი მიზნად ისახავდა მოეძიებია მასალები ძველი საქართველოს ქალაქებისა და ძეგლების ღრმა მეცნიერული და სახელოვნებო შესწავლისათვის, რაც დიდად შეუწყობდა ხელს ქვეყნის ცოცხალი ისტორიის აღდგენას. ფეოდალური ხანის არქეოლოგიამ საქართველოში აქედან დაიწყო თავისი წარმატებული განვითარება და ამ საქმეში გადამწყვეტი იყო ივ. ჯავახიშვილის აქტიური მონაწილეობა.

საიუბილეო გამოფენის შესახებ მნიშვნელოვან ცნობებს ვიგებთ თავად ივ. ჯავახიშვილის წერილიდან „შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის გამოფენა“,² რომელშიც იგი განიხილავს პრინციპებს, რომელთა მიხედვით უნდა მოეწყოს გამოფენა, რათა მიღწეული იყოს მთავარი მიზანი – XII-XIII საუკუნეთა ქართული კულტურის ფართო და ღირსეული წარმოჩენა. დასახული იყო ჩასატარებელი მუშაობის ზუსტი გეგმა. გამოფენის სამი სექტორიდან ერთი ხელოვნებას ეძღვნებოდა. მაქსიმალურად უნდა გამოფენილიყო ხელოვნების სხვადასხვა დარგის მაღალმხატვრული ნაწარმოებები. „გამოფენაზე წარმოდგენილი იქნება სხვადასხვა ხელობის, მნიგნობრობის, ჭედვითი, მეჭურჭლეობისა და სხვა ნიმუშებიც“ – ვკითხულობთ ივ. ჯავახიშვილის წერილში.³

ავტორი დაწვრილებით განიხილავს გამოფენის ყოველ დეტალს. განსაკუთრებით უსვამს ხაზს მრავალფეროვანი არქეოლოგიური მასალების გამოფენის მნიშვნელობას. მაგალითისთვის ასახელებს დმანისის ნაქალაქარში ლ. მუსხელიშვილის ხელმძღვანელობით და გიორგი ჩუბინაშვილის

¹ ჯორბენაძე, *ცხოვრება და ღვაწლი*, გვ. 451.

² ჯავახიშვილი, *შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის*, გვ. 49-56.

³ იქვე, გვ. 55.

კონსულტაციით მოპოვებულ მასალებს. ასევე აღნიშნავს გიორგი ჩუბინაშვილის განსაკუთრებულ როლს გამოფენის ხელოვნების ნაწილის მომზადებაში.

ივ. ჯავახიშვილი უშუალოდ მონაწილეობდა გამოფენის მატერიალური კულტურის განყოფილების მოწყობაში, განსაკუთრებულ ყურადღებას აქცევდა ექსპოზიციის მხატვრულ მხარეს. მისი ძალისხმევით მოწყობილ გამოფენას უდიდესი წარმატება ხვდა წილად. ივ. ჯავახიშვილისადმი მიძღვნილ წერილში გ. ჩუბინაშვილი მაღალ შეფასებას აძლევს ბ-ნ ივანეს ხელმძღვანელობით მოწყობილ საიუბილეო გამოფენას და აღნიშნავს: „ივანე ჯავახიშვილმა დაასურათა და გვიჩვენა მთელი თავისი ნაირსახეობით ხელოვნება მაშინდელ ძეგლთა ექსცერპირების მეშვეობით“.¹

აქვე უნდა ვახსენო, როგორი კმაყოფილებით შეხვდა ივ. ჯავახიშვილი გიორგი ჩუბინაშვილის მიერ 1930 წელს ბერლინსა და გერმანიის ქალაქებში მოწყობილ შუა საუკუნეების ქართული ხელოვნების გამოფენას, რომელმაც ქართული ხელოვნება პირველად წარმოადგინა ევროპაში. გამოფენას დიდი რეზონანსი ჰქონდა. ევროპამ ღირსეულად დააფასა ძველ ქართველ შემოქმედთა ქმნილებები. ივ. ჯავახიშვილი თვლიდა, რომ ეს მოვლენა უაღრესად მნიშვნელოვანი იყო ქართული ხელოვნების საერთაშორისო აღიარების მისაღწევად. ამ პერიოდში გამოქვეყნებულ წერილებში ივ. ჯავახიშვილი ყურადღებას განსაკუთრებულად ამახვილებდა ქართული კულტურის ისტორიის სერიოზული და ღრმა კვლევის აუცილებლობაზე, ქართული მეცნიერების მიღწევების საერთაშორისო ასპარეზზე გატანაზე. საკითხების დასმასთან ერთად, მეცნიერი კონკრეტულ ღონისძიებებს სახავდა.

ერთ-ერთ თავის წერილში ივ. ჯავახიშვილს აქვს ასეთი ფრაზა: „საქართველო მთლიანად მუზეუმი“. ამით ბევრი რამ არის ნათქვამი. სწორედ სამუზეუმო მასალისადმი სათუთი მოპყრობა განსაზღვრავდა მეცნიერის დამოკიდებულებას საქართველოს სიძველეებისადმი მთელი ქვეყნის მასშტაბით.

ივ. ჯავახიშვილი საისტორიო მეცნიერების განვითარებისათვის დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა არქეოლოგიას.² იგი აუცილებლად მიიჩნევდა ამ დარგში სისტემატურ, გეგმიურ მუშაობას და თავად ხელმძღვანელობდა არქეოლოგიურ სფეროში მიმდინარე საქმიანობას. განსაკუთრებულია მისი წვლილი

¹ ჩუბინაშვილი, *ივანე ჯავახიშვილი (1876-1940)*, გვ. 212.

² ივ. ჯავახიშვილის ღვაწლზე ქართული არქეოლოგიის განვითარებასა და მის მიღწევებში საინტერესო მასალას გვთავაზობს გ. ლომთათიძე თავის წერილში „*ივანე ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია საქართველოში*“, გვ. 1-36.

მცხეთის რაიონში მიმდინარე არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობაში, რომლებმაც საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი პერიოდის, ნელთალრიცხვათა მიჯნის უნიკალური მასალა მოიპოვეს. მცხეთაში აღმოჩენილმა ხელოვნების ქმნილებებმა იბერიის სამეფოს ისტორიის ბევრ საკითხს მოჰფინა ნათელი. ექსპედიციის საერთო ხელმძღვანელობა ივ. ჯავახიშვილს დაევალა. ამასთან დაკავშირებით მისი თავმჯდომარეობით შეიქმნა ექსპერტთა კომისია, რომელშიც გამოჩენილი ქართველი მეცნიერები შედიოდნენ (ს. ჯანაშია, გ. ჩუბინაშვილი, გ. ნიორაძე, ნ. ბერძენიშვილი, შ. ამირანაშვილი). ამ ექსპედიციების ანგარიშებში ივ. ჯავახიშვილი ხაზს უსვამს მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური გათხრების შედეგად აღმოჩენილი ლითონის მხატვრული ნაკეთობების (ოქროს სამკაულების, ძვირფასი ჭურჭლის) დიდ მნიშვნელობას ახალი ნელთალრიცხვის დასაწყისის იბერიის სამეფოს ისტორიის მთავარი საკითხების გასარკვევად.¹

ხელოვნების მთელი ისტორია ადასტურებს, რომ ხელოვნების ქმნილებებში ზუსტად აირეკლება ქვეყანაში მიმდინარე პროცესები. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ სწორედ ამგვარ „ისტორიულ საბუთებად“ წარმოგვიდგება არმაზისხევის პიტიახშთა ნეკროპოლში მოპოვებული უნიკალური მასალა, რომელმაც საშუალება მისცა ისტორიკოსებს გაეკეთებინათ დასკვნები ახალი ნელთალრიცხვის პირველ საუკუნეთა იბერიის სამეფოს პოლიტიკური, სოციალური და კულტურული ვითარების შესახებ. მცხეთაში აღმოჩენილმა ვერცხლის ნაქანდაკარის საგანძურმა საშუალება მისცა ისტორიკოსებს ამოეკითხათ მასში ჩვენი ნელთალრიცხვის პირველ საუკუნეებში ქვეყანაში მიმდინარე პროცესები. ამასთანავე, არმაზისხევში აღმოჩენილმა მხატვრულმა ნაკეთობებმა გამოავლინა, როგორც იბერიაში ორიგინალური ადგილობრივი ხელოვნების განვითარების მაღალი დონე, ასევე მისი თავისებური მიმართება ელინისტურ და აღმოსავლურ ხელოვნებასთან. განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ პიტიახშთა სამარხებში აღმოჩენილმა ხელოვნების მრავალფეროვანმა და მრავალრიცხოვანმა ნიმუშებმა მკაფიოდ წარმოაჩინა ჩვენი ნელთალრიცხვის პირველ საუკუნეებში ქვეყნის საგარეო პოლიტიკის მთავარი მიმართულებები. ივ. ჯავახიშვილმა ღირსეულად შეაფასა არმაზისხევში აღმოჩენილი ხელოვნების ქმნილებები, რომლებიც მისი ღრმა რწმენით დიდად შეუწყობს ხელს ამ ეპოქის საქართველოს პოლიტიკური და სოციალური ისტორიის მნიშვნელოვანი საკითხების ობიექტურ გადამწყვეტას.

ივ. ჯავახიშვილი თავის ნაშრომებსა და საქართველოს ისტორიის სხვადასხვა საკითხებისადმი მიძღვნილ წერილებში მუდამ ხაზს უსვამს ქართული ხელოვნების ისტორიის მასშტაბური კვლევის აუცილებლობას. კულტურის ისტორიის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საკითხად იგი მიიჩნ

¹ მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობისა და მისი წარმატებული შედეგების შესახებ იხ. ჯავახიშვილი, *მცხეთის არქეოლოგიური გათხრები*, გვ. 440-461.

ნევს ქართული ხელოვნების სხვადასხვა დარგის კვლევას, რომელთა შორის არის „ლითონის გამოყენებისა და ჭედვა-ჩამოსხმის ხელობის გაჩენისა და თავდაპირველი კერის და გავრცელების გზების“, „ლითონისა და ნივთიერი კულტურის შესწავლის საკითხის“ შესწავლა.¹

ივ. ჯავახიშვილი ხელოვნების ქმნილებებს სწორედ „ისტორიულ საბუთებად“ იყენებდა, რისი არაერთი მაგალითი გვაქვს მის ნაშრომებში. საქართველოს ისტორიის რომელიმე კონკრეტული ეპოქის სრული სურათის აღსადგენად მას აუცილებლად მოჰყავს ხელოვნების თანადროული ქმნილებები, როგორც შედეგი და დასტური იმ პოლიტიკური და სოციალური მოვლენებისა, რომლებიც ახასიათებდა ქვეყანას ამ ისტორიულ ეტაპზე. ეს განსაკუთრებით შთამბეჭდავია, როდესაც საქმე ეხება საქართველოს ძლიერებისა და აღმავლობის ეპოქებს. ამგვარად არის დახასიათებული ბაგრატ III-ის წარმატებული მმართველობის, საქართველოს გაერთიანების ხანა: „ვისაც უნდა იმდროინდელი საქართველოს დაწინაურებული ცხოვრება გაითვალისწინოს, მან ქართული ხელოვნების იმდროინდელი ძეგლები ნახოს, მაგ. სამთავისის, ბოჭორმისა და სხვა ტაძრები, შესანიშნავი ბედიის საყდარი, ბაგრატ III აგებული, რომელიც აღმაშენებელმა განასრულა ყოვლითა განგებითა და შეამკო ყოვლითა სამკაულითა. თანამედროვეები განცვიფრებულები იყვნენ ამ ეკლესიის მორთულობით“.² ამ ეპოქის უფრო მკაფიოდ წარმოსაჩენად მეცნიერი საგანგებოდ გამოჰყოფს ბაგრატ III-ის ტაძარს ქუთაისში რომელიც მისი თქმით, „ქართული ხუროთმოძღვრებისა და ქანდაკების ერთ-ერთ საუკეთესო ნაწარმოებად ყოველთვის იქნება“.³

დავით აღმაშენებლის მიერ ქვეყნის ცხოვრების ყველა სფეროში მიღწეული წარმატებების საილუსტრაციოდ ბ-ნი ივანე აღტაცებულ სტრიქონებს უძღვნის ქვეყნის კეთილდღეობისთვის მზრუნველი, ბრძენი მეფის გადამწყვეტილებას გელათის ტაძრის „აღშენების“ შესახებ და ისტორიული წყაროების გამოყენებით ხატოვანად აღწერს „ყოველთა წინანდელთა ქმნულებათა აღმატებულ“ ტაძარს, რომელიც განთქმულია თავისი „სივრცითა და ნივთთა სიკეთითა და სიმრავლითა და მოქნულობისა შესწორებულობითა“.⁴

საქართველოს ისტორიის წარმატებული ეპოქების დახასიათებისას ივ. ჯავახიშვილი ქვეყნის სოციალურ-პოლიტიკური ვითარების უფრო ზუსტი და შთამბეჭდავი წარმოდგენისათვის ასახელებს იმ დროს შექმნილ ხელოვნების სხვადასხვა დარგის გამორჩეულ ქმნილებებს, რომლებიც ნერილობით საბუთებთან ერთად მეტყველად წარმოაჩენენ საქართველოს სამეფოს რეალურ ვითარებას. ასე მაგალითად, XII საუკუნის საქართველოს სახელმწიფოებრივი აღმავლობის ხანაზე მსჯელობისას, ქვეყნის განმტ-

¹ ჯავახიშვილი, *ჩვენი ამოცანები*, გვ. 8.

² ჯავახიშვილი, *თხზულებანი*, ტ. II, გვ. 191-192.

³ იქვე.

⁴ იქვე, გვ. 216.

კიცებისა და მისი საერთაშორისო მდგომარეობის საილუსტრაციოდ იგი თვლის, რომ „საკმარისია დასახელებული იყოს ისეთი დიდებული ძეგლები, როგორიც არის უბისის, ყინცვისის, გელათის კედლის მხატვრობა და მოზაიკა, ანდა, როგორც ჯრუჭის ოთხთავია, წყაროსთავის და ტბეთის სახარებათა, ხახულისა და ანჩისხატის მოჭედილობა, ისევე, როგორც ბექა და ბეშქენ ოპიზარების განმაცვიფრებელი ოქრომქანდაკებლობის ხელოვნების სხვა ქმნილებებიც“.¹

ქართული ხელოვნების ისტორიის საკითხთა კვლევის პარალელურად, მეცნიერი ხელოვნების ძეგლთა დაცვის საქმისადმი განსაკუთრებულ მზრუნველობას იჩენდა. ჯერ კიდევ გასული საუკუნის დასაწყისში მან ეს პრობლემა პირველი რიგის აუცილებელ მოვალეობად დაუსახა ქართველ მეცნიერებს. ამის მჭევრმეტყველი ნიმუშია მის მიერ 1916 წელს „ქართველ ხელოვანთა საზოგადოების გამგეობისთვის“ წარმოდგენილი მოხსენება, რომელშიც მან „ამ მიზნის მისაღწევად და განზრახული ნადილის განსახორციელებლად“ ერთ-ერთ გზად მიიჩნია „ქართული ხელოვნების ძველი ძეგლების შეგროვება, შენახვა და მეცნიერულ-მხატვრული შესწავლა“. მისი ღრმა რწმენით, ქართველ ხელოვანთა მთავარ მიზანს უნდა წარმოადგენდეს „ქართული ძველი მხატვრობის ნაშთების გადარჩენა-გადმოღება-გადმოხატვა და შესწავლა“.²

ივ. ჯავახიშვილი ამ მოხსენებაში ძველი ქართული ხელოვნების ძეგლთა დაცვისათვის აუცილებელ პირობებს განსაზღვრავს, რომლებიც საფუძვლად უნდა დაედოს ამ დიდ ეროვნულ საქმეს. მეცნიერის მიერ წინასწარგანჭვრეტით არის დასახული ამ მიზნის მისაღწევად საჭირო ღონისძიებები. საკმარისია, გავეცნოთ მოხსენების ტექსტს, რომ ცხადი გახდეს, რა ფართოდ და ყოველმხრივ განიხილავდა ბ-ნი ივანე ძეგლთა დაცვის გადაუდებელ ღონისძიებებს. იგი წერდა: „საჭიროა, ყველა ძეგლების შედარებითი შეფასება, როგორც ხელოვნების მხრივ, აგრეთვე იმ მიზნით, რომ თუ რომელიმე კედლის მხატვრობა ან ქანდაკება იმდენად დაზიანებული და ახლო მომავალში უეჭველად განადგურდება, თუ რომ დროზე შემავარებული, ან გადმოღებულ-გადმოხატული არ იქნა“.³

მოხსენებაში დასახული იყო ხელოვნების ძეგლთა დასაცავად სასწრაფოდ შესასრულებელი სამუშაოები, რაც გულისხმობდა განსაკუთრებული ყურადღების მიქცევას იმ ძეგლებისადმი, „რომელნიც განსაცდელში არიან და რომელთა გადარჩენისათვის დაუყოვნებლივ ზრუნვა გვჭირია“.

¹ ჯავახიშვილი, *ქართველი ერის ისტორია*, II, გვ. 392.

² ჯავახიშვილი, *ქართველ ხელოვანთა საზოგადოების*, გვ. 44-45.

³ იქვე, გვ. 46.

მეცნიერი საგანგებოდ აღნიშნავდა ძველი მხატვრობისა და ქანდაკების უდიდეს მნიშვნელობას ქვეყნის ისტორიისათვის. ასევე ხაზგასმული იყო ხელნაწერთა მინიატურული მხატვრობის კვლევის გადაუდებელი საჭიროება, რაც ძველი ქართული მხატვრობის განვითარების მთლიანი და ყოველმხრივი სურათის აღდგენის საშუალებას შექმნიდა. ხელნაწერთა მინიატურების მხატვრული მხარის შესწავლა უნდა ჩატარებულიყო მონუმენტური მხატვრობის, „ხელოვან ოქრომჭედლობისა“ და რელიეფების საერთო კონტექსტში, რადგან „მათი შედარებითი განხილვა ფრიად ნაყოფიერი იქნება ქართული ხელოვნების ისტორიისათვის“.¹

ამ მოხსენებაში ბ-ნი ივანე საზოგადოებას ნაბახტევისა და ატენის სიონის მონახულებისაგან მიღებულ შთაბეჭდილებას უზიარებს და ვერ მალავს სიხარულს იმის გამო, რომ ნაბახტევის ეკლესიის კედლის მხატვრობაზე მიმდინარე სამუშაოებს გულმხურვალე პროფესიონალები ასრულებენ.² ამასთანავე, გეგმაში იყო ეკლესიის შეკეთება და გადახურვა, რაც დაიცავდა მხატვრობას შემდეგი დაზიანებისაგან.

ატენის სიონის მონახულების შემდეგ ივ. ჯავახიშვილი მაღალ შეფასებას აძლევს საკუთრივ ტაძრისა და მისი ფერწერული და რელიეფური დეკორის მხატვრულ-ისტორიულ ღირსებებს და გამოთქვამს საფასადო რელიეფების ასლების შექმნის აუცილებლობას. იგი საგანგებოდ აკეთებს აქცენტს ატენის სიონის კედლის მხატვრობის მნიშვნელობაზე საქართველოს ისტორიისათვის და იმავდროულად გამოთქვამს მოსაზრებას მისი სათანადო მოვლის პირობების შექმნის შესახებ.

ბ-ნი ივანე აღნიშნავს მცხეთის ჯვრის ტაძრის განსაკუთრებულობას და მიიჩნევს, რომ ამ ძეგლს საგანგებო ყურადღება სჭირდება. უპირატესად ეს ეხება ტაძრის საფასადო ქანდაკებებს, რომელთაც საქართველოს ისტორიისთვის უდიდესი მნიშვნელობა აქვთ. აქვე მეცნიერი ასახელებს რამდენიმე ისტორიულ ძეგლს, რომელთაც განსაკუთრებული ყურადღება სჭირდებათ. მათ შორის არის საერო ხუროთმოძღვრების ძეგლი – მეფე ერეკლეს სასახლე თელავში, ყინცვისის ტაძარი, ნეკრესის ეკლესია, გარეჯის ეკლესიები. გასაოცარია, როგორ ახერხებდა მეცნიერი საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებული ხელოვნებისა და მატერიალური კულტურის ძეგლთა ყველა სფეროსა და დარგის მიმართ ასეთი ყურადღების გამოჩენას. ხელოვნების სულ უმნიშვნელო ქმნილებასაც კი იგი დიდად ღირებულ ისტორიულ საბუთად განიხილავდა.

ხელოვნების ძეგლების მდგომარეობა მკვლევარის მუდმივი ზრუნვის საგანი იყო: „განსაკუთრებული ყურადღება უნდა მივაქციოთ და თვალისჩინივით გავუფრთხილდეთ იმიტომ, რომ თვითეული ისტორიული ქანდაკება ან ისტორიული მხატვრობა უნიკალურია და ჩვეულებრივ მხოლოდ

¹ იქვე, გვ. 48.

² ნაბახტევის მხატვრობაზე მუშაობდნენ ლადო გუდიაშვილი, გიორგი ერისთავი, მოსე და ირაკლი თოიძეები, მიხეილ ჭიაურელი, დიმიტრი შევარდნაძე.

თითო ცალად მოგვეპოვება. ამის გამო, თვითეული ამგვარი ძეგლის და-
ლუპვა ველარაფრით ვერ იქნება აღდგენილი და დანაკლისს ვერაფრითაც
ვერ ავანაზლაურებთ“.¹ დიდი ქართველის ეს შეგონება, რომელიც დღეს
განსაკუთრებით აქტუალურია, გულსა და გონებაში უნდა ჰქონდეს ყოველ
ქართველს, მით უმეტესად მათ, ვისი პირდაპირი მოვალეობა არის ძეგლთა
დაცვა.

ივ. ჯავახიშვილის ამ მოხსენებაში კარგად ჩანს, რა ფართოდ და ყო-
ველმხრივ განიხილავდა იგი ძველი ქართული ხელოვნების მეცნიერული
კვლევის მიმართულებებს, აუცილებლად მიიჩნევდა ხელოვნების ყველა
დარგის ნაწარმოებთა ურთიერთკავშირში შესწავლას, განიხილავდა ძველი
ხელოვნების სხვადასხვა დარგის ცოდნის მნიშვნელობას ქვეყნის ისტორიის
რეალური სურათის აღსადგენად. ეს არ იყო ხელოვნების ძეგლთა მხოლოდ
ისტორიული მხარის აღქმა, იგი ეროვნულ მემკვიდრეობას თანამედროვე
ხელოვნების სათავეებად მიიჩნევდა და აღნიშნავდა, რომ ძველი ხელოვნე-
ბის ძეგლთა შესწავლა და მათი მხატვრული მნიშვნელობის გათვალისწინე-
ბა ქართული თანამედროვე ხელოვნების აღორძინების აუცილებელი პირო-
ბაა.

*

ივ. ჯავახიშვილი აქტიურად ეხმიანებოდა საქართველოს მხატვრულ ცხოვ-
რებაში მიმდინარე პროცესებს, აქტიურად იყო ჩართული ქვეყნის კულ-
ტურის მნიშვნელოვან მოვლენებში. ამის ერთ-ერთი მაგალითია მისი მო-
ნაწილეობა „წერა-კითხვის გამავრცელებელი საზოგადოების“ მიერ იაკობ
ნიკოლაძისთვის 1908 წელს შეკვეთილ ილია ჭავჭავაძის ძეგლთან დაკავში-
რებულ ხანგრძლივ პროცესში. ბ-ნი ივანე მონაწილეობდა მონუმენტის მო-
დელებისა და ესკიზების განხილვაში, შეჰქონდა თავისი შენიშვნები, რომ-
ლებიც გათვალისწინებული იქნა ძეგლის საბოლოო ვარიანტის შექმნისას.
მთანმინდაზე დიდი ილიას საფლავზე „მწუხარე საქართველო“ 1918 წლის 5
მაისს დაიდგა. ივ. ჯავახიშვილი მიესალმა საქართველოში ნიჭიერი მოქან-
დაკის გამოჩენას, რომელმაც არსებითად საფუძველი ჩაუყარა საქართვე-
ლოში მონუმენტური ქანდაკების განვითარებას. ამ მოვლენამ სათავე დაუ-
დო ორი დიდი ქართველი მოღვაწის ხანგრძლივ მეგობრობას.

საგანგებოდ უნდა ვახსენოთ ივ. ჯავახიშვილის ურთიერთობა სახე-
ლოვან მხატვართან დავით კაკაბაძესთან. პეტერბურგის უნივერსიტეტში
ყოფნისას ბ-ნ ივანეს ყურადღება მიიქცია განსაკუთრებული ნიჭით გამო-
ჩეულმა საბუნებისმეტყველო ფაკულტეტის ფიზიკა-მათემატიკის განყო-
ფილების სტუდენტმა დავით კაკაბაძემ, რომელიც თავისი სპეციალობის
გარდა, ხელოვნებით იყო დაინტერესებული – დადიოდა სამხატვრო სტუდი-

¹ იქვე, გვ. 46.

აში, მოისმინა გამოჩენილი ხელოვნების ისტორიკოსის დიმიტრი აინალოვის ლექციების სრული კურსი და რაც მთავარია, მონაწილეობდა ივ. ჯავახიშვილის მიერ ორგანიზებულ ქართველ სტუდენტთა წრეში, რამაც გაუღვივა ინტერესი ქართული ხელოვნების ისტორიისადმი. ივ. ჯავახიშვილმა მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი გამორჩეული ნიჭის სტუდენტს.

ბ-ნ ივანეს ხელმძღვანელობით დავით კაკაბაძემ მოამზადა გამოკვლევა „ჩუქურთმის სახეების განვითარება ქართულს საოქრომჭედლო ხელოვნებაში ქართული ხატების მიხედვით“, რომელიც მან პეტერბურგის უნივერსიტეტის ქართველ სტუდენტთა წრეში წაიკითხა (1912). ეს ნაშრომი შემდეგ გამოქვეყნდა ივ. ჯავახიშვილის მიერ გამოცემულ კრებულში.¹ კრებულის შესავალში ბ-ნი ივანე მაღალ შეფასებას აძლევს დ. კაკაბაძის ნაშრომს და აღნიშნავს, რომ ეს არის „ქართული მხატვრული მჭედლობის ხელოვნების“ გადაუდებელი კვლევის „დასაწყისი და პირველი საფეხური“.² იგი ასევე აღნიშნავს დავით კაკაბაძის მიერ შესრულებული საილუსტრაციო მასალის მაღალ ხარისხს და აღნიშნავს, რომ „ამ მოხსენების ღირსებას და სამკაულს აგრეთვე ავტორის მიერ ქართული ხატების მოჭედილობითგან გადმოღებული სურათების სახეები შეადგენს“.³ დავით კაკაბაძისთვის ივ. ჯავახიშვილის მიერ მეოცე საუკუნის ათიან წლებში ქართული ხელოვნების ისტორიიდან შეთავაზებული თემა მხატვრისათვის მთელი ცხოვრების ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს საკითხად დარჩა. თავის ბრწყინვალე შემოქმედებასთან ერთად მხატვარი გატაცებით და შემართებით იკვლევდა ქართული ჩუქურთმის ისტორიას. რისთვისაც უამრავი მასალის შეგროვება და გაანალიზება შეძლო. მას ჩაფიქრებული ჰქონდა ქართული ორნამენტის საწყისების, მისი ისტორიის სერიოზული კვლევა, რომლისთვისაც ათწლეულობის განმავლობაში უამრავი მასალა ჰქონდა მოპოვებული. სამწუხაროდ, მხატვარმა ეს მიზანი ვერ განახორციელა. მხოლოდ დიდი ხნის შემდეგ მოხერხდა მის არქივში შემონახული მასალების – ტექსტისა და ჩანახატების გამოქვეყნება.⁴ დიდი მხატვრის ამ თეორიული კვლევის სათავესთან ივანე ჯავახიშვილი იდგა, რომელმაც ზუსტად განჭვრიტა, როგორც ახალგაზრდა მხატვრის იშვიათი ნიჭი, ასევე მისთვის შეთავაზებული ქართული ხელოვნების ისტორიის ამ მეტად მნიშვნელოვანი თემის კვლევის აუცილებლობა.

აქ მოყვანილი ფაქტები მკაფიოდ წარმოაჩენს ივ. ჯავახიშვილს – ისტორიკოსს, უდიდესი დიპაზონის მქონე საზოგადო მოღვაწესა და განსაკუთრებული სამეცნიერო და მხატვრული ინტუიციით დაჯილდოებულ პიროვნებას. მის თვალსაწიერში მუდამ იყო საქართველოს ისტორიასთან დაკავშირებული ნებისმიერი სფეროს პრობლემები, ეროვნული ხელოვნების არაერთი დარგის როგორც ისტორიის, ასევე ახალ დროში განვითარებისა

¹ კაკაბაძე, *ქართული ხატების*, გვ. 100-112.

² კაკაბაძე, *ქართული ხატების*, გვ. V.

³ იქვე.

⁴ კაკაბაძე, *ქართული ორნამენტის გენეზისი*.

და სრულყოფის საკითხები. ქართული ხელოვნების სხვადასხვა დარგისადმი მიძღვნილი მისი ნაშრომები შეიცავს არა მხოლოდ კვლევას, არამედ მოსაზრებებს მომავალში კვლევის შედეგების აღნიშნულ სფეროში გამოყენების პერსპექტივის შესახებ.

ქართული ხელოვნების სხვადასხვა სფეროსადმი მიძღვნილ ბ-ნ ივანეს ნაშრომებს წითელ ხაზად გასდევს ეროვნული მხატვრული ტრადიციების შემოქმედებითად გაცოცხლების მნიშვნელობა თანამედროვე ხელოვნების განვითარებისათვის. იმ შემთხვევაში, როდესაც ხელოვანი თავის შემოქმედებაში მტკიცედ დგას ეროვნულ ნიადაგზე, როგორი მხატვრული სტილიც არ უნდა იყოს გაბატონებული იმ ეპოქაში, მისი ქმნილება აუცილებლად „ქართულად“ აღიქმება. „უნდა გვახსოვდეს, – ვკითხულობთ ჯავახიშვილთან – მართო იმ ხელოვნებას შესაძლებელია ჰქონდეს ფართო მომავალი და განვითარების შეუფერხებელი წარმატებაც უზრუნველყოფილი, რომელიც ერის ცხოვრების მაჯისცემას ყურს უგდებს, მის გულის ნადებს აკმაყოფილებს და მისი გონებრივისა და ესთეტიკური დაწინაურების ხელშემწყობია“.¹

ივ. ჯავახიშვილის მასშტაბურ სამეცნიერო მემკვიდრეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი დაეთმო ქართული ხელოვნების ისტორიასა და მისი შემდგომი განვითარების საკითხებს. ქართული ხელოვნების სფეროში მისი ღვაწლის ამ მოკლე მიმოხილვიდანაც მკაფიოდ ჩანს, რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა მეცნიერი ქვეყნის ისტორიის სრულყოფილი კვლევისათვის ქართული ხელოვნების ისტორიის შესწავლის აუცილებლობას, რა სანდო ისტორიულ საბუთად წარმოგვიდგება ძველი ხელოვნების ნებისმიერი დარგის ქმნილება, თუ იგი ღრმად და საფუძვლიანად იქნება შესწავლილი თანადროული მსოფლიო ხელოვნების კონტექსტში, როგორ შეავსებს ჩვენი ქვეყნის კულტურის ისტორიას ძველი ხელოვნების სათავეებისა და მისი ორგანული განვითარების პროცესების მკაფიო წარმოჩენა. ერთ საუკუნეზე მეტი ხნის წინათ დიდი ქართველი მეცნიერის მიერ ძველი ქართული ხელოვნების სხვადასხვა სფეროსთან დაკავშირებით გამოთქმული მოსაზრებები, მისი მოწოდება ხელოვნების ძეგლთა დაცვისადმი განსაკუთრებული ყურადღების მიქცევის სასიცოცხლო აუცილებლობაზე, ახალი ხელოვნების განვითარებისათვის ძველ ხელოვანთა შექმნილი განძეულისადმი სათუთი დამოკიდებულების შესახებ დღესაც უნდა აქტიურად გამოვიყენოთ ეროვნული მხატვრული კულტურის დაცვისა და მისი შემდგომი წარმატებული განვითარებისათვის.

¹ ჯავახიშვილი, *მასალები ქარველი ერის*, I, გვ. 207.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა Cited Sources and Literature

კაკაბაძე, ქართული ხატების – კაკაბაძე დ., *ქართული ხატების მოჭედილობის სახეები*, „კრებული“, ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, პეტროგრადის უნივერსიტეტის ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრის გამოცემა, ტფილისი, 1915, გვ. 100-112

(**Kakabadze, Georgian Icons** – Kakabadze D., *Types of Georgian Icon Repousse Reliefs*, “Collection”, Ed. Iv. Javakhishvili, Publication of the Georgian Students’ Scientific Circle of Petrograd University, Tiflisi, 1915, pp. 100-112).

კაკაბაძე, ქართული ორნამენტის გენეზისი – კაკაბაძე დ., *ქართული ორნამენტის გენეზისი*, გამომც. პ. მარგველაშვილი, დ. ჯაბუა, თბილისი, 2003

(**Kakabadze, Genesis of Georgian Ornament** – Kakabadze D., *Genesis of Georgian Ornament*, ed. P. Margvelashvili, D. Jabua, Tbilisi, 2003).

ლომთათიძე, ივანე ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია – ლომთათიძე გ., *ივანე ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია საქართველოში*, „მომომხილველი“, II, 1951, გვ. 1-36

(**Lomtadze, Ivane Javakhishvili and Excavation Archaeology** – Lomtadze G., *Ivane Javakhishvili and Excavation Archaeology in Georgia*, “Mimomkhilveli”, II, 1951, pp. 1-36).

ჩუბინაშვილი, ჯავახიშვილი (1876-1940) – ჩუბინაშვილი გ., *ჯავახიშვილი (1876-1940)*, „მნათობი“, 1943, N11-12, გვ. 207-214

(**Chubinashvili, Javakhishvili (1876-1940)** – Chubinashvili G., *Javakhishvili (1876-1940)*, “Mnatobi”, 1943, N11-12, pp. 207-214).

ჯავახიშვილი, ჩვენი ამოცანები – ჯავახიშვილი ივ., *ჩვენი ამოცანები ენათმეცნიერების და კულტურის ისტორიის სფეროში*, JNIMპის „მოამბე“, 1937, N1, გვ. 1-8

(**Javakhishvili, Our tasks** – Javakhishvili Iv., *Our tasks in the field of linguistics and cultural history*, “The Bulletin of the Academician N. I. Marr Institute of Language, History and Material Culture”, 1937, N1, pp. 1-8).

ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის – ჯავახიშვილი ივ., *მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის*, I, *მშენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში*, თბილისი, 1946

(**Javakhishvili, Materials of the Material Culture** – Javakhishvili Iv., *Materials for the History of the Material Culture of the Georgian Nation*, I, *The Art of Construction in Ancient Georgia*, Tbilisi, 1946).

ჯავახიშვილი, მცხეთის არქეოლოგიური გათხრები – ჯავახიშვილი ივ., *მცხეთის არქეოლოგიური გათხრები*, წიგნში: მისივე, *ქართველი ერის ისტორია*, წიგნი პირველი, დამატება II, თბილისი, 1951, გვ. 440-461

(Javakhishvili, *Archaeological Excavations of Mtskheta* – Javakhishvili Iv., *Archaeological Excavations of Mtskheta*, In the book: Idem, *History of the Georgian Nation*, Book One, Supplement II, Tbilisi, 1951, pp. 440-461).

ჯავახიშვილი, შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის – ჯავახიშვილი ივ., *შოთა რუსთაველისა და მისი ეპოქის გამოფენა*, წიგნში: მისივე, *ქართული ენის და მწერლობის საკითხები*, თბილისი, 1956, გვ. 49-56

(Javakhishvili, *Shota Rustaveli and His Era* – Javakhishvili Iv., *Exhibition of Shota Rustaveli and His Era*, In the book: Idem, *Issues of the Georgian Language and Writing*, Tbilisi, 1956, pp. 49-56).

ჯავახიშვილი, მასალები ქართველი ერის – ჯავახიშვილი ივ., *მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის*, III, ტანისამოსი, ქსოვილები და ხელსაქმე, IV, საომარი საჭურველი და სამხედრო საქმე, თბილისი, 1962

(Javakhishvili, *Materials of the Material Culture* – Javakhishvili Iv., *Materials for the History of the Material Culture of the Georgian Nation* III, *Clothing, Textiles and Handicrafts*, IV, *Military Armor and Military Affairs*, Tbilisi, 1962).

ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია – ჯავახიშვილი ივ., *ქართველი ერის ისტორია*, წიგნი მეორე, თბილისი, 1965

(Javakhishvili, *History of the Georgian Nation* – Javakhishvili Iv., *History of the Georgian Nation*, Book II, Tbilisi, 1965).

ჯავახიშვილი, ქართველ ხელოვანთა საზოგადოების – ჯავახიშვილი ივ., *ქართველ ხელოვანთა საზოგადოების გამგეობას – მოხსენება*, ძმ, 7, 1966, (1916 წელს წაკითხული მოხსენების ტექსტი), გვ. 43-51

(Javakhishvili, *Report to the Board* – Javakhishvili Iv., *Report to the Board of Directors of the Georgian Artists' Society*, “Dzeglis Megobari”, 7, 1966 [Text of the report read in 1916], pp. 43-51).

ჯავახიშვილი, თხზულებანი – ჯავახიშვილი ივ., *თხზულებანი თორმეტ ტომად*, ტომი II, თბილისი, 1983

(Javakhishvili, *Works* – Javakhishvili Iv., *Works in twelve volumes*, Vol. II, Tbilisi, 1983).

ჯორბენაძე, ცხოვრება და ღვაწლი – ჯორბენაძე ს., *ცხოვრება და ღვაწლი ივანე ჯავახიშვილისა*, თბილისი, 1984

(Jorbenadze, *Life and Contributions* – Jorbenadze S., *Life and Contributions of Ivane Javakhishvili*, Tbilisi, 1984).

Джавахов, Термины искусства – Джавахов И., *Термины искусства и главнейшие сведения о памятниках искусства и материальной культуры в древнегрузинской литературе*, ХВ, т. III, гл. 1, 1915, გვ. 17-31

(Javakhov, *Terms of art* – Javakhov I., *Terms of art and the most important informations about monuments of art and material culture in ancient Georgian literature*, “Khristianskij Vostok”, t. III, ed.1, 1915, pp. 17-31).

**Ivane Javakhishvili
and Georgian Art**

It is difficult to find a field of Kartvelology to whose development Ivane Javakhishvili did not contribute. His scientific range was wide, his research interests were versatile. Among the many issues that the scientist studied, the history of Georgian art occupied an important place. The article is dedicated to the contribution of Iv. Javakhishvili to the study of the history of Georgian art. From the very first steps of his activity, he paid great attention to the issues of researching the history of Georgian material culture. In his works, he repeatedly noted the importance of national art monuments in the history of the country. Iv. Javakhishvili firmly maintained that the study of art history must follow two complementary approaches: analysis of written sources and examination of material remains.

The scientist attached special importance to identifying ancient terminology related to art in written sources and their use in the study of art monuments. The scientist continued to search for information about art monuments in Georgian and foreign sources throughout his career.

Of particular importance in the study of the history of Georgian architecture is Iv. Javakhishvili's work "The Art of Construction in Ancient Georgia", which is essentially a serious study of medieval Georgian architecture. The work collects ancient terms related to construction art and provides an impressive picture of the development of Georgian secular and religious architecture. The scientist sees ancient Georgian construction art on a large scale and focuses on medieval Georgian fresco art and the problems of creating a historical portrait.

The research of Iv. Javakhishvili devoted to various spheres of Georgian material culture is important; among which the research devoted to Georgian historical clothing is noteworthy, in which a completely new approach is used to this most important issue of the history of Georgian culture. The issues of the history of Georgian weapons, military equipment, furniture and utensils are also investigated. These studies are accompanied by numerous examples of old Georgian terminology.

The article discusses Iv. Javakhishvili's contribution to the development of museum work in Georgia, his active work in the Georgian State Museum, his participation in organizing the 750th anniversary exhibition of "The Knight in the Panther's Skin", and his care for the creation of ethnographic museums in various parts of Georgia.

The role of Iv. Javakhishvili in the development of Georgian archaeology, his contribution to the creation of the foundations of medieval archaeology, and his role in the work of archaeological expeditions in the Mtskheta region are emphasized.

Iv. Javakhishvili used the works of art as “historical documents”, of which we have numerous examples in his works. When discussing the successful eras of the country, he uses outstanding examples of art as illustrations.

The article particularly notes Iv. Javakhishvili’s care for the protection of art monuments, and shows the deeply understood measures for the preservation of cultural heritage. The researcher especially notes the importance of medieval Georgian historical sculpture and painting for the study of the country’s history and the necessity of their special protection. Iv. Javakhishvili’s contribution to the study of national music is also discussed.

In Iv. Javakhishvili’s works, in which he touches on a wide range of issues of the history of Georgian art, we see how a century ago the great Georgian scientist cared about problems that are still relevant for the study of art history and the development of modern art.

Performative Aspects of the Georgian Façades Decoration

In the introduction to his book *Likeness and Presence*, Hans Belting states that images have gained power and influence, which theologians sought to strip them of.¹ The Church had tried, but controlling images through words has never been easy. Images have tremendous power as well as limitations. A work of art's inherent capability to engage audiences and to set them in motion within the structures of a given work, leading viewers from beginning to end to involvement, travel through stages along converging and diverging paths.

Medieval Georgia adorns a vast repertoire of monumental sculptural decorations of churches' façades that emerged in Georgia in the wake of Christianity.

Standing in front of a sculpted façade such as the sixth-seventh century Jvari Church or Samtavisi Cathedral of the early eleventh century (figs. 1, 2), one can imagine and even feel the transformative process the medieval beholder may have undergone.

Fig. 1. Jvari Church. South façade.²

¹ Belting, *Likeness and Presence*, p. 1.

² All images were taken by Erga Shneurson, unless otherwise written.

Fig. 2. Samtavisi Cathedral. South east façade.

Upon approaching a church, the silhouette of the decorative system becomes clearer, surprisingly rich, and astonishing in its proportions, rhythm, and beauty, even today. The façades sculpture (metaphorically seen as a veil), incorporated in the blind arches, thus evoked religious feelings and exaltation in the beholder, activating him to cross the liminal threshold of the façade's veil in his pursuit to unite with the One. The inherent power of the image was thus used to pursue multivalent values, deliver religious messages, and manifest their politics to the faithful.

The motifs of the blind arches, niches, and sculpture, found in most Georgian churches throughout the centuries, created a visual language integrated into Georgian art, embodying the concealing/revealing metaphor of the *parochet* (the veil covering the tabernacle's entrance, according to Exodus 19:12-13; Exodus 40:21).¹

¹ On Georgian façades sculpture: Shneurson, *A Veil of Sacredness*, pp. 313-338; Dadiani, Khundadze, Kvachataдзе, *Medieval Georgian Sculpture*; Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries*; Djobadze, *The Sculpture on the Eastern Façade of the Holy Cross of Mtskheta*; Beridze, Alpago-Novello, Lafontaine-Dosogne, *Art and Architecture*; Aladashvili, *Monumentalnaya Skulptura*.

The veil, curtain, or *parochet* was used here to delineate the façades as sacred spaces in which the reliefs and sculptures initiated a hierophany, an eruption of holiness.

The façade of Samtavisi Cathedral (fig. 2) is a critical test case for the evolution of the façades of sculpted Georgian churches. The non-figurative program offers the possibility for growth and expansion in the interpretative framework for the sculptural system, which focuses on the potential of evoking an intuitive and imaginative response. The Griffon and the other reliefs are almost free-standing sculptures, stylized as an abstract cycle, thus suggesting the real presence of the Divine in the ecclesiastical space. Consequently, this raises the question of how the beholder experienced such an artistic program. What power does the artwork have that affects viewers, both then and now?

The article consists of three main elements. The relationship between the sculpted façade and the viewer. Crossing the façade, the beholders underwent a spiritual transformation, analogous to crossing the tabernacle veil/parochet, and the implications for how the beholder perceived crossing the liminal threshold of the façades. The next stage is to study the façades as an “experience”. Gadamer’s theory of experience analyzes how it can be applied to the viewer’s receptiveness to the sculptures and the symbolic language created on the facades. The third and final part of the study is concerned with the performative aspects of the sculpted façades and examples of the possible performative acts that occurred in front of or around the church edifices.

1. Façades as Liminal Zone and Transition

The façades serve as a liminal zone between the outer material world and the inner spirituality of the house of God. The sacred veil unfolding on the façades mediated God’s presence to the approaching worshipper. Entering the Holy of Holies,¹ thus alters the church’s interior and exterior into one whole and perfect entity. Hence, upon entering the house of God, the congregant first crossed the sacred liminal threshold of the façade and experienced spiritual exaltation in the desire to unite with the One. Thus, the symbolic decorative system across the façade suggested a comprehensive approach and fulfilled the desire to unify the interior and exterior of the church edifice.

Consequently, the relationship between the viewers and the ornamented façades created the sacred space in the context of “performativity”.² Facing the sculpted façades, the mental state of the beholders underwent changes that transformed

¹ Which became accessible to Christians through the death of Jesus.

² Matters of performance are discussed in: Weigert, *Performance*, pp. 61-95; Suydman, Ziegler, *Performance and Transformation*; Pentcheva, *The Performative Icon*; Pentcheva, *The Sensual Icon, Space*; Gertsman, *Visualizing Medieval Performance*.

them from a passive viewer into an active worshipper. Therefore, the sculpted details were meant to reveal the Divine's presence on the façades and in the surrounding landscape, as well as to reveal performative aspects beyond the limitations of the static sacred image, and become a wide-ranging and transformative act.

Originating in modernist archaeological practices and formalist approaches, the studies of medieval Georgian churches have overlooked thus far the spiritual aspects orchestrated by architecture, sculpture, and painting. The same approach intensified through an excessive focus on the decorative object. Therefore, as Trkulja claimed concerning the reception of medieval art, "The decorative program of the façade can only be understood if we divest our thinking from art as an object to art as experience".¹ Thus, sculptures are meant to be read as drama taking place on the façades. It is as if the worshipper who crosses this threshold and enters the church is essentially proceeding into the Holy of Holies.

2. Experience

Before moving on to a discussion of performance, I would first like to look at the idea of the façades as an "experience". The expression "experience" demands further attention because it is applied to the viewer's receptiveness. Medieval signs, symbols, and image theory are derived from Neoplatonic treatises. Pseudo Dionysius's doctrine has already reiterated the Platonic idea of a schism between sign and thing, body and anima, bringing to the surface the symbolic capacity of the object to mediate comprehensible realities. However, our contemporary culture can only grasp the decorative program on the façades by diverting our thinking from art as an object to art as an experience.²

The essence of "experience" has been examined at great depth and from a comprehensive perspective by Hans Georg Gadamer in his book *Truth and Method*. He says, "Everyone who experiences a work of art incorporates this experience wholly within himself".³ Experience, in Gadamer's understanding, comprises a broad hermeneutic perspective and meaning beyond experiencing a text. Works of art have in their essence the quality or state of being coincidental or contemporary, which allows them to address the viewers directly, with a particular immediacy, despite the passing of time.⁴ Gadamer analyzes "experience" by focusing on symbol and allegory to perceive the place and role of the sacred in art; hence, he refers to something more significant beyond its external appearance. He refers here to the religious and sacra-

¹ Trkulja, *Divine Revelation Performed*, pp. 214-247.

² Only then can we grasp the uniqueness of the system of blind arches with its exceptional sculptures as a metaphoric veil or parochet that unfolds across the church façades.

³ Gadamer, *Truth and Method*, pp. 102, 353-355.

⁴ Hafiz, *The Place of the Sacred*, p. 99.

mental.¹ According to Pseudo-Dionysius the Areopagite, the symbols are the sensory tool representing God, which the human mind, accustomed to the world of senses, can grasp intuitively.² This act leads to the knowledge of the divine up to a certain point. Thus, symbols mediate between visible and invisible, revealing God's presence on the sculpted façades. Gadamer goes beyond the state of mind of the creator and spectators, stating that experience is the "mode of being of the work of art itself".³ He sees the work of art as something graspable by or comparable to the concept of a game, which means that the experience of art is similar to the experience of a game, with the viewer losing themselves in it. Experiencing art reflects the truth in the artwork. Gadamer claims that "it is possible to know the divine in no other way than by starting from the world of the senses".⁴ In this respect, Gadamer's statement echoes Pseudo-Dionysius the Areopagite's assertion that only by leaving one's senses behind can one exalt oneself in one's pursuit to unite with the One. However, a human being can only begin this journey when occupied with the senses. According to Gadamer's theory, experiencing art is compared to a game.⁵ The game and the world of art have the independent status "of existence from its creator, player, and spectator".⁶ However, determining the work of art as something resulting from an event of truth plays a central role in this 'game'. Games and Art consist of self-representation.⁷

The work of art does not stand as an object by itself. Instead, it is an experience that changes the person who experiences it. Concerning religious art in Georgia, the sculpted façades acted not solely as artwork. Rather, they initiated a whole chain reaction: reliefs versus beholders "playing the game", allowing them to experience an eruption of truth, extracting strong emotions, moving by processions, prayers, music, and sublime landscapes. Artwork poses a challenge to the viewers in their existence, primarily due to the appearance of artwork as mimetic, self-reflective, and representational of someone.⁸ Mimesis establishes the relationship between 'religion', 'God', and 'Art' throughout the Middle Ages.⁹ Religious rites and symbols represent something beyond themselves, potentially the infinite whole, taking the viewer with them to experience the truth resulting from the drama enacted on the façades. Gadamer investigates "experiencing" artwork through the eyes of the contemporaneous viewer in medieval times.¹⁰ He does not differentiate between the media of the work.

¹ Gadamer, *Truth and Method*, p. 63.

² Pseudo-Dionysius the Areopagite, *The Ecclesiastical Hierarchy*, p. 198.

³ Gadamer, *Truth and Method*, pp. 83-84.

⁴ Idem, p. 63.

⁵ Gadamer, *Truth and Method*, pp. 101-110, 115-117, 128-131.

⁶ Idem, pp. 128-131.

⁷ Gadamer, *Truth and Method*, pp. 115-117.

⁸ Hafiz, *The Place of the Sacred*, p. 115.

⁹ Gadamer, *Truth and Method*, p. 105.

¹⁰ For further discussion of Gadamer's investigation of 'experiencing', see Franeta, *Gadamer's Hermeneutics*, pp. 219-234.

Jelena Trkulja's investigation accurately reflects the experience of façade sculpture in Byzantium during the late period of the empire. It raises the question of the Byzantine church exteriors' effect on the observer.¹ Trkulja, though, shared with Gadamer the understanding of the value of the artwork and its implication on the observer. She offers viewers insight into the importance of exterior ornaments. Moreover, she asks how people perceive and experience the churches while viewing them within their daily community life. While it may be speculation to imagine how contemporaneous viewers may have reacted to the façades sculpture, it is reasonable, considering what we see today on the façades.

Façades sculpture appears to have been a significant and deliberate choice in medieval Georgia's art, designed in the same manner as the church's interior and creating a hierotopy of architectural construction to define sacred space. The façades ornaments engage the cognitive skills of the viewers, evoking the viewer's response to the drama on the façades, initiating mental transformation and exaltation, and revealing God's presence in them. In many cases, Georgia, a mountainous country, dominated the landscape that endowed the sculptures and the biblical scenes with a supernatural realm. The nature of the sublime decoration channeled the core dogmas and turned the façades into a message board of Divine Revelation.

The topographic position of the edifice, the large surface of the façade, towering over the surroundings, the sublime scenery, and the scenes depicted on the façade bore a semiotic potentiality to convey biblical thoughts and political messages. The sculptures changed how the congregation experienced the church edifice before entering the House of God. The edifices with the sculpted decoration manifest their presence in reality and in a tangible way. The standing edifices, with their vast exterior reliefs spread throughout the country, tell a unique story. The architectural framework reflects a spiritual atmosphere and symbolism surrounding the church, which tells a story of exclusive choice – façades sculpture – to express the feelings, aspirations, religious faith, and beliefs of the initiators of the edifice and the local viewers.

3. Performance Acting in Front of or for the Beholder

The façade sculpture does not stand as a mode of decoration separate from other parts of the church, its interior, rituals, or its performative context. Together with the monumental fresco program of the interior, the church furniture, light, fragrance, and music, the decorated church façades created conditions for the performance of the liturgy and for experiencing the Divine's presence. Their striking visual appearance promoted aesthetic enjoyment, while their semiotic potency stirred associations with

¹ Trkulja, *Divine Revelation Performed*, p. 214.

the Divine beauty.¹ Otto Demus provided theoretical reflections on the scheme of the Byzantine church interior, dividing it into a tripartite painted program that guided the eye of the beholders upwards, gradually ‘lifting’ them into the Heavenly realm.² Each zone of the church has its role within the comprehensive architectural and decorative program, destined to convey the divine message. The exterior also possesses a hierarchical program destined to carry and transmit the Divine Light, but communicates it differently.³ In Georgia, the exterior ornamental elements lack linear narratives. The educational message is hidden behind the symbolism of the reliefs and the natural signs, theophanies, and sculptured scenes. Thus, the façades’ decoration acts strikingly to activate the beholders, initiating them to perform rites, procession, and prayers while facing the façades.

Performance is understood as the enactment of something in front of and for the sake of the beholder.⁴ In a broader sense, it is “all the activity of a given participant on a given occasion which serves to influence in any way any of the other participants”.⁵ While the first part of the definition relates to performance as acting in front of a passive viewer, the second includes the viewer in the event. It activates them and is therefore encapsulated in the hierotopical perception. The church façades communicated with the viewer through a decorative system of signs. They triggered a cognitive process through the physical senses. As Nelson, Pentcheva, Eliade, and Pseudo Dionysius the Areopagite discussed, in this respect. Natural signs are shapes that do not depend on their being understood in context, culture, or convention. They are found in nature and bear an innate quality to communicate essential ideas. Pseudo Dionysius the Areopagite discussed, at length, the theme of symbols-signs-images, stating “Representation in a bodily way and multiple shapes and forms be given to what has neither shape nor form”.⁶ The decoration gives meaning to the structures, which in turn initiates the act of cognition. This process is based on the potentiality of a semi-otic value in the decoration and the image’s power.⁷ Regarding the sculpted façades, the performative process can transmit notions of the Divine through associating simple forms. Christian narrative cycles demand some knowledge of the scriptures, which the ordinary Christian viewer of the era possessed only on a fundamental level.

¹ Trkulja, *Divine Revelation Performed*, p. 230.

² Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*.

³ Idem, *Byzantine Mosaic Decoration*, pp. 230-231.

⁴ Weigert, *Experience Performance*, p. 62.

⁵ Gertsman, *Visualizing Medieval Performance*, p. 2.

⁶ Pseudo-Dionysius, *Letters*, Letter Nine, 1105 A, C, pp. 281, 283. For a discussion of “natural signs”, senses, their implications on human behavior and their use in art, see Pentcheva, *The Sensual Icon*; Nelson, *To Say and to See*, pp. 143-168; Eliade, *The Sacred and the Profane*; Turner, *Liminal to Liminoid*, p. 27; Evans, *Natural Signs and Knowledge of God*.

⁷ Freedberg, *The Power of the Images*.

Natural signs, on the other hand, work intuitively. Evans states in his book *Natural Signs* that they are inconclusive as ‘proofs’.¹ Rather, their importance lies in their powers. Harrington claims that natural forms are essentially material, but within the context of sacred symbols, they also indirectly reveal the Divine.² Accordingly, to be understood, natural signs like a circle do not depend on context, culture, or convention. A circle originates from nature, as do waves and other shapes.³ Natural signs that bear the quality of movement, and sometimes luminosity, may appear in three dimensions and rotations. Historically, the whirling discs are believed to be miraculous signs with physical powers that are representative of the Logos.⁴

The viewer’s consciousness, initiated by visual forms and architecture, is supplemented by the cognitive process. Examining the church façades’ ornaments is a process based on their heuristic potential. This also relates to the transmission of abstract ideas regarding the divine in an associative way with the forms. Decoration composed of natural signs presents simple geometric forms that enable the viewer to draw an immediate connection between the sign and the symbolized, just as smoke suggests fire. The circle/disc holds the ability to communicate using intuition, which is their core idea.⁵ These signs, often appearing on Georgian church façades, imply eternity and perfection.

The viewer’s participation in the religious drama evoked by the decorated façade created the spatial setting of the hierotopical imagery. The ornamented façades had the semiotic ability to interpret the theological and philosophical perceptions that the façades were endowed with and initiated the process of thinking and spiritual exultation. They remained uninterrupted throughout art history and were independent from any cultural values. Signs and symbols were mediated between the viewer and God’s presence on the façades, facilitating the understanding of the decorative system.

This is also the case with the decorative circles in Nikortsminda, for example (fig. 3). The intuitive or natural use of forms saturated with religious scenes reinforces the beholder’s understanding of God’s invisible and abstract presence.

¹ “Individual can recognize the natural signs that lie at the core of an argument, and see these signs as having genuine force”. Evans, *Natural signs and Knowledge of God*, p. 2.

² Harrington, *Sacred Place*, p. 49.

³ To answer the question of how one draws the connection between, for example, the full circle and eternity, one needs to look at the moon and to read Ezekiel’s vision in Ezekiel 1:16-18. In this verse, he presented the image of the wheels to allude to the circle and its perfection as God created it. The sign can direct an individual to the reality of its inherent meaning without any process of interpretation. The sign is something that makes truth more evident to someone. Evans, *Natural Signs and Knowledge of God*, pp. 3-4.

⁴ Archeological evidence points to the earliest appearance of the rosette in Mesopotamia, during the Middle Bronze Ages 2000-1200 B.C.E. Woodcock, *The Rosette in the Late Second Temple Period*, pp. 56-57; Trkulja, *Divine Revelation Performed*, p. 225.

⁵ For discussion about the disc, see Trkulja, *The Rose Window*, pp. 143-161.

Fig. 3. Nikortsminda Church. Circle Relief.

Fig. 4. Oshki Church. South Façade. Courtesy of Anzor Mtchedlishvili.

The role of the sculptural frames and forms on the façades was to capture the viewer's mind immediately. They played an instrumental role in this process by reawakening the viewer's knowledge about the sign deposited in the mind of the past.¹ Understanding intuitively, conveniently, and straightforwardly requires a simple mode of cognition from the beholder, less demanding than narrative descriptions. However, at the same time, they are complex because of the ornament's abstract nature and the lack of intercession of narrative. The ordinary or illiterate beholder may not have had the capacity to understand the semiotic messages and the profound philosophical and theological perceptions of the decorative program on the church façades. Nevertheless, it is clear that upon facing the façades, such as those of Oshki, Nikortsminda (figs. 3, 4), and other churches, and such as Samtavisi Cathedral (fig. 2), the viewer would be overwhelmed with the beauty of this embellished system. Thus, they experienced a spiritual exaltation appropriate to their level of theological knowledge, activating their cognition, feelings, and senses.

In reality, only a few viewers could participate fully in the cognitive process; most viewers would have engaged in the general performance of the church decoration, namely, in its transformation into a sacred place. The worshippers probably first saw the silhouette of the church from a distance. As they climbed the mountain or came upon some close, elevated, or remote setting where many of the churches were located, the building's perception gradually increased as it came into complete focus. Only upon reaching the church, the beholder gain a more definite impression of the sculptures. These were probably perceived instantly and intuitively and did not initiate any cognitive process. It seems that in the case of sculpted Georgian church façades, the purpose was to create a framework that gave rise to a supernatural, symbolic atmosphere, elevating the spirituality of the beholders and enabling them to climb up to higher spheres in their quest to unite with the One.

4. Performing Processions and Mental Transformation

The sculpted façades are related to the edifice of the church as the center of the theological concept and its exterior sculptures as the initial trigger for the mental transition of human perception while facing the façades. The ecclesiastical buildings were usually the tallest and most prominent structures of a site, built of the most durable materials and decorated uniquely. As such, they visually dominated the landscape. It is plausible that the patrons were not ignorant of the semiotic potential of these large surfaces towering over their surroundings. Rather, they used it in a sophisticated way for their purposes.

¹ On depositing memories and recollecting them, read in: Carruthers, *The Book of Memory*, pp. 8-21, 77-78.

The Jvari church (fig. 1) offers the possibility of a procession conducted around the church. Georgian chronicles provide information on gatherings and processions that were performed under and around the cross, depicted on the tympanum entrance to the church. The chronicles described a gathering on Fridays and Thursdays in Mtskheta, Jvari, and other churches, with the participation of the clergy and the Catholics.¹ The description indicates that the celebration of the cross in Georgian churches resembled the Jerusalem liturgy during the Holy Week, including the Adoration, Exaltation – Display of the Cross, and liturgical processions.

Moreover, until the tenth century, the Georgian liturgy followed Jerusalem, which was characterized as a stationary liturgy.² Thus, processions and rites in front of the cross are apparent, as the written sources describe, although their character and details are not evident. The center of such processions in the Jvari church should have been the cross in Clypeus borne by two angels, depicted in the tympanum of the entrance to the church, as the chronicles indicate (fig. 1). At the west of the entrance on the south façade, in an arched niche, reliefs of three figures can still be seen. It is impossible to proceed from that point to the west due to the mountain's steep slopes. The city of Mtskheta (fig. 5) lies in the valley. From the entrance towards the east, additional signs of relief indicate that a comprehensive sculptural program once existed. On the east façade, one encounters the donor's panels, inscriptions, and various ornamental reliefs that are still spread over the façades.

Fig. 5. City of Mtskheta
(View from Jvari Church toward the west).

¹ Thomson, *The History of King Vaxt'ang Gorgasali*, p. 236.

² According Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, p. 37, a “stationary liturgy” is a service of worship at a designated church, shrine, or public place in or near a city or town, on a designated feast, fast, or commemoration, which is presided over by the bishop or his representative and intended as the local church’s main liturgical celebration of the day”.

Consequently, the suggested possibility of a procession that originated under the cross (fig. 1) could have moved to the west and then have been directed back towards the east to the donor's panels (fig. 6). Another possibility of the procession is to dictate a path from the point of the gathering under the cross to the east. The possible procession of clergy and catholicos was accompanied by prayers, hymns, carrying crucifixes, and perhaps additional ritual objects and banners.

Fig. 6. Jvari. Donors panels.

Fig. 7. Oshki. Stylite west façade.

The stational liturgies of Jerusalem, Rome, and Constantinople influenced the choice of lectionary readings.¹ The clearest example of this is the adoption of the Jerusalem calendar in the early fifth century, together with lessons from liturgical celebrations, by the Armenian and Georgian churches. Another influence upon Jerusalem's stational liturgy was developing the 'entrance rite's structure of the Eucharist discerned in all three liturgies.² The structure of the 'entrance rite' is beyond the scope of this study, but, at least by the early seventh century, there was an entrance psalm in the Jerusalem Eucharist, reflecting the close connections between Jerusalem – Georgia – and Byzantium in this respect. Moreover, the Georgian Lectionary assigned an entrance psalm for every Eucharistic celebration.

As early as the year 385, we read in Egeria's diary about movement from one station to another before and after Eucharist celebrations, combined with a gathering of the faithful. Since Jerusalem was a central site of the birth of the Christian faith and its significant events, the city naturally served as a model for several sites in Rome and Constantinople and at the periphery of the Christian world. Apparently, outdoor processions were ubiquitous in the Christian world and shaped by the Jerusalem model. It is also clear that the *litē* and the 'entrance rite' represent the outdoor public processions that included the congregations. John Chrysostom, bishop of Constantinople (398-404), organized such processions. He wrote homilies to describe them, for example, depositing relics in a Martyrium, where it took place, indicating that the empress had also participated in and funded the procession.³ Socrates Scholastikos and Sozomen, both fifth-century Byzantine church historians who wrote about such processions in Constantinople, also mentioned processions that took place at Antioch.⁴

The existence of processions in the Jvari church and the indications of other outdoor processions shed light on their importance in public religious life in medieval Georgia. Liturgy and imagery sometimes worked together, enhancing each other's shared meanings. The notion of processions traveling through the architectural spaces, guided by the sculpture of sacred scenes, appeared in all outdoor liturgical processions. This was an essential component of any experience of the beholder and essential to public religious life. The act of leading and directing the worshippers through the façades, sculptures, and thus following the work of art repeats itself in Oshki church, Nikortsminda church, and many others.

The Oshki church bore and displayed various new forms and ideas expressing novel perceptions of that time. I employ the figures of two stylites, one on the western

¹ Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, p. 240.

² Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, p. 241.

³ John Chrysostom, Socrates Scholastikos and Sozomen wrote about the procession against the Arians. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*, pp. 183-185; Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, p. 15 and note 25.

⁴ Crossley, *Ductus and Memoria*, p. 216.

façade (fig. 7) and the other atop the sculpted column in the chapel featuring the south arcade (fig. 8), to illustrate the new forms, ideas, and perceptions.¹

Fig. 8. Oshki Church. Stylite-Column, south chapel.

The stylite figures were embedded in the national memory of Georgia for centuries. Therefore, they functioned as memoria in the Georgian national perception and played an essential role in extracting images from symbolic signs and language. In Georgia, the stylite figures were highly appreciated, and they can be found in frescos, icons, and sculptures. Georgia between the ninth and the thirteenth centuries reveals several examples: Udabno church, tenth century (figs. 9,10,11), in the David Gareja desert, where one of the oldest surviving stylite images is found.

¹ Udabno, photos by Lado Mirianashvili with translation of inscriptions; Eastmond, Skhirtladze, *Udabno Monastery in Georgia*; Lafontaine-Dosogne, *L'influence de culte de Saint Syméon Stylite*, p. 194.

Fig. 9. Symeon the Elder. Courtesy of Lado Mirianashvili.

Fig. 10. Symeon the Younger. Courtesy of Lado Mirianashvili.

Fig. 11. Refectory, Udabno Church. Courtesy of Lado Mirianashvili.

The architecture and other visual elements merge to function as a primary directional path for the viewer. The Oshki's south façade presents a unique example of an open façade, comprising an elaborate arcade whose sculpture and colors can still be seen today (fig. 12). Such a façade was probably created explicitly for those processions and liturgy that began outside the church. The nature of such rituals is unknown, and one can only assume their existence, however, from the lives of the stylites regarding how people venerated them, gathering around the columns for religious purposes, resolving problems, and even for the Eucharist ritual.¹ The option of holding the Eucharistic liturgy in the open landscape was carried out in the cases of Symeon, the Stylite the Elder, and the Younger, as described in their *vitae*.² Theodoret reported Symeon's daily and nightly activities: praying, teaching, receiving requests for healing, and resolving quarrels, reflecting the involvement of the two stylites in various levels of the sacred ritual conducted in community ritual structures and daily life.³ When Symeon the Elder's leg became rotten from wounds and was bound and

¹ Ashbrook-Harvey, *The Stylite's Liturgy*, p. 525.

² The Ecclesiastical History of Theodoret 1.13 states that "He holds communion with God". *"The ecclesiastical history, dialogues, and letters of Theodoret"*, 1.13. For the translation of Theodoret's description of Symeon's life, see Doran, *The Lives of Simeon Stylites*, pp. 69-84; Ashbrook Harvey, *The Stylite's Liturgy*, p. 531.

³ Theodoret reported Symeon's activities during the day and the night: prying, teaching, receiving requests for healing, and resolving quarrels. The main steps of the customary structure

constrained to his pillar, the congregation joined him in the Eucharistic rite underneath it.¹ To include Symeon within the Eucharistic liturgy of the church, the church had to move that liturgy outside its walls.² With this move, the sacred order enacted in the church building was now performed outside in the landscape in front of the sculpted façade. The Oshki church exemplifies the possibility of the ritual of the stylite, enacted outside, in front of the southern open arcade.

I thus suggest that a possible ritual pathway existed that was paved by their memoria, inculcated for centuries in the Georgian mind, by the devotion to the stylites, their status, and popularity in Georgia, and by the visual ductus. The ductus movement began at the west façade with the sculpted Stylite the Younger (fig. 7). It then led through the open south arcaded façade, passing the carved column topped with the Stylite the Elder (fig. 8), the scenes sculpted on the façade with angels, foliage, and hunting scenes. It then crossed the porch of the church with the overhead sculpture of the archangels Michael and Gabriel (fig. 13), the massive eagle with a beast in its claws (fig. 14), and then, toward the east, where the beholder faced the large sculpted panels of the donors flanking the Deesis (fig. 15).

Fig. 12. Oshki. South Façade.

of the Eucharist liturgy consisted of the proclamation and exposition of scripture, the recitation of litanies of supplication and petition, the reconciliation of peace, and communion between the human and the divine. Ashbrook Harvey, *The Stylite's Liturgy*, p. 531.

¹ Idem, p. 531.

² Two conclusions are relevant to this study: first, the saint's liturgical activity, could not be extricated from its civic ramifications; and second, his ascetic discipline had a purpose only when practiced within the discipline of the church as a civic community.

Fig. 13. Oshki. Archangels Michael and Gabriel.

Fig. 14. Oshki. Eagle with a Beast in its Claws.

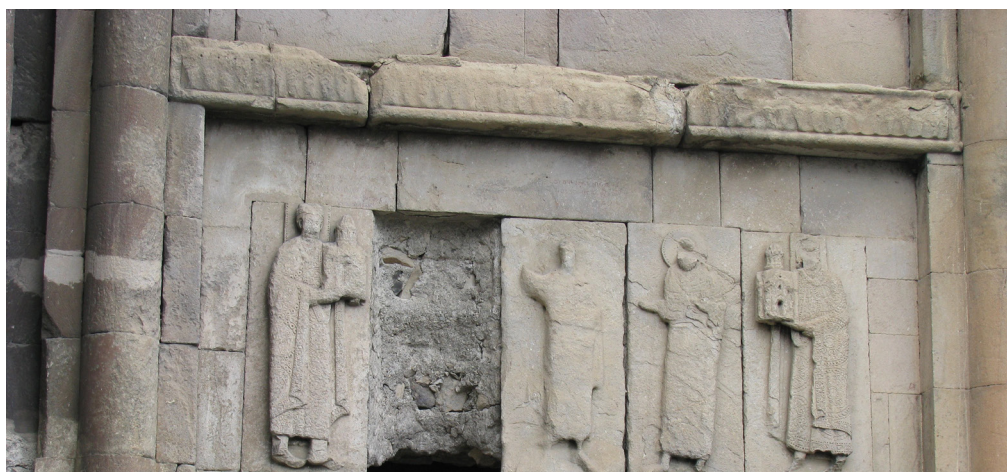

Fig. 15. Oshki. Donors Panels.

The longitudinal spine of the church, moving from west to east, accompanied by the reliefs resembling a celestial sphere, is an all-important structure in this controlled procession.¹ The beholders, confronted with sculptures, motifs, and themes strung out along a pathway, provide the direction for the images' theatrical equivalents, the liturgy of salvation through the mediation of the rulers flanking the Deesis. The path reflects human participation in the imagery that the spatial stage evokes as the drama of the sculpted scenes unfolds and the beholders' performative involvement takes place.

Nikortsminda cathedral, dating from the beginning of the eleventh century, features a myriad of reliefs of different biblical subjects. Such a vast program of theophanies on the façades was meant to appeal to the worshippers approaching the church, inviting them to participate in some kind of rite and thus influencing their state of mind.

The center of each façade is endowed with a relief portraying theophany – on the west – *Majestas Domini*; south – Christ's second coming; east – Metamorphosis. Besides the theophanies, other themes are depicted (figs. 16, 17, 18).

¹ Crossley, *Ductus and Memoria*, p. 229.

Fig. 16. Nikortsminda West. Majestas Domini.

Fig. 17. Nikortsminda, South. Christ's Second Coming.

Fig. 18. Nikortsminda, East. Metamorphosis.

Consequently, the program was significantly occupied with spiritual topics and flourished with vegetal, geometric, and figurative forms. The system of blind arches creates a metaphorical *parochet* all over the church edifice, strengthening the dramatic atmosphere enveloping the façades. The dramatic presence of the theophanic scenes attests to deep theological and philosophical meanings. Hence, these scenes reflect comprehensive layers of religious and cultural concepts and philosophical notions. The artisan's or patron's priority in Nikortsminda was to present an optimistic approach to the revelation scenes and to ignore any signs of the Last Day Judgment, punishment, and threats. In the background, one should bear in mind the historical events of the period.¹ The spiritual reading of the book of Revelation nourished eschatological hopes for a better life and future, invoking expectations for Christ's coming to establish his new kingdom on earth.²

In such an atmosphere, it is apparent that processions were part of the rituals conducted in and around the church's sublime location and inspirational artistic program.

Fig. 19. Nikortsminda. Detail of North. Tympanum.

¹ The rulers Bagrat III, David the Great, and their followers strove to unite Georgian provinces under one central reign, thus marking the rise of national feelings and anticipations.

² The western world Christians understood John's vision in a literal way as historical fact and in a spiritual way, while between Greek Christians, believers in the East it was accepted as an allegory and spiritual value. The book's canonization by Orthodoxy occurred in the fourteenth century. Nevertheless, the book had a vast influence on early Christians, and between the fathers of the Church. McGinn, *John's Apocalypse and the Apocalyptic Mentality*, pp. 8, 18.

In conclusion, the idea of the ductus generates an additional visible layer of interpretation of the political connection between the façades sculptures and their viewers. From the movement pattern of the spectators and their observation of the scenes or even partial details, they could extract the event and the whole story that it represented. The process of recollection was intensified by visual means of the architecture, the sculptures, and probably also by the processions and prayers.¹ The ductus concept led the beholders on a distinctive path around a particular accompanying rite, around the church, or nearby. The landscape surrounding the holy site created a sacred atmosphere and thus intensified the spiritual feelings of the faithful before or after entering the sacred place. Crossley's statement in his article *Ductus and Memoria* states that "the aim of this essay is to move from the cathedral as text to the cathedral as experience, and to explore the relationship between aesthetics and performance". Thus, he refers to the Gothic façades sculpture as a sacred book, *summa in stone*, which is very relevant to Georgian church façades. Moreover, exploring the relationship between aesthetics and performance corresponds to the relationship between the beholders and the façades sculpture. Crossley understands their emotional state and human responses to the façades sculpture were a somatic reception. In other words, they felt a response that one experiences in his body and not only in his mind. The meaning of the word 'somatic' in this respect is linked to the term 'memoria'.

According to Gadamer's theory, human beings in the ancient world were able to bind themselves to the divine and sacred through the experience of artwork, and they recognized this as an experience of Creation itself. These words harness sculptures to extract the mental status of the beholder facing the façades. The desire to enter the church inspired the faithful to reach their ultimate destination, entering the house of God. The façades in this respect became 'unfinished business', something that demanded a return.² Only when the decorative system became evident and could be understood as a whole united program could the beholder cross the liminal spiritual threshold of the façade – the "sacred space" into the church, experiencing the other world.

The sacred work of art reminds us that the mode of being exists in three dimensions – a structure of the façades – the church, the creation – the work of art, and the performance – the beholder. This construction corresponds to the "transformation in the beholder's mental state facing the sculpted facades". To truly understand the significance of religious images, the crucial factor is not form, style, or aesthetics but the response and reaction of viewers. In Georgia, this construction is visualized, I contend, through the metaphoric *parochet*, the veil unfolding across the entire edifice of the church.³

¹ For Carruthers's conception of memory, see Carruthers, *The Craft of Thought*.

² Trkulja, *Divine Revelation Performed*, p. 230.

³ Was this the process the medieval believer underwent? Was this the way she or he experienced her or his arrival at the church? Probably; but we can only speculate about her or his state of mind and feelings, since there are no known written sources, nor any oral traditions.

Cited Sources and Literature

- Aladashvili, *Monumentalnaya Skulptura*** – Aladashvili N., *Monumentalnaya Skulptura Gruzii: Figurnie Relyeffi V-XI*, Moscow, 1977
- (Aladashvili, *Monumental Georgian Sculpture*** – Aladashvili N., *Monumental Georgian Sculpture: Bas-reliefs of the 5th-11th Centuries*, Moscow, 1977).
- Ashbrook Harvey, *The Stylite's Liturgy*** – Ashbrook Harvey S., *The Stylite's Liturgy: Ritual and Religious Identity in Late Antiquity*, JECHRST, 6/3, 1998, pp. 523-539.
- Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship*** – Baldovin F. J., *The Urban Character of Christian Worship. The Origins, Development, and Meaning of Stational Liturgy*, Roma, 1987.
- Belting, *Likeness and Presence*** – Belting H., *Likeness and Presence. A History of the Image before the Era of Art*, Trans. by E. Jephcott, Chicago, London, 1990.
- Beridze, Alpago-Novello, Lafontaine-Dosogne, *Art and Architecture*** – Beridze, V., Alpago-Novello A., Lafontaine-Dosogne J., (eds.), *Art and Architecture in Medieval Georgia*, Louvain la Neuve, 1980.
- Carruthers, *The Book of Memory*** – Carruthers M., *The Book of Memory: A Study of Memory in Medieval Culture*, Cambridge, 2008, 2nd ed.
- Carruthers, *The Craft of Thought*** – Carruthers J. M., *The Craft of Thought: Meditation, Rhetoric, and the Making of Images, 400-1200*, Cambridge, 1998.
- Cotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*** – Cotsonis J. A., *Byzantine Figural Processional Crosses*, Washington, 1994.
- Crossley, *Ductus and Memoria*** – Crossley P., *Ductus and Memoria*, In: “Rhetoric beyond Words: Delight and Persuasion in the Art of the Middle Ages”, Ed. by Carruthers M., Cambridge, 2010, pp. 214-249.
- Dadiani, Khundadze, Kvachatadze, *Medieval Georgian Sculpture*** – Dadiani T., Khundadze T., Kvachatadze E., *Medieval Georgian Sculpture*, Tbilisi, 2017.
- Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*** – Demus O., *Byzantine Mosaic Decoration, Aspects of Monumental Art in Byzantium*, London, 1948, Repr., 1976.
- Djobadze, *Early Medieval Georgian Monasteries*** – Djobadze W., *Early Medieval Georgian Monasteries in Historic Tao-Klarjet'i, and Shavshet'i*, Stuttgart, 1992.
- Djobadze, *The Sculpture on the Eastern Façade*** – Djobadze W., *The Sculpture on the Eastern Façade of the Holy Cross of Mtskheta*, OC, 44, 1960, pp. 112-135.
- Eastmond, Skhirtladze, *Udabno Monastery in Georgia*** – Eastmond A., Skhirtladze Z., *Udabno Monastery in Georgia: Innovation, Conservation and the Reinterpretation of the Medieval Art*, In: “Iconographica: Rivista di Iconografia Medievale e Moderna” 7, 2008, pp. 23-43.
- Eastmond, *Art and Identity*** – Eastmond A., *Art and Identity in Thirteenth-Century Byzantium: Hagia Sophia and the Empire of Trebizond*, London, New York, 2016.

The ecclesiastical history, dialogues, and letters of Theodoret – *The ecclesiastical history, dialogues, and letters of Theodoret*, Trans. by Blomfield Jackson, 1.13, In: “Theodoret, Jerome, Gennadius, Rufinus: Historical writings, Nicene and Post-Nicene Fathers”, 2nd series, Vol. 3, Peabody, 1995.

Eliade, *The Sacred and the Profane* – Eliade M., *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, New York, 1959.

Evans, *Natural Signs* – Evans S. C., *Natural Signs and Knowledge of God: A New Look at Theistic Arguments*, Oxford, New York, 2010.

Franeta, *Gadamer's Hermeneutics* – Franeta D., *Gadamer's Hermeneutics as Practical Philosophy*, In: “Hermeneutic Philosophies of Social Science”, Ed. by Babich E. B., Berlin, 2017, pp. 219-234.

Freedberg, *The Power of the Images* – Freedberg D., *The Power of the Images: Studies in the History and Theory of Response*, Chicago, 1989.

Gadamer, *Truth and Method* – Gadamer H. G., *Truth and Method* second revised edition, Trans. from German by J. Weinsheimer and D. A. Marshall, New York, 1960.

Gertsman, *Visualizing Medieval Performance* – Gertsman E., *Visualizing Medieval Performance, Perspectives, Histories, Contexts*, Aldershot, 2008.

Hafiz, *The Place of the Sacred* – Hafiz M., *The Place of The Sacred with Regard to Gadamer's Ontology of Art*, In: “M. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi”, vol. 39, 2010/2, pp. 97-116.

Harrington, *Sacred Place* – Harrington L. M., *Sacred Place in Early Medieval Neoplatonism*, New-York, 2004.

Lafontaine-Dosogne J. *L'influence de culte de Saint Syméon Stylite* – Lafontaine-Dosogne J., *L'influence de culte de Saint Syméon Stylite le Jeune sur les monuments et les représentations figurées de Géorgie*, “Byzantion, Revue Internationale des Études Byzantines”, XLI, 1971, pp. 183-196

(Lafontaine-Dosogne J., *The Cult Influence of Saint Simeon Stylites* – Lafontaine-Dosogne J., *The Cult Influence of Saint Simeon Stylites the Younger on Georgian Monuments and Figurative Representations*, “Byzantion, Revue Internationale des Études Byzantines”, XLI, 1971, pp. 183-196).

Lidov, – *Eastern Christian Image-‘Paradigms’* – Lidov A., *Eastern Christian Image-‘Paradigms’: A Hierotopic Dimension of Medieval Art History*, In: “Vachtang Beridze 1st International Symposium of Georgian Culture. Georgian Art in the Context of European and Asian Culture”, Edited by P. Skinner, D. Tumanishvili, and A. Shanshiashvili, Tbilisi, 2009, pp. 101-107.

McGinn, *John's Apocalypse and the Apocalyptic Mentality* – McGinn B., *John's Apocalypse and the Apocalyptic Mentality*, In: Emmerson R. K., McGinn B., Eds., “The Apocalypse in the Middle Ages”, Ithaca, 1992.

Nelson, *To Say and to See* – Nelson R., *To Say and to See*, In: “Visuality Before and Beyond the Renaissance”, Ed. Nelson R., Cambridge, 2000, pp. 143-168.

Pentcheva, *The Performative Icon* – Pentcheva B. V., *The Performative Icon*, “The Art Bulletin”, 88/4, 2016, pp. 631-655.

Pentcheva, *The Sensual Icon* – Pentcheva B. V., *The Sensual Icon, Space, Ritual and the Senses in Byzantium*, University Park, Pa., 2010.

Pseudo-Dionysius the Areopagite, *The Ecclesiastical Hierarchy* – Pseudo-Dionysius the Areopagite, *The Ecclesiastical Hierarchy*, Ch. 1. 376B, In: “Pseudo-Dionysius, The Complete Works”, Ed. by P. Rorem, Trans. by C. Luibheid, New York, 1987.

Pseudo-Dionysius the Areopagite, *Letters* – Pseudo-Dionysius the Areopagite, *Letter Nine*, 1105 A, B, C, In: “Pseudo-Dionysius The Complete Works”, Ed. by P. Rorem, Trans. by C. Luibheid, New York, 1987.

Shneurson, *A Veil of Sacredness* – Shneurson E., *A Veil of Sacredness. Architectural Façades Sculpture in Georgia*, In: Bord L.-J., Debais V., Palazzo E., Eds., “Le Rideau, Le Voile Et Le Devoilement, Du Proche-orient Ancien à L’occident Médiéval” (“The Curtain, the Veil and the Unveiling, From the Ancient Near East to the Medieval West”), Paris, 2016, pp. 313-338.

Suydman, Ziegler, *Performance and Transformation* – Suydman A. M., Ziegler E. J., *Performance and Transformation: New Approaches to Late Medieval Spirituality*, New York, 1999.

Taft, *Great Entrance* – Taft R. F., *The Great Entrance: A History of the Transfer of the Gifts and other Preanaphora/Rites of the Liturgy of St. John Chrysostom*, Rome 1975.

Thomson, *The History of King Vaxt’ang Gorgasali* – Thomson W. R., *The History of King Vaxt’ang Gorgasali*, In: “Rewriting Caucasian History: The Medieval Armenian Adaptation of the Georgian Chronicles: The Original Georgian Text and the Armenian Adaptation”, Oxford, 1996.

Trkulja, *Divine Revelation Performed* – Trkulja J., *Divine Revelation Performed: Symbolic and Spatial Aspects in the Devotions of Byzantine Churches*, In: “Spatial Icons: Performativity in Byzantium and Medieval Russia”, Edited by A. Lidov, Moscow, 2011, pp. 214-247.

Trkulja, *The Rose Window* – Trkulja J., *The Rose Window: A Feature of Byzantine Architecture*, In: “Approaches to Byzantine Architecture and Its Decoration, Studies in Honor of Slobodan Curcic”, Eds. of Volum: Johnson M. J., Ousterhout R. G., Papalexandrou A., Burlington, 2012, pp. 143-161.

Turner, *Liminal to Liminoid* – Turner W. V., *Liminal to Liminoid, in Play, Flow, and Ritual. An Essay in Comparative Symbology*, In: “From Ritual to Theater: The Human Seriousness of Play”, Ed. by W. V. Turner, New York, 1982, pp. 20-60.

Weigert, *Performance* – Weigert L., *Performance*, “Studies in Iconography”, Vol. 33, 2012, pp. 61-72.

Woodcock, *The Rosette in the Late Second Temple Period* – Woodcock D. H, *The Rosette in the Late Second Temple Period: its Origins and Usage*, Dissertation, Manchester, 2008.

Performative Aspects of the Georgian Façades Decoration

Summary

Standing before decorated façades like those at Jvari, Oshki, Nikortsminda, and many others, one can imagine and even feel the transformative process the medieval beholder may have undergone. Even today, the decorative system has become clearer, surprisingly rich, and astonishing in its proportions, rhythm, and beauty.

Thus, the sculpted scenes today recall the land's history and the region's local events in Georgia at the time, evoking religious feelings and exaltation. The inherent power of the image was thus used to pursue multivalent principles.

The relationship of the sculpted façades to their previous model represents a change or evolutionary stage in their adornment. The sculpted façades generate another visible interpretive layer of the political connection between the church's edifice and the viewers. From the pattern of the spectators' movement and their observation of the scenes or even partial details, they could grasp the event and the entire story that it represented. Their recollection was intensified by visual means of the architecture, the sculptures, and most likely by the processions and prayers. The landscape surrounding the holy site created a sacred atmosphere and thus strengthened the spiritual feelings of the pious before or after entering the sacred place. Crossley stated in his article *Ductus and Memoria* that "the aim of this essay is to move from the cathedral as text to the cathedral as experience, and to explore the relationship between aesthetics and performance". Thus, he refers to the Gothic façades sculpture as a sacred book, *summa in stone*, which is very relevant to Georgian church façades.

The work of art does not stand as an object by itself. Instead, it is an experience that alters and influences the person who experiences it. Concerning religious art in Georgia, the sculpted façades acted not solely as artwork. Instead, they initiated a whole chain reaction: reliefs versus beholders, allowing them to experience an eruption of truth, extracting strong emotions, moving by processions, prayers, music, and sublime landscapes. Artwork poses a challenge to the viewers, primarily due to its appearance as mimetic, self-reflecting, and representational of someone.

The façades' performative aspects surpass the limitations of the static sacred image, becoming a wide-ranging and transformative act. Thus, the sculptures are meant to be read as drama on the façades. Consequently, this raises the question of how the beholder experienced such an artistic program. What power did and does the artwork have that affected viewers, both then and now?

The sacred work of art reminds us that the mode of being corresponds to the “transformation in the beholder’s mental state facing the sculpted façades”. The significance of understanding religious images is that the crucial factor is not form, style, or aesthetics; rather, it is but the response and reaction of viewers. In Georgia, this construction is visualized, I contend, through the metaphoric *parochet*, the veil of sculptures unfolding across the entire edifice of the church.

ქართული ფასადის დეკორის პერფორმატიული ასპექტები

რეზიუმე

ჯვრის, ოშკის, ნიკორწმინდის და სხვა მრავალი ძეგლის ფასადის წინაშე მდგარმა ადამიანმა შეიძლება წარმოიდგინოს და, გარკვეულწილად, შეიგრძნოს კიდევ ის ზემოქმედება, რასაც შუა საუკუნეებში მათი მხილველი განიცდიდა. დღესაც კი დეკორატიული სისტემა მკაფიო, გასაოცრად მდიდარი და განსაცვიფრებელია თავისი პროპორციებით, რიტმითა და სილამაზით.

ამგვარად, სკულპტურული სცენები დღემდე გვახსენებს ქვეყნის ისტორიასა და იმდროინდელ ადგილობრივ მოვლენებს საქართველოში, აღძრავს რელიგიურ განცდებს და აღტაცებას იწვევს. მათი საშუალებით გამოსახულების შინაგანი ძალა გამოიყენებოდა მრავალმნიშვნელოვანი პრინციპების რეალიზაციისათვის.

ახალი და ძველი სკულპტურული ფასადების შედარება წარმოაჩენს ცვლილებას ან ევოლუციურ ეტაპს მათი დეკორის განვითარებაში. სკულპტურული ფასადები ქმნიდა კიდევ ერთ, ხილულ ინტერპრეტაციულ ფენას, რომელიც წარმოაჩენდა პოლიტიკურ კავშირს ეკლესიის ნაგებობასა და მნახველებს შორის. მნახველთა მოძრაობა და მათ მიერ სცენებზე ან თუნდაც ცალკეულ დეტალებზე დაკვირვება შესაძლებელს ხდიდა გაეაზრებინათ მოვლენა და მთელი მისი ისტორია. მათი მახსოვრობა კიდევ უფრო ძლიერდებოდა არქიტექტურის ვიზუალური საშუალებებით, ქანდაკებებით და, დიდი ალბათობით, პროცესიებისა და ლოცვების საშუალებითაც. წმინდა ადგილის გარშემო არსებული ლანდშაფტი ქმნიდა საკრალურ ატმოსფეროს და, ამგვარად, აძლიერებდა მორწმუნეთა სულიერ განცდებს, წმიდა ადგილებში შესვლამდე და მის შემდეგაც. ქროსლი თავის ნაშრომში *Ductus and Memoria* ამტკიცებდა, რომ „ამ ესეს მიზანია ტაძარი აღვიქვათ არა როგორც ტექსტი, არამედ როგორც გამოცდილება და შევისწავლოთ ურთიერთკავშირი ესთეტიკასა და პერფორმანსს შორის“. ამგვარად, იგი გოთიკური ფასადების სკულპტურას „წმინდა წიგნს“, *summa in stone*-ს, უწოდებს, რაც ძალზე ესადაგება ქართული ეკლესიების ფასადებს.

ხელოვნების ნიმუში არ არსებობს როგორც დამოუკიდებელი, თვითმყოფადი ობიექტი. პირიქით, ის არის გამოცდილება, რომელიც ცვლის ადამიანს და ზემოქმედებს ადამიანზე, რომელსაც მასთან აქვს შეხება. რაც შეეხება რელიგიურ ხელოვნებას საქართველოში, სკულპტურული ფასადები მხოლოდ ხელოვნების ნიმუშებად არ მოიაზრებოდა. პირიქით, ისინი იწვევდნენ მთელ ჯაჭვურ რეაქციას: რელიეფები ურთიერთმოქმედებდა

მაყურებლებზე, აძლევდა მათ შესაძლებლობას განეცადათ ჭეშმარიტების ამოფრქვევა, აღძრავდა მძაფრ ემოციებს, რაც ძლიერდებოდა პროცესიების, ლოცვების, მუსიკისა და ამაღლებული პეიზაჟების მეშვეობით. ხელოვნების ნიმუში გამოწვევა იყო მაყურებლისთვის, უპირველესად თავისი მიმეტიკური, თვითრეფლექსიური და რეპრეზენტაციული ბუნების წყალობით.

ფასადების პერფორმატიული ასპექტები სცილდება სტატიკური საკრალური გამოსახულების ჩარჩოებს და გარდაიქმნება მასშტაბურ და ტრანსფორმაციულ აქტად. ამდენად, ქანდაკებები უნდა აღიქმებოდეს როგორც ფასადებზე წარმოდგენილი დრამა. ამასთან დაკავშირებით ჩნდება კითხვა: როგორ აღიქვამდა მაყურებელი ასეთ მხატვრულ პროგრამას? რა ძალა ჰქონდათ და აქვთ ხელოვნების ნიმუშებს, რომლებიც დღესაც ისევე ზემოქმედებენ მაყურებელზე, როგორც მაშინ?

საკრალური ხელოვნების ნიმუში შეგვახსენებს, რომ მისი არსებობის რეჟიმი „სკულპტურული ფასადების დამკვირვებლის სულიერი მდგომარეობის გარდასახვაში“ მდგომარეობს. რელიგიური სახეების გააზრებაში გადამწყვეტ ფაქტორს არ წარმოადგენს ფორმა, სტილი ან ესთეტიკა, არამედ მაყურებლის ემოციური გამოხმაურება და რეაქცია. საქართველოში ეს კონსტრუქცია, ჩემი არგუმენტით, ვიზუალიზებულია მეტაფორული *პაროხეტის* – ქანდაკებათა ფარდის – სახით, რომელიც ეკლესიის მთელ ნაგებობაზეა გაშლილი.

ილუსტრაციები

- სურ. 1. ჯვრის ეკლესია. სამხრეთი ფასადი.
სურ. 2. სამთავისის საკათედრო ტაძარი. სამხრეთ-აღმოსავლეთი ფასადი.
სურ. 3. ნიკორწმინდის ეკლესია. წრიული რელიეფი.
სურ. 4. ოშკის ეკლესია. სამხრეთის ფასადი. მოწოდებულია ანზორ მჭედ-ლიშვილის მიერ.
სურ. 5. ქალაქი მცხეთა (ხედი ჯვრის ეკლესიიდან დასავლეთით).
სურ. 6. ჯვარი, ფილები ქტიტორთა გამოსახულებებით.
სურ. 7. ოშკი. სტილიტის დასავლეთი ფასადი.
სურ. 8. ოშკის ეკლესიის სტილიტი-სვეტი, სამხრეთი სამლოცველო.
სურ. 9. სვიმეონ უფროსი. მოწოდებულია ლადო მირიანაშვილის მიერ.
სურ. 10. სვიმეონ უმცროსი. მოწოდებულია ლადო მირიანაშვილის მიერ.
სურ. 11. სატრაპეზო, უდაბნოს ეკლესია. მოწოდებულია ლადო მირიანაშვი-ლის მიერ.
სურ. 12. ოშკი. სამხრეთი ფასადი.
სურ. 13. ოშკი. მთავარანგელოზები მიქაელი და გაბრიელი.
სურ. 14. ოშკი. არწივი კლანჭებში ცხოველით.
სურ. 15. ოშკი. ქტიტორთა გამოსახულებები.
სურ. 16. ნიკორწმინდა, დასავლეთი მხარე. უფლის დიდება.
სურ. 17. ნიკორწმინდა, სამხრეთი მხარე. ქრისტეს მეორედ მოსვლა.
სურ. 18. ნიკორწმინდა, აღმოსავლეთი მხარე. მეტამორფოზა.
სურ. 19. ნიკორწმინდა. ჩრდილოეთი მხარე. ტიმპანის დეტალი.

მითითებულის გარდა, ყველა სურათი გადაღებულია ერგა შნეურსონის მიერ.

სამონასტრო წმინდანის თაყვანისცემის ისტორიიდან

ქრისტიანულ პრაქტიკაში ერთ-ერთი მთავარი ადგილი წმინდანთა თაყვანისცემას ეთმობა.¹ ადრექრისტიანული ხანიდან მოყოლებული, წმინდანთა ნაწილები და გამოსახულებები მათი კულტის განუყოფელ კომპონენტს შეადგენდა.² ქრისტიანულ ტრადიციაში წმინდანთა მნიშვნელობა უკვე ადრეულ ხანაში ევქარისტიულ ლიტურგიაში მათი ინტეგრირებით ცხადდება. კირილე იერუსალიმელის თანახმად, წმინდანები IV საუკუნეში ლიტურგიის დროს პატრიარქებთან, წინასწარმეტყველებთან და მოციქულებთან ერთად მოიხსენიებოდნენ.³ წმინდანებს მეოხებისა და მფარველობის მნიშვნელოვანი ფუნქცია ენიჭებოდათ, რაც ქრისტიანთა რწმენით, მათი გამოსახულებებისა და რელიკვიების მეშვეობით ხორციელდებოდა.⁴ წმინდანთა კულტი მათ სამარხებთან იყო დაკავშირებული და შესაბამისად, მათი უადრესი გამოსახულებები სამარხების შესამკობად იყო განკუთვნილი.⁵ ნიშანდობლივია, რომ წმინდანის სამარხთან ასოცირებული მემორიული გამოსახულება შემდგომში საკულტო ხატის როლს ასრულებდა და წმინდანის თაყვანისცემის განუყოფელი ნაწილი ხდებოდა. ასევე აღსანიშნავია, რომ წმინდანთა სამარხებიდან წარმომდგარი რელიკვიების ლუსკუმებსაც V-VI სს-დან მოყოლებული ამკობდნენ გამოსახულებებით, რადგან რელიკვარიუმებზე გამოსახული სახეები, წმინდა ნაწილების მსგავსად, ქრისტიანთა მიერ სას-

¹ წმინდანები მოხსენებულია პავლე მოციქულის ეპისტოლეში ფილიპელთა მიმართ: (ფილ. 1:1; 4:21-22): „პავლე და ტიმოთე მონანი იესუ ქრისტესნი, ყოველთა წმიდათა ქრისტე იესუს მიერ, რომელნი ხართ ფილიპეს შინა [...]“, „მოიკითხვედით ყოველთა წმიდათა ქრისტე იესუს მიერ. [...] გიკითხვენ თქვენ ყოველნი წმიდანი, უფროსლა სახლის მის კეისრისანი“. აქ „წმიდანი“ მორწმუნეებს უნდა აღნიშნავდეს. Kieckhefer, *Imitators of Christ: Sainthood*, გვ. 2.

² მე არ შევუდგები წმინდანთა თაყვანისცემის შესახებ მრავალრიცხოვანი გამოკვლევების ჩამოთვლას, დავასახელებ მხოლოდ რამდენიმე მნიშვნელოვან პუბლიკაციას: Grabar, *Martirium, Recherches sur le culte* (განს. თავი II, III, IV, pl. XXVIII, XXIX, 1, XXX, XXXI, XXXIII, L, LI); Delehaye, *Sanctus: Essai sur le culte des saints*; Brown, *The Cult of the Saints*; Kazhdan, *Saint*, გვ. 1828; Kazhdan, Maguire, *Byzantine Hagiographical Texts*; Patterson Sevčenko, *The Vita Icons and the Painter*; მისივე, *Canon and Calendar*; Snoeck, *Medieval Piety from Relics to the Eucharist*; Marsingill, *Portraits and Icons*; იხ. ასევე, Klaniczai, *Using Saints, Intercession*.

³ Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, გვ. 181.

⁴ რელიკვიებსა და გამოსახულებს შორის კავშირის შესახებ იხ. Kitzinger, *The Cult of Images*.

⁵ Belting, *Likeness and Presence*, გვ. 80ff.

წაულმოქმედი ძალისა და მადლის მატარებლებად მოიაზრებოდა.¹ სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ეკლესია წმინდა ნაწილთა და წმინდა სახეთა შორის მისტიკურ კავშირს ხედავს.

წმინდანთა გამოსახულებები და მათი ნაწილები, ისევე როგორც მათთან დაკავშირებული სხვა სინწმინდეები (მაგ. სამოსი, მათ საფლავზე დანთებული კანდელის ზეთი, მარტვილობის იარაღი, ე.წ. მეორადი რელიკვიები – *brandea*, და ა.შ.)² სხვადასხვა ტიპის რიტუალებში იყო ჩართული. იოანე ოქროპირი საგანგებოდ აღნიშნავს წმინდანთა რელიკვიების მნიშვნელობას. მისი თქმით, წმინდანთა ნაწილები ჯარსა და სათავდაცვო ნაგებობებზე/ფორტიფიკაციებზე უკეთ იცავენ ქალაქებს, იგერიებენ მტერსაც და ბოროტ ძალებს.³ ამასთანავე, ისინი ღვთის რისხვისაგან მორწმუნეთა დამცავ „ფარს“ წარმოადგენდნენ. გრიგოლ ნაზიანზელის მიერ წმ. თევდორეს ტაძარში წარმოთქმულ ქადაგებაში ნათქვამია, რომ, მიუხედავად იმისა, რომ წმ. თევდორეს ძალუძს დემონთა უკუგდება და „მშვიდობის ანგელოზთა მოხმობა“, მისი უმთავრესი როლი ღვთის წინაშე მეოხება და მფარველობაა.⁴

ხატმებრძოლეობის შემდგომ ხანაში წმინდანთა თაყვანისცემა განსაკუთრებულ მასშტაბს აღწევს. უნდა ითქვას, რომ ქრისტიანთა დევნის შეწყვეტის შემდეგ, მარტვილთა თაყვანისცემას დაემატა აღმსარებელთა, წმინდა მამათა და ასკეტთა თაყვანისცემა. საგულისხმოა, რომ წმინდანები სხვადასხვა სოციალური ფენიდან წარმოსდგებოდნენ, მეფეებიდან და ეპისკოპოსებიდან დაწყებული, მინათმოქმედთა და მონანიე ავაზაკებით დამთავრებული. წმინდანთა შორის არიან ბერებიც, ვინც თავისი საქმიანობით მნიშვნელოვანი კვალი დატოვა არა მხოლოდ საეკლესიო, თუ სამონასტრო ცხოვრებაზე, არამედ განსაკუთრებული წვლილი შეიტანეს თავისი დროის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურულ პროცესებში.

წმინდანთა თაყვანისცემის დამკვიდრება კომპლექსური ფენომენია. ითვლება, რომ გვიანბიზანტიურ ხანამდე (XIII საუკუნემდე, პალეოლოგოსთა ეპოქამდე) ბიზანტიაში არ ყოფილა შემუშავებული წმინდანთა კანონიზაციის საგანგებო წესი და წმინდანთა თაყვანისცემა ადგილობრივ ტრადიციებზე იყო დამყარებული.⁵ როგორც წესი, დადგინდებოდა წმინდანის მოსახსენიებელი დღე საეკლესიო კალენდარში, შეიქმნებოდა მისი „ცხოვრება“, ლოცვები (ჰიმნები), შემუშავდებოდა წმინდანის იკონოგრაფია. წმინდანის კულტის დამკვიდრება-განმტკიცებაში დიდი როლი ენიჭებოდა მათი ნაწი-

¹ Kitzinger, *The Cult of Images*, გვ.104,115-116.

² იქვე, გვ. 118-119.

³ იოანე ოქროპირი, *Laudatio martyrum Aegyptiorum*, PG 50, გვ. 694-695 (დამოწმებულია ნაშრომიდან Walter, *Art and Ritual of the Byzantine Church*, გვ. 182).

⁴ იქვე, გვ.182.

⁵ ბიზანტიურ წყაროებში დასტურდება ტერმინი ἀναγνώρισις (აღიარება). Talbot, *Canonization*, გვ. 372; Galatariotou, *The Making of a Saint*, გვ. 114-115.

ლების აღმოჩენას, გადასვენებასა და გადანაწილებას. სამწუხაროდ, წმინდანთა კულტის დამკვიდრების ყველა ამ კომპონენტის თანაგვარად დამონება-დადასტურება ყოველთვის ვერ ხერხდება. მიუხედავად იმისა, რომ ადგილობრივ წმინდანთა კულტის დამკვიდრება და აქტუალიზაცია სხვადასხვა გარემოებებით იყო განპირობებული, მათი თაყვანისცემის დადგინება ძირითადად მიუყვება ზემოთ ნახსენებ „სცენარს“.

წმინდანთა კულტის გასააზრებლად მათ იკონოგრაფიას – როგორც ინდივიდუალურ გამოსახულებებს, ისე „ცხოვრებათა“ ციკლებს, დიდი მნიშვნელობა აქვს, რადგან ხელოვნების ქმნილებებში ვიზუალურად გაცხადებულია წმინდანთა ისტორია, მათი ღვაწლი, აღმსარებლობითი და ისტორიული მნიშვნელობა, რაც თავის მხრივ, უფრო ფართო კულტურული კონტექსტის შესახებ მსჯელობის საშუალებას იძლევა.

ბიზანტიის, ქრისტიანული აღმოსავლეთისა, თუ ლათინური დასავლეთის მხატვრულ და ზოგადად, კულტურულ ტრადიციაში წმინდანთა კულტი საფუძვლიანად არის შესწავლილი,¹ მაშინ როდესაც ქართველ წმინდანთა შესახებ საგანგებო გამოკვლევები ძალზე მწირია. ეს განსაკუთრებით ეხება ადგილობრივ წმინდანთა კულტის ასახვას ხელოვნებაში. ამგვარი ერთადერთი საფუძვლიანი გამოკვლევა, რომელიც ეხება დავით გარეჯელის ციკლს მხატვრობაში ეკუთვნის გურამ აბრამიშვილს.² ადგილობრივ წმინდანთა თაყვანისცემისა და მათი იკონოგრაფიული ტრადიციის შესწავლა სამომავლო საქმეა.³ ეს სტატია მოკრძალებულ წვლილს შეიტანს აღნიშნული საკითხის კვლევაში. წინამდებარე სტატიაში განხილულია გიორგი მცირის მიერ გიორგი მთაწმინდელის 1066-67/72 წწ. დაწერილი ცხოვრების ის ადგილი, რომელიც ეხება ქართველი ათონელი მამების თაყვანისცემის დამკვიდრებას.⁴

აგიოგრაფიული ჟანრის თავისებურების გათვალისწინებით, ტექსტი რეალური მოვლენების და ცოცხალი პრაქტიკის ასახვას წარმოადგენს. აგიოგრაფია ალექსანდრე კაჟდანიას და ჰენრი მეგვაიერის განსაზღვრებით, „მასობრივი ლიტერატურა“ იყო, რომელიც სხვა ჟანრებისგან განსხვავე-

¹ ბიბლიოგრაფიისთვის იხ. გვ. 1, შენ. 2.

² აბრამიშვილი, დავით გარეჯელის ციკლი. აქვე დავასახელებ ჩემ მიერ წაკითხულ მოხსენებას *Georgian Athonite Fathers in Medieval Georgian Visual Tradition*, “Ivion through the Ages”, International Online Workshop, 02. 12. 2023, შუა საუკუნეების კვლევის ცენტრი, ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი. იხ. ასევე ჭიჭინაძე, *ასურელ მამათა იკონოგრაფიისათვის*, გვ. 276-290.

³ სამონასტრო წმინდანთა თაყვანისცემის ვიზუალიზაცია ჩემი მიმდინარე კვლევის საგანია.

⁴ გიორგი მცირე, *ცხოვრება და მოღვაწეობა*. ეს ტექსტი კარგად არის ცნობილი მკვლევართათვის, მას არაერთი გამოკვლევა მიეძღვნა, რომელთა ჩამთვლას აღარ მოვყვები, დავასახელებ მხოლოდ რამდენიმეს: კეკელიძე, *ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია*, გვ. 247-250; აფციაური, *გიორგი მცირის*; იხ. ასევე მეტრეველი, *ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო*. და სხვ.

ბით, ყველაზე უფრო ახლოს იყო რიგით მკითხველთან, შეიცავდა ყოველდღიური ცხოვრების დეტალებს და შორს იყო „ამაღლებული“ რიტორიკულ-სქოლასტიკური ტექსტებისაგან.¹ გიორგი მთაწმინდელის „ცხოვრება“, რომელიც აღწერილი ამბების თვითმხილველს ეკუთვნის, განსაკუთრებით სანდო წყაროდ გვესახება. როგორც „ცხოვრების“ ავტორი, გიორგი ხუცეს მონაზონი ამბობს, მან აღწერა „[...] რომელიმე თუალითა ხილული და რომელიმე კაცთა მიერ სარწმუნოთა და წმიდათა უწყებული“.²

გიორგი მცირის თხზულება შეიცავს ფასდაუდებელ ცნობებს სამონასტრო ცხოვრებისა და უფრო ფართოდ, თანადროული კულტურულ-პოლიტიკური ვითარების შესახებ მართლმადიდებელ სამყაროში. „ცხოვრება“ წარმოადგენს უნიკალურ პირველწყაროს, რომელიც საშუალებას იძლევა აღვადგინოთ ქრისტიანული პრაქტიკის არაერთი ასპექტი. ამჯერად მე შევჩერდები ამ აგიოგრაფიულ ტექსტში მოთხრობილ გიორგი მთაწმინდელის აღსრულებასა და მისი თაყვანისცემის დამკვიდრებაზე.

გიორგი მცირე დეტალურად აღწერს ათონელი მამის გარდაცვალებასთან დაკავშირებულ ამბებს. როგორც ცნობილია, გიორგი ათონელი 1065 წლის 29 ივნისს აღესრულა კონსტანტინეპოლში. ავტორი მოგვითხრობს, თუ როგორ დაიტირეს კონსტანტინეპოლში აღსრულებული ათონელი მამა, როგორ მიაგო მას პატივი ბიზანტიის იმპერატორმა კონსტანტინე X დუკამ (1059-67). „ცხოვრებაში“ ვკითხულობთ, რომ გიორგი მთაწმინდელის აღსრულების ამბავი ბიზანტიის იმპერატორს იმხანად კონსტანტინეპოლში მყოფმა მისმა მოწაფემ, ქართველმა დიდებულმა, პეტრე პატრიკმა პეტრიკ-ყოფილმა აუწყა.³ იმპერატორმა მას მრავალი სანთელი, საკმეველი და ნელსაცხებელი უბოძა, ასევე ორი ოქრობეჭედი გასცა – ერთი მამა გიორგის მიერ წაყვანილი 80 ქართველი ობოლი ბავშვის უსაფრთხოებას ეხებოდა, ხოლო მეორე – ივირონის ქართველთა მონასტრის დაცვას, მის შეუვალობას უზრუნველყოფდა. საგულისხმოა, რომ იმპერატორი გიორგი ათონელს შენდობას და უფლის წინაშე შუამდგომლობას შესთხოვს.⁴

ტექსტიდან ცხადდება, რომ კონსტანტინეპოლიდან აღსრულებული მამა „პატივით ტვირთული“ მთაწმინდას მიაბრძანეს.⁵ ათონის ქართველთა მონასტერში მამა გიორგის ჩასასვენებელი მამა ექვთიმეს სამარხთან დადგეს: „ეკლესიად შეიყვანეს და წინაშე წმიდისა მამისა ეფთვიმის სამარტვილოსა დადგეს ლუსკუმი იგი ამის ნეტარისა“.⁶

¹ Každan, Maguire, *Byzantine Hagiographical*, გვ. 1.

² გიორგი მცირე, *ეპისტოლე*, გვ. 101.

³ პეტრე პატრიკის, პეტრიკყოფილის ვინაობის შესახებ იხ. მეტრეველი, *იოანე პატრიკისა*.

⁴ „შენდობაჲ მითხოვე ვით ცოცხალისგან [...] ან გვედრები, ნუ დამივიწყებ წინაშე ღმრთისა“, გიორგი მცირე, *ცხოვრებაჲ და მოქალაქეობაჲ*, გვ. 196.

⁵ იქვე, გვ. 200.

⁶ იქვე.

აგიოგრაფიული თხზულებიდან ვიგებთ, რომ სამი დღე მამა გიორგი „ესრე იყო წინაშე წმიდისა მამისა ეფთვიმისა“, რის მერეც ღვთისმშობლის ტაძარში გადააბრძანეს.¹ ათონელმა ბერებმა მამა გიორგის სამარადისო განსასვენებელი ვერ დაადგინეს, სანამ პატიოსანი მამის გარდაცვალების ერთი წლის თავზე, ნეტარი პეტრესა და მონასტრის წინამძღვრის გიორგი ოლთისარის მითითება არ მიიღეს. მიცვალებული მამა გადაასვენეს ეკლესიის მარცხენა სტოაში, სადაც ექვთიმეს ლუსკუმის პირდაპირ მონასტრის მესამე წინამძღვრის, გიორგი „მაშენებლის“ სამარხი იყო მოწყობილი.² მამა გიორგის კიდობნის გახსნისას მიცვალებულის სხეული საკვირველად არ იყო შეცვლილი – რაც მის სინმინდეზე მიუთითებს. იგი გადაასვენეს გიორგი მაშენებლის მარმარილოს სარკოფაგში, როგორც „მეორედ მაშენებელი და შემამკობელი ეკლესიათა“. სწორედ ამ დროს განაწესეს ნეტარმა პეტრემ და იოანე ჭყონდიდელმა მისი ხსენების დღეც – 30 ივნისი. გიორგი მცირეს თქმით, მართალია, მამა გიორგი 29 ივნისს გარდაიცვალა, მაგრამ პეტრე-პავლობის დღესასწაულს რომ არ დამთხვეოდაო მამა გიორგის ხსენების დღედ დაწესდა 30 ივნისი: „წმიდათა მოციქულთა პეტრესა და პავლეს დღესასწაულისაგან არა ეგებოდა“. ³

წმიდა მამის აღსრულებიდან ერთი წლის შემდეგ სხეულის უხრწნელად ნახვასთან ერთად, „ცხოვრებაში“ კიდევ ერთი სასწაულია მოთხრობილი: გიორგი მთაწმინდელის ათონზე წაბრძანებისას მძიმედ დატვირთულმა ურემმა, რომელზეც მისი ნეშტი იყო დასვენებული, ყრმას გადაუარა, მაგრამ მძიმე ურემმა მას არაფერი არ დაუშავა და ყრმა უვნებლად გადარჩა.⁴ ნეტარი მამის აღსრულების შემდგომი სასწაულია ასევე „ვინმე დედაკაცის“ მიერ გიორგი მთაწმინდელის ლუსკუმში ჩადებული დაბეჭდილი წერილიდან ცოდვების ჩამონათვალის წარმოცვა, ნიშნად ამ ცოდვების შენდობისა.⁵

პეტრიკყოფილმა პეტრემ და იოანე ჭყონდიდელმა აღსრულებული მამის პატივის მისაგებად მისი ხატი შეუკვეთეს და ათონზე გაგზავნეს მის საფლავზე დასასვენებლად. ტექსტის ეს ნაწილი მთლიანად მომყავს, რადგან მრავალმხრივ საყურადღებო ცნობებს შეიცავს:

„და ხატიცა დაწერად სცეს ყოლად წმიდისა ღმრთისმშობელისაჲ; და ამიერ და იმიერ ორნივე მამანი: – წმიდაჲ მამაჲ ეფთვიმე მარჯუენით და მამაჲ გიორგი ერთკერძო, მვედრებელად და მეოხად ჩუენთჳს მდგომარენი წინაშე წმიდისა ღმრთის-მშობელისა. და ესე წმიდაჲ ხატი წარმომგზავნეს მთაწმიდას. და დაუსუენეთ სამარხოსა ზედა წმიდისა მამისა ჩუენისა გიორგისა.

¹ იქვე.

² იქვე, გვ. 145-146.

³ იქვე, გვ. 146.

⁴ იქვე, გვ. 144.

⁵ იქვე, გვ. 201.

ხოლო წმიდისა მამისა ჩუენისა ეფთჳმის ხატი არა სიბერისაჲ არს, არამედ ოდეს წიგნთა თარგმნიდა და იყო ნ-ისა (50) წლისაჲ“.¹

გიორგი მცირის თქმით, ორივე ათონელი მამა გიორგიცა და ექვთიმეც: „[...] ან ზეცას წინაშე მისსა (ღვთისმშობლის – ნ. ჭ.) მდგომარე არიან, ხოლო ქუეყანასა ზედა წმიდასა ხატსა მისსა წინაშე მდგომარენი ევედრებიან ჩუენთჳს, რაჲთა მეოხებითა მათითა ჩუენცა ვევედრნეთ წმიდასა ღმრთის-მშობელსა წარვლად ნეშტსა ამას დღესა ჩუენთასა მშჳდობით [...]“.²

აგიოგრაფიული ტექსტი ლაკონიური ფორმით გვანვდის ინფორმაციას წმინდანის ხატის რაობის, მისი იკონოგრაფიისა და ტოპოგრაფიის შესახებ. საგულისხმოა, რომ ავტორი ხატის მომგებლებსა და შექმნის ადგილსაც გვაუწყებს. სხვაგვარად რომ ვთქვათ, ტექსტი ცხადყოფს, თუ რა იყო რელევანტური XI საუკუნის ავტორისთვის, ხატის დამკვეთთათვის და შესაბამისად, ხატის აუდიტორიისათვის კონკრეტულ კულტურულ გარემოში – მონასტერში. გიორგი მცირე საგანგებოდ აღნიშნავს ხატზე გამოსახულ მამათა ინტელექტუალურ დამსახურებას, საკუთრივ ღვთისმშობლის საგალობელთა თარგმნას. ტექსტში ვკითხულობთ, რომ ღვთისმშობელმა, რომლის წინაშეც წარსდგებიან მამები „ერთსა მას სიმრთელე მიანიჭა და ენაჲ კეთილად მეტყუელი ქართულად, ხოლო მეორესა სიბრძნე და მეცნიერებაჲ [...]“.³ ავტორის მიერ წმიდა მამათა ფუნქციად შუამავლობა და მეოხება არის დასახული, რაც მათი ხატის იკონოგრაფიაშიც ყოფილა გაცხადებული.

მოკლედ შევჩერდები ხატის იკონოგრაფიაზე. ან დაკარგული ხატი დედღვთისას წინაშე ვედრებად წარმდგარ ქართველ ათონელ მამებს გამოსახავდა. აღწერილი კომპოზიცია წმინდანთა, როგორც მორწმუნეთა მეოხთა და მფარველთა როლის, უფრო ზუსტად კი, „ვედრების იერარქიული რიგის“ თავისებური ასახვაა. წმინდანები მორწმუნეთა და უფალს შორის შუამავლებად არიან დასახულნი და მათი ვედრების შესმენის გარანტიებად იგულისხმებიან. ამგვარი ვიზუალური ფორმულა ადრექრისტიანული ხანიდან იღებს სათავეს და უკვე VII-VIII საუკუნეების ხელოვნების ნაწარმოებებშია ნათლად ასახული.⁴ ათონელი მამების ხატის აღწერილი სქემა სავარაუდოდ, XIII საუკუნის სინის მთის წმ. ეკატერინეს მონასტრის ხატის მსგავსი იქნებოდა. ამ ხატზე ჩვილედი დედღვთისა, რომელიც „ვლადქერნის“ ღვთისმშობლად და „შეუწველი მაყვლის“ სახელდებით არის ცნობილი, მოსე წინასწარმეტყველსა და 1224 სინაზე აღსრულებულ იერუსალიმის პატრიარქ ევთიმეოს II შორის არის გამოსახული.⁵

¹ იქვე, გვ. 201-202.

² იქვე, გვ. 202.

³ იქვე.

⁴ მონუმენტური ხელოვნებიდან დავასახელებ თესალონიკის წმ. დემეტრეს ბაზილიკის ან დაკარგულ მოზაიკურ პანელებს. Barber, *Early Representations of the Mother of God*, გვ. 254, 256, ილ. 196, 197.

⁵ Baltoyanni, *The Mother of God*, გვ. 141, ილ. 84. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ აღსრულებული მამების ხატის დანერის ტრადიცია ადრექრისტიანული ხანიდან დასტურდება. ამის შესახებ იხ. Chichinadze, *Interaction of Images*, გვ. 95.

განხილულ ტექსტში კომპოზიცია ძალზე ზოგადად არის აღწერილი, მხოლოდ გამოსახული პერსონაჟები და მათი მდებარეობა არის აღნიშნული. დეტალები ავტორს არ აინტერესებს, ის მხოლოდ ექვთიმეს ასაკს აღნიშნავს, ესეც მისი მთარგმნელობითი საქმიანობის ხაზგასასმელად. მამა გიორგის გარდაცვალებასთან დაკავშირებით შექმნილი ათონელი მამების აღწერილი მემორიული გამოსახულება სამარხის ხატია და იმავდროულად, ე.წ. საჯარო სალოცავი ხატი, რომელიც წმინდანის თაყვანისცემას ითვალისწინებს.

საგულისხმოა, რომ მამა გიორგი მარტო კი არ არის გამოსახული, არამედ თავის წინამორბედთან (იგულისხმება სამწერლობო, მთარგმნელობითი საქმიანობა) ექვთიმე ათონელთან ერთად. ორივე მამა თანაგვარად არის წარმოდგენილი, ყოველ შემთხვევაში ამ აგიოგრაფიული ტექსტის ლა-კონიურ აღწერაში. მათ შორის კავშირი ტექსტშიც არის ხაზგასმული. გიორგი მთანმინდელი მისი ღვანლის გამო ექვთიმე მთანმინდელთან უშუალო კავშირში განიხილება, ექვთიმე – მამად და მოძღვრად, ხოლო გიორგი მის მოწაფედ და შვილად არის დასახული. ამ ორი ათონელი მამის მოღვაწეობის ტოლობა, ტექსტის მსგავსად, ხატის კომპოზიციაშიც არის გაცხადებული. რაც შეეხება, ღვთისმშობლის წინაშე ათონელი მამების წარდგომას, ღვთისმშობლის, ზოგადად, მეოხის როლის გარდა, იმითაც უნდა ყოფილიყო განპირობებული, რომ ათონი ღვთისმშობლის პატრონაჟის ქვეშ ითვლებოდა. ამასთანავე, უპრიანია გავითვალისწინოთ ქართველთა ივირონის მონასტრის მთავარი სინმინდის – კარის ღვთისმშობლის ხატის კულტიც. ხატის სიუჟეტის გათვალისწინებით, შესაძლოა ვიფიქროთ, რომ ათონელ წმინდა მამათა ეს გამოსახულებები მათ მოსახსენიებელ წირვაშიც იქნებოდა ინტეგრირებული.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ თუნდაც იმაგვარი ღვანლმოსილი ავტორიტეტი, როგორიც გიორგი მთანმინდელი იყო, მაინც გარკვეულ წრეებში იქნებოდა ცნობილი. მისი, როგორც წმინდანის თაყვანისცემა, რომლის ინტეგრალური ნაწილი მისი გამოსახულება იყო, ამ ქართველი ათონელი მამის ფართო აღიარებისა და უკვდავყოფის საწინდარი იყო.

საინტერესოა, რომ გიორგი მთანმინდელის „ცხოვრების“ მიხედვით, ხატი კონსტანტინოპოლში დაიწერა და არა მონასტერში. ასევე საგულისხმოა, რომ ხატს დაადგენენ არა სამონასტრო საძმოს წევრები, არამედ „გარეშენი“, თუმცა მასთან დაახლოებული პირები – ნეტარი პეტრე და იოანე ჭყონდიდელი. გიორგი მთანმინდელი პეტრე პატრიკის მოძღვარი ყოფილა. ორივე ძმა ავტორიტეტული, ბიზანტიის საიმპერატორო და საქართველოს სამეფო კართან დაახლოებული პიროვნებები იყვნენ.

ინდივიდის წმინდანად შერაცხვა, სავარაუდოდ, მასთან დაკავშირებულიათვის საკუთრივ წმინდანად აღიარების მოთავეთა პრესტიჟის ამაღლებითაც იყო ნაკარნახევი.¹ მართლაც, „ცხოვრებაში“ საგანგებოდ არის

¹ Howard-Johnston, *The Cult of Saint in Late Antiquity*, გვ. 7.

აღნიშნული პეტრიკ ყოფილი პეტრეს და მისი ძმის ღვანლი წმინდანის მოხსენიება-თაყვანისცემის დადგინებაში. მათ მიერ ინიცირებული კულტის წყალობით ძმების წმინდანთან კავშირი არის ხაზგასმული, რაც მათ სოციალურ-პოლიტიკურ პოზიციებს უთუოდ განამტკიცებდა.

ხატის როლთან დაკავშირებით ამ ტექსტის სხვა ადგილიც უნდა გავიხსენოთ: გიორგი მთაწმინდელმა იოანესა და სხვა წმინდა ბერთა ნაწილები, რომლებიც ესვენა მთავარანგელოზთა ეკლესიაში, „დაუსვენნა ქუეშე კერძო ნაწილთა წმიდისა მამისა ეფთჳმესთა“ და ეს „სამარტვლო“ შეამკო „ყოვლითა სამკაულითა, ხატითა და ჯუარითა [...] ვითარცა შუენოდა წმიდათა მათ“.¹ როგორც ვხედავთ, სამარტვილეთა ხატებით, ისევე როგორც, სხვა „სამკაულით“ შემკობა XI საუკუნისთვის სამონასტრო სივრცეში წმინდანთა დადგენილი წესით პატივის მიგებას ემსახურებოდა.

გიორგი მცირის მიერ აღწერილი პრაქტიკა, ბიზანტიაში დამკვიდრებული წესის ასახვას წარმოგვიდგენს. როგორც ცნობილია, წმინდანთა კულტი, ძირითადად, მათ სამარხთან იყო დაკავშირებული – წმინდანთა რელიკვიები, მამათა გამოსახულებები და აგიოგრაფიული თხზულება ათონელ მამათა კულტის დამკვიდრებასა და გავრცელებას უზრუნველყოფდა. გიორგი მცირის თხზულებიდან ზემოთ მოყვანილი მცირე ამონარიდები ცხადყოფს, რომ გიორგი მთაწმინდელის საფლავის დადგინებისა და მისი მოხსენიების დღის დანესებასთან ერთად, წმ. მამების კომემორაციისა და მათი თაყვანისცემის სცენარში ხატს მნიშვნელოვანი როლი ენიჭებოდა. ზემოთქმულიდან ცხადია, რომ შუა საუკუნეების წმინდანთა კულტისთვის თანაგვარად მნიშვნელოვანი იყო წმინდანის ლიტერატურული და ვიზუალური რეპრეზენტაცია. სხვადასხვა კომპონენტის მეშვეობით წმინდანის სამარხთან აკუმულირებული მადლი ამ სამარხს აქცევდა *locus sanctus*-ად, რომელიც წმინდანის კულტის მთავარი ცენტრი ხდებოდა.

ამა თუ იმ პირის წმინდანად შერაცხვა სხვადასხვა მიზეზით იყო განპირობებული, რომელთა შორის შესაძლოა ყოფილიყო კონკრეტული მიზნები. გიორგი მთაწმინდელის შემთხვევაში, მის ღვანლსა და დამსახურებასთან ერთად, შესაძლო მოტივი, შესაძლებელია, ივირონის მონასტრის პრესტიჟისა და ათონის მთაზე ქართველთა სტატუსის ხაზგასმაც ყოფილიყო.

¹ გიორგი მცირე, *ცხოვრება და მოქალაქეობა*, გვ. 133-134.

დამონებული წყაროები და ლიტერატურა
Cited Sources and Literature

გიორგი მცირე, ეპისტოლე – გიორგი მცირე, ეპისტოლე მიწერილი გიორგის მიმართ, დიდისა მის შეყენებულისა, რომელი მკვდრ იყო მთასა საკვირველსა, მონასტერსა წმიდისა სვეონისა, ბერისაჲ მის, რომლისადა ეთხოვა, რათა აღუნეროს ცხოვრებაჲ და მიცვალებაჲ წმიდისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისაჲ, ძეგლები, წ. 2 (XI-XV სს.), თბილისი, 1967, გვ. 101-106

(**Giorgi Mtsire, Epistle** – Giorgi Mtsire, *Epistle written to Giorgi, who was at the Monastery of Symeon the Monk, who was asked to describe the life and death of our Father Giorgi Mtatsmindeli*, “Old Georgian Hagiographic Monuments”, v. 2 (XI-XV cc.), Ed. by Il. Abuladze, Tbilisi, 1967, pp. 101-106).

გიორგი მცირე, ცხოვრება და მოქალაქობა – გიორგი მცირე, ცხოვრებაჲ და მოქალაქობაჲ წმიდისა და ნეტარისა მამისა ჩუენისა გიორგი მთაწმიდელისა, ძეგლები, წ. 2 (XI-XV სს.), თბილისი, 1967, გვ. 106-207

(**Giorgi Mtsire, Life and Deeds** – Giorgi Mtsire, *Life and Deeds of Saint and our Blessed Father Giorgi Mtatsmindeli*, “Old Georgian Hagiographic Monuments”, v. 2, XI-XV cc., Ed. by Il. Abuladze, Tbilisi, 1967, pp. 106-207).

იოანე ოქროპირი, Laudatio martyrum Aegyptiorum – იოანე ოქროპირი, *Laudatio martyrum Aegyptiorum*, PG, 50, 1862

(**St. John Chrysostom, An Encomium on Egyptian martyrs** – St. John Chrysostom, *An Encomium on Egyptian martyrs*, PG, 50, 1862).

აბრამიშვილი, დავით გარეჯელის ციკლი – აბრამიშვილი გ., დავით გარეჯელის ციკლი ქართულ კედლის მხატვრობაში, თბილისი, 1972

(**Abramishvili, David Garejeli Cycle** – Abramishvili G., *David Garejeli Cycle in Georgian Murals*, Tbilisi, 1972).

აფციაური, გიორგი მცირის – აფციაური ჯ., გიორგი მცირის „გიორგი ათონელის ცხოვრება“, თბილისი, 1980

(**Aptsiauri J., Giorgi Mtsire** – Aptsiauri J., *Giorgi Mtsire, “Life of Giorgi Atoneli”*, Tbilisi, 1980).

კეკელიძე, ძველი ქართული – კეკელიძე კ., ძველი ქართული ლიტერატურის ისტორია, ტ. 1, თბილისი, 1980.

(**Kekelidze, Old Georgian** – Kekelidze K., *History of Old Georgian Literature*, Vol. 1, Tbilisi, 1980).

მეტრეველი, იოანე პატრიკისა – მეტრეველი ელ., იოანე პატრიკისა და პეტრე პატრიკის იდენტიფიკაციისთვის, წიგნში: მისივე, ნარკვევები ათონის კულტურულ-საგანმანათლებლო კერის ისტორიიდან, თბილისი, 1996, გვ. 196-226

(**Metreveli, Ioane Patrik** – Metreveli E., *About Identities of Ioane Patrik and Petre Patrik*, In: Idem, *Essays on Cultural-Educational Center of Athos*, Tbilisi, 1996, pp. 196-226).

ჭიჭინაძე, *ასურელ მამათა იკონოგრაფიისათვის* – ჭიჭინაძე ნ., *ასურელ მამათა იკონოგრაფიისათვის*, „ასურელი მამები აღმოსავლურ და დასავლურ საეკლესიო ტრადიციებში“, თბილისი, 2009, გვ. 276-291

(Chichinadze, *Iconography of Assyrian Fathers* – Chichinadze N., *Iconography of Assyrian Fathers*, In: “Syriac Fathers in the Traditions of Eastern and Western Churches”, Tbilisi, 2009, pp. 276-291).

Baltoyanni, *The Mother of God* – Baltoyanni Ch., *The Mother of God in Portable Icons*, In: “Mother of God, Representations of the Virgin in Byzantine Art”, Ed. by M. Vassilaki, Athens, 2000, pp. 139-155.

Barber, *Early Representations* – Barber Ch., *Early Representations of the Mother of God*, In: “Mother of God, Representations of the Virgin in Byzantine Art”, Ed. by M. Vassilaki, Athens, 2000, pp. 253-279.

Belting, *Likeness and Presence* – Belting H., *Likeness and Presence, A History of the Image before the Era of Art*, Chicago, 1993.

Brown, *The Cult of the Saints* – Brown P., *The Cult of the Saints: Its Rise and Function in Latin Christianity*, Chicago, 1981.

Chichinadze, *Interaction of Images* – Chichinadze N., *Interaction of Images in Sacred Space. A Case Study: The Church of St. Barbara in Khe, Upper Svaneti*, In: “Medieval Svaneti. Objects, Images, and Bodies in Dialogue with Built and Natural Spaces (Convivium supplementum, 12), 2023/2, Eds. M. Studer-Karlen, M. Bacci, N. Chitishvili, Turnhout, 2023, pp. 86-97.

Delehaye, *Sanctus: Essai sur le culte des saints* – Delehaye H., *Sanctus: Essai sur le culte des saints dans l'antiquité*, Bruxelles, 1927

(Delehaye, *Sanctus: Essay on the cult of saints* – Delehaye H., *Sanctus: Essay on the cult of saints in antiquity*, Brussels, 1927).

Galatariotou, *The Making of a Saint* – Galatariotou C., *The Making of a Saint: The Life, Times and Sanctification of Neophytos the Recluse*, Cambridge, 1991.

Grabar, *Martirium, Recherches sur le culte des reliques* – Grabar A., *Martirium, Recherches sur le culte des reliques et l'art chretien antique*, v. II, Iconographie, London, 1972

(Grabar, *Martirium, Research on the cult of relics* – Grabar A., *Martirium, Research on the cult of relics and ancient Christian art*, v. II, Iconography, London, 1972).

Howard-Johnston, *Introduction* – Howard-Johnston J., *Introduction*, In: “The Cult of Saint in Late Antiquity and the Early Middle Ages, Essays on the Contribution of Peter Brown”, Ed. by J. Howard-Johnston, Oxford, 1999.

Kazhdan, *Saint* – Kazhdan A., *Saint*, ODB, New York, Oxford, 1991, p. 1828.

Kazhdan, Maguire, *Byzantine Hagiographical* – Kazhdan A., Maguire H., *Byzantine Hagiographical Texts as Sources on Art*, DOP, 45, 1991, pp. 1-22.

Kieckhefer, *Imitators of Christ: Sainthood* – Kieckhefer R., *Imitators of Christ: Sainthood in the Christian Tradition*, In: “Sainthood: Its Manifestation in World Religions”, Ed. by R. Kieckhefer and G. D. Bond, Berkeley, 1988.

- Kitzinger, *The Cult of Images*** – Kitzinger E., *The Cult of Images in the Age before Iconoclasm*, DOP, 8, 1954, pp. 85-150.
- Klaniczay, *Using Saints, Intercession*** – Klaniczay G., *Using Saints, Intercession, Healing, Sanctity*, In: “The Oxford Handbook of Medieval Christianity”, Ed. by J. H. Arnold, Oxford, 2014, pp. 217-237.
- Marsingill, *Portraits and Icons*** – Marsingill K., *Portraits and Icons, Between Reality and Spirituality in Byzantine Art*, Turnhout, 2013.
- Patterson Sevcenko, *The Vita Icons*** – Patterson Sevcenko N., *The Vita Icons and the Painter as Hagiographer*, DOP, 53, 1999, pp. 149-165.
- Patterson Sevcenko, *Canon and Calendar*** – Patterson Sevcenko N., *Canon and Calendar: The Role of a Ninth-century Hymnographer in Shaping the Celebration of the Saints*, In: “Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive?” Papers from the Thirtieth Spring Symposium of Byzantine Studies, Birmingham, March 1996, Ed. by L. Brubaker, Birmingham, 1998.
- Snoeck, *Medieval Piety*** – Snoeck G. J. C., *Medieval Piety from Relics to the Eucharist: A Process of Mutual Interaction*, Leiden, 1995.
- Talbot, *Canonization*** – Talbot A. M., *Canonization*, ODB, New York, Oxford, 1991, p. 372.
- Walter, *Art and Ritual*** – Walter Ch., *Art and Ritual of the Byzantine Church*, London, 1982.

From the History of the Veneration of a Monastic Saint

Summary

The cult of saints constituted a significant aspect of Christian piety for many centuries. From the fourth century onward, the integration of saints into the Eucharistic Liturgy exemplifies their prominent role in religious practice.

This paper examines *The Life of Giorgi Mtats' mindeli* (George Hagiorites or George of the Holy Mount, 1009–1065), composed between 1066–1067/72 by Giorgi Mtsire (George the Lesser). This hagiographic text, authored by the eyewitness of the described events, serves as a valuable primary source that illuminates various dimensions of the historical and religious context of the period.

The narrative provides a detailed account of the establishment of the cult of St. Giorgi, a distinguished figure in Georgian religious and cultural history. The text outlines the efforts of Blessed P'etre and his brother Ioane, Bishop of Ch'q'ondidi (in western Georgia), to commemorate the departed father. Their initiatives included the designation of a feast day for Giorgi and the selection of his burial site, thereby laying the foundations for the veneration of a monastic saint.

Particularly noteworthy is the role of a specific icon described in the text, which depicts Saints Giorgi and Ekvtime interceding before the Virgin. As is well established in Christian tradition, saints functioned as protectors and intercessors, a concept vividly expressed through the iconography of the icon described in the Life. Commissioned by P'etre and Ioane for Giorgi's tomb, the icon played a central role in the veneration practice of the saints.

The Life also offers valuable insight into the social networks and the status of Georgian Athonite monks, further enriching our understanding of monastic life and the tradition of establishing saints' veneration.

ვალერიან ვაშაკიძე

მრავალმხრივ საყურადღებო და საჭირო წიგნი

თავშივე უნდა განვაცხადო, რომ გ. ჭეიშვილის „სანახებნი ქართლისანი: ისტორიულ-გეოგრაფიული ნარკვევი“ (გამომცემლობა AUREUS, თბილისი, 2024) ქართული საისტორიო მეცნიერების მნიშვნელოვანი შენაძენია. წინათქმაში აღნიშნულია, რომ „... კრებულში... გაერთიანებულია საქართველოს ისტორიული საზღვრების პრობლემატიკასთან დაკავშირებული სამეცნიერო სტატიები. თემატურად ისინი ასე შეიძლება დაჯგუფდეს: ისტორიის კონკრეტულ ეტაპზე გარკვეული სასაზღვრო მონაკვეთის დადგენა, ცალკეული პროვინციის ლოკალიზაცია, ისტორიული მხარეების ეთნო-კულტურული იერსახის გარკვევა, შუა საუკუნეების ავტორთა გეოპოლიტიკური მისწრაფებების განსაზღვრა. კრებულის უკანასკნელი რუბრიკა თანამედროვე საისტორიო მეცნიერებაში დამკვიდრებული ტრადიციული ისტორიულ-გეოგრაფიული კონცეპტების ანალიზსა და კრიტიკას, აგრეთვე, საქართველოს მიწა-წყლის მისატაცებლად გამიზნული ყალბი ნარატივების გამოვლენასა და გაბათილებას ეთმობა“. ბუნებრივია, აქ გამჟღავნებული მიზნებიდან გამომდინარე, მრავალწლიანი სამეცნიერო მუშაობის შედეგად დაგროვილი გამოკვლევებიდან სათანადო მასალის შერჩევას, თემატურთან ერთად, გეოგრაფიული პრინციპიც დაედო საფუძვლად. ეს კარგად ჩანს წიგნის სარჩევიდან, რომლის თავებია: „ცენტრალური კავკასიონი“, „კახეთი“, „გოგარენე-ქვემო ქართლი“, „მოსხიკე-მესხეთი“ და სხვ. მოტანილი სათაურები აერთიანებენ იმ სამეცნიერო სტატიებს, რომლებშიც სიღრმისეულადაა შესწავლილი ამა თუ იმ ეპოქის ისტორიული საქართველოს ჩრდილოეთის, აღმოსავლეთის, სამხრეთისა და სამხრეთ-დასავლეთის საზღვრების საკითხები. სწორედ ამიტომაც, გ. ჭეიშვილის „სანახებნი ქართლისანი“ ჩემთვის უფრო მონოგრაფიული ხასიათის ნაშრომია, ვიდრე ცალკეული სამეცნიერო კვლევების კრებული. ვფიქრობ, ამ მოსაზრებას კიდევ მეტად განამტკიცებს ქვემოთ მოტანილი მსჯელობა, რომელიც სარეცენზიო წიგნში ჩვენი სამშობლოს სამხრეთის საზღვრებს, საზღვრისპირა ისტორიულ პროვინციებს და მათთან დაკავშირებულ მოვლენებს ეხება.

ისტორიული საქართველოს საზღვრის ამ მონაკვეთის არჩევა შემთხვევითი არ არის. როგორც გ. ჭეიშვილი აღნიშნავს (და სამართლიანადაც), სამხრეთის საზღვრები „განსაკუთრებული ცვალებადობით გამოირჩევა. სამხრეთის საზღვრებზე მიმდინარე პოლიტიკური და ეთნიკური ცვლილებები კი საფუძველს აძლევს მკვლევართა ნაწილს, მეტადრე ჩვენს მეზობელ სახელმწიფოებში, მესხეთი და ქვემო ქართლი არაქართულ ტერიტორიებად გამოაცხადოს“. ჩემი მხრიდან დავძენ, რომ ხსენებული პრობლემების კვლევას კიდევ ერთი სირთულე ახლავს. საქმე ისაა, რომ აღნიშნული სასაზღვრო მიწების ირგვლივ არსებულ ჯანსაღ თუ ფსევდომეცნიერულ პოლემიკას გაცილებით დიდი ხნის ისტორია აქვს, ვიდრე საქართველოს არაკეთილმოსურნეთა მიერ ჩვენი ქვეყნის აღმოსავლეთის და ჩრდილოეთის საზღვრებთან დაკავშირებული პრეტენზიების წამოყენებას. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ განსახილველ საკითხზე, ბევრ დილეთანტთან და მიკერძოებულ მეცნიერთან ერთად, არაერთ საქვეყნოდ აღიარებულ სწავლულს გამოუთქვამს საკუთარი მოსაზრება. ავტორიტეტებთან მეცნიერული დაპირისპირება, მათი შეხედულებების კორექტირება ან სულაც უარყოფა კი მკვლევრისაგან საკითხის სიღრმისეულ, განსაკუთრებით ჩაკირკიტებულ შესწავლას მოითხოვს. წინასწარ უნდა ითქვას, რომ სარეცენზიო ნაშრომის ავტორმა ყველა სიძნელეს ჩინებულად გაართვა თავი. მივუბრუნდეთ ისტორიული საქართველოს სამხრეთის სამანებს.

სპეციალისტებისათვის კარგადაა ცნობილი ძველი და ახალი წელთაღრიცხვების მიჯნაზე მოღვაწე ბერძენი ავტორის, სტრაბონის „გეოგრაფია“, სადაც ნათქვამია: „პირველად ის (არმენია – ვ. ვ.) პატარა ყოფილა, გაზრდილა არტაქსიასა და ზარიადრის მეშვეობით... ამათ გაზარდეს (ქვეყანა იმის ხარჯზე), რომ მეზობელ ხალხებს ჩამოაჭრეს ნაწილები... იბერებს პარიადრეს კალთები, ხორზენე და გოგარენე“ (11,14,5). განემარტავ, რომ წყაროში მოხსენიებული არტაქსია და ზარიადრი სელევკიანთა სირიის სამეფოს მიერ დაპყრობილი დიდი და მცირე არმენიის მმართველები იყვნენ. მათ ისარგებლეს რომის აღმოსავლეთში გაფართოებით, თავიანთ საგამგებლო ტერიტორიებზე თავი მეფეებად აღიარეს, რომაელებს ერთგულება გამოუცხადეს და მათი მფარველობა მოიპოვეს. სწორედ არტაქსიას, ანუ არტაშეს I-ის (ძვ. წ. 189-161 წწ.) დროს, სტრაბონის მიხედვით, დიდმა არმენიამ ქართლის/იბერიის სამეფოსგან მიიტაცა პარიადრეს კალთები, ხორზენე და გოგარენე. ბერძენი ისტორიკოსისა და გეოგრაფოსის მოტანილი ცნობა ერთმნიშვნელოვნად ამტკიცებს, რომ სულ ცოტა ძვ. წ. 80-იან წლებამდე ზემოდასახელებული ტერიტორიები ქართული სახელმწიფოს განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდა (სხვაგვარად წყაროში დამოწმებული ტერმინის, „ჩამოაჭრეს“ გაგება შეუძლებელია). ამდენად, გარდა იმისა, რომ პარიადრეს მთების, ხორზენეს და გოგარენეს ადგილმდებარეობის განსაზღვრას ანტიკური კავკასიის ისტორიული გეოგრაფიის შესწავლისათვის თავისთავად დიდი მნიშვნელობა აქვს, მათი ლოკალიზაცია ჩვენი სამშობლოს

ისტორიისათვის სრულიად განსაკუთრებულ მნიშვნელობას იძენს. კვლევის შედეგად მიღებული დასკვნები საშუალებას იძლევა დამაჯერებლად და ობიექტურად ვიმსჯელოთ ქართლის სამეფოს სამხრეთის საზღვრებზე ფარნავაზიდან მოკიდებული იმ დრომდე, ვიდრე აღნიშნული მიწები დიდი არმენიის მიერ არ იქნა მითვისებული.

პარიადრეს მთების ადგილმდებარეობის კვლევისას გ. ჭეიშვილი დანვრილებით მიმოიხილავს საკითხზე არსებულ მდიდარ სამეცნიერო ლიტერატურას (პ. კიპერტი, პ. ჰიუბშმანი, ი. მარკვარტი, კ. თუმანოვი, პ. ტრაიდლერი, ნ. ადონცი, ივ. ჯავახიშვილი, პ. ინგოროყვა, ს. კაკაბაძე, ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი, დ. მუსხელიშვილი და სხვ.), ახდენს გამოთქმული მოსაზრებების სისტემატიზაციას, მაგრამ „ვინაიდან ზემოჩამოთვლილი ყველა მკვლევარი... ძირითადად სტრაბონის ტექსტს ეყრდნობა“, ის კიდევ ერთხელ უბრუნდება პირველწყაროს და იწყებს პარიადრეს მთის შესახებ „გეოგრაფიაში“ დაცული ყველა ცნობის შესწავლას. კვლევის შედეგად სარეცენზიო ნაშრომის ავტორი გვთავაზობს მეტად საგულისხმო დასკვნას: „პარიადრეს მთის სახელწოდებით სტრაბონის შრომაში აღინიშნებოდა მთების ორი სხვადასხვა რიგი: 1) აღმოსავლეთ პონტოს მთაგრეხილის სექტორში – ჯანიკისა და გირესუნის ქედები (თემისკირიდან მცირე სომხეთამდე); 2) მცირე და დიდი სომხეთის საზღვრებთან მდებარე ევფრატ-ჭოროხის წყალგამყოფი ქედი“. ეს თვალსაზრისი, რომელიც „გეოგრაფიის“ მონაცემთა საგულდაგულოდ შესწავლასა და ანალიზს ეფუძნება, ეჭვს არ იწვევს და კარგად ხსნის სამეცნიერო გამოკვლევებში საკითხთან დაკავშირებული განსხვავებული შეხედულებების არსებობას.

ახლა გასარკვევია, თუ რომელ მთათა სისტემას გულისხმობს სტრაბონი იმ შემთხვევაში, როცა დიდი არმენიისგან იბერთათვის პარიადრეს კალთების მიტაცებაზე მოგვითხრობს. წყაროთა კრიტიკული ანალიზის შედეგად, გ. ჭეიშვილი ასკვნის, რომ „გეოგრაფიის“ XI,14,5-ში ნახსენები პარიადრეს მთა ევფრატ-ჭოროხის წყალგამყოფ ქედთან უნდა გავაიგივოთ. მკვლევარი თავის ამ მოსაზრებას განამტკიცებს სხვა მონაცემთა (პლინიუს უფროსის „ბუნების ისტორია“, ე. წ. კასტორიუსის რუკა) მოშველიებით, რაც ზემოთ მოტანილ მოსაზრებას მეტ დამაჯერებლობას სძენს.

ჩვენთვის საინტერესო პარიადრის მთის ლოკალიზაციის შემდეგ, გ. ჭეიშვილი მსჯელობს იმის შესახებ, თუ რომელი ისტორიული პროვინცია (ან პროვინციები) იგულისხმება „გეოგრაფიაში“ დასახელებულ პარიადრეს კალთებში, რომელიც ევფრატის სათავეების მახლობლად მდებარეობდა. ასეთად ავტორი ბასიანს მიიჩნევს, რაშიც, ჩემი აზრით, ძნელია ეჭვი შეიტანო. მკვლევარი ამაზე არ ჩერდება და კიდევ მეტად უღრმავდება საკითხს. იგი იხილავს სტრაბონთან დაცულ ცნობას (1,3,21), რომელსაც გეოგრაფოსი აპოლოდოროსს მიაწერს. მასში ნათქვამია, რომ იბერები „არმენიას ესაზღვრებიან არაქსით“. მართალია სტრაბონი ბოლომდე არ ეთანხმება აპოლოდოროსს და ეკამათება მას, მაგრამ ამას თავისი ახსნა აქვს. სამეც-

ნიერო ლიტერატურაში გამოთქმულია კარგად დასაბუთებული მოსაზრება, რომ ამ შემთხვევაში სტრაბონი თავისდროინდელ ვითარებას გადმოსცემს, ხოლო აპოლოდოროსის ცნობა გაცილებით ადრინდელ რეალებს ასახავს. გ. ჭეიშვილი ნდობას უცხადებს (და სრულიად საფუძვლიანად) აპოლოდოროსს და გამოთქვამს მოსაზრებას, რომლის თანახმადაც არმენიისგან იბერებისათვის მიტაცებული ერთ-ერთი თემი არაქსის ხეობაშია საძიებელი. სტრაბონთან შემონახული ცნობების ანალიზთან ერთად, მოტანილი დასკვნის განსამტკიცებლად, გ. ჭეიშვილი განიხილავს სომეხ ისტორიკოსთან, მოვსეს ხორენაცთან დაცულ საისტორიო ტრადიციას, რომლის თანახმადაც არაქსის ზემო წელზე განლაგებული ბასიანი და ვანანდი (ე. წ. „ზემო ბასიანი“) სომხეთის ეთნარქ-ეპონიმების – არმენოსისა და ჰაიკის შთამომავალთა მოღვაწეობის ფარგლებს გარეთ რჩებოდა. საბოლოო დასკვნა, რომელშიც ობიექტურმა პროფესიონალმა მკითხველმა ძნელია ეჭვი შეიტანოს, ასეთია: სტრაბონისეული პარიადრეს კალთები, რომელიც გაძლიერებულმა დიდმა არმენიამ იბერიას ჩამოაჭრა, ზოგადად ენოდებოდა ევფრატ-ჭოროხის წყალგამყოფი ქედის სამხრეთ კალთების მოსაზღვრე, არაქსის სათავეებში მდებარე ისტორიულ ოლქებს – ბასიანსა და ვანანდს.

ვფიქრობ, დამატებითი განმარტება არ არის საჭირო იმისათვის, რომ მოტანილი მოსაზრების მნიშვნელობა წარმოვაჩინო. გ. ჭეიშვილის კარგად არგუმენტირებული დასკვნის საფუძველზე სრულიად ცხადი ხდება, რომ ქართლის სამეფოს ჩამოყალიბებიდან სულ ცოტა ძვ. წ. II ს-ის 80-იან წლებამდე ქართული სახელმწიფოს სამხრეთის სამანის ერთი მონაკვეთი ევფრატ-ჭოროხის წყალგამყოფ ქედს გასდევდა და სტრაბონისეული პარიადრეს კალთები, ანუ ბასიანისა და ვანანდის პროვინციები, ქართლის/იბერიის ორგანულ ნაწილს წარმოადგენდა.

ზემოთ უკვე ვახსენეთ, რომ „გეოგრაფიაში“ (11,14,5) დაცულ ცნობაში არმენიისგან იბერთათვის მიტაცებული ტერიტორიებიდან ერთ-ერთი იყო ხორზენე. ამ უკანასკნელის ადგილმდებარეობის გარკვევას გ. ჭეიშვილი, ჩვეულებისამებრ, საკითხზე არსებული მდიდარი სამეცნიერო მემკვიდრეობის შესწავლით იწყებს. ქართველი თუ უცხოელი ავტორების (თ. რეინაკი, ვ. ტომაშეკი, ა. ბაუმგარტნერი, ჰ. კიპერტი, კ. მიულერი, ი. მარკვარტი, ჰ. ჰიუბშმანი, ნ. ადონცი, ივ. ჯავახიშვილი, ს. კაკაბაძე, პ. ინგოროყვა, გრ. ლაფანციანი, ს. ჯანაშია, ჰ. მანანდიანი, ნ. ლომოური, დ. მუსხელიშვილი, ს. ერემიანი, ნ. ხაზარაძე, გ. ქავთარაძე და სხვ.) მიერ გამოთქმული მოსაზრებების განხილვის შემდეგ, სარეცენზიო ნაშრომის ავტორი სრულიად სამართლიანად აღნიშნავს: „ყველა აღნიშნული ლოკალიზაცია ხორზენესი სტრაბონისა და მისგან დამოუკიდებელი ორი ავტორის – აპიანესა და კლავდიოს პტოლემეაიოსის ჩვენებებს ემყარება“. როგორ უნდა მოიქცეს ასეთ შემთხვევაში მკვლევარი? ბუნებრივია, მან ცალ-ცალკე კრიტიკულად უნდა შეისწავლოს და გააანალიზოს თითოეულ ავტორთან (ამ მოცემულობით – სტრაბონის, აპიანოსისა და კლავდიოს პტოლემეაიოსის)

შემონახული ცნობები და ასე მივიდეს სათანადო დასკვნასთან. გ. ჭეიშვილი სწორედ ამ გზას ირჩევს.

სტრაბონის „გეოგრაფიის“, აპიანოსისა და კლავდიოს პტოლემეაიოსის თხზულებათა საგულდაგულო კვლევის შემდეგ, სარეცენზიო ნაშრომში მოცემულია დამაჯერებელი დასკვნა, რომ „ხორზენე/ხოტენე მოიცავდა არამართო ტაოსა და კოლას, რომლებიც სომხური პოლიტიკურ-ადმინისტრაციული დანაწილებით ტაოს ნაჰანგში ერთიანდებოდნენ და ძვ. წ. I ს-ის მინურულისათვის ემიჯნებოდნენ იბერიას (არტაანთან) ასევე კოლხეთს (კლარჯეთთან), არამედ სპერსაც“. მოტანილი მოსაზრება გამყარებულია სხვა ანტიკურ ავტორთა (პლუტარქოსი, დიონ კასიოსი...) მონაცემებითა და იმ ტოპონიმიკური მასალით, რომელიც ზოგიერთ მიკრო ისტორიულ-გეოგრაფიულ ქვეყანას შემორჩა. მრავალფეროვანი და მრავალრიცხოვანი წყაროების ანალიზის შედეგად კიდევ უფრო დამაჯერებელი ხდება სამეცნიერო ლიტერატურაში გამოთქმული შეხედულება, რომ „სტრაბონის დროინდელი თემები უფრო დიდ ერთეულებს წარმოადგენდა, ვიდრე მათი თანამოსახელე ადრეფეოდალური ხანის ოლქები“. ეს უდავოდ გასაზიარებელი დებულებაა.

ამრიგად, სარეცენზიო ნაშრომის გაცნობის შემდეგ გადაჭრით შეიძლება ითქვას, რომ სტრაბონისეული ხორზენე მოიცავდა მტკვრის სათავეებს, ჭოროხის სათავეებსა და ზემო წელს, ე. ი. ისტორიულ კოლას, სპერსა და ტაოს; აღნიშნული ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარეები, სომხურ ექსპანსიამდე, ქართლის სამეფოს შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდა.

კიდევ ერთი პროვინცია, რომელიც პარიადრეს კალთებსა და ხორზენესთან ერთად იქნა მიტაცებული, იყო გოგარენე/ქვემო ქართლი. ამ ქართული მიწის თავგადასავალს გ. ჭეიშვილი სომხური კოსმოკრატიზმის წარმოჩენის ფონზე განიხილავს. ზოგადად, კოსმოკრატია (სამყაროზე ზეციური წესრიგის განმახორციელებლად და მის ერთ-ერთ ჭეშმარიტ მბრძანებლად საკუთარი თავის მიჩნევა) შესაძლოა ყოფილიყო ძლევამოსილი იმპერიაც და პატარა სახელმწიფოც, რომლის უზენაესი ხელისუფალნი გამოხატავდნენ ამბიციას, განეხორციელებინათ სუვერენული უფლებები ამა თუ იმ გეოპოლიტიკურ და კულტურულ სივრცეში.

გ. ჭეიშვილი კავკასიური კოსმოკრატიზმის ერთ-ერთ გამოვლენად სომხური სახელმწიფოს სახელწოდებას, „დიდ არმენიას“ და ამ სამეფოს ოთხ საპიტიახშოდ მოწყობას (რაც სამყაროს ოთხივე მხარეზე არმენიის მეფის ბატონობის სიმბოლურ გამოხატულებას წარმოადგენდა) მიიჩნევს. სომხური წყაროების (აგათანგელოსი, მოვსეს ხორენაცი, ფავსტოს ბუზანდაცი) კრიტიკული განხილვის შემდეგ, ავტორი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ შეხედულებათა ეს სისტემა, ძლიერ მითოლოგიზებული, მაგრამ ეროვნულ ისტორიად ქცეული, რეალური ისტორიებით საზრდოობდა. ასეთი იყო მაგ., არტაშეს I-ის მიერ მეზობელთაგან მიტაცებული მიწების ხარჯზე „პატარა ქვეყნის ‘დიდ არმენიად’“ გადაქცევა; ტიგრან II-ის დროს

სახელმწიფო საზღვრების კასპიის ზღვიდან ხმელთაშუაზღვამდე გაფართოება. მაგრამ ეს ყველაფერი გარკვეულ ისტორიულ მონაკვეთში ხდებოდა. რომაელთა ახლო აღმოსავლეთში გაბატონებამ „წერტილი დაუსვა დიდი არმენიის პირველობას რეგიონში. არტაშესიდებმა უარი თქვეს ‘მეფეთა მეფის’ ხმაურიან ტიტულზე, დაკარგეს ტერიტორიებიც და გავლენაც, დათმეს პოზიციები კავკასიაში, სადაც მათ ახალი მოწინააღმდეგეები გამოუჩნდნენ იბერთა ‘დიდი მეფეების’ სახით. შელახულმა პოლიტიკურმა თავმოყვარეობამ გააძლიერა ნოსტალგია წარსული დიდებისადმი, ხოლო პართული დინასტიის დამკვიდრებამ დიდი არმენიის ტახტზე გარდასულ დღეებზე მოგონებები ირანული კოსმოკრატიული კონცეფციებით გააჯერა და კიდევ უფრო ფართოდ შეასხა ფრთები არმენიელთა ტერიტორიულ პრეტენზიებს“.

სარეცენზიო ნაშრომიდან მოტანილი ეს ვრცელი ამონარიდი თვალნათლივ აჩვენებს იმ მიზეზს, რომლის წყალობითაც ხორონიმმა გოგარენემ (სომხური წყაროების გუგარქი) ისტორიულ-გეოგრაფიული ევოლუცია განიცადა. გ. ჭეიშვილის თქმით, „ტოპონიმი ‘გოგარანი’, რომელიც ჯერ კიდევ 200 წლის წინ ცოცხლობდა ბამბაკის მიდამოებში... სომეხთა ექსპანსიის კვალდაკვალ დაპყრობილ ტერიტორიებზეც გავრცელდა: თავდაპირველად მან კანგარი/ბამბაკის ხევი მოიცვა, შემდეგ კი, ჩრდილოეთით – სამშვილდე-ტაშირი, ხოლო ჩრდილო-აღმოსავლეთით – ხუნან-გარდაბანი“.

ბუნებრივია, სომხური სახელმწიფოს, „დიდი არმენიის“ დასუსტებას „გოგარენეს“ ქართლის სამეფოს შემადგენლობაში დაბრუნება მოჰყვა. იგივე ბედი გაიზიარეს „პარიადრეს კალთებმა“ და „ხორზენმაც“. როდის უნდა მომხდარიყო ქართლის სამეფოს ფარნავაზისდროინდელ საზღვრებში აღდგენა? გ. ჭეიშვილის აზრით, „დაკარგულ თემთა შემოერთებისათვის ბრძოლის ერთი ხანგრძლივი და მნიშვნელოვანი ეტაპი დასრულდა ახ. წ. 60 წლისათვის, როდესაც რომაელებმა სომხეთში ტიგრანი გაამეფეს“. ამ დასკვნისას მკვლევარი იმონებს რომაელი ისტორიკოსის, ტაციტუსის „ანალებს“ (14,26). წყაროს თანახმად, იმპერატორ ნერონის (54-68 წწ.) ბრძანებით, რომაელმა სარდალმა კორბულონმა არმენია დაიმორჩილა და იქ ტიგრანი დასვა ტახტზე; ამ უკანასკნელს კი მიღებული სამეფო ხელისუფლება „ადვილად რომ შეენარჩუნებინა“, დიდი არმენიის საზღვრისპირა მიწების ნაწილი, „იმის მიხედვით, თუ ვის სამფლობელოს ესაზღვრებოდნენ“, მეზობელ დინასტიებს გადასცა. ეს მეზობლები იყვნენ: პოლემონი (პონტოსა და ტრაპეზუნტის მეფე), არისტობულოსი (მცირე არმენიის ხელმწიფე), ფარასმანეს (იგივე ფარსმან – ვ. ვ.) იბერიელი და ანტიოქოს კომაგენელი. ტაციტუსის „ანალების“ ეს ერთმნიშვნელოვანი ცნობა გ. ჭეიშვილს საშუალებას აძლევს დაბეჯითებით განაცხადოს, რომ ხსენებული „აქტივით იმპერიამ ოფიციალურად დაადასტურა ქართლის სამეფოს საზღვრების გაფართოება დიდი არმენიის მიმართულებით“. ვფიქრობ, ეჭვქვეშ მეცნიერის არც ეს დასკვნა შეიძლება დადგეს.

სომხურ წყაროებზე დაკვირვებით გ. ჭეიშვილი კიდევ ერთ საინტერესო მოსაზრებას გვთავაზობს. მისი აზრით, „კარგად ჩანს, რომ კოსმოკრატიული პრეტენზიები გუგარქის დაკარგვის შემდეგ მძაფრდება; სომეხ მწიგნობართ გუგარქის ცნება ქართლის სამეფოზე გადააქვთ, ხოლო ქართლის მეფეს სომეხთა მეფის პიტიახშობამდე ამცრობენ“. მკვლევარი იმდენად მწყობრად და დამაჯერებლად წარმოაჩენს სომხური კოსმოკრატიული კონცეფციის უსაფუძვლობას, მისი ჩამოყალიბებისა და განვითარების მიზეზებს, რომ ძნელია ობიექტურმა მკითხველმა (მით უფრო სპეციალისტმა) იოტისოდენა ეჭვი შეიტანოს მის მსჯელობაში. საბოლოოდ, ჩვენს თვალწინ ცოცხლდება საქართველოს კიდევ ერთი ისტორიულ-გეოგრაფიული მხარის, ქვემო ქართლის, სტრაბონისეული გოგარენეს წარსული, რომელიც ჩვენი სამშობლოს ისტორიის განუყოფელი ნაწილია.

აქამდე მთელი ჩვენი მსჯელობა ეხებოდა სარეცენზიო ნაშრომის იმ თავების განხილვას, რომლებშიც ისტორიული საქართველოს სამხრეთ და სამხრეთ-დასავლეთის საზღვრების პრობლემებია შესწავლილი. ჩვენი აზრით, ნათლად გამოიკვეთა, რომ გ. ჭეიშვილის მიერ ჩატარებული კვლევის შედეგად მიღებული არაერთი დასკვნა მტკიცე არგუმენტებს ეფუძნება. ამისი თავი და თავი მიზეზი კი პირველწყაროთა უზარმაზარი მასივის ზედმინევენით სიღრმისეული ცოდნა და აქ დაუწეხებული მასალის ანალიზის შესაძლებლობაა. ეჭვი არ მეპარება, რომ სარეცენზიო ნაშრომის ბევრი მოსაზრება მომავალში არაერთი გამოკვლევის მყარი საფუძველი გახდება. ანალოგიური უნდა ითქვას განსახილველი წიგნის სხვა თავებში განთავსებულ შრომებზეც, რომლებიც, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, ისტორიული საქართველოს ჩრდილოეთისა და აღმოსავლეთის საზღვრებთან დაკავშირებულ პრობლემებს ეხება. მათშიც ავტორი ცდილობს მხოლოდ სამანებთან წამოჭრილი საკითხები კი არ შეისწავლოს, არამედ გააშუქოს ამა თუ იმ ისტორიულ-გეოგრაფიულ არეალში მიმდინარე ეთნოპოლიტიკური და ეთნოკულტურული პროცესები. ეს კიდევ უფრო აცხოველებს წარსულის აღქმას და ამდიდრებს ჩვენს ისტორიულ მეხსიერებას.

ცალკე გამოყოფის ღირსია სარეცენზიო წიგნის ის ნაწილი, რომელშიც გ. ჭეიშვილი საქართველოს ისტორიის გამყალბებლებს ამხელს. საიდუმლო არ არის, რომ ჩვენს მეზობლებს, რომლებსაც ძალზე ხშირად რუსული საისტორიო სკოლის წარმომადგენლებიც უმაგრებენ ზურგს, დიდი ხანია თვალი ძირძველ ქართულ მინებზე უჭირავთ. ამის დასტურია მრავალრიცხოვან შრომებში გამჟღავნებული ტერიტორიული პრეტენზიები, რომლებსაც მუდმივად გვიყენებენ. მინდა სრული პასუხისმგებლობით განვაცხადო, რომ ეს პასკვილები უმეტეს შემთხვევაში შიდა მოხმარებისთვის იწერება და მათი ავტორების ნაწილმაც კი შესანიშნავად იცის, რომ აქ გამოთქმულ მოსაზრებებს მეცნიერებასთან საერთო არაფერი აქვთ, მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ჩვენი სპეციალისტების ვალია ყურადღების მიღმა არ

დარჩეს თუნდაც ერთი ასეთი „მეცნიერული“ მიგნება და მტერ-მოყვარეს გავაგებინოთ, რომ მრავალსაუკუნოვანი ისტორიისა და სახელმწიფოებრიობის მქონე ქართველი ერი ვერასდროს შეეგუება თავისი მამა-პაპის სისხლით მოტანილი სახელმწიფო ტერიტორიის ხელყოფას.

განსახილველ ნაშრომში გ. ჭეიშვილის სამი პოლემიკური ხასიათის წერილია დაბეჭდილი: 1) ახალი რუკები და ძველი უთანხმოებანი: რეცენზია რობერტ ჰიუსონის ნაშრომზე „სომხეთის ისტორიული ატლასი“; 2) „Армянское нагорье“ и некоторые вопросы грузино-армянских отношений в публикации Роберта Хьюсона „Армения – исторический атлас“; 3) Дабы не заблуждаться и не вводить в заблуждение. პირველი ორი ეძღვნება ამერიკელი სწავლულის, სომხეთის ისტორიული გეოგრაფიის აღიარებული სპეციალისტის შრომაში „სომხეთის ისტორიული ატლასი“ (ჩიკაგო, 2001), ხოლო მესამე – ცნობილი აზერბაიჯანელი მეცნიერის, იმ დროს აზერბაიჯანის ეროვნული აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის დირექტორის, აკად. იაყუბ მახმუდოვის სოციალურ ქსელებში გავრცელებულ ინტერვიუში „Тифлис – древний азербайджанский город“ (Инфотека 24. 22 июля, 2019) გამოთქმული მოსაზრებების კრიტიკას.

სრულიად შეგნებულად სიტყვას არ დავძრავ ხსენებულ წერილებში გ. ჭეიშვილის მიერ თავისი ოპონენტების მხრიდან ნებსით თუ უნებლიეთ დაშვებული შეცდომებისა თუ სიყალბის გამოსამჟღავნებლად მოტანილი არგუმენტებისა და ფაქტების შესახებ. დაინტერესებულმა ქართველმა თუ არაქართველმა მკითხველმა, სრული სიამოვნების მისაღებად, თავად უნდა წაიკითხოს სამივე ნაშრომი. მისხალი ეჭვიც არ მაქვს, რომ ამ შემთხვევაში ყველა გაიზიარებს ჩემს შემდეგ შეფასებას: გ. ჭეიშვილი ა) მკაცრად იცავს მეცნიერულ ეთიკას; ბ) საკამათო საკითხების ირგვლივ ფლობს სიღრმისეულ ცოდნას; გ) მხოლოდ და მხოლოდ პირველწყაროების მოშველიებითა და მეცნიერული ანალიზის შედეგად თანმიმდევრულად ამხელს მოწინააღმდეგე მხარის „გულმავიწყობას“, მიკერძოებულობას, ისტორიული მოვლენების მრუდე ინტერპრეტაციას; დ) მკაფიოდ წარმოაჩენს ოპონენტთა მიერ „დაშვებულ შეცდომებს“ და იქვე იძლევა არგუმენტირებულ, ობიექტურ დასკვნებს. და ეს ყველაფერი ისე ხდება, რომ მკითხველი, თავისდაუნებურად, მკვლევრის მიერ გამოთქმული მოსაზრებების თანაავტორად მიიჩნევს თავს. შედეგიც შესაბამისია – ქართული პოზიციის მხარდამჭერი ან უბრალოდ მიუმხრობელი შემფასებელი გ. ჭეიშვილს ეთანხმება, ხოლო მოწინააღმდეგე მხარე (რა თქმა უნდა, ელემენტარული მეცნიერული კეთილსინდისიერების მქონე) იძულებულია მძიმე მარცხს შეურიგდეს.

ვიდრე წინამდებარე რეცენზიას გავასრულებ, მინდა ვისარგებლო შემთხვევით და კიდევ ერთხელ განვაცხადო: სამშობლოს ისტორია ის მტკიცე ბალავარია, რომელზეც ეროვნული ცნობიერებაა დაშენებული. ამ უკანასკნელის ჩამოყალიბებაში, შენარჩუნებასა და განმტკიცებაში სრულიად განსაკუთრებულია საუკუნეების განმავლობაში შექმნილი „კოლექტიური

მეხსიერების ხატების“ მნიშვნელობა, რომელთაგან ერთ-ერთი უმთავრესია „სახელმწიფო ტერიტორია“. ამ ფენომენს კი საისტორიო მეცნიერების ის დარგი სწავლობს, რომელსაც ისტორიული გეოგრაფია ჰქვია. სწორედ მეცნიერული კვლევები უნდა ედოს საფუძვლად ჩვენი სამშობლოს ტერიტორიული მთლიანობის დაცვას. დღეს ქართული ისტორიული გეოგრაფიის ოდესლაც შესანიშნავ სკოლას, რბილად რომ ვთქვათ, მძიმე დღეები უდგას. ამიტომაც, ვიდრე გვიან არ არის, მისი აღორძინება-განვითარება ქვეყნის, მეტადრე განათლებისა და მეცნიერების მესვეურთა უპირველეს ამოცანად უნდა იქცეს. ვფიქრობ, დამოუკიდებელ საქართველოში ამ მიმართულებით კვლევების გაღრმავების უდავო საჭიროება კიდევ ერთხელ თვალნათლივ წარმოაჩინა გ. ჭეიშვილის ნაშრომმა „სანახებნი ქართლისანი“, რომელიც მართლაც მრავალმხრივ საყურადღებო და საჭირო წიგნია.

შემოკლებათა განმარტება

Abbreviations

გეოგრაფიკა	გეოგრაფიკა, ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ
ენიმკის მოამბე	აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მოამბე
კმ	კავკასიის მაცნე
მაცნე სამსმომ	მაცნე: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების ორგანო
სდსძ	სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები
სვ	საისტორიო ვერტიკალები
სემმ	საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე
სიკძა	საქართველოს ისტორიისა და კულტურის ძეგლთა აღწერილობა
სკ	საისტორიო კრებული
სმამ	საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე
სმამსმმ	საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების მოამბე
სმმ	საქართველოს მუზეუმის მოამბე
სს	საქართველოს სიძველენი
სსმამ	საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიური ექსპედიციები
სსმმ	აკად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მოამბე
ფსაძ	ფეოდალური საქართველოს არქეოლოგიური ძეგლები
ქსე	ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია
ქნ	ქართული წყაროთმცოდნეობა
ქეგლები	ძველი ქართული აგიოგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები
ქმ	ძეგლის მეგობარი
BK	Bedi Kartlisa, Revue de Kartvélogie
CSCO, SI	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Scriptores Iberici
CW	The Classical World
DOP	Dumbarton Oaks Papers
IRANT	Iranica Antiqua

JEC _{HR} St	Journal of Early Christian Studies
OC	Oriens Christianus
ODB	The Oxford Dictionary of Byzantium (1991)
PG	Patrologiae Cursus Completus, Series Graeca
RE _{ARM} , N. S.	Revue des Études Arméniennes, Nouvelle série
REGC	Revue des Études Géorgiennes et Caucasiennes
RSQ	Refugee Survey Quarterly
SLAV _{REV} .	Slavic Review
TDSR	Traditional Dwellings and Settlements Review
БСЭ	Большая Советская Энциклопедия
ВДИ	Вестник Древней Истории
ИГАИМК	Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры
ЗВОИРАО	Записки Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества
ПАИ	Полевые археологические исследования
СА	Советская Археология
СВ	Советское Востоковедение
ТКАЭ	Труды Кахетской археологической экспедиции
ХВ	Христианский Восток: Серия, посвященная изучению христианской культуры народов Азии и Африки

ტრანსლიტერაციის სახელმძღვანელო წესი Guideline for Transliteration

ა	a	უ	u
ბ	b	ფ	p
გ	g	ქ	k
დ	d	ღ	gh
ე	e	ყ	q'
ვ	v	შ	sh
ზ	z	ჩ	ch
თ	t	ც	ts
ი	i	ძ	dz
კ	k'	წ	ts'
ლ	l	ჭ	ch'
მ	m	ხ	kh
ნ	n	ჯ	j
ო	o	ჰ	h
პ	p'		
ჟ	zh		
რ	r		
ს	s		
ტ	t'		

იხ.: <https://www.transliteration.com/transliteration/en/georgian/national/>

ავტორთა შესახებ List of Authors

ბახტაძე მიხეილ
Bakhtadze Mikheil
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
Ivane Javakhishvili Tbilisi
State University
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: mikheil.bakhtadze@tsu.ge
ORCID ID: 0000-0002-3623-9924

ბურჯანაძე გიორგი
Burjanadze Giorgi
საქართველოს ეროვნული ფონდი
The National Trust of Georgia
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: giorgi.burjanadze.1@gmail.com

გოგოჭური გიორგი
Gogochuri Giorgi
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი,
ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის
არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი
Georgian National Museum,
Otar Lordkipanidze Institute
of Archaeological Research
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: giorgigogochuri@yahoo.com

გოგუაძე დავით
Goguadze David
ა(ა)იპ „ხვამლის ამყარი“
NNLE “Khvamlis Amqari”
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: davidgoguadze@gmail.com

ვაშაკიძე ვალერიან
Vashakidze Valerian
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
Ivane Javakhishvili Institute of
History and Ethnology of
Ivane Javakhishvili Tbilisi
State University
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: valerian.vashakidze@tsu.ge

ვახტანგაშვილი გიორგი
Vakhtangashvili Giorgi
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
Ivane Javakhishvili Institute of
History and Ethnology of
Ivane Javakhishvili Tbilisi
State University
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: giorgivakhtangashvili97@gmail.com

იორამაშვილი სოლომონ
Ioramashvili Solomon
ა(ა)იპ „ალიანსი პროგრესული ჯანდაცვისთვის“
NNLE “Alliance for Progressive Healthcare”
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: solomon.ioramashvili@gmail.com

კოპლატაძე ირაკლი
Koplatadze Irakli
დამოუკიდებელი მკვლევარი
Independent researcher
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: ikakopl@yahoo.com

ლომიტაშვილი დავით
Lomitashvili Davit
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი,
ისტორიის და ეთნოლოგიის
სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტი
Georgian National Museum,
The Institute for Studies
of History and Ethnology
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: dlomitashvili@gmail.com

ლორთქიფანიძე ბესიკ
Lortkipanidze Besik
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი,
ისტორიის და ეთნოლოგიის
სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტი
Georgian National Museum,
The Institute for Studies
of History and Ethnology
ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: beso.lort@gmail.com

მანკო ვალერი
Manko Valery
არქეოლოგიის ინსტიტუტი,
უკრაინის მეცნიერებათა ეროვნული აკადემია, უკრაინა
Institute of Archaeology of
the National Academy of Sciences of Ukraine, Ukraine
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: Valery_Manko@yahoo.com
ORCID 0000-0002-2990-7234
<https://orcid.org/0000-0002-2990-7234>
Scopus ID: 57217218961
<https://www.scopus.com/authid/detail.uri?authorId=57217218961>
Google Scholar
<https://scholar.google.com.ua/citations?user=el1T1rMAAAAJ&hl=uk>

მაჩაბელი კიტი
Machabeli Kitty
გიორგი ჩუბინაშვილის სახელობის ქართული
ხელოვნების ისტორიისა და ძეგლთა დაცვის
ეროვნული კვლევითი ცენტრი
The George Chubinashvili National Research Centre
for Georgian Art History and Heritage Preservation
ელექტრონული ფოსტის მისამართი / Email address: kmachabeli@yahoo.fr

მინდორაშვილი დავით
Mindorashvili Davit
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი,
ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის
არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი
Georgian National Museum,
Otar Lordkipanidze Institute
of Archaeological Research
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: datomindorashvili@yahoo.com

მურვანიძე ბიძინა
Murvanidze Bidzina
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი,
ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის
არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი
Georgian National Museum,
Otar Lordkipanidze Institute
of Archaeological Research
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: murvanidzebidzo@gmail.com

მურგულია ნიკოლოზ
Murgulia Nikoloz
საქართველოს ეროვნული მუზეუმი,
ისტორიის და ეთნოლოგიის
სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტი
Georgian National Museum,
The Institute for Studies
of History and Ethnology
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: nikomurgulia@yahoo.com

მშვილდაძე მადონა
Mshvildadze Madona
ევროპის უნივერსიტეტი
European University
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: madona.mshvildadze@eu.edu.ge

ოსეფაშვილი ლალი
Osepashvili Lali
საქართველოს შოთა რუსთაველის
თეატრისა და კინოს
სახელმწიფო უნივერსიტეტი
Shota Rustaveli Theatre and Film
Georgia State University
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: losepashvili@tafu.edu.ge

რაპი სტივენ უმცროსი
Rapp Stephen H. Jr.
სემ ჰიუსტონის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
(ჰანტსვილი, ტეხასი, აშშ)
Sam Houston State University
(Huntsville, Texas, USA)
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: srapp@shsu.edu

სულხანიშვილი დავით
Sulkhanishvili David
ა(ა)იპ „ხვამლის ამქარი“
NNLE “Khvamlis Amqari”
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: david.sulkhanishvili@gmail.com

ქარჩავა ზაზა
Karchava Zaza
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის
ივანე ჯავახიშვილის სახელობის
ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტი
Ivane Javakhishvili Institute of
History and Ethnology of
Ivane Javakhishvili Tbilisi
State University
ელექტრონული ფოსტის მისამართი /
Email address: zazakarchava98@gmail.com

შნეურსონი ერგა

Shneurson Erga

ჰალე-ვიტენბერგის მარტინ ლუთერის უნივერსიტეტი,

ქრისტიანული აღმოსავლეთის

და ბიზანტიური კვლევების განყოფილება,

გერმანია

Martin-Luther-University Halle-Wittenberg,

Department of Oriental Christian and Byzantine Studies,

Germany

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: erga124@gmail.com

ჭიჭინაძე ნინო

Chichinadze Nina

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი

Ilia State University

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: nino_chichinadze@iliauni.edu.ge

ხუციშვილი ნინო

Khutsishvili Nino

დამოუკიდებელი მკვლევარი

Independent researcher

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: nino.khutsishvili.16@iliauni.edu.ge

ჯიბლაძე ლერი

Jibladze Leri

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი,

ოთარ ლორთქიფანიძის სახელობის

არქეოლოგიური კვლევების ინსტიტუტი

Georgian National Museum,

Otar Lordkipanidze Institute

of Archaeological Research

ელექტრონული ფოსტის მისამართი /

Email address: jibladzeleri@yahoo.com

ნიკონი აიწყო-დაკაბადონდა და დანიგეჭდა
შპს „ეკო ივერია“-ს სტამბაში

განმარტება

6

9 772667 947004